

ACTA
ACADEMIAE AGRIENSIS

NOVA SERIES TOM. XXXVII.

SECTIO HISTORIAE

REDIGIT
ANTAL MISKEI

EGER, 2010

A szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. habil. Kiss László, PhD.
főiskolai tanár

Dr. Makai János, PhD.
főiskolai tanár

Dr. Miskei Antal, PhD.
egyetemi docens

Dr. habil. Mózes Mihály, CSc.
egyetemi tanár

Mgr. Imrich Nagy, PhD.
Besztercebánya

Prof. dr. Peter Kónya, PhD.
Eperjes

Lektorálták:

Dr. Nagy József
nyugalmazott főiskolai tanár

Dr. habil. Németh István, CSc.
egyetemi tanár

Dr. Pál Judit, PhD.
egyetemi docens (Kolozsvár)

A fényképeket Balogh Ferenc és Pap Péter készítette

ISSN 1785-3117

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Liceum Kiadó gondozásában

Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Megjelent: 2010. december Pldányszám: 50
Készült: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalom

Miskei Antal: Ráckeve középkori kiváltságai	3
Bessenyei József: Egy délvidéki menekült polgárcsalád és egri kapcsolatai: a Cserődyek	13
Gebei Sándor: Üzenet a mának? Az 1658-as gadjacsi (hadziaczi) egyezmény akkor és ma?	21
Petercsák Tivadar: Erdőbíró, erdőpásztor, kerülő	41
Verók Attila: Az első magyar történeti szakkönyvtár? Martin Schmeizel és történeti hungarikumai	49
Löffler Erzsébet: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár Barkóczy Albuma	83
Csesznokné Kukucska Katalin: Tanítók és tanítóképzés Heves vármegyében a XVIII–XIX. században	105
Ballabás Dániel: Haynau magyarországi hitbizománya	115
Pap József: A választójog és a választókerületi beosztás problematikája Erdélyben (1848–1877)	123
Kiss László: A modern antiszemitizmus kialakulásának eszmetörténeti háttere	145
Misóczki Lajos: Gazdasági, erdei, bányá és ipari kisvasutak a Mátra vidékén a 19–21. században	173
Németh István: Lenin hazautaztatása Oroszországba 1917 tavaszán – német játék a világforradalommal?	193
Kozári József – Vizi Sándor: A 2. Magyar Hadsereg a Donnál	217
Guszmán Gergely: A független India architektúrája (Sardar Vallabhbhai Patel szerepe az Indiai Kongresszusban és az 1947-es integrációs folyamatokban)	257

Miskei Antal

RÁCKEVE KÖZÉPKORI KIVÁLTSÁGAI

1. A középkori magyar városok

A 3,5–4 millió főt számláló Magyar Királyságban a 15. század végén körülbelül 18 000–21 000 település létezett, amelyek döntő többségét faluként (*villa*, *possessio*) tartották nyilván az összeírók. A mezővárosok (*oppidum*) száma 800–900-ra tehető, a királyi és a földesúri városoké (*civitas*) 60 körül mozgott. A mezővárosok közül mintegy 140 töltött be városi funkciót.¹

A rendi korszakban a városok – jellegüket tekintve – két nagy csoportra oszthatók: közjogilag szabad, királyi szabad városokra (*civitas libera regia*) és közjogilag nem szabad, ún. földesúri városokra (*civitates dominorum*). A közjogilag szabad, azaz teljes jogú városokon belül a nyolc tárnoki város (Buda, Pest, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Eperjes, Bártfa) alkotta a szabad királyi városok (*civitas regia libera*) csoportját. Külön egységet képeztek a személynöki városok (Esztergom, Székesfehérvár, Lócse, Szakolca, Kisszeben, Szeged stb.), az alsó-magyarországi bányavárosok (Körmöcbánya, Besztercebánya, Selmecbánya, Újbánya, Bakabánya, Libetbánya, Bélabánya), az erdélyi szász városok (Beszterce, Brassó, Nagyszeben, Medgyes, Segesvár, Szászsebes, Szászváros), valamint Nagybánya, Kolozsvár és Zágráb.² Ezeknek a száma elérte a 30-at, s egy részüket az 1514:3. törvénycikk az el nem adományozható koronajavak

¹ Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Bp., 1966. 187.; Solymosi László: A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. In: Történelmi Szemle, 1976. XIX. évf. 1–2. sz. 123.; Kubinyi András: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. In: Történelmi Szemle, 2004. XLVI. évf. 1–2. sz. 23–25.; Kubinyi András: Városfejlődés a középkori Magyarországon. In: Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet- és forrásgyűjtemény. Szerk.: Ferenczi László. Bp., 2006. 163. (a továbbiakban: Kubinyi, 2006/a.)

² Kubinyi András: Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000. 7. (Dél-alföldi Évszázadok 14.) (a továbbiakban: Kubinyi, 2000.); Kubinyi András: „Szabad királyi város” – „Királyi szabad város”? In: Urbs. Magyar Várostháttér Évkönyv I. Szerk.: Á. Varga László. Bp., 2006. 51–61. (a továbbiakban: Kubinyi, 2006/b.); Blazovich László: Városok az Alföldön a 14–16. században, Szeged, 2002. 117. (Dél-alföldi Évszázadok 17.) Kubinyi András a városok központi szerepkörének vizsgálatakor tíz szempontot állított fel: 1. Uradalmi központ, nagyúri rezidencia. 2. Bíraskodási központ, hiteleshely. 3. Pénzügyigazgatási központ. 4. Egyházi igazgatás. 5. Egyházi intézmények. (Káptalanok, kolostorok, ispotályok.) 6. A településről a középkor végén külföldi egyetemre beiratkozottak száma. 7. Kézműves vagy kereskedő céhek. 8. Úthálózati csomópont. 9. Vásártartás. 10. A település jogi helyzete. Ezek a kategóriák, amelyek kiegészíthetők még a zsidók jelenlétével, lehetőséget adnak arra, hogy a középkori magyar városhálózatról átfogó képet kapjunk (Kubinyi, 2006/a. 163.).

(*bona coronae regiae*) közé sorolta.³ A Jagelló-kori rendelkezést az 1596:19. törvénycikk is megerősítette.⁴

A földesúri városok közé a királyi földesúri városok (pl. Temesvár, Nándorfehérvár, Keve, Óbuda, Zólyom stb.), az egyházi városok (pl. Győr, Veszprém, Pécs, Eger, Várad, Nyitra stb.) és a magánföldesúri városok (pl. Kőszeg, Vasvár, Trencsén stb.) tartoztak. Néhányuk „szabad városnak” (*libera civitas*) minősült. A magánkézben lévő szabad városokat első ízben az 1454:9. törvénycikk említi.⁵ Az 1514:25. törvénycikk szerint a jobbágyság költözésének tilalma nem vonatkozott a király és a nagyurak szabad városaira, vagyis ezek között lehetséges volt a paraszti vándorlás.⁶ A királyi földesúri városok nem vehettek részt az országgyűlés munkájában, mert nem közjogi, hanem magánjogi kapcsolat fűzte őket az uralkodóhoz, aki nem „államfő”, hanem földesúri minőségben állt felettük.⁷

A királyi, egyházi és földesúri mezővárosok jogi helyzete a Hunyadiak korában szilárdult meg. A korabeli szóhasználatban ekkor bukkant fel a „szabad mezőváros” (*oppidum liberum*) kifejezés.⁸ Mátyás király (1458–1490) 1467 körül pénzreformot hajtott végre, amelynek során az ezüstpénz felértékelődött az aranypénz rovására. Az uralkodói intézkedés hatására az importcikkkel foglalkozó külföldiek áruik fejében aranyat vittek ki az országból, az állat-, illetve borkereskedő magyarok pedig ezüstpénzért adták el portékáikat a külföldi felvásárlóknak. Ezekben az ügyletekben főleg a budai, a pesti, a szegedi és a székesfehérvári kalmárok tűntek ki. Végül soron ekkor vette kezdetét a magyar kereskedelmi tőke kialakulása, amelynek egy része a mezővárosi–falusi beszállítókhoz (alföldi, dunántúli és szerémségi tőzsérek) is eljutott.⁹

A mezővárosok anyagi gyarapodását uraik pénzügyi megfontolásból támogatták. A földesúr vásártartási joggal ruházta fel őket, lakóiknak megengedte, hogy szolgáltatásaikat egy összegben, pénzben teljesítsék, s – általában uruk jelöltjei közül – megválasszák bírójukat és esküdtjeiket. Többségük megszerezte magának a pálinkafőzés, a sörkészítés, a borárusítás és a húskimérés jogát, de akadtak olyanok is, amelyek az árumegállító jog birtokába jutottak. A mezővárosok 1390–1490 – szűkebb értelemben 1450–1490 – között élték virágkorukat.

³ Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkek. Fordították és jegyzetekkel ellátták: Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, Márkus Dezső. Bp., 1899. 708–709. (a továbbiakban: CJH, 1000–1526. Bp., 1899.).

⁴ Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1526–1608. évi törvénycikkek. Fordították és jegyzetekkel ellátták: Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, Márkus Dezső. Bp., 1899. 788–789.

⁵ Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp., 1976. 381. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11.)

⁶ CJH, 1000–1526. Bp., 1899. 716–717.

⁷ Timon Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet, tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. II. bővített kiadás. Bp., 1903. 684–685.; Kubinyi, 2006/a. 161.; Kubinyi, 2006/b. 61.

⁸ Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. Bp., 1965. 95–101. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 37.); Kubinyi, 2000. 41–42.

⁹ Kubinyi András: Mátyás különleges pénzreformja. In: Élet és Tudomány, 1990. XLV. évf. 50. sz. 1571–1573.; Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526. Bp., 1998. 284. (Osiris Tankönyvek) (A vonatkozó rész Kubinyi András munkája.)

Statisztikai adatok szerint 1390 és 1440 között 249-cel, 1441 és 1490 között 331-gyel gyarapodott a számuk. A Jagelló-korban 79 új oppidum neve tűnik fel a forrásokban. A mezővárosok jogállásában is új időszak köszöntött be a 15. századdal, hiszen Mátyás király halálának évében (1490) 80%-uk magánföldesúri, 11%-uk egyházi fennhatóság alatt állt, és csupán 9%-uk felett érvényesült a kincstár akarata.¹⁰

A mezővárosok nagyfokú belső autonómiával rendelkeztek, amit ékesen bizonyít, hogy uraiktól még a szabályrendelet (*statútum*) alkotási jogkört is megszerezték. Werbőczy István (1458 körül – 1541) leírja, hogy a városok és a mezővárosok hiteles pecsétet vésettek maguknak, s ezek az előttük és a közöttük lefolyt ügyekben bizonyító erővel bírtak (II. rész, 13. cím. 3. §.): „Vannak azonkívül a kulcsos- és mezővárosoknak is a királyoktól és fejedelmektől adott hiteles pecsétjeik, melyek az előttük és közöttük fönnálló és előjövő tényekben és ügyekben bizonyító erővel bírnak.”¹¹ Ennek értelmében például ingatlan adásvételhez elégségesnek bizonyult a mezőváros pecsétetes oklevele, és a jogügylet lebonyolításához nem kellett kikérni a földesúr engedélyét.

A fallal körülvett városok lakói, mint teljes jogú polgárok javaikról szabadon rendelkeztek. Ha közülük valaki örökös nélkül hunyt el, akkor vagyona a város közösségére háramlott. A falvakban és a mezővárosokban ilyen esetben mindig a földesúr örökölt.

A városi polgárok felett nem érvényesült a földesúr fennhatósága. Aránylag nagyfokú belső önkormányzattal rendelkeztek, adóikat egy összegben fizették a királynak, és saját területükön kegyúri jogokat gyakoroltak. A polgárok maguk választották meg a bírót és a városi tanács tagjait, akik okleveleket bocsátottak ki, közhitelű pecsétjeikkel látták el irataikat, bíraskodtak, s a pallosjog birtokában az elítélt gonosztevőket börtönbe vethették, sőt ki is végeztethették. Az ítélet-végrehajtás jogát más szóval „szabadispánságnak” nevezzük. A királyi szabad városoktól a személynőkhöz, illetve a tárnokmesterhez, onnét pedig az uralkodóhoz lehetett fellebbezni.

A magánföldesúri birtokokon és a királyi uradalmakon fekvő mezővárosok lakói jobbágyoknak minősültek, akik megválaszthatták ugyan előljáróikat, de azok hatáskörét a földesúr erősen korlátozta. A jobbágyok peres ügyeiket alsó fokon a bíró és az esküdtek előtt bonyolították le. Elmarasztaló ítélet esetén a földesúr ítélőszéke, illetve a királyi várnagy bíróságához fordulhattak elégtételért. Ezeket a településeket nem övezte kőfal, és – ellentétben a szabad királyi városokkal – nem küldhettek követeket a rendi országgyűlésre sem.

Általánosságban elmondható, hogy a királyi városok gazdasági életét a kézműipar, a távolsági kereskedelem és a nyersanyag-kitermelés (arany, ezüst, réz, vas, só), míg a mezővárosokét a mezőgazdasági árutermelés, az erre épülő agrárkereskedelem (bor-, élőállat- és gabonakivitel), a halászat és a kertgazdálko-

¹⁰ Fügedi Erik: Mezővárosaink kialakulása a XIV. században. In: Történelmi Szemle, 1972. XV. évf. 3–4. sz. 321–342.; Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Bp., 2002. 29–32. (Osiris könyvtár. Történelem) (a továbbiakban: Bácskai, 2002.)

¹¹ Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Bp., 1990. 304. (Tudománytár)

dás határozta meg. A mezővárosokban a céhes iparágak száma 20 és 35 (városokban: 50–70) között mozgott, a kézművességgel foglalkozók aránya az összlakosság 20–25%-át (városokban: 25–30%-át) tette ki. Ennek ellenére az itt dolgozó mesteremberek többsége szorosan kötődött az őstermeléshez: a tavasztól ősziig tartó mezőgazdasági munkák idején földet művelt, pusztát bérelt, állatokat tenyésztett, szőlőt, gyümölcsöt és zöldségféléket termesztett.

A királyi városok anyagi erejét nagymértékben befolyásolta, hogy nem csupán a vámmentes kereskedelem, illetve a heti- és országos vásártartás jogát biztosították maguknak, mint általában a mezővárosok, hanem – különösen a leg-rangosabbak – a területükön áthaladó idegen kalmárokat áruik eladására is rákényszeríthették. Az árumezállító jog megszerzése kihatott a település forgalmára, és az árukínálatot éppúgy megnövelte, mint a bevételeket.

A régebbi szakirodalom a mezővárosoknak három fajtáját különböztette meg: az egyházi, a világi földesúri és a királyi–királynéi mezővárosokét. Ezek közül azok a települések, amelyek királyi adomány vagy vásárlás útján jobbágyfalvakká, lakatlan pusztákra és más birtokokra tettek szert, testületileg földesurakká válva könnyen bekerülhettek a királyi városok közé. Ilyenkor, mint „nemes városok” földesúri jogokhoz jutottak, és az ún. kisebb királyi haszonvételekből várható bevételeiket a maguk javára fordíthatták. Másképp fogalmazva: a malmok, a mészárszékek, a kikötők, az épületek bérleti díja, a sör- és szeszfőzdek jövedelme ilyen esetekben nem a földesúr kasszájába, hanem a mezőváros házipénztárába folyt be.

Ami a települések térbeli megjelenését illeti, a királyi városokat rendszerint kőfal vette körül – innen a „kerített” vagy „kulcsos” város elnevezés –, s belterületükön emeletes kőházakkal övezett szűk utcák és sikátorok sorakoztak. A város központjában állt a négyszög vagy orsó alakú piactér a plébániatemplommal, valamint a polgárok lakóházaival, műhelyeivel és üzlethelyiségeivel együtt. A kerítetlen mezővárosok alaprajza inkább a falvakéval mutat rokonságot. A település magja a városok főteréhez hasonló elrendezésű, de a lakóházak utcára néző merőleges hossz tengelyű épületek, amelyekben zömében mezőgazdasági munkát folytató jobbágynépesség élt. A középkori magyar városok szerkezetére a természetföldrajzi (vízrajzi–domborzati) adottságok és a rendelkezésre álló építőanyagok egyaránt kihatottak.

Mínthogy a népesség nagyságrendje és a városiasodás foka szorosan összefügg egymással, nem meglepő, hogy a királyi városok lélekszáma magasabb volt, mint a mezővárosoké. A késő középkori Budán 12 000–15 000 fő, Pesten 10 000 fő, Brassóban 8000–9000 fő, Szegeden és Kassán 7000 fő, Nagyszombatban, Kolozsvárt és Zágrábban 5000 fő, Besztercén Segesvárt és Selmecebányán 3000–4000 fő, Sopronban és Bártfán 3000 fő, Lőcsén 2–3000 fő, a szlavóniai Varasdon és Körösön 1000–1200 fő lakott. A mezővárosokban átlagosan 500–800 ember élt. A legtöbb település – így többek között Ráckeve – népességéről csak a 16. század derekán készült török adóösszeírások alapján kapunk hozzávetőleges képet.¹²

¹² *Makkai László*: A magyar városfejlődés és városépítés történetének vázlata. Bp., 1963. 33–55.; *Eperjessy Kálmán*: Városaink múltja és jelene. Bp., 1971. 114–118.; *Fügedi Erik*: Középkori

2. A középkori Ráckeve privilégiumai

A 15–16. századból eredetiben vagy másolatban ránk maradt oklevelek az alábbi kevei kiváltságokról tesznek említést:

1. *adózási*: a polgárok mentességet kaptak mindenféle adó (földbér, pénzjáradék, kamara haszna, rendkívüli adó) fizetése alól; mindezekért cserébe újévkor két mázsa viaszt kellett beszolgáltatni a királyi udvarba, és őrizni kellett a királyi kikötőt.¹³

2. *igazgatási–bíráskodási*: a polgárság szabadon megválaszthatta a közösség bíróját és az esküdteket, akik mindenfajta peres ügyben ítéelkezhettek, mi több, a 16. században feltehetően gyakorolták a bűnösök felett az ítélet-végrehajtás jogát is. Mindez természetesen azt is jelentette, hogy az egyházi vagy világi hatóságok nem mondhattak ítéletet önhatalmúan a keveiek felett, akik fellebbezés esetén előbb a tárnokmesterhez, utána a királyhoz fordulhattak jogorvoslatért. Amennyiben a település vezetése igazságszolgáltatási teendőit elhanyagolta, akkor a bírót és az esküdteket a panaszos felek által kirendelt bíró elé kellett idézni – adta parancsba V. László király 1453. június 4-én.¹⁴

3. *gazdasági*: a polgárok lakóhelyükön bárhol révet állíthattak fel, amelyen a hajópénz lefizetése után minden kereskedőt, követet és utazót zavartalanul átvihettek a folyón. A lakosság szabadon halászhatott a Dunán és a környék halastavaiban, valamint összeszedhette a szél által letördelt gallyakat a Somlyó-szigeten és a városhoz tartozó erdőkben. A ráckevei kalmárok a határszéli harmincadhelyeken és az ország belsejében vámmentességet élveztek, s kereskedelmi útjuk során – akár belföldön, akár Szerbiában jártak – nem lehetett sem őket, sem pedig áruikat megkárosítani vagy feltartóztatni. A középkori Ráckevén hétfőtől szerda délig hetipiacot, július 2-tól kezdődően pedig két hétig országos vásárt tartottak a plébániatemplom körül. Idegen kereskedő posztót csak a városban, az országos vásár ideje alatt adhatott el, de akkor sem rőfszámra, kis tételben, hanem teljes darabban, illetve végekben. A kocsmárosok és a piaci borárosok borait nem mérhették csapra pintekkel, hanem csakis egész boros edényekkel árulhatták. A település tulajdonában lévő malmok, mészárszékek, kocsmák és révek jövedelme a városi tanácsot illette.

4. *egyházi*: a kegyúri jog birtokában az önkormányzat (*magisztrátus*) önállóan dönthetett a plébános alkalmazásáról, akit megerősítés végett be kellett mutatni a veszprémi püspöknek. Mátyás király 1481. évi törvénykönyvének 3. cikke értelmében a szakadárok – jelen esetben a szerbek – nem tartoztak tizedfi-

magyar városprivilégiumok. In: *Fügedi Erik*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp., 1981. 238–310.; *Draskóczy István*: A tizenötödik század története. Bp., 2000. 50–90. (Magyar Századok); *Bácskai*, 2002. 22–58. Ráckeve 16. századi népességéről: *Miskei Antal*: A budai szandzsák hászvárosainak társadalmi és népesedési viszonyai a XVI. század második felében. In: *Fons*, 1996. 3. évf. 3. sz. 257–310.

¹³ A kevei polgárok csak 1455-ben kaptak felmentést a rendkívüli adó (*taxa*) megfizetése alól. Erről: *Mályusz Elemér*: Középkori bolgár település Buda közelében. In: *Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből*. Szerk.: *Csavdar Dobrev, Juhász Péter, Petăr Mijatev*. Bp., 1981. 277.

¹⁴ Árpád Múzeum, Ráckeve (a továbbiakban: ÁM). Dokumentációs gyűjtemény (A továbbiakban: Dok. gyűjt.) 69.13.; *Magdics István*: Diplomatarium Ráczkeviense. Ráczkevei Okmánytár. Székesfehérvár, 1888. 30–32. Nr. XVI. (a továbbiakban: *Magdics*, 1888.)

zetési kötelezettséggel: „Továbbá, hogy a ráczokat és egyéb ilyen szakadárokat nem kell tizedfizetésre szorítani és a vármegyék ispánjai se kényszerítsék arra, hogy mások módjára dézsmát fizessenek. És hogy a keresztényeket (a kiknek körében az ilyen szakadárok tartózkodnak vagy megfordítva) e szakadárok végett és a dézsma meg nem fizetése miatt nem szabad egyházi tilalommal sújtani.”¹⁵ Ezt a privilégiumot II. Ulászló király 1495. évi (II.) dekrétumának 45. cikkelye is megerősítette: „Hogy ezután a ráczoktól, ruthénektől, oláhoktól és a keresztények bármely földén lakó más szakadároktól, több egyáltalán semmi dézsmát nem szabad szedni.”¹⁶

A felsorolt kiváltságokra eredetileg az al-dunai Keve (szerbül: Kovin, törökül: Kuvin) városa tett szert. A népes piacokkal és fejlett kézműiparral rendelkező település polgárai a 11. század óta szoros kapcsolatot építettek ki Bizánccal, Velencével, a Balkán-félsziget államaival és Dalmáciával. A magyarok, a bolgárok és a vlachok mellett a 14. században feltűntek Kevén a szerbek és a raguzaiak is. 1362. január 14-én arról hallunk, hogy Benedek fia István kevei alvárnagy három raguzai kereskedőt megkárosított, midőn elvett tőlük 160 mázsa ólmot és két lovat. I. (Nagy) Lajos király (1342–1382) – aki 1368-ban ferences kolostort alapított a városban – az ügy kivizsgálására Johannes Sclavus (Szláv Jánost) királyi biztost küldte ki a helyszínre, és egyúttal felszólította László kevei ispánt, hogy raguzai alattvalóinak kereskedését a megye területén többé ne akadályozza.¹⁷

Zsigmond király uralkodásának idején (1387–1437) a Délvidék gazdasági és katonai jelentősége tovább nőtt. Az uralkodó 1392-ben – ebben az évben nevezték először Kevét „*civitas*”-nak, azaz valódi városnak – a település kalmárait felmentette a vám és a harmincad fizetése alól.¹⁸ Tudjuk azt is, hogy a városban 1397-ben királyi sókamara működött.¹⁹ A privilégiumok adományozása a 15. század első felében sem szünetelt. Az 1405. április 25-én Budán kelt oklevél az országos vásártartás jogát engedélyezte. 1428-tól a helybeliek hetivásárt is tarthattak, 1412-ben új adomány (*nova donatio*) címen megkapták Bálványos és Skronovec pusztákat, majd 1435-ben elnyerték az árumegállító jogot. I. Ulászló uralkodása alatt a várban pénzverde is üzemelt. Az al-dunai Keve a 14. század

¹⁵ CJH, 1000–1526. Bp., 1899. 388–389.

¹⁶ CJH, 1000–1526. Bp., 1899. 588–589.

¹⁷ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL.) 49 715.; *Thallóczy Lajos*: Mantovai követjárás Budán 1395. Bp., 1905. 114. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XX/4.); *Karácsonyi János*: Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. kötet. Bp., 1924. 109.; *Mályusz Elemér*: A két Tallóci fivér. In: Történelmi Szemle, 1980. XXIII. évf. 4. sz. 542.; *Dinić-Knežević, Dušanka*: Dubrovnik i Ugarska u srednjem veku. Novi Sad, 1986. 229.

¹⁸ *Pesty Frigyes*: Az eltűnt régi vármegyék. I. kötet. Bp., 1880. 380. (a továbbiakban: *Pesty*, I. 1880.) *Csánki Dezső*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. II. kötet. Bp., 1894. 116.

¹⁹ MOL DL. 8861.; *Wenzel Gusztáv*: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp., 1880. 436–439.

végén – 15. század elején nyerhette el végérvényesen a királyi magánföldesúri város rangot.²⁰

A Csepel-szigetre menekült rációk arra törekedtek, hogy amíg szülőföldjükre vissza nem térnek, addig új lakóhelyükön minden kiváltságuknak érvényt szerezzenek. Ennek érdekében V. László királlyal hatszor, Hunyadi Mátyással kilencszer, Beatrix királynéval egyszer, II. Ulászlóval hétszer, Anna királynéval egyszer, II. Lajossal kétszer és Szapolyai Jánossal háromszor újíttatták meg adományleveleiket.

*Ráckeve kiváltságlevelei (1440–1536)*²¹

Az adományozó neve	Az adománylevelek kiállítási időpontja	Az adománylevelek darabszáma
I. Ulászló király	1440. október 10. (2 darab)	2
V. László király	1453. június 2. 1453. június 4. (3 darab) 1455. július 1. (2 darab)	6
I. (Hunyadi) Mátyás király	1458. 1458. március 16. 1464. május 8. 1464. július 17. 1465. augusztus 29. 1473. február 13. 1473. március 3. 1489. június 2. 1489. augusztus 15.	9
Beatrix királyné	1481. február 21.	1
János esztergomi érsek	1475. május 18.	1

²⁰ ÁM Dok. gyűjt. 69.1–69.5.; *Magdics*, 1888. 1–17. Nr. I–VII.; *Pohl Artur*: I. Ulászló király pénzverése. In: Numizmatikai Közlöny, 1973–1974. LXXII–LXXIII. évf. 54.

²¹ MOL DL 15 223; MOL Filmtár: C 509. doboz. Oláh Miklós esztergomi érsek, kancellár formuláréja, 16. század eleje. fol. 25/b. és fol. 43.; Pest megyei Levéltár V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Előjárósági iratok. 8. kötet. 10–11.; ÁM. Dok. gyűjt. 69.1–69.34.; *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. XII. kötet. Pest, 1862. 460–463. (a továbbiakban: *Teleki*, 1862.); *Thim József*: Az újabb szerb irodalom hazánkra vonatkozó termékeiről. In: Századok, 1893. XXVII. évf. 356.; *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. kötet. Bp., 1897. 314.; Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum. Magyarország és melléktartományainak oklevéltára 2. A Magyarország és Szerbia közötti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Szerk.: *Thallóczy Lajos–Áldásy Antal*. Bp., 1907. 138–139. (Monumenta Hungariae Historica I. 33.); *Bárfai Szabó László*: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1559-ig. Bp., 1938. 180. Nr. 697., 208–209. Nr. 816., 216. Nr. 837. (a továbbiakban: *Bárfai Szabó*, 1938.); *Magdics*, 1888. 1–71. Nr. I–XXXVIII. Hédervári Imre bán jobbagyái viszont szabadon halászhattak a Csepel-szigetet körülvevő Duna-ágakban. MOL DL. 88 326. Ember Győző úgy véli, hogy a királyi városok *taxája* az uralkodónak, mint „államfőnek”, a *census* pedig a királynak, mint földesúrnak járt. (*Ember Győző*: A Magyar Királyi Kamara pénzügyi bevételei és kiadásai. In: Századok, 1982. 116. évf. 3. sz. 513.)

Az adományozó neve	Az adománylevelek kiállítási időpontja	Az adománylevelek darabszáma
II. Ulászló király	1490. október 16. 1492. július 13. 1493 körül 1498. március 30. 1501. február 2. 1511. 1513 után	7
Anna királyné	1503. augusztus 18.	1
II. Lajos király	1517. március 16. 1524. május 18.	2
Szapolyai János király	1533. február 28. 1536. szeptember 11. 1536. október 5.	3

1455 nyarán Márton bíró, Barnabás és György esküdtek a rendkívüli hadiadó alóli mentesség ügyében fordultak meg a királyi udvarban.²² Harmincnégy évvel később, 1489 nyarán Ráckeve leégése indította arra a magisztrátust, hogy a tűzvészben megrongálódott iratokat a kancelláriával átíratassa.²³

Mátyás király 1458-ban kibocsátott oklevele világosan kimondja, hogy a korábban megszerzett privilégiumokat a gyakori visszaélések és árestálások miatt kellett ismételtten megerősíttetni: „Mégis, miközben ők [ráckevei kereskedők] vagy közülük egyesek szükséges élelmük beszerzése közben országunk különféle vidékeit bejárva a ti birtokaitokra, jószágaitokra, hivatali és működési területeikre, vagy közébitek érkeznek, akkor közületek néhányan [őket] személyükben fogságra vetik és feltartóztatják, tulajdonaikban és javaikban lefoglalást, illetve károsodást szenvednek, kiváltképpen mások tartozásai, bűnei és vétségei miatt, tőlük és az előbb mondott tulajdonaikból és javaikból ilyenfajta szabadságaik és kiváltságaik ellenére harmincadot és adót hajtanak be.”²⁴

Ráckeve persze nemcsak azért nem tudott bekerülni a valódi városok közé, mert kiváltságait a hatalmaskodó főurak és a birtokos nemesek nem tartották tiszteletben. Ennél sokkal lényegesebb tényező volt az, hogy gazdasági, politikai és katonai funkciója messze elmaradt az al-dunai Keve hasonló jellegű szerepkörétől. Egyedül a hadikikötő tekinthető kivételnek, ahol Mátyás király idejében (1458–1490) naszádos flotta állomásozott. Valószínűleg itt szolgált a kevei reformáció kiemelkedő alakjának, Skarica Máténak (1544–1591) két öse, Skarica Mátyás és Skarica György.²⁵

²² ÁM. Dok. gyűjt. 69.15.; *Magdics*, 1888. 34–36. Nr. XVIII.

²³ ÁM. Dok. gyűjt. 69.25.; *Teleki*, XII. 1862. 460–461.; *Magdics*, 1888. 53–55. Nr. XXIX.

²⁴ ÁM. Dok. gyűjt. 69.17.; *Magdics*, 1888. 38–39. Nr. XX.

²⁵ II. Lajos király számadási könyve 1525. január 12–július 16. Közli: *Fraknoi Vilmos*. In: Magyar Történelmi Tár, 1877. 66.; *Szentkláray Jenő*: A dunai hajóhadak története. Bp., 1885. 65.; *Mészáros László*: „Elég merni is a nagyot”. Skarica Máté ráckevei prédikátor–költő élete. In: *Theológiai Szemle*, 1972. XV. évf. 9–10. sz. 308.; *Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltsági

Nem lebecsülendő szempont továbbá az sem, hogy a mezővárost nem övezte kőfal, s lakói többnyire felséges uruk jóváhagyásával rendelkezhettek ingatlanjaikkal.²⁶ Nem ment át a gyakorlatba a teljes adómentesség elve sem, mert II. Ulászló uralkodása alatt (1490–1516) évi 300 aranyforint állami adót kellett befizetni az államkincstárba.²⁷

A kiváltságlevelekben megfogalmazott teljes adómentesség tehát a gyakorlatban nem érvényesült. Az „örökjogon és visszavonhatatlanul” (*iure perpetuo et irrevocabiler*) megszerzett földesúri előjogokat azonban – sokszor igen komoly küzdelmek árán, de végül mégiscsak – sikerült elismertetni.²⁸

Ráckeve jogi helyzete a Csepel-szigetet sajátos birtoklástörténetével függ össze. A középkori iratokban Nagyszigetként számon tartott terület az Árpád-kor utolsó századától fogva a mindenkor magyar királynét illette meg. A hitbérként (*pro dote*) kapott birtoktestet, ahol a vadászat, az agarászat, a solymászat és a lovaglás mindig kellemes időtöltést nyújtott a királyi udvar tagjainak és a külföldi diplomatáknak, 1424-ben szervezték végérvényesen uradalommá.²⁹ Az 1514. évi 3. törvénycikk 4. paragrafusa és az 1518. évi II. törvénykönyv 18. cikkelye a Csepel-szigetet Visegráddal, Óbudával, Munkáccsal, Tatával, Komárommal, Zsámbékkal, Budakeszivel és Solymárral, valamint a Szentendrei-szigettel együtt koronauradalommá nyilvánította, s jövedelme kezelését a budai udvarbíró hatáskörébe utalta.³⁰ A királyi udvartartás szükségleteinek fedezésére szolgáló koronajavakat, mint nevük is elárulja, nem lehetett elidegeníteni a kincstártól, kivéve azokat, amelyeket ismételten el lehetett adományozni.³¹

Mind a mai napig nincs megnyugtató válasz arra a kérdésre, hogy a 15. század derekán a délvidéki települések közül miért pont az al-dunai Keve iparosai és kereskedői kaptak engedélyt a távozásra. Nem könnyű arra sem választ találni, hogy az áttelepülők miért tudtak néhány évtized leforgása alatt annyira meg-

reformáció történetéből. Bp., 1974. 136. (Humanizmus és reformáció 4.); Horváth Lajos: Ráckeve és Skaricza Máté históriás verse. In: Tanulmányok Ráckeve múltjából. Ráckeve–Szentendre, 1986. 56–57.

²⁶ Ötvös Miklós például 1516. július 26-án ráckevei házát 80 aranyforintért adta el polgártársának, Székely Márknak. Erről: MOL DL. 106 083/580. sz. Prothocollum Budense, 1516. július 26.

²⁷ II. Ulászló jövedelmeinek jegyzéke. Közli: Fejérfpataky László. In: Történelmi Tár, 1880. 168.; Pesty, I. 1880. 395. A privilégiumok lényegét Illésy János így foglalta össze: „A kiváltságlevelek (*litterae privilegiales, privilegium*) közül a legfontosabbak azok, amelyek vagy a közterhek viselése alól adtak egészben vagy részben, végleg vagy ideiglenesen felmentést, kedvezményt, oltalmat vagy pedig bizonyos fokú önállóságot, függetlenséget biztosítottak, pl. a tisztviselők szabad választására, kebelbeli bíráskodásra, kegyelmi jogok gyakorlására, saját pecséttel való élhetésre stb. Jelentékeny anyagi előnyöket nyújtottak a révvámmentesítő, árumegállító, vámszedő és vásártartási jogokat engedélyező kiváltságlevelek.” (Illésy János: Községi kiváltságlevelek jegyzéke. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898. 219.)

²⁸ ÁM. Dok. gyűjt. 69.19.; Magdics, 1888. 41–45. Nr. XXII–XXIII.

²⁹ Bakács István: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437. Bp., 1982. 384. Nr. 1430. (Pest megye múltjából 5.); Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp., 2005. 45–46. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.); Bártfai Szabó, 1938. 149. Nr. 601., 221–223. Nr. 860. és 359. Nr. 1435.;

³⁰ CJH, 1000–1526. Bp., 1899. 708–709. (1514) és 760–761. (1518)

³¹ Béli Gábor: Magyar jogtörténet. A tradicionális jog. Bp.–Pécs, 2000. 66.; Pomogyi László: Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyvtár. Bp., 2008. 432–433.

erősödni, hogy 1476-ban már az ország legfontosabb kereskedőközpontjaival (Buda, Pest, Székesfehérvár, Pozsony, Kassa, Eperjes, Bártfa, Nagyszeben, Brassó, Kolozsvár, Beszterce, Segesvár, Torda, Enyed, Gyulafehérvár, Szászváros és Medgyes) együtt indítottak pert a váradi káptalan ellen az ottani vámtételek csökkentése érdekében. A magyarázat valószínűleg a „kovini rácok” kiterjedt személyi kapcsolatrendszerében és anyagi erejében rejlik, ami lehetővé tette, hogy Buda és Pest szomszédságában is megszokott életmódjukat és gazdasági tevékenységüket folytassák.³²

A Mohács előtti évtizedekben Ráckevét a forrásokban rendszerint mezővárosként emlegették.³³ Ez a tény már önmagában is arra utal, hogy az új vezetésnek az al-dunai Keve kiváltságait nem, vagy csak részben sikerült átmentenie. A középkorban – miként az újkorban – Ráckevét valóban nem tekintették szabad polgárvárosnak, jóllehet az adománylevelek tartalma alapján erre minden lehetőség megvolt. Talán nem tévedünk nagyot, hogy ha ebben a folyamatban az uralkodói akarat mellett a Csepel-szigeti mezőváros jogi, katonai, gazdasági és geopolitikai – a főváros, Pest–Buda közelsége – ismérvei játszottak leginkább közre.³⁴

³² MOL DL. 24 438.; MOL DL. 36 974.; *Kubinyi András*: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* XV. Bp., 1963. 189–193.; *Pach Zsigmond Pál*: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján. In: *Századok*, 1978. 112. évf. 6. sz. 1030–1031.; *Teleki*, XII. 1862. 15–16. Pesty Frigyes még úgy gondolta, hogy az al-dunai Keve kereskedői vettek részt a (nagy)váradi vámperberben (*Pesty*, I. 1880. 385.).

³³ *Makkai László*: Pest megye története. In: *Pest megye műemlékei*. I. kötet. Szerk.: *Dercsényi Dezső*. Bp., 1958. 88.

³⁴ Ráckeve esetében az alapítás helyett célszerűbb külső erők által kikényszerített belső vándorlásról és ideiglenes szállásfoglalásról beszélni. A „rácok” megtelepedési szándéka csak az 1460–1470-es években vált véglegessé. Erről a jelenségről részletesebben: *Miskei Antal*: Egy királyi mezőváros születése a 15. század derekán (Adalékok Ráckeve középkori történetéhez). In: *Történetesként a katedrán*. *Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára*. Szerk.: *Gebei Sándor, Makai János, Bartók Béla*. Eger, 2009. 11–21.

Bessenyei József

EGY DÉLVIDÉKI MENEKÜLT POLGÁRCSALÁD ÉS EGRI KAPCSOLATAI: A CSERÓDYEK

Mint ismeretes, a 16. század első évtizedeiben, a török berendezkedést megelőző, egyre sokasodó, pusztító portyák hatására a Magyar Királyság jelentős csoportjai kényszerültek lakóhelyük elhagyására. Közülük nem elhanyagolható számban – elsőként – a városlakók, legmobilabb csoportjai, a kereskedők, akiket mind kereskedelmi, mind rokon kapcsolataik a keresztény világhoz kötöttek, taszította őket a szokatlan, kiszámíthatatlan török jogrendszer, s a török megszállást a teljes létbizonytalansággal azonosították.

A menekülésnek több hullámáról tudunk, első ízben a század első évtizedeiben költöztek északabbra a déli régió polgárai, a Nándorfehérvár eleste (1521) körüli időszakban. Az ország leggazdagabb vidékének tartott Szerémség menekülő lakói között volt Cserődy János, egy, a későbbiekben meglehetősen magasra jutott család első ismert tagja is. A következőkben a családtagok történetére vonatkozó ismert adatokkal, kapcsolatrendszerük, pályaképük felvázolásával kívánjuk megvilágítani a korai magyar polgárosodás egyik kevésbé ismert korszakát.

A család neve a szerémségi Cserög (Cserőd, Csörög) mezővárosra utal, amely az azonos nevű patak dunai torkolatánál feküdt, a folyó jobb partján. Lakói bortermelésből és kereskedelemből éltek, vára a dunai révet őrizte. A 15. században a Garaiak birtokolták, onnan a Szécsiekhez, majd 1480 körül Corvin Jánoshoz került, később pedig az enyingi Török családdé lett. Az ő folyamatos tulajdonlásuk csak 1521–1523 között szakadt meg, akkor ugyanis a király Báthory István nádornak adta a várost,¹ amelyet az 1526. évi mohácsi hadjárat idején már török kézen találunk.

Mint a menekülők közül jónéhányan, a számbajöhető helyek közül Cserődy is Budát választotta céljának. Ez tudatos választásnak tűnik, hiszen a fővárosban összpontosult az ország igazgatása, és feltehetően Cserődy itteni, korábbi kereskedelmi kapcsolatai is erősek voltak. Választása mellett szólt az is, hogy mint ismeretes, Buda ekkorra a legkiválóbbak között számontartott szerémségi borok fő elosztóhelyévé vált.

Cserődy János deák², ahogyan első oklevelében³ magát nevezi, pályája a kincstartói hivatalban⁴ indult, Várdai Pál – a későbbi esztergomi érsek – familiá-

¹ Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közléteszi *Bessenyei József*. Bp., 1994. XLV, 324. N. 2., 4., 5. (a továbbiakban: *Bessenyei*, 1994.)

² A deák (*litteratus*) megnevezés pontos jelentése nem egyértelmű, annak tisztázása e helyen nem lehet feladatunk. Általában az alsóbb egyházi rendet felvett clericusokat illették ezzel a névvel.

³ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL.) 217 994. Bártfa, 1521. augusztus 4.

⁴ *Soós Ferenc*: Magyarország kincstartói 1340–1540. Bp., 1999. 95.

risaként. A ranglétrán hamar emelkedett, 1525-ben már alkincstartó, Dóczy János (aki 1525. július 17-től töltötte be a kincstartóságot) egyik helyettese. Dóczy a korszak gazdasági életének fontos szereplője, aki már Mohács előtt jó kapcsolatot ápolt Szapolyai Jánossal, s később is az ő oldalán politizált. János király is kincstartójává tette, de Dóczy eltávolodott az uralkodótól, Lodovico Grittihez csatlakozott, s a főhatalomra törő olasz kalandor egyik bizalmasaként, mint alkormányzója (helytartója) emelkedett magasra. Urával együtt, Dóczyt is, e helyzetében egyre nagyobb ellenszenv vette körül, és a lassan mindenkit maga ellen fordító, népszerűtlen Gritti bukásakor, 1534. szeptember 29-én, az erdélyi Medgyesen urával együtt őt is kivégezték.⁵

Cserődy mint alkincstartó meglehetősen komoly hatáskörrel rendelkezett, hivatali főnöke, Dóczy tartósabb távollétében (amire eléggé gyakran sor került) el kellett látnia annak feladatkörét, ekkor a „főkincstartó helytartója” címet viselte. (Vagy a kincstartónak vagy helyettesének állandóan Budán kellett tartózkodnia!) Kötelessége volt részt venni például a királyi tanács ülésein, és gyakran kellett okleveleket kiadnia.⁶ Továbbá főnöke nevében kölcsönöket is szerzett.⁷ Egy erről szóló oklevél említi első ízben feleségét, egy Pozsonyban élő módos kereskedő, Fekete János⁸ leányát, Katalint.⁹ Frigyük szépen példázza, hogy az üzleti összeköttetés milyen fontos szempont volt a rokoni szálak kialakításakor.

A gyűlölt Dóczy mellett nem várt fényes karrier Cserődyre, ezt ő bizonyára tudta, ezért igyekezett egyre szorosabbra fogni kapcsolatát Szapolyaival. Ezt tanúsítja egy, a pozsonyi káptalan levéltárában fennmaradt oklevél, Cserődy elismervénye egy Szapolyainál lévő pénzüsszege.¹⁰ A mohácsi csatavesztés után Cserődy ki is vált Dóczy szolgálatából, és valószínűleg a kényszerből török helyőrséget befogadó Budán maradt. Kapcsolatrendszere azonban nemcsak a török hódoltsági területen, hanem a Habsburg-országrészen is fennmaradt, sőt erősödött. Ezt bizonyítja Cserődy gyermekeinek, két leánynak, – ezek egyike

⁵ *Papo, Gizela Nemeth – Papo, Adriano*: Ludovico Gritti. Un principe mercante del Rinascimento tra Venezia, i Turchi e la Corona d'Ungheria. Gorizia, 2002. 296. (Italia-Ungheria. Collana di studi e documenti)

⁶ *Kubinyi András*: A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. In: *Levéltári Közlemények*, 1958. XVIII. évf. 35–58. – Például mint alkincstartó, a főkincstartó távollétében annak helytartója intéz parancslevelet Pest megye tizedszedőéhez, amelyben egy királyi parancsra hivatkozva meghagyja nekik, hogy a megyei tizedből 1000 aranyforintot adjanak át a levél felmutatójának. MOL DL. 25 725. Buda, 1526. január 6.

⁷ Amikor Dóczyt a király Erdélybe küldte részben pro a szászok adójának behajtására, részben más, az országot érintő ügyben, Cserődy 4000 forintot vett kölcsön, több embertől, a király szükségletére, főleg a végvárok fenntartására. MOL DL. 31 051. Buda, 1526. május 14.

⁸ 1520. május 8., Pozsony. A periratból megtudjuk, hogy Fekete ekkor Pozsonyban élt. Archiv mesta Bratislavy. Inventár listin a listov. II. (1501–1563) Vyracoval *Vladimír Horváth*. Bratislava, 1966. 576. Nr. 4671.

⁹ Fekete Jánosról és Katalinról együtt I. Archiv Mesta Bratislavy 4 i 1. Fol. 99/r. Pozsony, 1552. április 5.

¹⁰ Slovensky Národný Archiv. Hodnoverné miesto Bratislavská kapitula, Prot. Nr. 5. 139–140. 1525. október 4. A pozsonyi káptalan átírja Szapolyai János erdélyi vajda elismervényeit Petrus Kokon civis et mercator Budensis 3000 régi érme értékű árujáról. Buda, 1525. október 28. – Cserődy János alkincstartó elismervénye Szapolyai Jánostól ugyanarról a 3000 forintról. Ugyanannak későbbi átírata 1539. január 26-án kelt.

Anna névre hallgatott, – és egy fiúnak, (II.) Jánosnak a sorsa is. A név szerint nem ismert leány Kis Sebestyén kassai polgár felesége lett, Cserődy Anna pedig Bornemisza Tamással, a korszak egyik legismertebb kereskedőjével házasodott össze.

Bornemisza, miként a Cserődyek, szintén Dél-Magyarországról származott, s a török elől menekülve ő is Budára tette át működését. Bár otthonát vagyon nélkül hagyta el, új lakóhelyén hamarosan a legtekintélyesebb polgárok közé küzdötte fel magát. Istvánffy Miklós, a jeles történetíró is elismeréssel írt krónikájában gazdagságáról, szép budai házaról.¹¹ Szapolyai halála után a Habsburg-pártiakhoz csatlakozott, akik át akarták játszani Budát a Habsburgok kezére. Miután az akció csúfos kudarcot vallott, Bornemisza Budáról Pozsonyba menekült, teljes vagyonára – amelyet 11 ezer forintnál többre becsült – Fráter György tette rá a kezét. Felesége, Anna asszony pedig a várost végül is elfoglaló szultán, majd György barát fogságába került, ahonnan csak évek múltán szabadult ki. Akkor követte férjét Pozsonyba, aki ott néhány év leforgása után visszaszerezte vagyonát. Ebben tehetsége és társainak segítsége mellett hathatós szerepet játszott I. Ferdinánd király támogatása is. Gondoskodott sokat szenvedett házastársáról is, hiszen Pozsonyban vásárolt házának tulajdonjogát 1557-ben örök időkre ráruházta. Cserődy Anna így biztonságban élhette le életét, nevét utoljára 1568-ban említik a pozsonyi források, ekkortájt eshetett halála.¹²

Bár Bornemisza újra nősült, kapcsolata a Cserődy családdal nem szakadt meg, hiszen 1574-ben kelt végrendeletében Cserődy harmadik fiát, (II.) Jánost – egykori sógorát – nevezte meg egyik testamentumosául.¹³ De mit tudunk erről a Jánosról? Ő már a család új lakóhelyén, Nagyszombatban született, 1543-ban. Nagyszombat éppen ezekben az években, 1541 után indult gyors fejlődésnek, mint azon városok egyike, amelyek átvették Buda szerepét az ország gazdasági életében. A pozitív változásokat erősítette, hogy az oszmán hódítók elől menekülők közül sokan, akik a Délvidékről elsőször Budára, majd a főváros török kézre kerülése után onnan tovább, északabbra kényszerültek vándorolni, éppen ide települtek át.¹⁴ Az első menekülők aktív, többnyire vagyonos csoportja a város felvirágzását tovább lendítette, egymást erősítő folyamatokról beszélhetünk tehát.

Az atya, Cserődy (I.) János halála, már itt, a család új székhelyén eshetett 1568-ban – ekkor nevezi először egy forrásunk néhányak –, s ugyanonnan azt is megtudjuk, hogy özvegye Cserődy vejét, a már említett Kis Sebestyén kassai polgárt bízta meg felső-magyarországi adósságainak behajtásával.¹⁵

Cserődy (II.) János tanulmányait, a városi iskola látogatása után feltehetően az Oláh Miklós által 1558. február 20-án akadémiai rangra emelt nagyszombati káptalani iskolában, tulajdonképpen papnevelő iskolában folytatta. Ezt Telegdy

¹¹ Istvánffy, Nicolai Pannoni: *Historiarum De Rebus Ungaricis Libri XXIV*. Köln, 1622. Liber XIV, 234. 34–36. sor.

¹² Bornemisza Tamás életéről másutt részletesen írtunk. Lásd: *Bessenyei*, 1994. passim

¹³ „Ez dologban hagom testamentomosnak az en swgoromatt Ceregy Janos papott, ky az istragomy kaptalomban paph wrak egyk” Štátny Archív Bratislava. Pobočka Trnava, Archív mesta Trnavy. Bornemisza Tamás végrendelete. Nagyszombat, 1574. július 11.

¹⁴ *Bessenyei*, 1994. Nagyszombatról: 47–49.

¹⁵ PFL 2 c 2 Fol. 294/r Procuratoria. Pozsony, 1568. május 2. Az iratban a néhai Cserődyt *inhabitor et negociator Budensis*nek nevezik.

Miklós, a katolikus megújulás egyik legtehetségesebb képviselője vezette, az esztergomi káptalan által biztosított háttérre támaszkodva. Az esztergomi káptalan – és az érsek – 1543. augusztus 10-én, Esztergom török kézre kerülése után települt át Nagyszombatba, ami a felvirágzó, és a reformáció egyik magyarországi központjának számító várost a katolikus reformtörekvések egyik fellegvárává tette.

Telegdy megpróbálta átvenni a városi iskola irányítását, ám ezzel konfliktusba került a reformációhoz csatlakozott polgárokkal. A helyzet annyira elmérgesedett, hogy perre került sor, amelynek során a városi polgárok Telegdyt szodómiával vádolták. Az ügyet csak 1573. január 15-én tudta Verancsics Antal királyi helytartó elsimítani, a felek ünnepélyes keretek között békültek ki. Verancsics – előkelő egyházi és világi emberek jelenlétében – Telegdy és kilenc nagyszombati polgár jobbát egymásba tette a béke és barátság jeléül. A kézfogás után az összes periratot elégették, hogy a viszálynak még a híre se maradjon meg. Az aktus tanúi között találjuk Cserődy János nevét is. Ekkor, 30 évesen esztergomi kanonok, aki fiatal kora ellenére már rendelkezhetett azzal a tekintéllyel, amelyet a közszereplés megkívánt. Társadalmi rangjának emelkedését jelzi az uralkodótól kapott címereslevél. Az 1575-ben kelt armálisban Cserődy Jánosnak és testvéreinek, Ferencnek, Mátyásnak, Mártonnak és Lőrincnek, valamint rokonuknak, Bakay (Prym) Andrásnak régebben szerzett nemességét erősítette meg I. Miksa magyar király.¹⁶

Az armálisban név szerint felsorolt legközelebbi rokonok (II.) János testvérei, négy fiú, valamint (egy meg nem nevezett lánytestvérük férje) Bakai Prym András voltak. Ők mindnyájan Nagyszombatban éltek, és a fennmaradt források (elsősorban a városi ingatlan-összeírások és adókönyvek) tanúsága szerint a város felső, leggazdagabb rétegéhez, az elithez tartoztak. A réteg tagjainak magatartásában – különösen igaz ez a nemeslevéllel rendelkezőkre – a polgári és nemesi viselkedésformák jellegzetesen keverednek, amint az a testvérek és az egyes családtagok életpályáinak rekonstruálása során több konkrét esetben is megállapítható.

Ferenc szücsmester volt – mint tudjuk, a szücsök az egyik legelterjedtebb mesterség a középkorban és a kora újkorban – akik közül sokan jutottak be a város leggazdagabbjai közé. Ferenc 1582-ben városi kapitány, 1579-ben és 1584-ben a Zsidó (alsópataki) utca egyik házát tulajdonolta.¹⁷ A következő testvérről, Mátyásról hallgatnak forrásaink, viszont Mártonról nemcsak az tudott, hogy szintén a szücsmesterséget gyakorolta, hanem az is, hogy 1595–1611 között a várost irányító tizenkét tagú szenátus tagjaként működött.¹⁸ Több alka-

¹⁶ *Beke Margit*: A Primási Levéltár nemesi és címeres emlékei. Esztergom, 1995. 442.; Primási Levéltár, Esztergom. Acta Radicalia, Classis T. 48. caps. 494.

¹⁷ Cserődy Ferenc háza 1579-ben és 1584-ben. Zsidó utca, szlovák nevén Dolnopotocká ulica. *Mária, Bott'ánková*: K topografii mesta Trnavy v 16. storočí. In: Trnava, okres a mesto. Štúdie. Zostavil Jozef Simončič. Bratislava, 1980. 141. (a továbbiakban: *Bott'ánková*, 1980.)

¹⁸ Adat szenátorságáról. Catalogus Manuscriptorum Bibliothecae Reg. Scient. Universitatis Budapestiensis Tomus II. Pars I. Catalogus Librorum Manuscriptorum Budapestini, 1889. Privilegia et articuli ceharum. XLII. Nodifices seu Nodularii Nos Georgius May iudex, Grego-

lommal pedig a szenátorok vezetőjévé, azaz a város bírójává is megválasztották.¹⁹ Háza 1584-ben a város egyik központi övezetében, a Felső utca keleti oldalán állott.²⁰

A testvérek közül a legtöbbre – legalább is anyagi tekintetben – Lőrinc (1550 körül–1621 után) jutott. A nagyszombati kalmár céh tagja, 1583–1584-ben annak vezetője, céhmestere.²¹ Bekapcsolódott a távolsági kereskedelembe, már 1581-ből rendelkezünk adatokkal a régió kereskedelmi központja, Bécs irányában folytatott ebbéli tevékenységéről. Amint azt más kereskedők is megcselekedték, ő is hozott be a megvámolt áruikon kívül más holmit is. 1581-ben például szőrmét, legalább 18 vég értékes posztót, és vasat vitt a városba, s amikor ezt a nagyszombati harmincados megpróbálta megakadályozni, abból konfliktus keletkezett. A nemrég megerősített nemességére büszke Lőrinc ugyanis nem hagyta a becsempészett árut elkobozni, sőt a fellépő harmincadost szidalmazta. A városi bíró pedig – akit a harmincados erre felszólított – nem akarta az árut lefoglalni. A harmincados erre egy szinttel feljebb vitte az ügyet, s kérte a Magyar Kamarától a városi tanács megintését, valamint azt is, hogy büntesse meg a csempészt. Úgy érvelt, hogy a csehek, a morvák, sőt maga Julius Salm gróf is fizetnek hasonló esetben.²² Cserődy tehát a nemesi kiváltságokat (amelyek sorába a saját fogyasztásra behozott áruk vámmentessége is beletartozott) próbálta érvényesíteni a városi joggal szemben.

Ez a kínos epizód nem vetette vissza Cserődy Lőrinc pályáját, a város bírójának hatalmát maga mögött érezve kibújt a fizetési kötelezettség alól. 1610-ben már a Habsburg-birodalom egyik meghatározó, szinte annak egész távolsági kereskedelmét irányító, Augsburgban bejegyzett Österreicher céggel tartott fenn kapcsolatot.²³ A római katolikus egyházhoz való szoros kötődését példázza, hogy 1611-ben a városi lelkészi hivatalnál vállalt szolgálatot. 1612-ben 50 arany adót fizetett, a harmadik legnagyobb összeget a városban.²⁴ Gazdasági erejével arányosan politikai befolyása is növekedett, hiszen 1620–1621-ben megválasztották Nagyszombat bírójának, ekkor érte el közéleti pályája csúcspontját.

Ami a további ismert rokonokat illeti, feltétlenül említést kell tennünk sorakban Cserődy Györgyről, aki (II.) János unokatestvére lehetett. Őt Verancsics Antal esztergomi érsek segítette, hogy Rómában folytathasson jogi tanulmányokat, és arra bízta, hogy szerezzé meg a kánonjogi doktorátust. Hogy ez megtörtént-e, arról nincs tudomásunk, mert több adat róla nem maradt fenn, feltételezhetően még külföldi tanulmányai alatt elhunyt. Verancsics hozzá intézett levele azt azonban

rius Pesty capitaneus, Daniel Hamerla, Martinus Chereödy etc. jurati cives ac regiae civitatis Tyrnaviensis. . . Datum Tyrnaviae, 1613.

¹⁹ Adat bíróságáról A nagyszombati kalmár czéh szabályai 1574 és 1604-ből és régi jegyzőkönyve 1556–1651-ből. Közli: *Békesi Emil*. In: Történelmi Tár, 1883. VI. évf. 170.: „Mi Cherody Mártony bíró... .. Költ Nagy-Szombat városában. 1599.” (a továbbiakban: *Békesi*, 1883.)

²⁰ Felsőpiac, Staromestská ulica. (*Bott'ánková*, 1980. 127.)

²¹ *Békesi*, 1883. 170.

²² MOL E 41. Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamarai Levéltár. Magyar Kamara Regisztratúrája. Litterae ad cameram exaratae 1581. No. 50. Nagyszombat, 1581. június 21.

²³ *Kazimír, Štefan*: Obchod Trnavy v 16. storočí. In: Trnava, okres a mesto. Štúdie. Zostavil Jozef Simončič. Bratislava, 1980. 232. (a továbbiakban: *Kazimír*, 1980.)

²⁴ *Kazimír*, 1980. 231.

mindenképpen bizonyítja, hogy a Cserödy családból nemcsak János készült egyházi pályára.²⁵ A család későbbi nemzedékéből ketten, István és András a nagyszombati jezsuita gimnáziumban tanultak.

Közele rokon volt Bakay (másképpen Prym) András, aki valószínűleg beházasodott a Cserödy családba. Róla nem, csupán testvérei vagyoni helyzetéről, illetve ingatlanairól rendelkezünk néhány információval. Ezek többnyire tehetősek mutatják őket²⁶ így arra következtethetünk, hogy a kiterjedt család mind-egyik tagja szép karriert futott be.

Fontos adalék a család mentalitásáról, hogy két tagjáról tudjuk, nemcsak olvasó, hanem könyvgyűjtő emberek is voltak. Ezt a tényt a polgári elitbe tartozás biztos jeleként értékelhetjük. Cserödy (II.) János többek között például Lancelot Politius (szerzetesi nevén Ambrosius Catharinus) a neves itáliai domonkos hittudós és hitvitázó *Commentaria in omnes Divi Pauli epistolae et alias septem canonicas* című könyvének 1566. évi párizsi kiadását birtokolta.²⁷ Javainak összeírásából pedig megtudjuk, hogy egy ládában 63 könyvet tartott, méretük szerint tárolva, kicsit és nagyot vegyesen,²⁸ Bornemisza Tamás könyvtárának is több darabja maradt ránk, a tulajdonos margináliáival.²⁹

Térjünk vissza most Cserödy (II.) János élettörténetéhez. Mint fentebb említettük, részt vett Bornemisza Tamás végrendeletének végrehajtásában, mégpedig a belévetett bizalomnak teljes mértékben megfelelő módon. Az erről szóló iratban nyitrai főesperesnek és esztergomi kanonoknak titulálják.³⁰ Karrierje ezután töretlenül ívelt felfelé. 1582-ben az uralkodó kinevezte knini (tinnini) címzetes püspöknek, megerősítésére 1589. február 20-án került sor, a pápa 1594 októberében ruházta fel a megfelelő felhatalmazásokkal. Ezt a püspökséget haláláig megtartotta.³¹ 1588. január 17-től szentistváni prépost, 1591. december 9-én Kutassy János – saját utódlására – az esztergomi érseki adminisztrátori

²⁵ 1571. február 24., Pozsony. Verancsics Antal összes munkái. Közli: Szalay László és Wenzel Gusztáv. I–XII. kötet. Pest – Bp. 1857–1875. (Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptores. XXI.). X. kötet. 136–137.

²⁶ Gergelyre 1584-ben 500–999 denár közötti adót róttak ki. *Kazimír*, 1980. 227. – György háza 1584-ben a Sütő utca (platea Arthocoporum, Pekárská ulica) nyugati oldalán állott. *Bott'ánková*, 1980. 111. – Tamásnak 1579-ben Bakay Tamás, 1584-ben Prym Tamás néven ugyanott volt háza. *Bott'ánková*, 1980. 111. – 1584-ben 1500–1999 denár közötti adót fizetett. (*Kazimír*, 1980. 228.)

²⁷ *Vásárhelyi Judit*: A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. In: Magyar Könyvszemle, 1980. 4. sz. 347.

²⁸ *Dr. Iványi Béla*: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. (Hatodik közlemény) In: Magyar Könyvszemle, 1932/34. I–IV. füzet. 81. Adattár. 216. [tétel]

²⁹ Bornemisza olvasmányairól *Bessenyei*, 1994. 91–95.

³⁰ Štátny Archív Bratislava. Pobočka Trnava, Archív mesta Trnavy II/5 (1569–1586). Fol. 195/v–196/r. Nagyszombat, 1580. június 11.

³¹ *Galla Ferenc*: Pápai kinevezések, megbízások és felhatalmazások Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére (1550–1711) Bp–Róma, 2010. 199. (Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae De Petro Pázmány Nuncupatae, Series I) (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis II. Tom. 3) N. 71. Tiniensi pro episcopo. Facultas absolventi et promovendi suos diocesanos. Secr. Brev. Vol. 220. fol. 163. A horvátországi Knin (Tinnin) 1522 körül került török kézre.

(*administrator in spiritualibus*) állásra javasolta kinevezését.³² 1592. április 8-án az uralkodó áthelyezte a pécsi püspökségre és ki is nevezte esztergomi érseki adminisztrátornak,³³ ezt VIII. Kelemen pápa 1593. július 19-én megerősítette. Természetesen a török által elfoglalt Pécsre nem tehetette be a lábát. 1596. június 17-én Rudolf király az egri püspökségre helyezte át, kedvező feltételekkel. A Magyar Kamarától 4000 forint évdíjra kapott ígéretet, emellett felhasználhatta az egri püspököt megillető dézsmákat, sőt adományozhatott kanonoki stallumokat is.³⁴ Ám hamarosan bekövetkező betegsége és halála megakadályozta abban, hogy mindezekkel élhessen.

Részt vett az államkormányzati munkában is. Az 1582. évi országgyűlés 4. törvénycikke³⁵ mint nyitrai főesperest a nagyszombati nyolcados törvényszékhez delegálta, 1588-ban pedig a királyi helytartó mellett működő hivatal megvizsgálására küldték ki. Egeri püspökként császári és királyi tanácsosként is szerepelt. Székvárosát azonban nem láthatta, mert Eger október 12-én török kézre került,³⁶ a káptalan Kassára menekült, ezt a tényt az 1597. február 2-án zárult pozsonyi országgyűlés 38. cikkelyében meg is erősítette. Cserődynek is követnie kellett volna káptalanát, ám erre nem került sor, ehelyett felmentését kérte az uralkodótól. Tekintettel súlyos betegségére, ezt 1597 januárjában meg is kapta, ezután valószínűleg nem hagyta el Nagyszombatot, ott hunyt el 1597. augusztus 4-én.

Háza a Szent Miklós templommal szemben, a Felső utcában, a város egyházi központjában, az esztergomi érsek háza mellett állt.³⁷ A városi plébániatemplom rangját emelte, hogy éppen ezekben az évtizedekben kezdtek ide temetkezni az esztergomi érsekek, elsőként Oláh Miklós, akinek fali síremléke 1568-ban készült el, majd azt Verancsics Antalé követte. Nagy megtiszteltetésnek tarthatjuk tehát, hogy Cserődy is mellettük, mondhatni az ő társaságukban nyert nyugalomra³⁸ – egy polgárcsalád sarja a legmagasabb egyházi méltóságok között. Síremléke méreteit, megformáltságát tekintve is méltó a főpásztorokéhoz. Monumentális építménye nagyméretű epitáfium-táblát keretez: Cserődy a megfeszített Krisztus előtt térdel.³⁹ Érdekes, hogy annak feliratán mint egri püspök szerepel.

Pár nappal halála után 1597. augusztus 8-án házában összeírták javait. Az összeírás teljes szövege nem maradt fenn, csupán annak egy töredéke. Feltételezhetjük, hogy a kor szokása szerint Cserődy javai a kincstárra szállottak, onnan pedig valószínűleg az esztergomi érsek tulajdonába kerültek.

³² Österreichisches Staatsarchiv. Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofffinanz. Ungarn, Gedenkbücher, Rote Nummer 58. fol. 1116–1129.

³³ Österreichisches Staatsarchiv. Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofffinanz. Ungarn, Gedenkbücher, Rote Nummer 58. fol. 1116–1129.

³⁴ Österreichisches Staatsarchiv. Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofffinanz. Ungarn, Gedenkbücher, Rote Nummer 63. 1596. Konv. Jänner–April. fol. 50r.

³⁵ *Szederkényi Nándor*: Heves vármegye története. III. kötet. Egervára elestétől visszavételéig. Eger, 1891. 483. 3.

³⁶ *Sugár István*: Az egri püspökök története. Bp., 1984. 284–286.

³⁷ Felsőpiac utca, Staromestská ulica, 1579, 1584, az érsek második háza mellett. *Bott'ánková*, 1980. 129.

³⁸ *Granasztói György*: A barokk győzelme Nagyszombatban. Bp., 2004. 56.

³⁹ *Mikó Árpád*: Művészetek. Művészettörténet. In: Kereszt és félhold. A török kor Magyarországon (1526–1699). Encyclopaedia Humana Hungarica 05. CD ROM. Bp., 1999.

Cserődy (II.) János életvezetését, családi hátterét, rokoni, baráti kapcsolatait áttekintve közelebb juthatunk egy tipikusnak tűnő, a török elől menekülő polgár-család sarjának személyiségéhez.⁴⁰ Az őt körülvevő kapcsolati háló jól példázza a helyi társadalom viszonyát a török elől menekültekéhez. A menekültek helyezte magában hordozta a változtatás lehetőségét, a konjunktúra sokaknak adott új lendületet a korábbi, ideiglenesen elvesztett státusz visszaszerzésére, nemcsak új rokoni viszonylatok, például házasságkötés által, hanem a gazdasági tevékenységbe való minél gyorsabb bekapcsolódás útján is. Mindezt a Cserődy család sorsának alakulása is példázza, mert ők jól tudták, hogy ez a tevékenység biztosítja a leggyorsabb utat az újbóli felemelkedéshez. Sőt, mint a kereskedők leginkább előrelátó és legkiterjedtebb összeköttetésekkel rendelkező csoportjának tagjai, a gazdagodás mellett, családjuknak magasabb presztízt is akartak szerezni. Kétségtelenül erre vall a Cserődy család több tagjának taníttatása mellett (II.) Jánosnak a papi hivatás felé fordulása is. Munkálkodásuknak köszönhetően nemcsak az ország gazdasági élete menekült meg az összeomlástól, hanem szellemi élete is lépést tudott tartani az európai mozgalmakkal.

⁴⁰ A család történetét a Nagyszombati évektől összefoglalja: *Pongrácz, Denis-Ragač, Radoslav – Strešňák Gábor – Tandlich, Tomáš – Federmayer, Frederik*: Pozsony vármegye nemes családjai. 2008. Méry Ratio, 472., 85–86. Cserődy (II.) János egyházi tisztségeiről a Magyar Katolikus Lexikon szócikke tájékoztat, ezek adataira a későbbiekben nem hivatkozom.

Gebei Sándor

ÜZENET A MÁNAK? AZ 1658-AS GADJACSI (HADZIA CZI) EGYEZMÉNY AKKOR ÉS MA?

2008-ban, mind az ukrán, mind a lengyel történész társadalom szükségét érezte annak, hogy a gadjacsi egyezmény 350. évfordulójáról szakmai konferenciát tartson. Ezek a tudományos fórumok szokatlanul nagyszabású rendezvények voltak a korábbi kerek évfordulókhoz képest. A kijevei és a varsói konferencián elhangzott előadások anyagát mindkét fél tekintélyes tanulmánykötetbe rendezte¹. Az ukrán és a lengyel történészek 1658 kapcsán felvillantották azt a történelmi pillanatot, amikor is az ukrainai fegyveres küzdelem (a kozákság harca) de jure elérte célját, a Zaporozsjei Had ellenőrzése alatt álló területe – a kijevei, a csernyigovi, a braclavi (kiewi, czerniechowi, braclawi) vajdaságok – a „Rusz Nagyfejedelemség” rangjára emeltetett.

Ez az államjogi szempontból hallatlanul fontos esemény 1658. szeptember 16-án „w Obozie pod Hadiaczem” (a gadjacsi katonai táborban) zajlott le. A lengyel király (János Kázmér) és a kozák hetman (Ivan Vigovszkij = Jan Wyhowski) teljhatalmú követei itt írták alá az 1648-ban kirobbant kozák belháború sokadik, immár a 4., az 1649., az 1651., és az 1653. év utáni, megegyezéseket.²

¹ 350-lecie unii Hadziackiej (1658–2008). Pod red.: T. Chynczewska–Hennel – P. Kroll – M. Nagielski. Warszawa, 2008. A 42 tanulmányt felsorakoztató, 719 oldalas kötetben a lengyel szerzőkön kívül 10 ukrán, 5 orosz, 1–1 belorusz, kanadai, litván, magyar, olasz történész képviseltette magát a 17. századi témában. Ami különösen feltűnő, az az, hogy az Ukrán Köztársaság rendkívüli és meghatalmazott nagykövete által személyesen megnyitott konferencián a NANU (Ukraina Nemzeti Tudományos Akadémiája) egyetlen munkatársa sem adott elő, miközben az 1632-ben alapított, majd 1992-től újra működő pravoszláv „Kijevei–Mogila Akadémia” Nemzeti Egyeteméről (Національний університет «Києво–Могилянська академія», National University of „Kyiv–Mohyla Academy”) egy teljes delegáció vett részt a konferencia munkájában! Úgy véljük, hogy ebben a kiemelt jelentőségű témában meg kellett volna szólalnia a konferencián a NANU „fajsúlyos” történészei közül legalább Gorobec és Csuhib kollégáknak, akik – saját szóhasználatával élve – „labor környezetben” (= vitapartnerek nélkül) többször is kifejtették már véleményüket Gadjacsról. Tarasz Csuhib, a Kozákság történetét kutató intézet igazgatója pl. 2005-ben is, 2008-ban is „az Ukrainai hetmanátus félvazallusi” (kvázi–vazallusság?) státusát emlegette, de ennek lényegi elemeinek kifejtésével azóta sem foglalkozott. (Чухиб Т.: Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько–польських стосунках <<1660-ті – початок 1680-х рр.>> Київ, 2008. 9.) Egyébként a kijevei konferencia anyaga 350 oldalon ugyancsak 2008-ban látott napvilágot „Гадяцька унія 1658 року (Гл. ред.: П. Сохань)” címmel. Lengyelországból öt-en érkeztek az ukrán fővárosba, – közülük hárman, Varsóban is tartottak előadást. A NANU-t az előbb említett Gorobec és Csuhib képviselte, a „Kijevei–Mogila Akadémiát” csupán egyetlen előadás reprezentálta a kijevei kötetben!

² Prawa, Konstytucje y Przywileie Krolestwa Polskiego, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego, y wszystkich Prowincyi należących: Volumen IV. Warszawa, 1737. 637–644. (a továbbiakban: Volumina legum) Ratifikálása: „Approbacya Kommissyi Hadyackiej” – 1659. június 10. Varsó-

A bonyolult politikai helyzet megértése céljából a Gadjacshoz vezető előzményekről – még ha vázlatosan is – feltétlenül szólnunk kell. Az 1648-ban ki-robbant kozákháború (belháború = domowa wojna) folyamán többször is neki-fogtak a kozák-probléma megoldásához. Az 1649., 1651., 1653. évi „békéket” János Kázmér király és az 1657-ben elhalálozott Bogdan Hmelnyickij hetman neve fémjelezte, ám ezek a sűrű „békekötések” valójában csak fegyverszünetek-re korlátozódtak. Ténylegesen olyan fegyvernugvásokat jelentettek a „békék”, amelyek felkészülési időt biztosítottak az újabb összecsapásoknak. Mivel ezek a király és az ukrainai alattvalók = a végvidék lakossága (kozákság) közötti egyez-ségek – amint érzékelhető – mindössze másfél-kétéves csendességet, de facto, bizonytalanságot állandósítottak a végeken. A kozákság 1654 januárjában fel is mondta a lengyel királynak adott esküjét és az orosz cár, Alekszej Mihajlovics fennhatósága („magas uralkodói keze alá” = pod viszokije ruki) alá adta magát. A történeti szakirodalomban perejaszlavi szerződésként ismert politikai és ál-lamjogi aktus (megerősítve Moszkvában 1654 márciusában)³ értékelésével itt nem kívánunk foglalkozni, csupán Perejaszlav legfontosabb következményére hívjuk fel a figyelmet. A lengyel Ukrajna, azaz, a lengyel végvidék elveszett Varsó számára, amibe – a legtermészetesebb módon – nem nyugodhatott bele a Rzeczpospolita. Ukrajna önkényes kiszakadása a lengyel–litván államból és az „örök ellenséghez”, Oroszországhoz való deklarált csatlakozása, bőven kimerít-tette a casus belli tényét. Már a háború első évében, 1654-ben kiderült, hogy a Zaporozsjei Had elvesztésével a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság hadi po-tenciálja látványosan meggyengült. 1655-re Litvánia nagy része, Lengyelország délkeleti vajdaságai orosz–kozák kézre kerültek. Az erejében megroppantott Rzeczpospolita északi szomszédja, Svédország is elérkezettnek látta az időt arra,

ban: In: Volumina legum IV. 644–656. A Rusz Nagyfejedelemség és a Zaporozsjei Had követeinek ünnepélyes eskütetele – ua. 656–659.

³ Ukrán történészek munkáiból pl.: Цібульський В. А.: Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії (1945–1990) Рівне, 1993.; Смолій В. А. – Степанков В. С.: Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ, 1993. (изд. 2-ое: 1995.); Матяш В. М.: Проблема державотворення в Україні XVII–XVIII ст. у витчизняний історичний науці другої половини XIX – початку XX ст. «УІЖ» 1998/3. 58–75.; Переяславська рада 1654 року. (історіографія та дослідження) Гл. ред.: П. Сохань. Київ, 2003.; Orosz történészek reagálásaiból pl.: Заборовський Л. В.: Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования; Яковлева Т. Г.: Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией. In: „Россия – Украина: история взаимоотношений. Ред.: Миллер А. И., Репринцев В. Ф., Флоря Б. Н.” Москва, 1997. 39–49. és 51–59. Más, Kelet-Európa történetével foglalkozó történészek állásfoglalásaiból, pl.: Basarab, John: Pereiaslav 1654. A Historiographical Study. Edmonton, 1982.; Sysyn, Frank: The Changing Image of the Hetman: On the 350-th Anniversary of the Khmel’nyts’kyi Uprising. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (JbGfOE) 1998/4.; Bürgers, Jana: Bohdan Chmel’nyts’kyj und der Kosakenmythos in der postsowjetischen Ukraine. In: JbGfOE 2002/1.; Chynczewska-Hennel, Teresa: Polscy historycy o kozaczyźnie XVII wieku. «Україна в Центральнo-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст.» Київ, 2000. 285–292.; Kertészné Varga Beáta: Az ukrán–kozák autonómia és az orosz centralizmus. – A perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig (1654–1667) Szeged, 2001.; Gebei Sándor: Új tendenciák a posztszovjet ukrán történetírásban. In: Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára. Szerk.: ifj. Barta János és Pallai László. Debrecen, 2004. 375–388.; Varga Beáta: Önállóság, autonómia vagy alávetettség? Szeged, 2008. főleg 47–65. stb.

hogy részt követeljen magának a zsákmányból. 1655-ben két irányból, Livónia és Pomeránia felől zúdult a kiszolgáltatott országra. Ám ezúttal a lengyel diplomácia megmentette a királyságot és a Nemesi Köztársaságot!

Ügyes manőverrel sikerült a hadakozó felek sorából kiiktatni az orosz cárt a lengyel korona feltételes átengedésével (vilnai egyezmény, 1656), aminek következtében az orosz–svéd viszony azonnal ellenségessé változott, ráadásul az orosz–kozák együttműködés alapjait is ingatagrá tette. Tudniillik, a lengyel–orosz megállapodás a kozákok kizárásával, Hmelnickij kozák hetman akarata ellenére született meg. Hmelnickij orosz cárba vetett hite megrendült, óriási csalódottságot érzett mellőzöttsége, a politikai rendezésből való kirekesztettsége miatt. A zárt ajtók mögötti tárgyalások eleve azt sugallták a kozák vezetőknek, hogy „róluk, de nélkülük” születtek meg azok a döntések, amelyek sorsukat és jövőjüket kizárólag vagy a király, vagy a cár kezébe helyezték. Ez a bizalmatlanság olyannyira megmérgezte az orosz–kozák kapcsolatokat, hogy Hmelnickij hetman különutas = oroszellenes politizálásba kezdett. A cári udvar megkérdezése és beleegyezése nélkül 1656. szeptember 7-én Gyulafehérvárott az Erdélyi Fejedelemséggel véd- és dacsövetséget kötött a Rzeczpospolita ellen,⁴ a svédekkel pedig felgyorsította az ugyanilyen célú tárgyalásokat. (Tudomásunk az erdélyi színhelyeken folyó svéd–erdélyi egyezkedésekről is, amelyek 1656 decemberében, Radnóton (Iernut) a svéd–erdélyi szövetség megkötésével zárultak. Ez a János Kázmér lengyel király, litván nagyfejedelem és utódai, illetve szövetségesei ellen irányuló bilaterális egyezmény a Rzeczpospolita első területi felosztását is elvégezte.⁵ A szerződő felek a Zaporozsjei Hadnak Ukrajnát – a határkijelöléseket mellőzve – garantálták.)

Visszaulva még a gyulafehérvári szerződésre! Rákóczi és Hmelnickij egy „új Lengyelország” megteremtésének a terve vezérelte a szövetségbe. A közös lengyelországi hadjárat politikai célja nem volt más, mint a lengyel királyi címet megszerezni Rákóczinak a kozákok támogatásával, s Rákóczi, mint lengyel király, Hmelnickij hetmant és utódait, valamint az egész Zaporozsjei Hadat régi kiváltságos helyzetébe visszahelyezi, valamennyi jogát, kiváltságát tiszteletben tartja, megerősíti.⁶

⁴ Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok. II. kötet. Szerk: Szilágyi Sándor. Bp., 1891. (a továbbiakban: *Szilágyi*: Erdély II. 1891.) 110–111.

⁵ *Szilágyi*: Erdély II. 1891. 190–196. – A svéd–erdélyi szerződés első pontja így hangzik: „1. § Sit foedus perpetuum et amicitia constans inter Sacram Regia Majestatem Sveciae, ejusque successores, et coronam Sveciae ex una, ac Celsissimum Principem Transylvaniae, ejusque successores et haeredes ex altera partibus, eorundemque regna, provincias, et ditiones: armorum autem societas sit inter principes eosdem confoederatos, dictaque regna, provincias et ditiones: contra Regem Casimirum, eique directe vel indirecte adhaerentes, sive auxiliantes, vel societatem illam impediens, nullis exceptis nationibus.”

⁶ *Szilágyi*: Erdély II. 1891. 131–132. – „...hogy ha istennek öfelségének jó voltából és titkos rendelkezésből az megnevezett zaporoviai hadakkal és azok hetmanjának is nekünk megegyezett segítségük és fegyverek által az lengyelországi méltóságos királyságnak állapotjára promoteáltatnánk, verbo nostro principali hac sub fide christiana assecuráljuk az megnevezett hetmant és vitélő rendeket ő k[egye]lmeiket, hogy azbéli állapotunkban is ő klmeiket mindenmü immunításokban, szabadságokban, határoknak birodalmiban megtartjuk, sőt confirmáljuk, alattunk levőkkel is megtartatjuk azok az végzések szerint, melyek Casimir lengyel királlyal és lengyel

Még egyszer hangsúlyozni kívánjuk: Hmelnickij és a politikai kurzusváltással egyetértő kozák vezetők (Vigovszkij kancellár, Bogdanov, Kovaljovszkij hadbírók, Grusa, Tyetyerja, Zsdanovics és más pulkownikok = ezereskapitányok)⁷ a kozákság katonai erejét egy olyan vállalkozáshoz biztosították, amely a lengyel király személycseréjére vonatkozott! János Kázmér helyett II. Rákóczi György leendő királytól várták a Zaporozsjei Had és Ukrajna sorsának rendezését. A kozákok országa – a svéd követek jelentése szerint – „Ukraina cis et ultra Boristhenem” (a Dnyeperen inneni és túli területek) lesz.⁸ De hogy meddig is terjedt a „cis”, vagy az „ultra”? Ilyen részletekkel nem foglalkozott a szerződés! Amíg Rákóczi „tota Russia” (Sanok, Przemysl, Halicz, Chelm) és az Erdéllyel „kívülről” határos podóliai részeket (Pokutjevel együtt) saját, leendő országának tekintette, addig a kozák vezetés a Visztula és a Nyugati–Bug folyókat tekintette „országhatárnak”⁹ – legalábbis Sebesi Ferenc naplójegyzete szerint.

A Hmelnickij által elkezdett új, oroszellenes politikai kurzust a katasztrofális 1657. évi erdélyi–kozák hadjárat sem változtatta meg. Ez a Moszkva háta mögötti szövetekezés és hadjárat nem jelentett kevesebbet, mint a cári politikával való szembeszegülést, a cári stratégia megkérdőjelezését. Nem véletlen, hogy 1657 folyamán az orosz követek hálátlansággal és esküszegéssel vádolták Hmelnickijt meg a kozákságot. Szemrehányást tettek az ingadozásuk miatt, árulást emlegettek.¹⁰ A már szóba hozott erdélyi követ, Sebesi Ferenc 1657 nyári csigirini tartózkodása idején pontosan érzékelt az orosz–kozák kapcsolatokat mérgező okokat, kiemelve ezek közül a legfontosabbat: „Az muszka azt akarta, hogy az kozák úgy subjugálja magát, hogy az mit ő parancsol, azt cselekedje;”¹¹

Hmelnickij replikája – Sebesi szerint – így hangzott: „nem subjugáltam én magamot arra, hogy azt cselekedjem, a mit te akarsz, hanem hadodat kezemben add, azt cselekedjem, az mit én akarok; mert az előtt is azért hadakoztam az lengyel királlyal, hogy az elébbi szabadságomat és az kozákok szabadságát helyre

respublicával concludálttának volt, avagy az *mint tempore inaugurationis nostrae klmek állapotja felől inter nos et ipsos conventum foret*, úgy mindazáltal, hogy ő klmek is nekünk és successorinknak akkori állapotunknak kívánsága szerint igaz hűséget, engedelmességet, birodalmunkbeliekkel is pedig szép egyességet viseljenek és praestáljanak, melyre ő klmek is magokat obligálván, solemniter mi is praesentium vigore assecuráljuk.”

A gyulafehérvári szövetekezés részleteiről lásd még: Grondski, Samuel: Historia belli Cosacco–Polonici, (conscripta auctore Samuele Grondski de Grondi anno MDLXXVI) Pestini, 1789. 358.

⁷ Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. XXIII. (MHHD) – Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez. Szerkesztette: Szilágyi Sándor. Bp., 1874. 486–487.; Русская историческая библиотека т. VIII. СПб., 1884. 1252.

⁸ Szilágyi: Erdély II. 1891. 161.

⁹ MHHD XXIII. 534. – az 1657 nyarán Csigirinben tartózkodó erdélyi követ, Sebesi Ferenc naplójában félreérthetetlenül kimondva a kozákok területi igénye: „Az Lengyelországnak oszlása: az kozák hetmánn az Viszlán innét akarja bírni; Borusiát és Litvániát, Lengyelországot az Bog vizén túl és Varsován túl 2 mélyföldet az svécziai király; azontúl Krakkót az Varsováig az Bog vizén innét az fejedelem; úgy hogy emlékezeti ne legyen az Lengyel királlyságnak.”

¹⁰ Акты Южной и Западной России (Акты ЮЗР), т. IV. Санкт–Петербург (СПб), 1863. 44.

¹¹ MHHD XXIII. 537.

állassam és ne parasztok legyenek, hanem mint régenten kozák nevet viseltenek, úgy most is.”¹² (kiemelés tőlünk – G.S.)

A „második követi szinten” zajló, a nézetkülönbségek tisztázására szolgáló eszmecsere pedig nyílt veszekedésig fajult. Vigovszkij kancellár akkor lobbant igazán haragra, amikor az orosz küldöttség második embere szemrehányóan azt kérdezte: miért nem jelent meg maga a hetman Moszkvában, a cár színe előtt? „*ha az császár [= cár] maga országában császár, szintén olyan fejedelem vagy király az maga országában az hetmán; kardjával vette meg és szabadult az iga alól fegyverével;*” – felelte a kancellár, majd fenyegetőleg hozzátette: „*azért ha akartok jóakaróink lenni és az békességet megtartani; ha pedig nem, lássátok, ellenetek megoltalmazzuk magunkat, mind tatárt, svédet, magyart ellenetek vis-szük. ... ti csak városokat akartok és kívántok, nem egyéb keresztyénséget; mint nekünk azelőtt az templominkat elvették; hanem az zsidóknál nem vagytok külömbek; csak az egy keresztet, hogy vettétek; de azon kívül minden pogánság bennetek vagyon.*”¹³ (kiemelés tőlünk – G.S.)

Sebesi napló-bejegyzéséből kiviláglik, hogy Hmelnickij, a kozákvezér egy szuverén uralkodónak tekintette magát, pontosabban, szuverén uralkodóként való elismerését várta el, sőt követelte még az orosz cártól is. Ez az 1657-ben fogant Hmelnickij-i koncepció 1657. augusztus 6-a, a hetman halála után sem módosult, a kozák politizálás vezérfonala maradt a későbbiekben is. A svédekkel, az erdélyiekkel és a tatárokkal való fenyegetőzés a végletekig kiélezte az orosz–kozák viszonyt, az 1657. októberi Svédország – Zaporozsjei Had szövetségi szerződés, a korszunyi szerződés pedig az orosz–kozák szövetség felbontásaként is értelmezhető volt. Svédország ebben a dokumentumban ugyanis „szabad és senkinek alá nem vetett nemzetnek ismerte el és nyilvánította” a kozákságot (*agnoscet et declarabit ... pro libera gente et nulli subjecta ... defendet contra omnes hostes*)¹⁴, vagyis, az éppen Dániában, Pomerániában hadakozó svéd király, X. Károly Gusztáv úgy tekintett a kozákságra, mint a lengyel királlyal szemben, de az orosz cárral szemben is megvédendő, független, „népre”.

Ez az oroszellenes diplomáciai manőver, amelyet a kozák parancsnoki kar a maga belátása szerint foganatosított, a katonai demokráciához szoktatott kozákság egy részének a rosszállását váltotta ki. A döntéshozó fórumok mellőzésével (rada = általános, nyílt tanácskozás) született politikai irányváltás főleg a baloldali (a Dnyeper balparti) ezredek tiltakozásához vezetett. Szószólójuk, Martin Puskar, a poltavai ezres 1658 márciusában Dioniszij Balaban kijevei metropolitától nyomatékosan azt kérte, hogy áldását tagadja meg az olyan hetmantól, aki hitetlen és másvallású (lengyel, svéd, erdélyi, krími) uralkodókkal praktikál, mert a kozákságnak egyetlen igaz uralkodója lehet, ez pedig a pravoszláv moszkvai cár.¹⁵

¹² МННД XXIII. 538.

¹³ МННД XXIII. 539.

¹⁴ Архив Юго-Западной России (Архив ЮЗР) III/6. Киев, 1908. 334–337. (az 1657. október 8-i korszunyi egyezmény); Акты ЮЗР т. IV. 36, Тörténelmi Tár 1893/IV. 701.

¹⁵ Акты Западной России, т. V. СПб., 1853. 101.

Vigovszkij hetman és az őt támogató kozák előjárók roppant nehéz helyzetbe navigálták magukat a korszaki döntéssel. A lengyelelenség alapján öszszekovácsolódott Zaporozsjei Had egysége 1657 végére meglazult, mert a cárhoz, Oroszországhoz való viszonyulást, kötődést homlokegyenest másképp gondolta a lengyel nemesi kiváltságról álmodozó kozák parancsnoki kar (benn a jobbparti ezredek vezetői) és a kozák kiváltságok (adómentes, szabad, katonaparaszti helyzet) cári garantálásában érdekelt egyszerű kozáktömeg, élükön a balparti ezerekkel és a szabad (a szicsi) kozákok vezetőjével, a szicsi atamánal.

Ezt a dilemmát a Zaporozsjei Had egységének megőrzésével lehetetlen volt feloldani. Mindenki számára megnyugtató megoldás nem is létezett. Vigovszkij hetman a kozák periféria tiltakozását, elégedetlenségét az Ukrajnában tartózkodó cári katonák segítségével szeretne volna letörni,¹⁶ miközben a cári katonaság Ukrajnából való kivonását követelte. Nyilvánvaló, hogy Vigovszkij hetman és környezete bármennyire is megvetette a közkozákságot (a cserny-et = a plebs-et), az oroszellenes politika érvényesítése céljából nem mondhatott le róluk. A 60 ezres regiszter (perepisz, rejesztr) mihamarabbi összeállításával próbálta csendesíteni a lázadókat, amivel Moszkva toleranciáját is elnyerte volna, hiszen az teljesen összhangban állt az 1654-es megállapodás betű szerinti végrehajtásával. De, vajon miért nem került sor már korábban a lajstromozásra? Azért, mert a földdel és pénzzel fizetett kozákság (a névjegyzékbe felvettek, a regisztráltak) létszáma mindig csak töredéke volt a több százezres, fegyverben álló kozákságnak. A kozákságra „érdemesek” kiválogatásával már Hmelnyickijnek is meggyűlt a baja. Gondolhatunk akár 1649-re, akár 1651-re, de akár 1654-re is, mert a jegyzékből kimaradtak hátrányos megkülönböztetésük miatt elégedetlenkedtek, állandó veszélyforrást képeztek. Nem volt ez másképpen 1657–1658-ban sem.

Vigovszkij ezt a hálátlan feladatot, vagyis a lajstromozást, – talán okulva Hmelnyickij kudarcaiból, tőle eltérően – az orosz komiszárokkal kívánta elvégeztetni. Hogy minél értékesebb cári jutalmat nyerhessen el – birtokokat nem Ukrajnában, hanem Belorussziában szeretett volna nyerni –, konkrét javaslatokat tett a regisztrálások lebonyolítására.¹⁷ Kezdeményezését szívesen fogadták Moszkvában, Alekszej Mihajlovics cár 1658 áprilisában parancsba adta Vaszilij Seremetyev vajdának a kozák lajstrom összeállítását. Csak azokat a kozákokat állíthatta szolgálatba a vajda, akik már több éve harcoltak, a „bekerülési pénz elfogadása” (korruptió) a legszigorúbb büntetést vonja maga után – szólt a figyelmeztetés. A Zaporozsjei Had zsoldját (goszudarevo zsalovanje = a cári fizetiséget) a Kis-Oroszország-i városokból, falvakból kell majd összegyűjteni, a 60 ezres lajstromból kimaradtakat „*usztroity na pasnju!*” (= földhöz kötni, azaz,

¹⁶ Акты ЮЗР, т. IV. 50–51.

¹⁷ Акты ЮЗР, т. IV. 94–103. – „его царское величество ... все Войско Запорожское пожалует, ... государские грамоты на волности ваши дать велит, тогда вы смотр меж собою учините, кто будет казак или мужик, а чтоб число Войска Запорожского было 60000. ...”; Акты ЮЗР, т. IV. с. 108–109. – Vigovszkij kérése: „...послать ныне комиссаров для переписки козаков” ... „ныне де много именуется козаков, как реестру нет”. A komiszárok fegyveres katonasággal érkezzenek kozák földre, hogy elejét vegyék mindenféle lázadásnak („чтоб ... бунтов никто всчинять не держал и не смел”)

jobbágnak írni!)¹⁸ – határozta meg a cári ukáz a gyakorlati tennivalókat. Seremetyev vajda azonnal nekilátott a parancs végrehajtásához, durva, erőszakos, kíméletlen akciókkal szándékozott megoldani a megoldhatatlant.¹⁹ Ukrajna elkozákosodott társadalmát kozák és nem–kozák tömbre igyekezett szétválasztani, törekvése – ahogyan az várható volt – a nyugtalanságot, lázadózást váltotta ki. Az oroszellenesség, ill. az oroszpártiság érzését korbácsolta fel Ukrajnában.

A kozák kérdés nem lokalizálható csak a Dnyeper vidékére, a konfliktus nemzetközi vonatkozásairól sem szabad megfeledkezni. A Rzeczpospolita és Oroszország érdekei feszültek egymással szemben. Sem a Rzeczpospolita, sem Oroszország nem egyezhetett bele az önálló, független „Kozákország” = Ukrajna születésébe, mert a Rzeczpospolitának is, Oroszországnak is kizárólag engedelmes kozákokra, azok fegyveres erejére volt szüksége. Ugyanis, ez a „kozák-többség” kellett ahhoz, hogy az egymással viaskodó Rzeczpospolita – Oroszország a maga javára döntse el a háború kimenetelét. Logikus, hogy mindkét fél bevetette a hűség „megvásárlására” szánt eszközt, a szabad katona–paraszi életmódot garantáló lajstromozást. A kozák kiváltságolás pusztja ténye – akár egyik (lengyel), vagy akár a másik (orosz) oldalon próbálkoztak is vele – eleve magában hordozta a kozákságon belüli viszálykodás okait, de módot nyújtott arra is, hogy a kozákság a beígért és elvárt jutalom fejében, hol ide, hol oda haladjon.

Oroszország számára Ukrajna, mint Kis-Oroszország, mint annektálandó terület létezett, ahol a cári szolgálatban álló, cári kiváltságokban részesülő, autonómiát élvező Zaporozsjei Had a stratégiaiilag fontos ukrajnai városokban állomásozó cári katonasággal együttműködve vigyáz a belső rendre és hadakozik a külső ellenséggel. Egyszóval: Moszkva a lajstromozott kozákokat a cári akarat, a cári politika feltétlen végrehajtóinak tekintette, akik a cári fizetség és privilégiumok fejében az Ukrajnában meghonosítandó orosz társadalmi rend kereteibe illeszthetők.

A Rzeczpospolita számára a Dnyeperen inneni és túli Ukrajna a Rzeczpospolitából kihasított, visszavívandó területnek számított, amelyet a lengyel–litván hadak sem 1656-ban, sem 1657-ben visszaszerezni képtelenek voltak. Ezért 1658-ban „új kozák politikával” próbálkoztak, az eddigi, csak társadalmi előnyökkel kecsegtető privilégiumokon túlmenően, a Zaporozsjei Hadnak „országot” ígértek. Konkrétabban: a Rzeczpospolitán belül, a lengyel, a litván mellé, harmadik, országalkotó elemként, a három ukrajnai vajdaságból (kijevi, csernyigovi, braclavi) álló „Rusz Nagyfejedelemséget” ajánlották Vigovszkijének. A gadjacsi (hadziaczi) unióval²⁰ deklarált Rusz Nagyfejedelemség (1658. szeptember 6/16-án, ratifikálva 1659. június 10-én Varsóban: „Approbacya Kommissyi Hadyackiey”²¹) lett volna az a kozákállam, amely a dualista Rzeczpospolita államszervezetet trialistává formálta volna. Tekintettel arra, hogy a magyar történeti szakirodalomban ismeretlen ez a fontos államdokumentum,

¹⁸ Акты ЮЗР, т. VII. СПб, 1872. 200–202.

¹⁹ Акты ЮЗР, т. IV. 179–180., 188–193. stb.

²⁰ Volumina legum IV. 637–644.

²¹ Volumina legum IV. 644–656.

rövid tartalmi kivonatát közreadjuk. (A szövegben szereplő számok a lengyel törvénygyűjtemény oldalszámait jelölik.)

„KOMMISSYA HADIACKA” – Hadziaczi (gadjiacsi) egyezmény

Hogy fennmaradjon „az örökérvényű és a soha fel nem bontandó béke” (pokoy wieczny, y nigdy nie rozerwany) ilyen megállapodás született az alábbi feltételekkel:

A hit, a vallás, a tudomány területén

„A Régi Görög Vallás” (Religia Grecka Starożytna) háborítatlan legyen, abba az állapotba kerüljön vissza, amikor „a régi Rusz a Lengyel Koronához csatlakozott” (starożytna Ruś do Korony Polskiej przystąpiła – 638.). Vallásuk szabad gyakorlata engedélyezett legyen, ahol „a Rusz nép nyelve elterjedt” (język narodu Ruskiego zasięga – 638.), ott minden lengyel és litván városban, kisvárosban, faluban nyelvhasználatuk biztosított legyen éppúgy, mint a szejmeken, a hadseregben, a bíróságokon és a templomaikban is. „libere et publice”, mint a római rítusúak esetében.

Szabad legyen új „görög szertartású templomokat, monostorokat” létesíteni (moc wolnego erygowania – 638.), a régi, vita tárgyát képező egyházi épületek, intézmények (templomok, egyéni alapítású monostorok, egyházi jellegű magán-alapítványok) sorsáról egy kétoldali bizottság fog dönteni.

A „Római hit” (fides Romana) szabad gyakorlása a kijevei, a braclavi és a csernyigovi vajdaságok területén biztosított legyen, „a római vallású királyi alattvalók felett” „a görög vallású jurisdikció” nem lehet illetékes. (638.)

A kijevei metropolita négy lengyel (a łucki, a lwowi, a przemysli, a chełmi püspök) és egy litván (a mścisławi püspök) görög vallású főpappal együtt a szenátus tagja lesz. A kijevei metropolitát a lwowi érsek utáni hely illeti meg a szenátusban, a többi püspöknek kijáró szenátusi hely a későbbiekben kerül kijelölésre. (639.)

A kijevei, a braclavi és a csernyigovi vajdaságokból kikerülő szenátorok (vajdák, kastellánok) ottani születésű nemesek legyenek, a kijevei vajdaság szenátorai, főhivatalnokai – ezen kívül – csak „görög rítusúak”, a braclavi és a csernyigovi vajdaságbeli szenátorok, főhivatalnokok a vallás tekintetében váltsák egymást. „A Görög Rítusú” szenátort „Senator Ritus Romani” kövesse és viszon.

A lengyel és litván városokban, ahol „Görög Rítusú Templomok” működnek, ott a görög vallású lakókat ugyanolyan jogok, szabadságok illessék meg, mint „a rómaiakat” (zarowno Mieszczanie tak Rzymscy), a „görög religiójúak” magisztrátusba való bekerülését akadályozni tilos (do Magistratu przeszkodą bydź nie ma – 639.).

Kijevben – ugyanolyan szabadságjogokkal, jogosultságokkal, mint amilyenek a Krakói Akadémia bír – akadémia létesül egyetlen feltétellel: a Kijevei Akadémián „ariánusok, kálvinisták, lutheránusok”, professzorokként sem, diákokként sem tartózkodhatnak.

Egy másik, később megjelölendő városban működő akadémia alapítására is sor kerülhet, ugyancsak azzal a kikötéssel, hogy „a szektások” (ariánusok, kálvinisták, lutheránusok) az akadémián nem taníthatnak, nem tanulhatnak, nem hivatalnokoskodhatnak.

A szükségesnek megfelelő számban működhetnek ott gimnáziumok, kollégiumok, iskolák és nyomdák, minden nehézség nélkül újak alapítására is sor kerülhet (bez trudności stawić będzie wolno – 639.).

A politika területén (a háború lezárása)

A királytól és a Rzeczpospolitától elszakított hetman a Zaporozsjei Haddal együtt visszatér a király és a lengyel, litván rendek hűségére, a mindkét oldal által elkövetett bűnökért felelősségre vonás nem lesz, „örök amnesztia” (wieczna amnysta – 640.) lép életbe, amely „a legkisebb embertől a legnagyobbakig” (od naymnieyszego do naywiększego – 640.) kiterjed, beleértve természetesen a Zaporozsjei Had egészét, de a nemesi származású, lengyel, litván tisztségviselőket is. Senki, „a legkisebb, de a legnagyobb se” nem forral bosszút a háború miatt elszenvedett sérelmekért, se nyíltan, se titkon.

Az amnesztia érvényéből adódóan a javak, a tulajdon tisztelete szent dolog legyen (A iako rzecz sama tak y Imię samey Amnystyi powinno bydz sanctum” – 640.) „A dolgok és a személyek” a háború előtti helyzetbe „állíttassanak vissza” (in pristinum statum res et personae .. restituuntur – 640.), az egységnek, a jognak ugyanolyan értelme és érvénye legyen, mint korábban. Aki a közrendet akár publice, akár privatim megsérteni merészezi, úgy, ennek az egyezménynek erejénél fogva felelősségre vonandó és büntetendő (violator Pactorum poenis ma subiacere – 640.).

A Rzeczpospolita területi egysége, „amint az a háborút megelőzően létezett (Wszystka Rzeczposp: ... tak iako była przed wojną – 640.), helyreáll, azaz „a Lengyel, a Litván, a Rusz Nagyfejedelemség és a hozzájuk kapcsolt tartományok népeinek egysége helyreállíttassék” (Narodu Polskiego, y W. X. L[itewskiego] y Ruskiego, y Prowincyi do nich należących restituatur in integrum – 640.), háború előtti szabadságjogaikat nyerjék vissza, az írott jog (Prawa opyisany) semmiben se csorbuljon, az írott jog érvényesüljön az állami ügyek intézésében, a bíróságokon, „a Lengyel Királyok, Litván és Rusz Nagyfejedelmek szabad választásain” (w radach, w sądach y wolney Elekcyi Panow swoich Krolow Polskich, y Wielkich X. Lit. y Ruskich – 640.) Amennyiben a Rzeczpospolitával nem határos országok között háború törne ki, úgy a Rzeczpospolita népei külön-külön szabadon dönthetnek arról, hogy beavatkoznak-e a konfliktusba, részt vesznek-e a háborús eseményekben. A Rzeczpospolita a jövőben, mint „egy test, egy és oszthatatlan Respublica-ként” kell, hogy létezzen, ahol nincs helye semmiféle vallási ellentétnek, ahol a szabadságjogok a maguk teljességében érvényesülnek.

A Zaporozsjei Had létszáma 30 ezer lesz, a hetman kötelessége a regiszter összeállítására. 10 ezer kozák közvetlenül a hetman parancsnoksága alá tartozik, fizetségüket a szejmi határozatokban megállapított adókból fedezik. A kozákok tartózkodási helyein, a kijevi, a braclavi és a csernyigovi (kiewi, braclawi,

czerniechowi) vajdaságokban, szükség esetén zsoldosok toborozhatóak. A Zaporozsjei Had ezekben a vajdaságokban a lengyel királyok által adományozott valamennyi privilégiumát visszakapja, „a régtől fogva létező szabadságaikat és szokásaikat” visszanyeri, azok megerősítésre kerülnek. (Woysku wszelakie wolności Przywilejami Nayiaśniejszych Krolow Polskich nadane konfirmuie – 641.) A királyi emberek, a sztaroszták, az alsztaroszták és más hivatalos személyek semmilyen ürügy alatt a kozák kisvárosoktól, a kozák falvaktól, sőt a kozák házaktól semmiféle adót nem szedhetnek. Halászat, vadászat, pálinkafőzés és egyéb mezei foglalatosság „a régi szokásoknak megfelelően” engedélyezett a kozákok számára. A „katonaemberek” (ludzie Rycerscy), „a legkisebb éppúgy, mint a legnagyobb” minden adó, vám, illeték fizetése alól Lengyelországban is, Litvániában is mentesülnek. Királyi és földesúri bíraskodás alá nem esnek, ehelyett a kozákok, „a Rusz Hadak hetmanjához” (Hetman Woysk Ruskich – 641.) tartoznak. „A Rusz Hadak hetmanját” megilleti az a jog, hogy a szolgálatban kiváló kozákokat nemesítés céljából előterjessze a királyhoz (presentować będzie ... godnych Kleynotu Szlacheckiego – 641.) figyelembe véve azt a körülményt, hogy a kozáknemesítés ezredenként nem haladhatja meg a száz főt.

A kijevi, a csernyigovi és a braclavi vajdaságok területén se lengyel, se litván, se idegen (külföldi) katonák nem tartózkodhatnak, „a Rusz Hadak hetmanjának” a parancsnoksága alá adott idegen zsoldosok ellátásáról a fenti vajdaságokban fekvő királyi és egyházi birtokok gondoskodnak. A „Rusz Határainak védelmére”, illetve háború esetén küldött királyi segélycsapatok főparancsnoka a „Rusz Hetman”. (641.)

Rusz Nagyfejedelemség (= a Litván Nagyfejedelemség mintájára történő) megszervezése

A kijevi, a braclavi és a csernyigovi (kiewi, braclawi, czerniechowi) vajdaságokból álló Rusz Nagyfejedelemség első szenátorának, élete fogytáig „a Rusz Hadak hetmanja” számít, annak halála után, a helyben szabadon választott és a királyhoz felterjesztett négy hetmanjelölt közül a király dönt a leendő hetman személyéről. Ebből a választási folyamatból a mostani hetman fiútestvéreit sem szabad kizárni. (642.)

Pénzverde működhet és mindenféle pénz verése (mennica dla bićia wszelakich pieniędzy w Kijowie – 642.) engedélyezett Kijevben, vagy a szűkségtől függően, más városban is, de ugyanolyan pénzláb szerint és „Királyi ábrázolással” történjen kibocsátásuk, mint ahogyan az Lengyelországban és Litvániában szokás.

Bármilyen ellenséggel való tárgyalás lefolytatásához, azokkal szembeni intézkedések, döntések meghozatalához „együttes (közös) Radára” (= közös sejmre) van szükség.

A „három Népnak együttesen törekednie kell” (Starać się maia te trzy Narody spolne – 642.) arra, hogy a Rzeczpospolita számára is biztosított legyen a Fekete-tengeren a szabad hajózás.

„Ha a Moszkvai Cár Ófelsége a Rzeczpospolita Tartományait nem akarná visszaadni” (Jeżeli Car Jego Mśc Moskiewski Prowincyi Rzpltey przywrócić nie

zechce...), vagy esetleg rátámadna a Rzeczpospolitára, akkor a Lengyel Korona, a Litván Nagyfejedelemség és a Rusz Zaporozsjei Hada egyesült erővel, közösen harcol ellene (łączyć się y wojować będą – 642.).

A hetman a Zaporozsjei Haddal egyetemben minden külső „protekciónól” (= támogatótól, szövetségéstől – odstąpiwszy wszelakich protekcji) elfordul és mostantól fogva Király Őfelségéhez, utódaihoz és a Rzeczpospolitához „örök alattvalói engedelmesség és hűség” (w wierności y poddaństwie posłuszeństwie ... wiecznymy czasy – 642.) fűzi, a „Krími Kánnal” „testvériséget” (Braterstwo) soha nem fogad. Külföldi követeket a hetman nem fogadhat, ha mégis megtörténne, a követeket azonnal Király Őfelségéhez kell továbbküldenie, maga a Zaporozsjei Had viszont csak a király előzetes engedélyével tisztázhatja esetleges vitáit „a külső országbeliekkel”.

A hetman személyes garanciája mellett a háború miatt elmenekült, lakóhelyükről elűzött emberek biztonságosan hazatérhetnek, konfiskált földjeiket (ingatlanjaikat) visszakapják, a lengyel és litván hadakban küzdő katonákat anyagiilag kárpótolják. A kijevi, a braclavi, a csernyigovi, a podóliai vajdaságokban, a Litván Nagyfejedelemség területén és Belorussziában (na Białey Ruśi) lévő „Római Rítusú” püspökségek, prépostságok, plébániák, kolostorok, alapítványok a Zaporozsjei Had által okozott anyagi veszteségeik kompenzációjára számíthatnak. A vitás kérdéseket kétoldalú tárgyalásokon kell rendezni. A három vajdaság nem kozák lakossága számára „külön Tribunál” (Főbíróság) létesítendő, de az ovrucsi (Owruć) és a zsitomiri (Zytomierz) sztarosztaság lakóinak ügyeiben továbbra is a sztarosztai bíróság járhat el. (642–643.) „Az országégés idején keletkezett”, valamennyi rablás, fosztogatás, gyilkosság stb. miatt perre vitt ügy (wszystkie Processy ... pod czas wewnętrznych Zapałow poczynionych – 643.), akár a városi, akár a „nemesi” (= ziemskie), akár a fellebbviteli bíróságokra adták be azokat, és amelyeket leginkább a kijevi, a braclavi és a csernyigovi vajdaságokban követtek el – tekintsék semmisnek (cassantur – 643.).

Mivel a „Hetman a Zaporozsjei Haddal és a vajdaságokkal együtt” (= a Rusz Nagyfejedelemséget alkotó három vajdasággal) minden külső ország „pártfogásától elszakadt” és „szabadokként, mint a szabadok, egyenlőkként, mint az egyenlők, becsületesekként, mint a becsületesek”, azaz független, szuverén népként léteznek (oderwane wszystkie insze postronnych narodow protekcyę odrzuca, ... wolni do wolnych, rowni do rownych, y zacni do zacnych powracaia) Király Őfelsége és a Rzeczpospolita a „Rusz Népének” lehetővé teszi (kegyesen engedélyezi), hogy saját, a szenátori rendhez tartozó (cum dignitate Senatoria), „pecsételési joggal bíró” kancellárjaik, alkancellárjaik (= pieczętarzy), marsalljaik, kincstárnokaik legyenek, akik az alkotmánnyal, a szejmi határozatokkal, a királyi rendeletekkel, az érvényes privilégiumokkal összhangban tevékenykedjenek. A király adományleveleinek, akár egyházi, akár világi személyek, intézmények számára lettek azok kiállítva, a királyi ítéleteknek, a szejmi döntéseknek az ottani hivatalviselők érvényt szerezzenek. Amennyiben a Rusz Nagyfejedelemség privilégiumaival ellentétes határozatok, rendeletek kerülnének ki a lengyel, vagy a litván kancelláriáról, azon túlmenően, hogy az iratok érvénytelenek, a hibát vétő kancellária „10 ezer litván kopa” (1 kopa, kopa = 60 litván garas) pénzbüntetést is fizessen. (643.)

Ennek a megállapodásnak az érvényességét a tárgyaló biztosok (kommissarze) és a „Rusz Fejedelemség Hetmanjának, Kegyelmes urának” esküje és sajátkezű aláírása igazolja, de ezt a következő szejmen a szenátus részéről a gnieznói érsek, „a Korona prímása”, a vilnai püspök, a két lengyel – két litván hetman, „mindkét nép kancellárja”, a képviselők háza részéről a marsall fogja még esküjével megerősíteni. (644.) A Zaporozsjei Had előjárósága (starszyzna), az ezereskapitányok, a századosok a szejm befejezése után mondják el az eskü szövegét a helyszínekre küldött biztosok előtt. (644.)

Ez a gadjaci (hadziaczi) egyezmény azt a célt szolgálja, hogy a „közjog” (Prawo pospolite), ami a szejm által megerősített alkotmányban rögzítve van, maradéktalanul érvényesüljön, semmiben ne sérüljön, félreértések ne keletkezessenek.

„A Rusz hetmani buzogány alá” állandó adományként a csigirini (Czychyryn) sztarosztaság tartozzon éppúgy, mint „Bohdan Chmielnicki” idején. „A Rusz Hadak Hetmanjára” a királyi udvarban való tartózkodási kötelezettség nem vonatkozik. (644.) A kijevi, a braclavi és a csernyigovi vajdaságokból álló Rusz szejmjének (országgyűlésének) az összehívására a Rzeczpospolita szejm befejezése után kerít sort a király.

A dokumentummal megismerkedve szinte természetesnek véljük, hogy Gadjacs megítélésében a lengyel, az ukrán és az orosz történészek nem jutottak közös álláspontra mind a mai napig. Úgy gondoljuk – kívülállóként, de a problémát érzékelő történészként –, hogy az eltérő vélemények egyik oka abban rejlik, hogy Gadjacsot egyesek úgy állítják be, mintha a válságba került, „beteg” Rzeczpospolita gyógyírhoz jutott volna. Gadjacs révén bizonyította megújulási szándékát, kompromisszumkészségét, erőre kapott. A Rzeczpospolita föderációs alapon történő átszervezésének irányába az első lépéseket meg is tette a lengyel–litván állam – ezen vélemények szerint –, de ezt a pozitív folyamatot meggátolta Moszkva, illetve a Moszkva által félrevezetett kozákság. Hadd kérdezzük meg: amennyiben elfogadjuk az ukrán történész kollégák „Ukrajna független állammá válásának” tézisét,²² úgy a Rzeczpospolita trialista átszervezése megfelelt a kozák igényeknek? Nyilvánvalóan, nem! A Vigovszkij ellen fegyveres konfliktust is vállaló balparti ezredek az önálló Ukrajna megeremtéséért küzdöttek? Nyilvánvalóan, nem! De kételyünk van abban a vonatkozásban is, hogy a trializmus-sal egy valóságos föderalista államalakulat született volna. Kérdésként merülhet fel az is, hogy a tervezett „három nép köztársasága” egyenjogú és egyenrangú népek országa lett volna? Tudván például azt, hogy a lengyel–litván álláspont a kozák kérdésben 1648 után többször is eltért egymástól. A Rusz Nagyfejedelem-

²² Степанков В. С.: Українська революція 1648–1676 рр. У контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: Спроба порівняльного аналізу In: «Український історичний журнал» (УІЖ) 1997/1. 3–21., Смолій В. А. – Степанков В. С.: Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть. «УІЖ» 1998/1. 3–24., «УІЖ» 1998/2. 3–25., «УІЖ» 1998/3. 3–12., Смолій В. А. – Степанков В. С.: Українська національна революція XVII ст. (1648–1676) Київ, 1999.

séggel bővült, de az 1657-ben kivált Porosz Hercegséggel szűkült, új Rzeczpospolita kardinálisan megoldotta a kozák problémát?²³ Nyilvánvalóan nem, hiszen a Rusz Nagyfejedelemség életre hívása – a törvényesítése ellenére is²⁴ – csak terv maradt, egy be nem váltható politikai program.

De miért nem volt vonzó az egész Zaporozsjei Had számára a Gadjacs kínálta alternatíva? Talán nem tévedünk, ha kijelentjük: a kozák kérdés nem államjogi, nem államszervezési, hanem társadalmi, szociális probléma volt és maradt elsősorban. A katona–paraszti, vagy ha tetszik a paraszt–katona társadalmi státusához, a nemes és jobbágy közötti átmeneti állapotához (nem–nemes, de nem–jobbágy, a Dnyeper–menti régióhoz kötötten élő, kiváltsággal bíró kozák) ragaszkodott mindig a kozák tömeg.

Tény, hogy a „gadjacsi unió” sokat ígérő program volt a Zaporozsjei Had korábbi megállapodásaihoz képest, de az csak a kozákság elitjének mutatott fel vonzó perspektívát, a tömegeknek nem. Ezen a ponton is akad némi probléma: a lengyel király elé felterjesztett hetmanjelöltek közül, a király által kiválasztott kozák hetman tekintélye, befolyása a szenátusban, vajon ellensúlyozta volna a krakkói vagy vilnai kastellán szavát? Bizonyára ezúttal is nemleges a válasz.

Úgy látjuk, hogy „1658 – Gadjacs” a Zaporozsjei Had 1649-es zborovi, 1651-es belocerkovi, 1654-es perejaszlavi, 1656-os gyulafehérvári, 1657-es korszunyi, 1658-as gadjacsi, 1659-es II. perejaszlavi szerződéseinek a folyamatába illeszkedik, legalábbis abból a szempontból, hogy valamennyi egyezményben kijelölésre kerültek azok az országrészek, ahol érvényesülhettek a kozák privilégiumok, ahol a kozáksággal szerződő állam (lengyel, orosz, Rákóczi, mint a potenciális lengyel király, svéd, orosz) garantálta a Zaporozsjei Had autonómiáját. Autonómiáját, de nem a függetlenségét, nem a szuverenitását! (Hogy ez az autonómia széleskörűen avagy korlátozottan érvényesült, az másodlagos kérdés.²⁵) Gadjacs sem kínált függetlenséget, annak ellenére, hogy az ukrainai három vajdaság²⁶ lakossága „a Rzeczpospolia egyenrangúsított 3. népének” vallhatta magát. Éppen a gadjacsi unió várakozástól elmaradt hatékonysága bizonyítja azt, hogy a Rzeczpospolia „állami kibővítése” sem volt elegendő a Zaporozsjei Had belső kohéziójának visszaállítására, ami az „ukrán nemzeti állam” megszületésének elengedhetetlen feltétele lett volna.

Egy történelmi paradoxont vélünk Gadjacs kapcsán felfedezni: a lengyel király és nemesség által irányított állam– és társadalomszervező folyamat Ukraj-

²³ Витебская старина т. 4. Витебск, 1885. 93., *Абцедаарский Д. С.*: Белоруссия и Россия. Очерки русско–белорусских связей второй половины XVI–XVII в. Минск, 1978. 182–185.

²⁴ Volumina legum IV. 637–644. Кулаковский, Петро: Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року. (Гл. ред.: Сохань П.) 109–127. – A gadjacsi szerződés meg erősítésére Varsóba az 5 főkövet („Konstanty Wyhowski, Theodor Wyhowski (Ivan Wyhowski testvérei), Jan Hrusza, Tymosz Nosacz, Hrehory Lesnicki”) 511 fős kísérettel érkezett.

²⁵ *Gebei Sándor*: Степень независимости Украинского гетманства (середина XVII века) In: Московия: специфика развития – Muscovy: The Peculiarities of its Development. Ed.: *Szvák, Gyula*. Вр., 2003. 183–194.

²⁶ A nagyhírű és tekintélyes Mihail Grusevszkij Kelet–Ukrajnával azonosítja az Rusz Nagyfejedelemséget. A 17. századi értelmezés szerint Podólia, Volhínia, Vörös–Rusz nem képezte Ukrajna részét! – *Грушевский М. С.*: Иллюстрированная история Украины. (Печатается по изданию 1913 года) Москва, 2001. 327–328.

nában csak akkor hozhatott volna eredményt, ha az általa nobilitált kozák-nemességre támaszkodhatott volna és hatalmát a kozák-nemesség révén képes lett volna a közkozákság, illetve a kozákságból kimaradt tömeg felett érvényesíteni. Erre a Rzeczpospolitának semmi esélye sem volt, mert ennek a merész, nagyszabású ideának a realizálásához alkalmatlan volt Ukrajna nemesség nélküli, „félíg–kiformálódott társadalmá (half-formes society)”²⁷ – ahogyan azt találoán nevezte Orest Subtelny ukrán származású történész. Valóban: hogyan is képzelhette Varsó a nemesi vezetést biztosítani egy olyan „országban”, a Rusz Nagyfejedelemségben, ahol a braclavi vajdaság lakosságának kb. 0,5%, a kijevi vajdaság lakosságának kb. 1%-a volt nemesi jogállású?²⁸ Ezt a „félíg kiformálódott” társadalmat lengyel–litván mintára átalakítani, egy *nemesség – kozákság – városiakok – jobbágyság* tagozódású társadalommá átformálni a 10 éve folyó lengyelelles belháború miatt, eleve kudarcos próbálkozásnak tekinthetjük.

Az ukrainai eseményekhez kapcsolódik a Zaporozsjei Had vezetőségének Európához intézett kiáltványa,²⁹ amellyel Vigovszkij hetman és társai az európai (politikai, nem földrajzi értelemben) közügyek szintjére próbálták emelni a kozákság igazságos küzdelmét. Azon az alapon, hogy Európa Svájcot és Hollandiát szuverén államoknak elismerte és szuverén államokként kezeli, „Kozákországot” is pártfogolhatná, önálló állammá válását támogathatná – példálózgattak Hollandiával Vigovszkijék ebben a manifesztumban.

A felhívás magától értetődően visszhang nélkül maradt, mert senkinek nem állt érdekében a 30 éves háborút lezáró vesztfáliai békerendszert háborgatni. Az európai nagy háború keretein kívül maradt országok, a Rzeczpospolita és Oroszország vitája nem foglalkoztatta Európát, összeurópai üggyé így az nem is válhatott. A Zaporozsjei Had a két szomszédos nagyhatalom (Rzeczpospolita, Oroszország) közötti ingadozása, két tűz közé ékelődése, erejének megosztottsága, majd felmorzsolódása a szomszédos országokkal szembeni kiszolgáltatottságát egyre csak fokozta.

Úgy tűnik viszont, hogy Vigovszkijék Hollandiára tett célzása bő három évszázaddal később a posztszovjet ukrán, nemzeti történetírásban életre kelt. Valerij Sztjepankov professzor (Kamenyec–Podolszk-i Egyetem) és Valerij Szmolij akadémikus (ma a NANU Történettudományi Intézetének igazgatója) 1990-es években publikált munkáiban átértékelésre került a „viharos 17. század”. Sőt, a jelenkori ukrán, nemzeti történetírás tudományosan megoldottnak véli a problémát 1998 óta, amikor is a független, ukrán, nemzeti állam születésének 350. évfordulójának évében summázták az eddigi részeredményeket. Valerij Sztjepankov és Valerij Szmolij „mindenkit meggyőző” konklúzióit Ukrajna Nemzeti Tudományos Akadémiája elfogadta, azokkal egyetértett, azokat mintegy hivatalosította. Megállapításuk szerint, a Bogdan Hmelnyickij vezette kozák

²⁷ Subtelny, Orest: Ukraine – A History. Toronto, 1988. 143.

²⁸ Kamiński, Andrzej: The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish–Lithuanian Commonwealth: the Hadiach (Hadziacz) Union. //Harvard Ukrainian Studies (HUS) 1977 June (N 2) 178. és 180.

²⁹ Архив ЮЗР III/6. 362–369. ; Чухліб Т.: Гадяцька угода 1658 р. та ідея її відновлення в українсько–польських стосунках другої половини 17 ст. «УІЖ» 2008/3. 51–52.

felkelés már 1648-ban az ukrainai nem-kozák lakosságtól támogatottan nemzeti felkeléssé, majd nemzeti felszabadító (lengyeellenes) háborúvá alakult át, ami 1648-ban már az önálló, nemzeti, ukrán állam megszületését eredményezte. Ez az új ukrán állam (de facto igen, de jure nem létezett!) miközben hol a lengyelekkel, hol az oroszokkal, hol a törökök–tatárokkal élethalál küzdelmét vívta a nemzeti létéért 1676-ig, az ukrán társadalom és gazdaság gyökeres átalakítására is kísérletet tett. Nekilátott például a majorsági–robotoltató gazdálkodáson (фільварко–панщинна система господарства) nyugvó gazdasági – társadalmi modell likvidálásához, az új, kozák és paraszti kisbirtokrendszer megteremtéséhez (дрібна козацька и селянська власність на землю) és utat nyitott a szabad bér munka lehetőségének.³⁰ Tehát, 1648–1676 között „kozák felkelés – felszabadító háború – nemzeti felszabadító háború – önálló nemzeti állam – ukrán nemzeti forradalom” folyamat zajlott Ukrajnában.³¹

Az „Ukrán forradalom” (így nagybetűsen!) a németalföldi forradalommal³² mutat leginkább hasonlóságot – állítja Szmolij, Sztjepanov. A szerzőpáros a németalföldi – ukrán forradalmak rokoníthatóságáról árulkodó bizonyítékokat összesen 9 pontba sűrítette. A formális azonosságok (a több évtizedes időtartam, a vallás mozgósító ereje, a háború kegyetlen formái, a fegyveres és a diplomáciai küzdelmek váltakozása stb.) mellett a lényegét érintő párhuzamosság abban rejlik – a tanulmány készítői szerint –, hogy mind a németalföldi, mind az ukrán nemzeti állam nem ölelte fel a „teljes etnikai térséget”. Ebből pedig az következik, hogy a forradalom magterületét Németalföldön Holland, Frizland tartományok, Ukrajnában pedig a Dnyeper mente képezte, és az államhatárokat „nem a nyelvi–nemzeti, hanem a földrajzi határoknál” húzták meg. Ebből adódóan mindkét állam kiszolgáltatottá vált a „geopolitikai tényezőknek”, a szomszédos hatalmaknak.³³ Ukrajnában, de már csak a Dnyeper jobbpartján, az „ukrán állami intézmények” egészen 1676-ig működtek, az 1668–1676 közötti háborút már nem élték túl. A „Jobbpartot” a „lengyel, a krími, a török és az orosz hadak” –

³⁰ Смолий В. А. – Степанков В. С.: Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть. «УІЖ» 1998/3. 6–7.

³¹ Смолий В. – Степанков В.: У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. Київ, 1992.; Смолий В. А. – Степанков В. С.: Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: Проблема державотворення Київ, 1993; Смолий В. А. – Степанков В. С.: Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997; Смолий В. А. – Степанков В. С.: Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. Київ, 1999.

³² Степанков В. С.: Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: спроба порівняльного аналізу. In: «Український історичний журнал» («УІЖ») 1997/1. 3–21.; Смолий В. А. – Степанков В. С.: Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть. «УІЖ» 1998/1. 3–24., «УІЖ» 1998/2. 3–25., «УІЖ» 1998/3. 3–12.; Смолий В. А. – Степанков В. С.: Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)., Київ, 1999.

³³ Смолий В. А. – Степанков В. С.: Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть. «УІЖ» 1998/3. 11.

ebben a sorrendben feltüntetve! – totálisan elpusztították, az önálló állami lét feltételei megszűntek.³⁴

Végülis „a forradalom az ukrán nemzet vereségével zárult” – szögezik le az ukrán nemzeti historiográfia meghatározó személyiségei –, hiszen nem sikerült megőrizni „az ukrán államot az etnikai határai között”, „Ukrajna függetlensége” odaveszett.³⁵ A vereséget magyarázó okok közül Szmolij és Sztjepanov a legfontosabbnak a környező országok (Rzeczpospolita, Oroszország, Krími Kán-ság, Oszmán Birodalom) állandó agresszióját, a szabad kozákság (= a szicsiek) 1658–1675 közötti destruktív politizálását, az „alsó társadalmi rétegek nagymértékű lumpenizálódását”, anarchiára való hajlamát (великі масштаби люмпенізації суспільства ... соціальних низів), az „irányító elit államépítésben hiányzó tapasztalatát”, a „nemzeti állameszme” meggyökeresedésének a félbeszakadását, az egységet megőrző és fenntartó „nemzeti és államérdek” háttérbe szorulását, és az egyéni és csoportérdekek mentén széttagolt elit „buzogányért” (= a hetmanságért) folytatott testvérháborúját stb. tartja.³⁶

Jelentősége a forradalomnak mégis óriási – állítják a szerzők –, mert a forradalom világra hozta „az ukrán nemzeti államot”, s nem a „kozák államot”. (A „kozák” jelzővel ellátott szóösszetételek, mint pl. a „kozák felkelés”, a „kozák háború” tagadják az össznemzeti jelleget, ezért használatától el kell tekinteni!) A forradalom tudatosította mindenkiben az „Ukrajna nevet” az „Orosz nép” kifejezés mellett.³⁷

Vajon, az ukrán történetírás új tudományos tétele, a „17. századi ukrán nemzeti forradalom” koncepciója kiállja-e a tudományosság próbáját?

Az orosz (moszkvai, pétervári) történészek teljes mértékben azonosulnak az „Ukrajna újraegyesülése Oroszországgal”, „az ukrán – orosz testvéri népek újraegyesülése” SZKP párthatározattal megerősített tézisének elvetésével, ám a kijevi, lvovi stb. kollégáikat óvatosan arra is figyelmeztették, hogy a 17. századi Ukrajnában dúló háborúkat csak egyoldalúan, csak a saját – a „nemzeti”, a vitathatóan „ukrán” – szemszögből értékelni nem szakszerű. Például az „ukrán”, mint nemzeti jelző definiálása a lengyel, az orosz, a krími, a török egyenrangúsított ellenségképtől való elhatárolódással történik, ami elfogadhatatlan. „Munka hipotézisnek” (рабочая гипотеза) talán elfogadható az ukrán álláspont – jelentették ki az orosz kutatók –, ám megvitatásuk közös szakmai fórumokon elengedhetetlen.³⁸ A közös szándéknak bő tíz évvel később kézzelfogható ered-

³⁴ Сmolій В. А. – Степанков В. С.: Українська національна революція 1648–1676 рр. кризь призму століть. «УІЖ» 1998/3. 8–9.

³⁵ Сmolій В. А. – Степанков В. С.: Українська національна революція 1648–1676 рр. кризь призму століть. «УІЖ» 1998/3. 10.

³⁶ Сmolій В. А. – Степанков В. С.: Українська національна революція 1648–1676 рр. кризь призму століть. «УІЖ» 1998/3. 10.

³⁷ Сmolій В. А. – Степанков В. С.: Українська національна революція 1648–1676 рр. кризь призму століть. «УІЖ» 1998/3. 10–11. A főbb tézisek megismételve: Степанков В. С.: 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитої. In: Україна в Центральній-Східній Європі. Київ, 2003. 369–414.

³⁸ Lásd főleg Zaborovszkij L.V. és Jakovleva T. G. tanulmányait. Заборовский Л. В.: Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования,

ménye többek között az lett, hogy ukrán szerzők Ukrajna történetét orosz nyelven, Moszkvában 2008-ban kiadták, Kijevben pedig 2007-ben orosz történészek tanulmányai láttak napvilágot ukrán nyelven.³⁹ Ezeknek a tudományos népszerűsítő munkáknak a megjelentetése kétség kívül fontos esemény, de a tudományos életben nem jutottak nyugvóponttra a viták, zajlanak a tisztázó eszmecsereik.

A Kanadai Ukrán Intézet egyik vezető történészétől (Canadian Institute of Ukrainian Studies), Frank Sysyntől már 1995-ben (az UNESCO által Bogdan Hmelnyickij-évnek nyilvánított időben) komoly kételyek és pozitív kritikai észrevételek érkeztek Kijevbe az akkor még csak formálódó „ukrán forradalom” koncepcióhoz.⁴⁰ Sysyn professzor elsősorban az „ukrán” és a „nemzeti” jelzők használatának a jogosságát vitatta. Ezeket a fenntartásait később többször is megerősítette.⁴¹ Véleménye szerint a nyugati területek „elkozákosodása” híján eleve csorbát szenved az „ukrán” jelző, mint ahogyan a „nemzeti” is, mert a „kozákmentes övezetben” (a mi szóhasználatunk – G.S.) a slachta, a lengyel köznemesség háborítatlanul megőrizte pozícióit. Egyébként a kozákfelkelés nem a király, hanem a kis-királyok (lengyel főnemesek, mágnások) ellen irányult.⁴² Az ukrán történészek további kulcsfogalma – a „forradalom” – azért ingatag, mert a forradalom definitív tisztázása ukrán részről nem történt meg. Amennyiben a forradalom lényegét abban jelöljük meg, hogy „a fejlődés kontinuitásában radikális törés” következik be (major break in the continuity of development),⁴³ úgy Ukrajnában ilyen változás nem ment végbe, kivéve egyetlen területet, a „Mythos”-t (= a vallásideológiát) – állítja Sysyn. A Hmelnyickij-i intézkedések, „reformok” nem alkottak programot, azok csupán a társadalmi és a vallási, a pravoszláv egyházat ért sérelmeket igyekeztek korrigálni, „a fennálló társadalmi renden”, a nemes–kozák–városlakó–jobbágy társadalmi tagozódáson nem kívánták változtatni. Ez a nagyszabású kozák megmozdulás a korábbi kozákfelkelé-

Яковлева Т. Г.: Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией. In: Россия – Украина: история взаимоотношений. Ред.: Миллер А. И., Репринцев В. Ф., Флоря Б. Н. Москва, 1997. 39–49., 51–59.; Яковлева Т. Г.: Гадяцкий договор - легенда и реальность. <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/jakovl.htm> (Letöltve: 2010.08.04.)

³⁹ История Украины: научно-популярные очерки. Ред.: Смолый В. А. Москва, 2008., Нариси історії Росії Ред.: Чубарян О. О. Київ, 2007.

⁴⁰ Sysyn, Frank: War der Chmel'nyckyj-Aufstand eine Revolution? Eine Charakteristik der „großen ukrainischen Revolte” und der Bildung des kosakischen Het'manstaates In: JBfGOE 1995/1. 1–18. Lásd még: *Bürgers, Jana*: Bohdan Chmel'nyc'kyj und der Kosakenmythos in der postsowjetischen Ukraine. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (JBfGOE) 2002/1. 79–80.; Legújabbban: *Kappeler, Andreas*: From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History. In: A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography. Szerk.: *Georgiy Kasianov, Philipp Ther*. Bp., CEU, 2009. 51–66.

⁴¹ Sysyn, Frank: The Changing Image of the Hetman In: JBfGOE 1998/4. 531–45.; Uő: Bohdan Chmel'nyc'kyj's Image in Ukrainian Historiography since Independence In: Österreichische Osthefte, 2000/3–4.; Lásd még: *Kasianov, Georgiy*: Rewriting and Rethinking: Contemporary Historiography and Nation Building in Ukraine. In: *Kuzio, Taras – D'Anieri, Paul*: Dilemmas of State-led Nation Building in Ukraine. New York, 2002. 29–46.

⁴² Sysyn: JBfGOE 1995/1. 5., 15.

⁴³ Sysyn: JBfGOE 1995/1. 5., 19. lábjegyzet

sektől abban különbözik, hogy a kozák jogok térben (horizontálisan) és társadalomban (vertikálisan) egyaránt kiterjedtek.⁴⁴

Jana Bürgers német történész arra figyelte fel, hogy a 17. századi események új kontextusba való helyezése a mának, a Szovjetunió széthullása után függetlenné vált Ukrajna történelmi legitimitációját szolgálja. A 20. század végi, újból szuverén Ukrajna hivatalos és nem-hivatalos gondolkodásában a történelem meghatározó szereppel van jelen. Üzenetértékű az a tény, hogy az 1996-ban kibocsájtott ukrán nemzeti valuta, a hrivna (grivna) különböző címletein történelmi figurák tűntek fel. Szent Vlagyimir és Bölcs Jaroszláv a Kijevi Rusz időszakát, Hmelnyickij és Mazepa hetmanok a kozák érát, Ivan Franko és Mihail Grusevszkij (nagyírú történész, az Ukrán Népköztársaság első elnöke, 1917–1918) a 19. és 20. századot képviselik.⁴⁵ 1996 óta a legmagasabb állami kitüntetések egyike a „Bogdan Hmelnyickij Érdemrend”⁴⁶ lett. Az ukrán és az orosz elnöki beszédek történelembe ágyazott, jelennek szóló üzeneteire, okulásként emlegetett történelmi példáikra Fedinec Csilla magyar kutató irányította a figyelmet.⁴⁷

Annak ellenére, hogy a kozákság történetének intenzív tanulmányozása folyamán egymással szöges ellentétben álló vélemények, értékelések is születnek, azok kimondva–kimondatlanul modern politikai „áthallásokra” alkalmasak. A lengyel történészek az ukrán interpretációkkal szemben és mellett⁴⁸ az összekötő elem központba állításával is próbálkoznak. Janusz Kaczmarczyk krakkói történész szükségesnek tartotta a királyi udvarban befolyásos poznańi vajdának, Jan Leszczyńskinek a javaslatát idézni, aki János Kázmér királyt a kozákokkal való megegyezésre biztatta. Azért a kozákokkal, és nem a svédekkel, és nem az oroszokkal kell békességet kötni – hangoztatta Leszczyński –, mert a lengyel–litván szabadságjogok garanciája a kozákság, mint ahogyan a kozák szabadságjogok sem érvényesülhetnek a lengyelek–litvánok nélkül.⁴⁹ Gadjacsnak ennek az alapelv-

⁴⁴ Sysyn: JBfGOE 1995/1. 16–18.; Sysyn koncepciójáról, főleg „nemzet (identitás)” felfogásáról részletesen értekezik Кудинов, Юрий: Пошуки української національної ідентичності ранньомодерної доби: концепти Франка Сисина на сторінках „Harvard Ukrainian Studies” In: «Український історичний збірник» Вип. 12. Гл. ред.: Чухліб Т. Київ, 2009. 395–407. Egy másik, tengerentúli szerzőre is hivatkozva, Paul Robert Magocsi: A History of Ukraine. Toronto–Buffalo–London, 1996. című összefoglaló munkájában következetesen kerüli az „ukrán” kifejezést. Kizárólag „kozák felkelésről”, „háborúról”, „államról” stb. beszél. – 195–262.

⁴⁵ Bürgers: Bohdan Chmel’nyč’kyj und der Kosakenmythos In: JBfGOE 2002/1. 79.

⁴⁶ Bürgers: JBfGOE 2002/1. 70.

⁴⁷ Fedinec Csilla: Történelmi emlékezet Ukrajna és Oroszország elnökeinek hivatalos beszédeiben. In: Regio 2007/3.

⁴⁸ Kaczmarczyk, Janusz: Rzeczpospolita Trojga Narodów – mit czy rzeczywistość? Ugoda Hadziacka teoria i praktyka. Kraków, 2007.; *Tazbir, Janusz*: Ugoda hadziacka jako utopia szlachecka. In: 350–lecie unii Hadziackiej (1658–2008). Pod red.: T. Chynczewska–Hennel – P. Kroll – M. Nagielski. Warszawa, 2008. 23–34.; *Franz, Maciej*: Unia hadziacka – idea i marzenia. In: uo. 155–170.; Яковлева Т. Г.: Гадячський договір - легенда і реальність – <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/jakovl.htm>; (Letöltve: 2010.08.04.)

⁴⁹ Kaczmarczyk: Rzeczpospolita Trojga Narodów, 16–17.; A litvánok a gadjacsi szerződésnek különösen örültek, mert feltételezésük szerint a kozákság kiváltja majd a litván hadakat a svédek elleni háborúban. – *Горобець, Віктор*: Гадяцька угода 1658 року у структурі

nek az elfogadásával született meg! Az egymásrautaltság, a kölcsönös függőség, az egymástól való elszakíthatatlanság, a kötelező együttműködés princípiumai megerősítést nyertek, a lengyel vezetéssel realizált és realizálandó lengyel–litván–ukrán összefogást 1659-ben a szejm törvényerőre emelte!⁵⁰ (A kozák rada idáig nem jutott!)

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy ezidáig „Gadjacs – 1658”, mint téma, kizárólag csak tudományos fórumokon jelent meg, de vajon meddig? A közép-kelet-európai térség történelemtől átitatott politikai atmoszférájába a „gadjacsi gondolat” bármikor bekerülhet. A térségben jelenlévő ruszofóbia főleg a lengyel–ukrán egymásra találást erősítheti fel (és nemcsak a közös futball Európa-bajnokság megrendezésében), habár a történelem ezen a ponton is közbeszólhat: kinek a vezetésével működjön az esetleg „feltámasztott” gadjacsi szövetség? Ukrajna EU-ba való bekerülésének feltétele a nagyhatalmi álláspontokon túlmenően az is, hogy Ukrajna a maga részéről nem vitathatná el a régióban érvényesülő lengyel dominanciát. Nyitott továbbra is a nagy kérdés: a közös történelem foglyai képesek-e megszabadulni a feloldhatatlan történelmi dilemmáktól, képesek-e felülemelkedni a múlton a jelen és jövő érdekében?

міжнародних взаємин Центрально–Східної Європи.//Гадяцька унія 1658 року. Гл. ред.: Сохань П. Київ, 2008. 81–105.

⁵⁰ A ratifikáció része volt a kétoldalú eskütétel is. Lengyel részről 1. a király 2. a gnieznoi prímás-érsek 3. a vilnai püspök 4. a lengyel hetmanok (St. Potocki, J. Lubomirski) 5. a litván hetman (P. Sapieha) 6. a lengyel kancellár (M. Prażmowski), a lengyel alkancellár (B. Lesznio) 7. a litván kancellár (K. Pac), a litván alkancellár (A. Naruszewicz) 8. az alsóház marsallja (marszałek poselskiej izby, J. Gniński) mondta el a fogadalmat – Volumina legum IV. 654–655.; A Rusz Nagyfejedelemség és a Zaporozsjei Had nevében Tyimos Noszac főszállásmester (oboznij) + ezredenként 2–2 százados tette le az esküt. – Volumina legum IV. 656–657. János Kázmér király a gadjacsi szerződés tető alá hozásáért bőkezűen megjutalmazta a kozák vezetőket, nemesi címet és birtokokat adományozott megszámlálhatatlanul. Az adományozásokat „a királyhoz való visszatéréssel”, „a Rzeczpospolitának tett szolgálatokkal” indokolták. A királyi kegyből kijutott az Vigovszkij családnak (Ivan, Daniel, Konstantyn), Bogdan Hmelnyickij fiának, Jerzynek (Jurijnak), a Zaporozsjei Had parancsnoki karának, az ezereskapitányoknak stb. Távolitilag a hetman, az ezredekből (= létszámuk ezredenként eltérő, 3–8 ezer között ingadozott!) max. 100–100 főt még nemességre a király elé terjeszthetett. – Volumina legum IV. 647–650. stb.

Petercsák Tivadar

ERDŐBÍRÓ, ERDŐPÁSZTOR, KERÜLŐ

Az erdőhasználat és erdőgazdálkodás történeti-néprajzi kutatása alapján megállapítható, hogy amíg az erdő bőségesen rendelkezésre állt, szabad erdőhasználat volt érvényben. Ha a mértéktelen favágás és legeltetés az erdő pusztulását eredményezte, tilalom alá vették a felújítandó erdőrészt.¹ A székelyeknél igen korán, már 1231-ben ismert az *eresztvény* szó, ami sarjadzó, fiatal erdőt jelent, de *tilalmas* értelemben is használták.² Az erdők fenntartását és okszerű használatát célzó legkorábbi intézkedések Magyarországon is a bányászat érdekeire voltak figyelemmel. Az első erdővédő rendelkezés Zsigmond királynak a besztercei ispánhoz 1426-ban intézett rendelkezése volt a zólyomi ólomhányákhoz szükséges bányafa szolgáltatásának szabályozásáról.³ A kamarai hatóságoknak és a bányavárosoknak kiadott erdőrendtartást követően számos nemesi közbirtokosság készített erdőrendtartási egyezséget, amelyek a többuras falvakban a szokásjog alapján szabályozták a birtokos nemesek és azok jobbágysai, zsellérei erdőhasználatát. Ennek során tilos és szabad vagy közönséges erdőket különítettek el. Az előbbieket elsősorban épületfát szolgáltató és makkos erdők voltak, amelyekből épületfát a közbirtokosság tagjai is csak engedéllyel vághattak. A szabad vagy közönséges erdőket tűzifa kitermelésére, illetve a jobbágysai erdőhasználati igényeinek a kielégítésére jelölték ki.⁴

Ez a szabályozás lényegében nem lépte túl azokat a formákat, amelyek a középkor óta az elpusztult erdők felújítását jelentették: az időleges tilalmat, amíg az erdő önmagától rekreálódott. Az Abaúj megyei Vizsoly közbirtokosai 1637-ben úgy döntöttek, hogy „a Tarczán túl való erdő éppen a czecei határig oly tilalomban legyen, hogy...sem földes uraknak, sem inscriptios uraiméknak, sem szabadosnak, sem jobbágy, zsellér embereknek és akármely lakosoknak is semmi fát vágni tizenkét forint bírság alatt szabados ne legyen.”⁵ A 17. században még a nagyobb uradalmakban is lényegében ez jelenthette az erdővédelmet, amint arra Nádasdy Pál 1636-ban kiadott instrukciója is utal „Erre is szorgalmas gondot viseljen – ti. az udvarbíró, kinek feladatául róttá az erdővédelmet is –

¹ Takács Lajos: Tanulmányok a gabonatermesztés és az erdőgazdálkodás köréből a XVII–XIX. században. Bp., 1991. 112. (a továbbiakban: Takács L., 1991.)

² Tagányi Károly: Magyar erdészeti oklevéltár. I. kötet. Bp., 1896. XIII. (a továbbiakban: Tagányi, 1896.)

³ Takács Imre: Az erdészet fejlődése Magyarországon 1880-ig a jogszabályok tükrében. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969–1970. Bp., 1970. 155.

⁴ Petercsák Tivadar: A közbirtokosság. Erdő- és legelőközösségek Észak-Magyarországon. Debrecen, 2008. 47–114. (a továbbiakban: Petercsák, 2008.); Tagányi, I. 1896. XVII–XX.

⁵ Tagányi, I. 1896. 418.

hogy minden falu határában egy-egy darab tilalmas erdőt tiltson és arra senki marhájának ne legyen szabad csak reá is jární.”⁶

A 17–18. században még az erdő nem vált külön gazdasági ágga, így az erdei felügyelet is egybeolvadt, összekapcsolódott a falvak vezetésével. Az erdő gondját a község vezetésén belül egy-egy személy képviselte, akinek a tisztsége időről időre változhatott. A nemesi közbirtokosságokban az erdő felügyeletére és a fakivágási engedélyek kiadására a közbirtokosok maguk közül *erdőbíró*t választottak. Az Ung megyei Csicseri atyafiság Csicserben három, Vajánban két erdőbíró-t választott. 1569-ben Csicseri Péter erdőbíró számára lehetővé teszik, hogy aki termő fát merészelné kivágni, kiderítése érdekében „hatalma legyen az ilyen embert... házánál is megfogni, avagy udvaráról, avagy a mezőről barmát udvarába hajtani és mindaddig ott tartani, miglen egy forintot nem ad.”⁷ Mind a nemesek, mind az úrbéresek csak az erdőbíró engedélyével (*hírével*) mehettek az erdőbe tüzre vagy épületre való fáért. A pazdicsi közbirtokosok fontosnak tartották kiemelni, „hogyha magunk szükségére akármelyik hordatna (fát) tüzre, avagy épületre, tartozunk magunk is az erdőbírónak hírré adni.”⁸ A Zemplén megyei Rákóczy és Morvay család tagjai között két évenként változott az erdőbíró személye, de az óvári közbirtokosok is sorra töltötték be a tisztséget, itt *főkerülőség* néven, mégpedig havonta.⁹ A Heves megyei Ivád közbirtokosai az 1802-ben kidolgozott *transactioban* rögzítették, hogy az erdőbíró behajthatja a büntetéspénzeket, vagy zálogot vesz a tilalomtörőn. Aki ellenszegül az erdőbírónak, az 50 forint büntetést fizet. Itt a közbirtokosok nem nagyon engedelmeskedtek az erdőbírónak, aki 1833-ban segítséget kért a vármegyétől, majd lemondott. 1859-ben odáig fajult a vita, hogy a közbirtokosok megverték azt erdőbíró-t a kocsmában.¹⁰

Az erdőbírók esküt tettek, a Zemplén megyei Mádon „hit alatt fognak élni.”¹¹ Csicseren az erdőbírók kötelessége, hogy minden hónapban végigjárják a falu udvarait, hogy ott nyers fát nem tartanak-e tüzelőként. Ilyen esetben egy forint a büntetés. A Rákócziak erdőrendtartása szerint „azmely ember termőfát vágna, és az udvarán találán, az erdőbíró azt az embert akármelyiknek házába kivonhasza és megverethesse kedvezés, kímélés nélkül”.¹² A Zemplén megyei Pazdicsón a 17. század közepén az erdőbíró esküt tett lakosokkal nyaranta hetente egyszer–egyszer a mezőn ellenőrizte a nyomások és a tilalmas mezők közötti kerítések állapotát. Ahol rést találtak, egy hetet adtak a gazdának, hogy kijavítsa, vagy pedig egy forintra büntetik. A nemesek és parasztok az erdőbírótól kapott cédulán feltüntetett számú sertést hajthattak ki a makkos erdőbe. Aki többet hajt az engedélyezettelnél vagy idősebb disznót a malac helyett, illetve lopva engedély

⁶ Tagányi, I. 1896. 417. Vö: Takács L., 1991. 112.

⁷ Tagányi, I. 1896. 174–175.

⁸ Tagányi, I. 1896. 479.

⁹ Tagányi, I. 1896. 398–399. és 610.

¹⁰ *Csizmadia Andor*: Ivád község és az Ivádyak a feudális kor hanyatló szakaszában. Nemzetiségi és birtoktörténeti kép. In: Archivum, 1979. 8. 20–21.

¹¹ Tagányi, I. 1896. 399.

¹² Tagányi, I. 1896. 399.

nélkül makkoltat, azt az erdőbíró megtizedeltetheti, vagy behajtva megbünteti úgy, „valamint szereti”. Ez az erdőbíró tisztség fontosságára utal, de ugyanakkor azt is rögzítik, hogy „az erdőbíró... minden kedvezést, barátságot, atyafiságot hátrahagyjon... egyikünk jobbágyát az másiknál jobban ne büntesse.”¹³ A pazdicsi közbirtokosok az erdőbíró pártatlansága mellett a függetlenségét és önállóságát is hangsúlyozták. Ha valaki ebben megsértené, az erdőbíró Zemplén vármegye alispánjához fordulhat, és 100 forint kártérítésre tarthat igényt. Ugyanígy járhatnak el vele szemben a közbirtokosok, ha az erdőbíró hibájából valamilyen compossessor kárt vallana. Mádon az erdőbíró alkalmi helyettesítésére is találunk adatot, miszerint, ha hivatala miatt elhagyja a települést, „az alatt egyik a tisztek közül tartozik az erdőbírótságot... viselni, de annak visszajövetelével mindenekről számot adni.”¹⁴

Bereg vármegyében a 18–19. század fordulóján a vármegye előírta, hogy a földesurak maguk közül minden településen válasszanak három évenként *nemes erdőbíró*t, a parasztok közül pedig *paraszt erdőbíró*t. Mindketten esküvel köteleztettek, hogy az erdőt védelmezni fogják, a kártevőket bejelentik és semmilyen kártételt el nem titkolnak. A gulácsiak 1803-as falutörvénye is két erdőbíró említ, a *fő erdőbíró* jobbmódú nemes, az *erdőbíró* szegényebb nemes legyen. A megválasztottak kötelesek voltak elfogadni a tisztséget. Ha mégsem tennék, 12 forintba büntetendők. Hete falu kisnemesei maguk közül szintén két erdőbíró választottak a 19. század elején: *fő erdőbíró*t és *vice erdőbíró*t vagy *segédet*. Itt a fizetésükről is olvashatunk, a fő erdőbíró éves juttatása 60, a helyettesé 40 forint.¹⁵

A 18. századi székely falutörvények is említik az *erdőbíró*, *erdőinspektor*, *erdőfelvigyázó* tisztséget, akik az erdőpásztorokat és erdőővőket felügyelték.¹⁶ A dunántúli Alsóörs nemesi közbirtokosságában erdővágás kiosztó *inspektort* választottak a 19. század közepén, akinél szempont volt, hogy tapasztalt, ügyes és tekintélyes legyen. Javadalmazásként évente négy forintot szavaztak meg részére és négy személyt is választottak mellé segítségül.¹⁷ A Heves megyei Nagyrédén a közbirtokos nemesek maguk közül „erdő tilalmára vigyázó személy”-t választottak, aki figyelemmel kísérte, hogy minden földesúr csak a telke arányában használja a közös erdőt.¹⁸

A szabad királyi városokban a polgárok közül esztendőnként választott *erdőinspektor* volt az erdőgazdálkodás felügyelője. Az erdők felújítása, a makkvetés, a csőszök felügyelete, a kártevők távoltartása, az esztendőnként kivágható erdőterület kijelölése, az erdei kaszálókra és legeltetésre való felügyelet volt a feladata. Debrecenben a 17. század második felében jelent meg az erdőinspektori,

¹³ Tagányi, I. 1896. 483.

¹⁴ Tagányi, II. 1896. 157.

¹⁵ Csiszár Árpád: Erdőhasználat a Felső-Tisza mentén a XVIII. században és a XIX. század elején. In: Agrártörténeti Szemle, 1983. XXV. évf. 3–4. sz. 469–485.

¹⁶ Imreh István: A törvényhozó székely falu. Bukarest, 1983. 265. (a továbbiakban: Imreh, 1983.)

¹⁷ Jablonkay Géza: Az alsóörsi közbirtokosság, a közös gazdálkodás egy régi formája (1816–1964). In: Agrártörténeti Szemle, 1968. XI. évf. 1–2. sz. 187. (a továbbiakban: Jablonkay, 1968.)

¹⁸ Petercsák, 2008. 73.

erdőfelügyelői tisztség. Létszámuk változó. 1703-ban 3 inspektort választottak, 1707-ben ötöt, 1709-ben pedig hatot. 1711-től az erdőt járásokra osztották fel közöttük, majd egyiküket fő erdőfelügyelőnek tették meg. Fizetésük az 1720-as évektől 14 forint 40 dénár, az 1830-as, 40-es években pedig a 18. század végén meghatározott 90 forint. Hatáskörük azonban ekkorra már erősen korlátozott, a hivatásos erdőmesterek mellett töltötték be a város érdekeit képviselő bizalmiak szerepét.¹⁹

A mezővárosokban, mint pl. Gyöngyösön már a 17. században szabályozták az erdőhasználatot. A gyöngyösi lakosok az ún. Mátra cédula birtokában járhattak az erdőre fáért. Ez a szabad erdőhasználat bizonyos korlátozását jelentette, mert abban csak gyöngyösi lakosok részesülhettek. Itt az erdőbíró tisztséggel a 19. század közepén találkozunk.²⁰

Nagyobb uradalmakban az erdőfelügyelet a gazdasági vezető alá tartozott. A szentgyörgyvári (Zala megye) számtartó feladatát jelentette az 1606-os utasítás szerint az is, hogy az „erdők őrzésére szorgalmatos gondot viseljen, hogy az erdők az ő gondviseletlensége miatt meg ne pusztuljanak.”²¹

Az erdőt felügyelő választott tisztségviselők, az erdőbírók, erdőinspektorok feladatukat csak az erdők napi védelmét biztosító személyzet segítségével láthatták el. Megnevezésük változatos: *erdőőr*, *erdőőrző*, *erdőkerülő*, *erdőpásztor*, *hajtó*, *csász*, *vadász*, *jáger*. A székely faluközösségekben az erdőt mindenkinek oltalmaznia kellett, aki fát kapott belőle, s az őrizők kapuszám szerint álltak ki e kötelezettségre. Az erdőpásztorok száma 10–12, de Papolcon 1759-ben az erdőbíró vezetésével 24-en teljesítettek szolgálatot: „hatan a Bikkaljára vigyázzanak, tizenhét a felső tilalmasra.” Néhány rendtartásban ott szerepel a figyelmeztetés: gyereket ne küldjenek maguk helyett a gazdák. Nemcsak a gyalogok és jobbágyok voltak erdőpásztorok, a nemeseknek is el kellett vállalni ezt a posztot, vagy mást állítani maguk helyett. Aki nem vállalta a feladatot, büntetést érdemel. Karatna rendtartása szerint (1756) azt, aki az erdőőrzésről lemond, „többször a falu közé, a communitas javaiban való osztzkodásba be nem veszik.”²² A székely falutörvények részletesen előírták az erdőpásztorok kötelezettségeit, valamint azt, hogyan kell eljárni az erdőrontókkal szemben. A zalániai 1846-os esküformája a követendő magatartásról is tudósít: „Én – esküszöm az Isten előtt arra, hogy a zaláni erdőpásztorságot oly móddal vállalom fel, hogy midőn akárkit a tilalom alatt lévő erdők lopásában mint tilalom ellen cselekedőt megtalálok vagy cselekedni mástól is meghallok – az olyanokat minden félelem, szeretet, barátság, atyafiság félretételével elhallgatni vagy azokkal titkon megbékélni nem kívánok, hanem az olyanokat vagy megzalogolom vagy a közönségnek és előljárásnak bejelentem...” Azokat az erdőpásztorokat, akik köte-

¹⁹ *Penyigey Dénes*: Debrecen város erdőgazdálkodása a XVIII. században és a XIX. század első felében. Bp., 1980. 78–82. (a továbbiakban: *Penyigey*, 1980.)

²⁰ *Peterscsák Tivadar*: Erdőhasználat Gyöngyösön és környékén a XVIII–XX. században. In.: *Tanulmányok Gyöngyösről*. Szerk: *Havassy Péter–Kecskés Péter*. Gyöngyös, 1984. 458. és 462. (a továbbiakban: *Peterscsák*, 1984.)

²¹ *Tagányi*, I. 1896. 287.

²² *Imreh*, 1983. 265–266.

lességüket elmulasztják, vagyis nem tudják a károkozót felderíteni, Papolcon 6 forintig büntetik, „de ha a fizetésre elégtelen lenne, rajta hatvan csapattassék.”²³

A dunántúli Alsóörsön a 19. század közepén az *erdőpásztor* és *erdőkerülő* kifejezés egyaránt előfordul.²⁴ A Vas megyei Németújváron 1761-ben a német erdőőrt *erdőőrzőnek*, a helyi magyart pedig *erdőpásztornak* nevezték, mint 1766-ban a kustánszegi erdőőrt is.²⁵ Északkelet-Magyarországon az erdőbírók munkáját a *kerülők* segítették. Mádon a kerülők mellett két fegyveres hajdú is volt, akik esküt tettek. Pazdicson az egész falu kötelességévé tették, hogy a kerülők munkáját segítsék, ha azok fa- és makktolvajokat akarnak elfogni. Aki nem segíti a kerülőt, azt az erdőbíró egy forintra büntetheti.²⁶ Gyöngyösön a 18–19. században a kerülők ellenőrizték a városlakók erdőhasználatát, és joguk volt a tilalomtörők jármos ökrét elhajtani, lovát agyonlőni, illetve a tetten érték fejszéjét elvenni.²⁷

A fenti kifejezések lényegében csak az erdő valamiféle őrzésére utalnak, ami időleges, alkalmi volt és nem jelentett elkülönült foglalkozást. A Zemplén megyei Nagykázmér közbirtokosainak 1647-es erdőrendtartásából ez világosan ki is derül, hiszen a földesurak rövidebb időszakokra – kettő–négy hónapra – jelöltek ki erdőkerülőket.²⁸ Az alsóörsi nemesi közbirtokosság is rövidebb időre, május 4-től fél esztendőre fogadta fel 1831-ben az erdőpásztort.²⁹ Az erdő őrzése a nemesi közbirtokosságokban olyan időszakos, alkalmi munka lehetett, mint a robot vagy a közmunka. Egyéb teendőik mellett gyakran el is hanyagolhatták. Ezért tiltották az erdőkerülők egyéb foglalkoztatását, mint például a morvai és rákóczi erdők 1632-es rendtartásában: „semmi munkára ne hajtassanak az erdőkerülésen kívül az erdőkerülők.” Ugyanakkor sürgős munkák esetén erre is lehetőség adódott, hiszen a tilalom záradéka arra utal, hogy „aratáskor... az erdőkerülők tartozzanak földesuroknak aratni, takarni és kaszálni.”³⁰ A tihanyi uradalomban a 18. század elején olyan erdőőr volt, aki a méhest is gondozta zsellérként, így elmaradt robotjával nem sokat veszített a gazdaság.³¹ A Zemplén megyei Palotán is előfordult 1748-ban, hogy az erdőőrző nem tudott eleget tenni kötelességének, mert aratáskor és hordáskor hajdúként a munkára felügyelt.

Az erdőőrök *csősz* megnevezése a Szolnok megyei Cibakházán is Debrecenben is jellemző. Debrecenben a 17. század végén már 20 erdőcsősz alkalmaztak, a 18. század első felében pedig 26 a számuk. Itt az esztendőnként felfogadott csőszök fizetést is kaptak, 1741-től 10 forintot és egy forint bocskorpénzt.³²

²³ Imreh, 1983. 266.

²⁴ Jablonkay, 1968. 186–187.

²⁵ Takács L., 1991. 114.

²⁶ Tagányi, I. 1896. 399. és II. 156.

²⁷ Petercsák, 1984. 460–461.

²⁸ Tagányi, I. 1896. 464.

²⁹ Jablonkay, 1968. 186.

³⁰ Tagányi, I. 1896. 399.

³¹ Magyar Eszter: A tihanyi uradalom erdőgazdálkodása a XVIII. és XIX. században. In: Agrártörténeti Szemle, 1986. XXVIII. évf. 3–4. sz. 457.

³² Penyigey, 1980. 102–103.; Takács L., 1991. 115.

Az erdőkerülők esetén előfordult a *hajtó* megnevezés is, hiszen e személyek feladata volt a tilalmak megsértőinek előállításra és a kártevő állatok behajtása, amiért külön jutalmat, *hajtópénzt* is kaptak. Az elnevezést esetenként sértőnek tartották és a használót pl. Sáros megyében meg is büntették.³³ A hajtók külön büntetéspénze tehetett őket ellenszenvessé, de az is előfordult, hogy a hajtópénzt nagyobb számú állat esetén természetben vették ki. A Somogy megyei Szentán a 18. század közepén az örök, miután két sereg disznót behajtottak, kettőt maguknak kivettek, s azokat le is ölték, míg a többi az uraságtól gazdáik kiválthatták.³⁴ Alsóörsön az erdőpásztor a vágásokból behajtott marhák után 30–30 krajcár hajtópénzt kapott.³⁵

Érdekes annak számbavétele, hogy mi lett a büntetéspénzek sorsa. A székely faluközösségekben az erdőbírság kezdetben csak a községet vagy megosztottan a falut és a *hütösöket* illette meg. A csíkszentmihályiak 1639-ben a büntetéspénz kétharmadát adták az ítélezőknek, az alsócsernátoniak 1666-ban a felét, a miklósváriak az 1770-es években egyharmadát juttatták a bírónak. A többi a communistát illette meg. A 18. századi falutörvényekben már az erdőpásztoroknak is leszámoltak a büntetésből egyharmadnyit, felerészt vagy éppen a teljes összeget. Az erdőpásztorló szervezet a székelyeknél a falusi bíró és az esküdtek irányítását meghallgatva, a visszaéléseket, kártételeket az előjárásnak jeltevén dolgozott, és a végső mozzanat, az ítélethozatal, valamint a végrehajtás is a faluvezetők jogköre volt. Zabolán 1848-ban az erdőbíró lista és elismervény kíséretében adta át a falusi bírónak a beszedett 32 forint 4 krajcár büntetéspénzt. A szemerjai és árkosi communista gyakorlata szerint a bíró, az esküdtek és az erdőbíró együtt tárgyalt és számolt az őrizők, valamint mások által vádoltakkal, és a büntetés végrehajtása is az ő dolguk volt. Hídvégen a 19. század elején annyi szabadságuk volt az erdőkerülőknek, hogy első és másodízben maguk büntethettek. Harmadsorban a földesúrhoz kellett az erdei kártevőt szekerstől behajtaniuk, aki büntetett és adott jutalmat az erdőőröknek, vagy utaltatott ki 25 pálcát számukra, ha kötelességmulasztáson érték őket.³⁶ A Sáros megyei Szinyén az illetéktelen fa- és vesszőhordás 2 forint büntetéspénzének a fele a templomé, másik fele az erdőkerülőké és az erdőbíróé lett. A csicséri nemeseknél a büntetéspénz felét az erdőbírók, felét pedig a kerülők kapták. Vizsolyban a büntetesként beszedett pénz két része a falu hasznát szolgálja, harmadrésze pedig a favágásnál talált fejszével együtt a kerülőké legyen. Itt a tilosban levágott fa a tilalomtörő földesuráé lett.³⁷ A fejszék elvétele Gyöngyösön is jellemző volt a tilalmas erdőkben talált személyektől a 18–19. században. A károkozás mértékét jelzi, hogy 1849 novemberében 87 fejszét adtak el árverésen a városi pénztár javára.³⁸

³³ Tagányi, I. 1896. 454.

³⁴ Takács L., 1991. 116.

³⁵ Jablonkay, 1968. 187.

³⁶ Imreh, 1983. 266–267.

³⁷ Tagányi, I. 1896. 453–454. és 418.

³⁸ Petercsák, 1984. 461.

Takács Lajos kutatásai feltárták, hogy a 18. századi uradalmi szövegekben gyakran feltűnik a *vadász* elnevezés. 1758-ban a Zichy-uradalom vajtai erdejében dolgozó vadász feladata volt az erdei vágott fa kiadatása is. A fejlettebb uradalmak már a 18. század elejétől külön vadászt alkalmaztak, akinek dolga volt a nagy ünnepi körvadászatok megszervezése és a földesúr konyhájának friss vadhússal való ellátása. E vadászokat gyakran a vadaskertek mellett alkalmazták és német példára többnyire *jáger*-nek nevezték. A Széchenyi család széplaki (Bars megye) központjában 1723-ban alkalmazott Radics János jágernek alapfeladatai mellett erdészeti tennivalói is voltak: köteles a kastély körüli tilos erdőkre gondot viselni, a fa- és makklopást megakadályozni és a tilosban marhát legeltetőket távol tartani. Az idegen foglalkozásnév, a jáger egyes vidékeken tájnyelvi szóként is megmaradt, fordítása, a vadász a 19. század elején uradalmi feljegyzésekben tűnt fel. A Széchenyiek dél-somogyi erdőiben 1803-ban a vadász az erdők gondviselője: a jobbágyság fahordásra jogosító írásos engedélyüket a vadásznak voltak kötelesek bemutatni.³⁹

A 18. században a török kiűzése után fellendült a mezőgazdasági és ipari termelés, szaporodott a népesség. Ennek során megnőtt a fa iránti igény (tűzi-, épület- és szerszámfa), ugyanakkor a gabonatermesztéshez is újabb területeket hódítottak el az erdőtől. Megindult a nagy allodiális gazdaságok kialakítása, és ehhez nemcsak a jobbágyság használatából vonták el a telki állományba nem vett, főként irtásföldeket, hanem az uradalmi üzemegységek nagy tábláit is kialakították. Ennek során az erdőket is elhatárolták, és a jobbágyság csak szigorú ellenőrzés mellett irthattak erdőt, illetve az erdőhasználat feltételei is szigorodtak. A 18. század második felében megjelent központi erdővédő intézkedések (az 1769-es erdőrendtartás és az 1791-es első magyar erdőtvény) a tudatos erdőgazdálkodást alapozta meg, s egyúttal korlátozta az úrbérések erdőhasználatát. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés országosan egységes keretbe foglalta a jobbágyság és zsellérek erdővel kapcsolatos tevékenységét, az erdőre a földesurak kizárólagos birtokjogát ismerve el. A faizást bizonyos mennyiségre, illetve meghatározott napokra korlátozta, és ezért a zsellérek fakitermeléssel, a jobbágyság pedig fafuvarozással tartoztak. Ennek ellenőrzésére új földesúri erdőőrző szervezet alakult ki, amely feleslegessé tette a falvak népének a korábbi évszázadokban jellemző hagyományos erdővédő, erdőőrző tevékenységét. A nemesi közbirtokosságok és városok által időről időre megbízott vagy választott személyek helyett szakképzett *erdőmesterek*, *erdészek városi erdőtisztek* végezték az erdők felügyeletét és a tervszerű erdőgazdálkodás irányítását. A tényleges erdővédelem, az erdőhasználat napi megszervezése és ellenőrzése pedig a fizetéssel alkalmazott, sokszor egyenruhában fegyverrel járó kerülők feladata lett, akik a falvak és mezővárosok népét *cédula*, írásos engedély felmutatásával engedték az erdőre fáért.⁴⁰

³⁹ Takács L., 1991. 116–117.

⁴⁰ *Petercsák Tivadar*: Erdőgazdálkodás. In: Magyar Néprajz. II. kötet. Gazdálkodás. Főszerk: Paládi-Kovács Attila. Bp., 2001. 213–215.; Takács L., 1991. 118–125.

Verók Attila

AZ ELSŐ MAGYAR TÖRTÉNETI SZAKKÖNYVTÁR? MARTIN SCHMEIZEL ÉS TÖRTÉNETI HUNGARIKUMAI*

A magyar történeti múlt kutatása kimeríthetetlen kincsesbányának számít. Bár ez a kijelentés igen banálisnak tűnhet, mégis alapvető igazságot fogalmaz meg. Ha az ember nyomon követi például a legfrissebb történeti szakirodalom alakulását, konstatálhatja: a feldolgozott és a még feldolgozásra váró kutatási témák száma nemhogy csökkenne – ahogy azt az idő múlásától és a történészek eddigi aktivitását dokumentáló eredményektől várnánk –, hanem éppenséggel gyarapszik. Egyre újabb és újabb, felderítésre váró kérdések fogalmazódnak meg, rendre olyan problémák vetődnek fel, amelyek egykor marginálisnak tüntek, mára viszont mégis az érdeklődés középpontjába kerültek, mert a tudományos vizsgálódások alapján többször joggal felmerült az az észrevétel, hogy az egyes történeti korszakokat érintő, lényegi összefüggések megértésében nélkülözhetetlen elem került újonnan napvilágra. Ez a tendencia példának okáért nemcsak az általános történeti, irodalomtörténeti és művelődéstörténeti kutatási területeken figyelhető meg, hanem általában véve a tudománytörténeti kérdések tisztázásával foglalkozó diszciplínák legtöbbjében.

Ezt az írást magam is egy ilyen problémakör megvilágításának szentelem. Egyben szerény figyelemfelhívásnak is szánom, mely arra irányul, hogy az egyes tudományágak művelőinek érdemes lenne más területeken működő kollégáik tudományos eredményeit gyakrabban felhasználniuk saját kutatásaik és publikációik során. Az oly sokat hangoztatott interdiszciplinaritás ugyanis így teljesíthetné be igazán azt a funkciót, amelyet szemantikai mezeje magában foglal.

Az alábbi oldalakon arra vállalkozom, hogy egy mára érthetetlen módon elfeledett kora újkori hungarust,¹ az erdélyi szász történész és polihisztor, Martin

* A jelen tanulmány megírását a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja tette lehetővé számomra.

¹ A *hungarus* vagy *hungarus-tudat* fogalmat nem kívánom most újradefiniálni, hiszen ennek gazdag szakirodalma van. Most csak a legjelentősebbeket emelem ki: *Tarnai Andor*: A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1961. 637–658.; *Klaniczay, Tibor*: Die Benennungen 'Hungaria' und 'Pannonia' als Mittel der Identitätssuche der Ungarn. In: *Klaniczay, Tibor – Németh S., Katalin – Schmidt, Paul Gerhard* (Hg.): *Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance, insbesondere in Deutschland und in Ungarn*. Budapest, 1993. 83–110. (*Studia Humanitatis. Veröffentlichungen der Arbeitsgruppe für Renaissanceforschung*; 9.); összefoglalóan szakirodalmi válogatással: *Szelestei N. László*: „Hungarus-tudat”. In: *Köszeghy Péter* (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon középkor és kora újkor IV. halételek – Jordán*. Bp., 2005. 225.

Schmeizel (1679–1747) személyét, valamint tevékenységét – egyedülálló könyvgyűjteményén keresztül – röviden, de célirányosan bemutassam a hazai történész szakma és az érdeklődők számára.² Azért érzem ezt szükségesnek, mert Schmeizel történeti írásai a 18. század első harmadától egészen a következő század elejéig alapvetően meghatározták az erdélyi történ. etírást,³ de hatásuk kimutatható a Kárpát-medence más területein tevékenykedő történészek, történetírók munkáiban is.⁴ Ebben a tanulmányban nem történeti tárgyú munkáinak bemutatására fogok koncentrálni, hiszen ezt korábban már más helyen megtettem,⁵ hanem az egyedinek számító történeti könyvtárhoz kapcsolódó ismereteket szedem csokorba – magyar nyelven először. A kutatások jelenlegi állása szerint ugyanis ez a tudóskönyvtár az első a világon, amelynek keretében egy magánszemély tudatosan felvállalt koncepció mentén magyar vonatkozású, történeti tematikájú könyvvállományt gyűjtött össze. Ezt nem öncélúan tette, hanem szándékában állt egy Czvittinger Dávidéhoz (1675–1743) hasonló tudós-, illetve irodalmi lexikon megírása,⁶ más összefüggésben: az első magyar nemzeti bibliográfia összeállítása. Mindez pedig nemcsak a könyv- és művelődéstörténészek számára jelentős felfedezés, hanem az lehet a kora újkori történelemmel foglalkozó történészeknek is. A nevezett könyvtárhoz kapcsolódó komparatistikai vizsgálatokkal ugyanis fontos adatok nyerhetők a 18. század első felének történeti ismereteiről mind a Kárpát-medencei, mind az európai tudós társadalom körében. Továbbá a bibliotéka állománya értékes adalékokkal szolgálhat a hazai

² Az életrajzot és a tudományos tevékenységet több helyütt részletesen tárgyaltam az utóbbi időben, így ennek megismétlésétől most tartózkodom. Legújabb összefoglalása részletes irodalommal: *Verók Attila*: „Schmeizel, Martin” szócikk. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon középkor és kora újkor X. reneszánsz – Szeben nyomdászata. Főszerk.: *Kőszeghy Péter*. Szerk.: *Tamás Zsuzsanna*. Bp., 2010. 254–256.

³ A kijelentés alátámasztására legújabban lásd *Szegedi, Edit*: *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*. Köln–Weimar–Wien, 2002. 306–316 és 414–422. (*Studia Transylvanica*; 28)

⁴ Ezzel még a nagy magyar historiográfiai összefoglalást készítő Gunst is egyetért, bár Schmeizelről írt rövid ismertetőjéből mintha visszafogott, nem helyén kezelt értékitélet lenne kiolvasható. Vö. pl. *Gunst Péter*: *A magyar történetírás története*. Debrecen, 2000.² 150. (a továbbiakban: *Gunst*, 2000).

⁵ *Verók, Attila*: Im Dienst der Geschichtsschreibung, Literatur- und Wissenschaftsgeschichte an deutschen Universitäten. Die Rolle Martin Schmeizels in der ungarländischen historia litteraria am Anfang des 18. Jahrhunderts. In: *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Număr special. Schimbarea de paradigmă din istoria ecleziastică și cea laică în Transilvania secolului al XVIII-lea. Lucrările Conferinței științifice organizate la Alba Iulia, în 15–16 octombrie 2009 = Paradigm Change of the Ecclesiastic and Laic History of the Transylvania in the 18th Century. The Scientific Studies of the Conference Held in Alba Iulia, October 15–16, 2009*. Alba Iulia – Cluj-Napoca, 2009. 65–76. Részben pedig itt: *Verók, Attila*: „Du aber willst allhier dem Vaterlande dienen / Du bist auf Ungerlands Historien bedacht.” Die frühen Spuren der hungarologischen Tätigkeit von Martin Schmeizel (1679–1747). In: *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*. Band 29, Jahrgang 2008. Herausgegeben von *Zsolt K. Lengyel*. München, 2009. 375–386.

⁶ *Czvittinger, David*: *Specimen Hungariae literatae, virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum, atque Transylvanorum, vitas, scripta, elogia et censuras ordine alphabetico exhibens*. Francofurti et Lipsiae: Typis et Sumptibus Jod. Guil. Kohlesii, 1711.

historiográfia 18. századi történetének árnyalásához is. Mindezekkel összhangban pedig ismételten szeretném arra indítani az érintetteket, hogy ne ódzkodjanak igénybe venni a könyv-, könyvtár- és művelődéstörténeti kutatások során felszínre került adatokat és összefüggéseket saját eredményeik kiegészítéséhez. Az olvasmánytörténeti források ugyanis gazdag lelőhelyei lehetnek történeti, irodalmi, gazdasági, művészeti stb. jellegű adatoknak. Fontosnak tartom hangsúlyozni ezt a tényt minden fórumon, mert a kínálati oldal adatbősége mellett a keresleti oldal érdeklődése egyelőre – sajnálatos módon – eltorpül.

1. Az európai és a magyarországi tudóskönyvtárak a 18. század második feléig

A tanulmány első részében az európai és a Kárpát-medencei könyvtártörténeti háttérrel kísérlem megrajzolni, hogy a Schmeizel-bibliotéka mérete és jelentősége alapján elhelyezhető legyen a korban. Ennek során a magyar könyvtörténet-szek által eddig hasonló terjedelemben senki által meg nem kísérelt, tágabb kitekintés keretében mutatom be a kora újkori európai (főleg német), majd a magyarországi tudóskönyvtárak legfontosabbjait.

1. 1. Általános kép a 16–18. századi európai tudóskönyvtárakról

A tudós könyvek gyűjtése hosszú és jelentős tradícióval rendelkező tevékenység az európai művelődéstörténetben.⁷ Gyökerei a reneszánsz korában keresendőek:⁸ Francesco Petrarcatól (1304–1374) Michel de Montaigne-ig (1533–1592) a humanisták egymással és a könyvekkel folytatott tudós beszélgetéseik helyéül általában kedvenc tartózkodási területet, a könyvtárat választották. Az antikvitás szellemétől áthatott humanizmus – a reformáció támogató, de egyben gátló hatásai mellett – a könyvkultúra virágkorát eredményezte Európában a 16. század végén.⁹ A tudóskönyvtárak magánkönyvtárakként, többnyire egy-egy tudós által összeállított, tehát kimondottan rájuk jellemző könyvgyűjteményekként jöttek létre.¹⁰ Az ősnymondászat időszakától kezdve a 18. század első feléig

⁷ Ebben a tanulmányban nem foglalkozom az ókori és a középkori tudósok által összegyűjtött kéziratos magánkönyvtárakkal. Figyelmet itt kizárólag a korai újkor elsősorban nyomtatott könyvekhez kapcsolódó könyvtártörténetére fordítom. Minden további kijelentésem tehát ennek a ténynek a fényében értelmezendő és értékelendő.

⁸ A tudóskönyvtárak a humanizmus mellett két másik művelődéstörténeti korszak: a konfesszionizmus időszakában létrejött felekezeti irányzatok és a felvilágosodás szellemi áramlatai mentén alakultak ki. Az időben korunk felé haladva egyre több esetben túl is léptek a magánhasználat körén, és a tudós társadalom számára is rendelkezésre álltak. Továbbörökítésük története során pedig gyakran egy-egy (későbbi) nyilvános könyvtár állományába kerültek.

⁹ A tudós könyvek és könyvtárak szerepéről mértékadó áttekintést *Buck, August*: Das gelehrte Buch im Humanismus. In: *Fabian, Bernhard – Raabe, Paul* (Hg.): Gelehrte Bücher vom Humanismus bis zur Gegenwart. Referate des 5. Jahrestreffens des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens vom 6. bis 9. Mai 1981 in der Herzog August Bibliothek. Wiesbaden, 1983. 1–16. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens; Bd. 9)

¹⁰ Értékük sokszor éppen ebben a tényben keresendő: az egyes könyvek ebben a tekintetben másodrendű szerepet játszanak, nem így az állomány maga: a könyvanyag összetételéből a szóban

rendszerint enciklopédikus gyűjtőkörrel rendelkeztek, azaz a tudományok egészét szerették volna reprezentálni. A 18. századtól – az enciklopédikusságra való törekvés utópiájának fenntartása mellett – egyre inkább az egyes szakterületek irodalmának gyűjtésére helyeződött a hangsúly. A korai humanista tudós könyvtárak alapvetően a tulajdonoson kívül más tudós férfiak számára is hozzáférhetőek voltak. Erre utalnak a több kéztől származó bejegyzések, kommentárok, margináliák stb. a könyvekben, illetve a hagyatéki inventáriumokból időnként leszűrhető adatok.¹¹

A könyvkiadás történetében eleinte a könyvnyomtatás szülőföldje, a Német-római Császárság töltött be jelentős szerepet. A harmincéves háború (1618–1648) azonban tönkretette a gazdag német könyvpiacot. Ennek eredményeként pedig a két másik nagy könyves nemzet, a francia és az angol mellett késő humanista szellemiségű nyomdáival és szerteágazó könyvkereskedelmi hálózatával

forgó tudós személyiségére, érdeklődési körére, erudíciójára stb. következtetések vonhatók le (vö. *Raabe, Paul*: Bibliotheken und gelehrtes Buchwesen. Bemerkungen über die Büchersammlungen der Gelehrten im 17. Jahrhundert. In: *Neumeister, Sebastian – Wiedemann, Conrad* (Hg.): *Res Publica Litteraria. Die Institutionen der Gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit*. Teil II. Wiesbaden, 1987. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung; Bd 14). 643–661, itt 650. (a továbbiakban: *Raabe*, 1987.). Az ún. példányspecifikus jegyek teszik igazán érdekessé, többnyire tudománytörténeti jelentőségű unikummokká az ilyen könyveket.

- ¹¹ Ehhez vö.: *Fabian, Bernhard*: Der Gelehrte als Leser. In: *Göpfert, Herbert G.* (Hg.): *Buch und Leser. Vorträge des ersten Jahrestreffens des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens*, 13. und 14. Mai 1976. Hamburg, 1977. 48–88. (Schriften des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens; Bd. 1) (a továbbiakban: *Fabian*, 1977.); *Wittmann, Reinhard* (Hg.): *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*. In: *Uö.* (Hg.): *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*. Wiesbaden, 1984. 19–31. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens; Bd. 10) (alapvetően az egész kötet, de különösen Wolfgang Milde, Paul Raabe és Erdmann Weyrauch tanulmányai: *Milde, Wolfgang*: Über Bücherverzeichnisse der Humanistenzeit (Petrarca, Tommaso Parentucelli, Hartmann Schedel), 19–31. Magyarul: *Uö.*: A humanizmus korának könyvjegyzékeiről. In: *Monok István* (Szerk.): *A könyves kultúra XIV–XVII. század. II. Válogatás a német szakirodalomból*. Szeged, 1997. 99–108.; *Raabe, Paul*: Bibliothekskataloge als buchgeschichtliche Quellen. Bemerkungen über gedruckte Kataloge öffentlicher Bibliotheken in der frühen Neuzeit, 275–297. Magyarul: *Uö.*: Mit jelent a könyves művelődés története? Ötletek egy kutatási és képzési terület feladataihoz. In: *Monok István* (Szerk.): *A könyves kultúra XIV–XVII. század II. Válogatás a német szakirodalomból*. Szeged, 1997. 11–30.; *Weyrauch, Erdmann*: Nachlaßverzeichnisse als Quellen der Bibliotheksgeschichte, 299–312.; *Csapodi Csaba – Tóth András – Vértessy Miklós*: Magyar könyvtártörténet. Bp., 1987. 149–156.; *Harms, Wolfgang*: Gelehrtenbibliothek. In: *Corsten, Severin – Pflug, Günther – Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf* (Hg.): *Lexikon des gesamten Buchwesens (LGB)*. Band III: Fotochemigrafische Verfahren – Institut für Buchmarkt-Forschung. Stuttgart, 1991², 122.; *Monok István*: Private Bibliotheken in Ungarn im 16. Jahrhundert. In: *Arnold, Werner* (Hg.): *Bibliotheken und Bücher im Zeitalter der Renaissance*. Wiesbaden, 1997. 31–53. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung; Bd. 16) (a továbbiakban: *Monok*, 1997.); *Fabian, Bernhard*: Der Gelehrte als Leser. Über Bücher und Bibliotheken. In: *Uö.* (Hg.): *Der Gelehrte als Leser. Über Bücher und Bibliotheken*. Hildesheim; Zürich; New York, 1998. 3–32 (a továbbiakban: *Fabian*, 1998.); *Mentzel-Reuters, Arno*: Gelehrtenbibliothek. In: *Rautenberg, Ursula* (Hg.): *Reclams Sachlexikon des Buches*. Stuttgart, 2003². 231.; *Monok István*: „könyvkultúra és írásbeliség” szócikk. In: *Köszeghy Péter* (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon középkor és kora újkor VI. kolostorhálózat – Lestyán*. Bp., 2006. 177–209., itt 194–197.; [*Monok István*]: Tudós könyvgyűjtők a XVI–XVIII. században. In: *Monok István – Buda Attila*: *A magyar bibliofília képeskönyve*. Bp., 93–105. (a továbbiakban: [*Monok*] 2006.)

Itália, Spanyolország és a Németalföld is felzárkózott a klasszikus könyves Európához a 17. században. A számtalan könyvaukcio oka és egyben következménye is volt a tartalmilag gazdag, többnyire tudósok által összegyűjtött könyvtárak létrejöttének. Amennyire a politikai viszonyok engedték, a viszontagságokkal teli idők ellenére a német területeken is megpróbálták egyes tudósok összegyűjteni a tanulmányaikhoz szükséges könyveket. Könyvtáraik azonban mind mennyiségben, mind minőségben lényegesen szerényebbnek számítottak, mint külföldi kollégáiké – eltekintve természetesen a fejedelmi könyvgyűjteményektől.

A korai angol és francia felvilágosodás hatására a 17. század utolsó harmadában azonban alapvetően megváltozott a helyzet. A 80-as és 90-es évek könyvpiacán már kezdtek kirajzolódni a változás körvonalai, ami elvezetett a 18. század első két évtizedében tapasztalható és a németországi tudós könyvkultúrában ebben a formájában sem előtte, sem utána nem létező virágkorhoz.¹² Francia előképek után ugyanis 1682-ben megjelent az *Acta Eruditorum* legelső száma, amelyet a lipcsei tudós, Otto Mencke (1644–1707) adott ki. A folyóirat bel- és külföldön megjelent tudós munkák recenzióival, illetve sokszor tanulmányok formájában tette közzismertté a korabeli tudományos eredményeket. Nyolc évvel később Christian Thomasius (1655–1728) kiadásában napvilágot látott az első német nyelvű folyóirat is, amely hasonló elvekkel ösztönözte és népszerűsítette a piacon megjelenő tudományos újdonságokat, és párbeszédre készítette a szerzőket. A növekvő érdeklődéssel magyarázható az is, hogy a tudós folyóiratok mellé 1715-től tudós újságok (*gelehrte Zeitungen*) is csatlakoztak, amelyek néhány évtizeden át meghatározó jelentőséggel bírtak a könyvpiacon.¹³ A periodikumok által megvalósított tudásközvetítéssel és -terjesztéssel párhuzamosan zajlott egy másik jelentős szellemtörténeti folyamat is: a tudós kézikönyvek keletkezése és fejlődése.¹⁴ Szintén francia minták alapján és először fordítások formájában

¹² Vö. *Raabe, Paul*: Gelehrtenbibliotheken im Zeitalter der Aufklärung. Paderborn, 1987. 2–35. itt 4. (Paderborner Universitätsreden; Heft 11) (a továbbiakban: *Raabe*, 1987.); Uő.: Gelehrtenbibliotheken im Zeitalter der Aufklärung. In: *Arnold, Werner – Vodosek, Peter* (Hg.): Bibliotheken und Aufklärung. Wiesbaden, 1988. 103–122. itt 104. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens; Bd. 14) (a továbbiakban: *Raabe*, 1988.); Uő.: Gelehrtenbibliotheken im Zeitalter der Aufklärung. In: *Mocek, Reinhard* (Hg.): Die Wissenschaftskultur der Aufklärung. Halle, 1990. 188–201. itt 189. (Martin-Luther-Universität Halle – Wittenberg. Wissenschaftliche Beiträge 1990/18; A 123.) (a továbbiakban: *Raabe*, 1990.)

¹³ Vö. *Kirchner, Joachim*: Das deutsche Zeitschriftenwesen. Seine Geschichte und seine Probleme. Bd. 1-2. Wiesbaden, 1958–1962; *Dann, Otto*: Vom Journal des Scavants zur wissenschaftlichen Zeitschrift. In: *Fabian, Bernhard – Raabe, Paul* (Hg.): Gelehrte Bücher vom Humanismus bis zur Gegenwart. Referate des 5. Jahrestreffens des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens vom 6. bis 9. Mai 1981 in der Herzog August Bibliothek. Wiesbaden, 1983. 63–80. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens; Bd. 9), és *Raabe, Paul*: Die Zeitschrift als Medium der Aufklärung. In: Uő.: Bücherlust und Lesefreuden. Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im 18. und 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1984. 106–116. Legfrissebb összefoglalását az alapvető irodalommal lásd *Becher, Ursula A. J.*: „Gelehrte Zeitschrift”. In: *Jaeger, Friedrich* (Hg.): Enzyklopädie der Neuzeit. Bd. 4. Friede – Gutsherrschaft. Stuttgart; Weimar, 2006. 384–386.

¹⁴ Vö. *Raabe, Paul*: Gelehrte Nachschlagewerke im 18. Jahrhundert. In: *Fabian, Bernhard – Raabe, Paul* (Hg.): Gelehrte Bücher vom Humanismus bis zur Gegenwart. Referate des 5. Jahrestreffens des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens vom 6. bis 9. Mai 1981 in der Herzog August Bibliothek. Wiesbaden, 1983. 97–117. (Wolfenbütteler Schriften zur

egyetemes és történeti szaklexikonok jelentek meg. A német lexikonkiadás Schmeizel-kori csúcspontját a 64 kötetes Zedler-féle lexikonfolyam képviseli (Leipzig und Halle, 1730–1750).

A gyűjtési és kompilálási kedv adekvát kifejeződési formáját a bibliográfiai segédesszközök és könyvtárkatalogusok elkészítésében érte el. A korai felvilágosodás időszakában igen kedveltek voltak az életrajzi lexikonok. Johann Burkhard Mencke (1674–1732) 1715-ben adta ki *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*-ját, amely anyagának kiteljesítése Christian Gottlieb Jöcherre (1694–1758) várt: 1750–1751-ben jelent meg gondozásában a négy vastag kötetes tudós lexikon (reprintje: Hildesheim 1961). Köztes állomásként azonban nem szabad megfélekezni a Gabriel Wilhelm Götte-féle biográfiai lexikonról sem (Braunschweig; Zelle 1735–1740).¹⁵

A tények, adatok és címek felszaporodása, korábban elképzelhetetlen mennyisége Morhof *Polyhistor*-ának¹⁶ szellemében a tudósok élettörténetét, az irodalomtörténetet, valamint a tudományosság fejlődését általában, illetve azt az egyes szakterületeken, időszakokban és régiókban tárgyaló művek virágkorához vezetett el. Az eddig emlegetett tudós, a könyvpiacot néhány évtizedig uraló könyvformáknak (tudós folyóiratok és újságok, lexikonok és kézikönyvek, bibliográfiák és katalógusok, biográfiai és irodalomtörténetek) a keletkezése tulajdonképpen annak a könyvekhez kötődő tudományosságnak, a könyvekből megszerezhető erudíciónak (*Büchergelehrsamkeit*)¹⁷ a hatásaként értelmezhető, amely néhány évtizedig divatban volt Európában, és a polihistorok korának végső szakaszaként aposztrofálható. Mivel a könyvekben 200–250 éve felhalmozott tudás erre az időszakra már áttekinthetetlenné vált, sok tudós gyűjtéssel és regisztrálással, közvetítéssel és magyarázattal próbálta meg a könyvek világába leszűrődött univerzális tudást áthagyományozni, amit néhány évtized múltán már reménytelen vállalkozásnak tekintettek. A könyvekhez kötődő tudományos-

Geschichte des Buchwesens; Bd. 9), és Uő.: *Bücherlust und Lesefreuden. Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im 18. und 19. Jahrhundert.* Stuttgart, 89–105.

¹⁵ A két utóbbi munka pontos bibliográfiai leírása: *Jöcher, Christian Gottlieb: Allgemeines Gelehrten-Lexicon. Vierter Theil S – Z. Nachdruck der 1. Auflage von 1751.* Hildesheim, 1961.; *Götte, Gabriel Wilhelm: Das Jetzt-lebende Gelehrte Europa, Oder Nachrichten Von Den vornehmsten Lebens-Umständen und Schrifften, jetzt-lebender Europäischen Gelehrten.* Braunschweig: Verlegts Ludolph Schröder, 1735. és *Götte, Gabriel Wilhelm: Das Ietztlebende Gelehrte Europa, Oder Nachrichten von den vornehmsten Lebensumständen und Schrifften ietztlebender Europäischen Gelehrten. Des dritten Theils viertes und letztes Stük.* Zelle: Verlegts Joachim Andreas Deetz, 1740.

¹⁶ A sok kiadást és utánnyomást megért mű első kiadásának bibliográfiai adatai: *Morhof, Georg Daniel: Polyhistor sive De notitia auctorum et rerum commentarii.* Lubecae, 1692–1695.

¹⁷ A tudós kora újkori figurájáról remek összefoglalást nyújt *Fabian*, 1977. 48–88.; Uő. 1998. 3–32 és *Häselser, Jens: „Gelehrter”.* In: *Jaeger, Friedrich* (Hg.): *Enzyklopädie der Neuzeit.* Bd. 4. Friede – Gutsherrschaft. Stuttgart; Weimar, 2006. 395–397. Hasonlóan jó és modern áttekintés olvasható a tudósköztsaságról (*Gelehrtenrepublik, res publica litteraria*) továbbsegítő irodalomjegyzékkel: *Gierl, Martin: „Gelehrte Medien”.* In: *Jaeger, Friedrich* (Hg.): *Enzyklopädie der Neuzeit.* Bd. 4. Friede – Gutsherrschaft. Stuttgart; Weimar, 2006. 389–392. (a továbbiakban: *Gierl*, 2006.) Kiváló képet ad a tudományosság, az erudíció kora újkori elképzeléseiről *Döring, Detlef: „Gelehrsamkeit”.* In: *Jaeger, Friedrich* (Hg.): *Enzyklopädie der Neuzeit.* Bd. 4. Friede – Gutsherrschaft. Stuttgart; Weimar, 2006. 368–373.

ság virágkora azonban mégis csak a felvilágosodás egyik szakaszát képviselte: a tudás összegyűjtése megteremtette ennek a tudásuniverzumnak a terjesztéséhez és népszerűsítéséhez szükséges feltételeket, amint az majd a 18. század második felében be is következett. A megelőző korszakot pedig a felvilágosult gondolkodás kibontakozásának szempontjából egy tipikus és szükséges időszaknak tekinthetjük, hiszen a „könyvek által előidézett felvilágosodás feltételezte a könyvek ismeretét”.¹⁸

Az 1680 és 1750 közötti időszakot Németországban a könyvekhez kötődő tudományosság, a fokozottan megnyilvánuló eruditív műveltség, illetve a polihisztorok korának (*Polyhistorie*) nevezhetjük.¹⁹ Az egyetemeken (különösen Halléban és Lipcsében, Wittenbergben és Helmstedtben, Altdorfban és Jénában) a *historia litteraria* oktatása folyt, egy olyan tudományzaké, amellyel manapság jobbra a tudomány-, a könyv- és könyvtár-, valamint az irodalomtörténet foglalkozik. Ennek a diszciplínának a középpontjában maga a tudós mint a könyvekhez kötődő tudományos ismeretek, az erudíció hordozója, életrajza, bibliográfiája és tudós életműve állt. Az érdeklődés fő tendenciái a történelemre és a filológiára irányultak. Egyre nagyobb mértékben írtak a nemzeti nyelveken a latin rovására, és a 18. század első felében a teológiai és jogi irodalom figyelemreméltó visszaszorulásának vagyunk tanúi. A *historia litteraria* tanulmányozásához, műveléséhez tehát a tudósnak könyves ismeretekkel kellett rendelkeznie. Ennek köszönhetően a könyv állt érdeklődésének középpontjában, élete is e körül forgott, éppen ezért a viszonylag kényelmes munkafeltételek megteremtése érdekében magának is jelentős számú könyvvel kellett rendelkeznie (magángyűjtemények létrejötte),²⁰ hiszen a nyilvános könyvtárak ebben az időben még meglehetősen alárendelt szerepet játszottak a társadalom életében, és elsősorban a felsőoktatásban tanuló ifjak könyvigényét elégít(h)ették ki. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a könyvekhez kötődő tudományosság, az eruditív műveltség virágkora a németországi magánkönyvtárak és könyvgyűjtés virágkorát is

¹⁸ Raabe, 1987. 7.; Uő. 1988. 106.; Uő. 1990. 190. Szélesebb kontextusban lásd Uő.: *Bücherlust und LeseFREUDEN. Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im 18. und 19. Jahrhundert* című kötetét (Stuttgart 1984.).

¹⁹ A korszak általános tendenciáinak és a tudós társadalom egységének felbomlásához vezető út legfontosabb állomásainak bemutatását nagyon impulzívan teszi meg Fabian, Bernhard: 'Im Mittelpunkt der Bücherwelt': Über Gelehrsamkeit und gelehrtes Schrifttum um 1750. In: Uő.: *Der Gelehrte als Leser. Über Bücher und Bibliotheken*. Hildesheim; Zürich; New York, 1998. 205–230.

²⁰ Ebben a kontextusban szokott a szakirodalom a könyvtárról mint a tudós nélkülözhetetlen kézi szerszámról, eszközkészletéről beszélni. Vö. Streich, Gerhard: *Die Privatbibliothek als Handwerkszeug des Gelehrten im 18. Jahrhundert*. In: Raabe, Paul (Hg.): *Öffentliche und private Bibliotheken im 17. und 18. Jahrhundert*. Bremen; Wolfenbüttel, 1977. 241–299. (Wolfenbütteler Forschungen; 2); Fabian, 1977. 59.; Uő. 1998. 14. és Raabe, 1987. 650., amely egyben a „tudós szakmák természetes attribútumát” is jelentette. (Vö.: Buzas, Ladislaus: *Deutsche Bibliotheksgeschichte der Neuzeit [1500–1800]* Wiesbaden, 1976. 85. [Elemente des Buch- und Bibliothekswesens; Bd. 2]) (a továbbiakban: Buzas, 1976.).

jelenti egyben.²¹ Ezeknek a tudóskönyvtáraknak a vizsgálatából kiolvasható a könyvnek a korai felvilágosodásban játszott szerepe és jelentősége.²²

A polgári magángyűjtemények, köztük is a tudóskönyvtárak vizsgálata a világon mindenütt csekélyebb mértékű, mint például a nemesi vagy a nyilvános könyvtáraké. Ennek oka igen kézenfekvő: az illető tudós halála után könyvgyűjteményét a legtöbb esetben elárverezték, eladták, nagyobb gyűjteménybe tagozták, vagy egyszerűen szétszóródott.²³ Sok esetben csupán a tudós férfiú saját írásaiból lehet következtetni arra, hogy milyen könyvekkel rendelkezhetett egykor.²⁴ A könyvanyag rekonstrukciója tehát mára igen gyakran lehetetlenné vagy legalábbis nehezen kivitelezhetővé vált. Ismerünk azonban olyan ideális esetet is, amikor a tudóskönyvtár egy nagyobb állományba bekerülve önálló egységet képezett, így könnyen kutatható maradt.²⁵

Az előzőekből következően nagy általánosságban megállapíthatjuk, hogy a tudóskönyvtárak legfontosabb áthagyományozási formáját a katalógusok, mindekenélőtt a nyomtatott katalógusok képviselik. Némely esetben a tulajdonos még életében nyomdába adta könyveinek jegyzékét, többnyire azonban árverési katalógusok formájában maradtak meg a könyvlisták, amelyeket a gyűjtő halála után egy másik tudós vagy egy könyvkereskedő állított össze szisztematikus rendben vagy formátumok szerint. Kézzel írt katalógus általában abban az esetben maradt ránk, ha a gyűjteményt egy nyilvános könyvtárnak adták át. Sok esetben a tudósok végrendelete is tartalmaz könyvjegyzékeket. Gyakran azonban ezek a katalógusok nem élték túl az összeírásuk óta eltelt időszakot, és csak kor-

²¹ Fabian, 1998. 136. – Jól érzékelteti a magánkönyvtárak szerepének és jelentőségének változását, hogy a 19. század első felére a magánkönyvtárakban fellelhető könyvek száma a 18. század közepén mérhető viszonyok negyedére esett vissza (vö. Raabe, Paul: *Bücherlust und Lesefreuden in höfischer Welt und bürgerlichem Leben. Leser und Lektüre in Wolfenbüttel im 18. und 19. Jahrhundert.* In: Göpfert, Herbert G. (Hg.): *Buch und Leser. Vorträge des ersten Jahrestreffens des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens*, 13. und 14. Mai 1976. Hamburg, 1977. 11–47, itt 15. és 33. (Schriften des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens; Bd. 1) – A magánkönyvtáraknak a 18–19. században játszott információtörténeti, -elméleti jelentőségéhez lásd Ellwein, Thomas: *Die private Bibliothek als Informationsbasis.* In: Gutenberg-Jahrbuch, 56. (1981) 46–54.

²² Paul Raabe nyomán azt is mondhatjuk, hogy a könyvekből megszerezhető „*erudíció lett a felvilágosodás feltétele és eszköze*” is egyben (vö. Raabe, Paul: *Lessing und die Büchergelehrsamkeit.* In: Uő.: *Bücherlust und Lesefreuden. Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im 18. und 19. Jahrhundert.* Stuttgart, 1984. 209–223., itt 213.). A téma fontosságára irányítja a figyelmet Fabian, Bernhard: *Bibliothek und Aufklärung.* In: Uő.: *Der Gelehrte als Leser. Über Bücher und Bibliotheken.* Hildesheim; Zürich; New York, 1998. 125–146., itt 142–143. is.

²³ A problémakör átfogó, nagyobb dimenziókba is átvélő tárgyalását lásd Raabe, Paul: *Die Geschichte des Buchwesens. Probleme einer Forschungsaufgabe.* In: Uő.: *Bücherlust und Lesefreuden. Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im 18. und 19. Jahrhundert.* Stuttgart, 1984. 1–20.; Uő. 1987. 643–661; Staub, Hermann: *Privatbibliotheken der frühen Neuzeit. Probleme ihrer Erforschung.* In: *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 9. (1984) 110–124 és Fabian, 1998. 14–15.

²⁴ Buzas, 1976. 86. – Ez a helyzet természetesen egyre javul, ahogy a mai kor felé haladunk. Gyakran előfordul, hogy ha az eredeti könyvállománnyal nem is, de a róla készült katalógussal azért rendelkezünk.

²⁵ Ez történt például a wolfenbütteli könyvtáros, Jacob Burckhard (1681–1753) könyvtárával is (vö. Raabe, 1987. 8–9; Uő. 1988. 108.; Uő. 1990. 191.).

társ feljegyzésekből, útleírásokból, levelekből, jelentésekből, könyvtárakban tett látogatásokról készült beszámolókból stb. értesülünk róluk.²⁶ Nem lényegtelen bizonyítéka egy-egy korábban létezett tudóskönyvtárnak az ex libris sem, melyet a megelőző évszázadokban csak akkor készítettek, ha egy ténylegesen létező könyvállományt kívántak megjelölni vele.²⁷

Tudomásom szerint a világon még sehol sem készült olyan átfogó jegyzék, amely a tudóskönyvtárak állományát fogná egybe a 15. századtól a 18. század végéig. Magyarország ebből a szempontból élen jár, hiszen a Monok István által szerkesztett szegedi *Adattár XV–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* sorozat kötetei és a *Könyvtártörténeti füzetek* szöveg- és mutatószerűen is regisztrálják a Kárpát-medencéből 1750-ig előkerült polgári könyvtárak jegyzékeit. Ezek között pedig több tudós könyvtárának katalógusát is megtaláljuk, tehát kvázi egy nagyobb egységbe épített rendszerező jegyzékkel rendelkezünk a tudóskönyvtárakról.

1. 2. Néhány konkrét európai példa

Sok 16.,²⁸ 17.²⁹ és 18. századi³⁰ tudóskönyvtár könyvjegyzékét, illetve azokról szóló tanulmányt néztem át, mielőtt ennek a fejezetnek a megírásába kezdtem.

²⁶ A kimondottan könyvtárlátogatás céljából kezdeményezett utazás (*Bibliotheksreise*) igen kedvelt tevékenységnek számított a 18. században. Az ekkori német viszonyok érzékeltetésére lásd *Becker, Peter Jörg*: Bibliotheksreisen in Deutschland im 18. Jahrhundert. In: Archiv für Geschichte des Buchwesens (AGB). Bd. XXI. (1980.), Lieferung 5/6. 1361–1534; *Jochum, Uwe*: Kleine Bibliotheksgeschichte. Stuttgart, 1993. 108–110. és *Fabian*, 1998. 16. A tudós médiumok már felsorolt és egyéb fajtáit is nagyszerűen mutatja be *Gierl*, 2006. 377–380.

²⁷ Az ex librisek történetére, használati és ikonográfiai jelentőségére lásd *Deé Nagy Anikó*: A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex librisei. Bp.-Kolozsvár, 2001. 7–46.

²⁸ 16. század: Joachim Vadianus (1484–1551), humanista történész, a klasszikus és neolatin irodalom egyik első irodalomtörténetének szerzője (könyvtárára lásd *Schenkel-Frei, Verena* (Hg.): Bibliotheca Vadiani. Die Bibliothek des Humanisten Joachim von Watt nach dem Katalog des Josua Kessler von 1553. St. Gallen, 1973. (Vadian-Studien. Untersuchungen und Texte; Bd. 9); *Buzas*, 1976. 87.; *Füssel, Stephan*: „Bibliothek (5. Gelehrtenbibliotheken)”. In: *Jaeger, Friedrich* (Hg.): Enzyklopädie der Neuzeit. Bd. 2. Beobachtung - Dürre. Stuttgart; Weimar, 2005. 167–168. (a továbbiakban: *Füssel*, 2005.); a két évszázadon át apáról fiúra szálló, sok ritkaságot tartalmazó *Lindenbrog*-könyvtárról *Horváth, Éva* (Hg.): Bibliotheken und Gelehrte im alten Hamburg. Ausstellung der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg anlässlich ihres 500jährigen Bestehens. Hamburg, 1979. 32–45. (a továbbiakban: *Horváth*, 1979.); a két generációs *Paumgartner*-könyvtár Nürnbergben (vö. *Jürgensen, Renate*: Bibliotheca Norica. Patrizier und Gelehrtenbibliotheken in Nürnberg zwischen Mittelalter und Aufklärung. Teil 1-2. Wiesbaden, 2002. 83–245. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen; Bd. 43.)) (a továbbiakban: *Jürgensen*, 2002.).

²⁹ 17. század: *Sebastian von Bergen* (1554–1623), hamburgi államférfi és polgármester könyvtára (vö. *Horváth*, 1979. 29–31.); *Johann Gerhard* (1582–1637), jénai egyetemi teológusprofesszor könyvtára. Erről: *Claus, Helmut*: Bibliotheca Gerhardina. Eigenart und Schicksal einer thüringischen Gelehrtenbibliothek des 17. Jahrhunderts. Gotha, 1968. (Veröffentlichungen der Landesbibliothek Gotha; Heft 13); *Buzas*, 1976. 90–91.; *Steiger, Johann Anselm*: Johann Gerhard (1582–1637). Studien zu Theologie und Frömmigkeit des Kirchenvaters der lutherischen Orthodoxie. Stuttgart – Bad Cannstatt, 1997. (Doctrina et pietatis. Zwischen Reformation und Aufklärung. Texte und Untersuchungen. Abteilung I. Johann Gerhard-Archiv; Bd. 1) és Uő.

(Hg.): *Bibliotheca Gerhardina*. Rekonstruktion der Gelehrten- und Leihbibliothek Johann Gerhards (1582–1637) und seines Sohnes Johann Ernst Gerhard (1621–1668). Stuttgart – Bad Cannstatt, 2002. (Doctrina et pietatis. Zwischen Reformation und Aufklärung. Texte und Untersuchungen. Abteilung I. Johann Gerhard-Archiv; Bd. 11); *Joachim Jungius* (1587–1657), filozófus és természettudós könyvtára (vö. *Horváth*, 1979. 53–59.; *Meinel, Christoph*: Die Bibliothek des Joachim Jungius. Ein Beitrag zur Historia litteraria der frühen Neuzeit. Göttingen, 1992. (Veröffentlichungen der Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften Hamburg; Bd. 67) és *Meinel, Christoph*: Wissen im Wandel: die Gelehrtenbibliothek des Joachim Jungius (1587–1657). In: *Canone, Eugenio* (cur.): *Bibliothecae selectae da Cusano a Leopardi*. Firenze, 253–280.; *Lucas Holstenius* (1596–1661), filológus, a Vatikáni Könyvtár öre (vö. *Horváth*, 1979. 48–52. és *Serrai, Alfredo*: *La bibliotheca di Lucas Holstenius*. Udine, 2000.); *Johannes Coccejus* (1603–1669), református teológus könyvtára (vö. *Breymayer, Reinhard*: Ein unbekannter Katalog der Bibliothek des Johannes Coccejus – der Schlüssel zum Buchbesitz des bedeutendsten reformierten Theologen des 17. Jahrhunderts. In: *Linguistica Biblica*. Interdisziplinäre Zeitschrift für Theologie und Linguistik, 52. (1982), Dezember, 7–40.); *Johann Laurentius Bausch* (1605–1665), schweinfurter orvos könyvtára *Müller, Uwe* (Hg.): *Wissenschaft und Buch in der Frühen Neuzeit. Die Bibliothek des Schweinfurter Stadtphysicus und Gründers der Leopoldina Johann Laurentius Bausch (1605–1665)*. Schweinfurt, 1998. (Veröffentlichungen des Stadtarchivs Schweinfurt; Nr. 12); *Hermann Conring* (1606–1681), polihisztor, a statisztikatudomány őseinek könyvtára. Erről: *Raabe, Paul*: *Die Bibliotheca Conringiana*. In: *Stolleis, Michael* (Hg.): *Hermann Conring (1606–1681)*. Berlin, 1983. 413–434.; *Christoph Gottlieb Dilherr* (1625–1685), nürnbergi jogász könyvtára (vö. *Jürgensen*, 2002. 247–531.); *Samuel von Pufendorf* (1632–1694), neves történész könyvtáráról: *Palladini, Fiammetta*: *La Biblioteca de Samuel Pufendorf. Catalogo dell’asta di Berlin del settembre 1697*. Wiesbaden, 1999. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens; Bd. 32); *Rudolf Capellus* (1635–1684), a görög nyelv és történelem tanára Hamburgban (vö. *Horváth*, 1979. 46–47.); *Philipp Jacob Spener* (1635–1705), a „német pietizmus atyjá”-nak könyvtára. Róla: *Breymayer, Reinhard*: *Zum Schicksal der Bibliothek Philipp Jakob Speners*. In: *Pietismus und Neuzeit*. Jahrbuch 3. (1976) zur Geschichte des neueren Protestantismus. Bielefeld, 1977. 71–80. és Uő.: *Der 'Vater des deutschen Pietismus' und seine Bücher: zur Privatbibliothek Philipp Jakob Speners (1635–1705)*. In: *Canone, Eugenio* (cur.): *Bibliothecae selectae da Cusano a Leopardi*. Firenze, 1993. 299–331); *Engelbert Kaempfer* (1651–1716), lemgói természettudós és utazó könyvtára (vö. *Merzbacher, Dieter*: *Engelbert Kaempfers Bibliothek – Wissenschaftsparadigmen einer Lemgoer Haus- und Gelehrtenbibliothek*. In: *Haberland, Detlef* (Hg.): *Engelbert Kaempfer (1651–1716). Ein Gelehrtenleben zwischen Tradition und Innovation*. Wiesbaden, 2004. 227–242. (Wolfenbütteler Forschungen; Bd. 104); *Wilhelm von Boineburg* (1656–1717), a mainzi választófejedelemség helytartójának könyvtára. Erről: *Paasch, Kathrin*: *Die Bibliotheca Boineburgica*. In: *Ludschmidt, Michael – Paasch, Kathrin* (Hg.): *Bücher und Bibliotheken in Erfurt*. Erfurt, 2000. 143–156.; *Gottfried Arnold* (1666–1714), egyháztörténet-író könyvtára. Erről: *Breymayer, Reinhard*: *Die Bibliothek Gottfried Arnold (1666–1714), des Verfassers der „Unpartheyischen Kirchen- und Ketzerhistorie”*. In: *Linguistica Biblica*. Interdisziplinäre Zeitschrift für Theologie und Linguistik, 39. (1976) 86–132.; Uő.: 1995. 55–143.; *Breymayer, Reinhard*: *Der wiederentdeckte Katalog zur Bibliothek Gottfried Arnolds*. In: *Blaufuß, Dietrich – Niewöhner Friedrich* (Hg.): *Gottfried Arnold (1666–1714). Vorträge, gehalten anlässlich eines Arbeitsgespräches vom 10. bis 13. Juni 1990 in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Mit einer Bibliographie der Arnold-Literatur ab 1714*. Wiesbaden, 1995. 55–143. (Wolfenbütteler Forschungen; Bd. 61) és *Catalogus bibliothecae b. Godofredi Arnoldi*. In: *Blaufuß, Dietrich – Niewöhner, Friedrich* (Hg.): *Gottfried Arnold (1666–1714). Vorträge, gehalten anlässlich eines Arbeitsgespräches vom 10. bis 13. Juni 1990 in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Mit einer Bibliographie der Arnold-Literatur ab 1714*. Wiesbaden, 1995. 337–410. (Wolfenbütteler Forschungen; Bd. 61).

³⁰ 18. század: *Barthold Heinrich Brockes* (1680–1747), költő és festménygyűjtő könyvtára: *Kemper, Hans-Georg – Ketelsen, Uwe-K. – Zelle, Carsten* (Hg.): *Barthold Heinrich Brockes (1680–1747) im Spiegel seiner Bibliothek und Bildergalerie*. Wiesbaden, 1998. (Wolfenbütteler Forschungen; Bd. 80); a korábban már emlegetett *Jakob Burckhard* (1681–1753), wolfenbütteli

Mivel annak nem láttam sok értelmét, hogy ezeket részletesen bemutassam, és a róluk szóló irodalmat ismét felmondjam, pusztán a tulajdonosok nevének és a könyvtárukról számomra rendelkezésre álló és átnézett irodalmaknak a kronológikus felsorolása, illetőleg az olvasmányaimból levonható és az előző alfejezetben már felsorakoztatott tanulságok ismertetése mellett döntöttem. A példák közül kiragadtam néhányat, ezeket beemeltem a főszövegbe is.

A nagy könyvgyűjtőket elsősorban a humanizmus időszakában az a törekvés vezérelte, hogy az antik irodalom lehető legteljesebb gyűjteményét nyomtatott kiadásokban is birtokolják, emellett pedig a kortárs irodalmat is megszerezzék, és a kettőt egymáshoz mérjék. Ez a régiótól független általános tendencia jellemezte a jelentős európai tudóskönyvtárakat, melyek közül a jelen dolgozatban elsősorban a német nyelvterületeken életre hívott gyűjteményekről emlékezem meg nagyon röviden. Témám szempontjából ugyanis főleg ezek,³¹ illetve a

könyvtárosnak és a százsz választófejedelem historiográfusának könyvtára: *Buzas*, 1976. 92.; *Strietzel, Gisela*: Jakob Burckhard und seine Bibliothek. In: *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 17. (1992) 1993. 152–168. *Zacharias Conrad von Uffenbach* (1683–1734), bibliofil jogász könyvtára (vö. *Horváth*, 1979. 60–81.); *Johann Christoph Wolf* (1683–1739), hamburgi lelkész és a keleti nyelvek tanára és fivére, *Johann Christian Wolf* (1689–1770), hamburgi fizika- és irodalomtanár könyvtára (vö. *Horváth*, 1979. 82–98); *Johann Lorenz Mosheim* (1693–1755), teológus, jelentős egyháztörténet-író könyvtára. *Häfner, Ralph – Muslow, Martin*: Mosheims Bibliothek. In: *Muslow, Martin* [et al.] (Hg.): *Johann Lorenz Mosheim (1693–1755). Theologie im Spannungsfeld von Philosophie, Philologie und Geschichte*. Wiesbaden, 1997. 373–399. (Wolfenbütteler Forschungen; Bd. 77); *Johann Melchior Goeze* (1717–1786), teológus könyvtára (vö. *Buzas*, 1976. 93.; *Horváth*, 1979. 99–110.); *Johann August von Ponickau* (1718–1802), szászországi titkos hadi tanácsos könyvtára: *Juntke, Fritz*: *Johann August von Ponickau und seine Bibliothek*. Halle, 1987. (Schriften zum Bibliotheks- und Büchereiwesen in Sachsen-Anhalt; Heft 60); *Müller, Walter*: Die Ponickauische Bibliothek in Halle. In: *Mitteilungsblatt der Bibliotheken Niedersachsens und Sachsen-Anhalts*, 1994. Heft 93. 21–26; Uő.: *Johann August von Ponickau (1718–1802) und seine Bibliothek*. In: *Rupieper, Hermann-J.* (Hg.): *Beiträge zur Geschichte der Martin-Luther-Universität*. Halle, 2002. 35–45.; *Henning, Marie-Christine*: *Johann August von Ponickau. Geschichte einer Gelehrtenbibliothek*. Hildesheim; Zürich; New York, 2002.; *Georg Friedrich Brandes* (1719–1791), hannoveri titkos kancelláriai titkár könyvtára: *Buzas*, 1976. 93.; *Crusius, Gabriele*: Briefe als Quellen der Privatbibliotheksgeschichte. Georg Friedrich Brandes und seine Bibliothek im Spiegel der Brandesschen Korrespondenz mit Christian Gottlob Heyne. In: *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 10. (1985) 1–41.; *Justus Möser* (1720–1794), osnabrücki jogász könyvtára: *Meyer, Horst*: *Bücher im Leben eines Verwaltungsjuristen: Justus Möser und seine Bibliothek*. In: *Buch und Sammler. Private und öffentliche Bibliotheken im 18. Jahrhundert. Colloquium der Arbeitsstelle 18. Jahrhundert Gesamthochschule Wuppertal Universität Münster, Düsseldorf vom 26–28. September 1977*. Heidelberg, 1979. 149–158. (Beiträge zur Geschichte der Literatur und Kunst des 18. Jahrhunderts; Bd. 3)

³¹ Az alábbi áttekintő részhez és a további tanulmányozáshoz hol kevésbé, hol eredményesebben használható Joris Vorstius máig mintegy tizszer kiadott átfogó, de mindenről csak röviden megemlékező könyvtártörténetéből: *Vorstius, Joris*: *Grundzüge der Bibliotheksgeschichte*. Leipzig, 1948⁴, (a továbbiakban: *Vorstius*, 1948.) az általános európai könyvtártörténetet áttekintő fejezetek (19–53.); Ladislaus Buzas fentebb már többször idézett német könyvtártörténetéből (Wiesbaden, 1976.) a magánkönyvtárakat tárgyaló fejezet (85–106.), a jobbra összefoglaló megjegyzésekkel, mintsem számtalan adattal dolgozó, korábban is említett Uwe Jochum *Kis könyvtártörténete* (Stuttgart, 1993.) a 15–18. század európai könyvtártörténetre vonatkozó részei (77–164. oldal), illetve Marion Janzin és Joachim Günther ötezer év könyvtörténetét összefoglaló munkájából a felvilágosodásra vonatkozó fejezet: *Janzin, Marion – Günther, Joa-*

Kárpát-medence egynéhány hungarus-tudatú tudósának bibliotékája érdemel különös figyelmet.

A példák sorát annak a humanista történésznek, Beatus Rhenanusnak (1485–1547) a mintegy 2000 kötetes, enciklopédikus tartalmú magánkönyvtárával kezdem, akinek saját szülővárosában, Schlettstadtban alapított gyűjteménye igen gazdag forrással és kortárs irodalommal rendelkezett.³² A könyvanyag jelentőségét mutatja, hogy egészen napjainkig hatott és működött tovább a *Bibliothèque d’Humanisme* állományában.³³

Az augsburgi patrícius, városi írnok és császári tanácsos, Konrad Peutinger (1465–1547) 2150 kötetben található, 10 000 címnél is többet számláló könyvtára a legnagyobb humanista könyvtárnak számít Németországban és az Alpoktól északra.³⁴ Egy kutatócsoportnak ezidáig a könyvek mintegy felét sikerült felkutatnia több mai nagy német könyvtár állományában. A Peutinger-féle könyvtár anyagát elsősorban jogi vonatkozású könyvek alkotják, amelyek az utolsó Peutinger-örökös halála után 1715-ben az augsburgi jezsuita kollégiumra szálltak, majd szétszóródtak a világban.³⁵ A világ egyik első szakkönyvtárának rekonstrukciója évek óta folyik, a munka eredményét pedig egy öt kötetesre tervezett sorozatban kezdték el kiadni.³⁶

A 17. század polihisztorai gyakran jelentős, sok esetben kéziratos forrásgyűjteményeket állítottak össze (pl. Marquard Freher (1565–1614), Melchior Goldast von Haiminsfeld (1578–1635), Konrad Haebler stb.), amelyek közül több máig fennmaradt valamelyik nagy közintézmény könyvtárában.³⁷ A bonni egyetemi könyvtár kutató könyvtárosának, Hans Dieter Gebauer vizsgálatainak köszönhetően átfogó képpel rendelkezünk 50 német magánkönyvtár nagyságáról és a könyvanyag tartalmáról a 17. század második feléből: általában egy-egy állomány 3000-nél kevesebb tételből állt.³⁸ Az 1699-ben elhunyt polihisztor, Fried-

chim: Das Buch vom Buch. 5000 Jahre Buchgeschichte. Hannover, 1995. 236–248. (a továbbiakban: *Janzin – Günther*, 1995.)

³² Buzas, 1976. 87.; *Meyer, Hubert*: Beatus Rhenanus (de Sélestat) et sa bibliothèque. In: *Librarium*, 19. (1976) 21–31.

³³ *Adam, P.*: L’humanisme a Selestat. L’école les humanistes la bibliothèque. Selestat, 1973³; *Füssel*, 2005. 167.

³⁴ *Vorstius*, 1948⁴. 22; *Buzas*, 1976. 87.; *Mummendey, Richard*: Von Büchern und Bibliotheken. Darmstadt, 1984⁶. 226–227.

³⁵ *Vö. Vogel, Klaus A. – Hays, Thomas* (Hg.): Die Bibliothek Konrad Peutingers. Überlegungen zu ihrer Rekonstruktion, Erschließung und Analyse. In: *Arnold Werner* (Hg.): Bibliotheken und Bücher im Zeitalter der Renaissance. Wiesbaden, 1997. 113–128. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung; Bd. 16)

³⁶ Máig az első két kötet jelent meg: *Künast, Hans-Jörg – Záh, Helmut* (Hg.): Die Bibliothek Konrad Peutingers. Edition der historischen Kataloge und Rekonstruktion der Bestände. Band 1: Die autographen Kataloge Peutingers. Der nicht-juristische Bibliotheksteil. Tübingen, 2003. (Studia Augustana; Bd. 11) és *Künast, Hans-Jörg – Záh, Helmut* (Hg.): Die Bibliothek Konrad Peutingers. Edition der historischen Kataloge und Rekonstruktion der Bestände. Band 2: Die autographen Kataloge Peutingers. Der juristische Bibliotheksteil. Tübingen, 2005. (Studia Augustana; Bd. 14).

³⁷ *Buzas*, 1976. 90.; *Füssel*, 2005. 168.

³⁸ *Vö. Gebauer, Hans Dieter*: Bücherauktionen in Deutschland im 17. Jahrhundert. Bonn, 1981.

rich Benedikt Carpzow (1649–1699) 15 512 tételes vagy Jakob Thomasius (1622–1684) 8441 tételes könyvtárai kivételnek számítottak. Ezekben a tudóskönyvtárakban a latin nyelvű teológiai és jogi anyag dominált. A német könyvpiacon ebben az időben még a tudós értekezések és terjedelmes föliánsok, illetve negyedréti könyvek képviselték a túlsúlyt. Nem szabad azonban elfeledkezni a jelentős számú lelki épülést szolgáló (*Erbauungsliteratur*) és a napi vallásgyakorlathoz elengedhetetlen olvasmányanyagról sem.

A 18. században mind a nemesi származású polihisztorok, mind az egyetemi professzorok új generációja jelentős speciális könyvtárak gyűjtőivé léptek elő. Martin Schmeizel és magyar vonatkozásban egyedülálló könyvtára szempontjából ez az időszak érdekes igazán, így ennek a tárgyalására érdemes több figyelmet szentelni.

A polihisztorizmus korának tudósai számára, akik általában egyben valamely felsőoktatási intézmény professzorai is voltak, magától értetődő dolognak tűnt, hogy magánkönyvtárat hozzanak létre, és azt egy életen át folyamatosan gyarapítsák. Legtöbbször már tanulmányaik idején megvetették gyűjteményük alapját,³⁹ majd akadémiai utazásaik során ismereteik és világlátottságuk szélesítése mellett könyveik számát is gazdagították. Könyvszeretetük tehát az esetek többségében korán kialakult, a *peregrinatio academica*⁴⁰ pedig ennek kiteljesedését nagymértékben támogatta. Jól megfigyelhető jelenség, hogy rendszerint a legnagyobb könyvgyűjteménnyel rendelkező tudósok voltak azok, akik a legtöbbet utaztak életük során, így lehetőségük volt a nagy európai könyves centrumokban (Hollandia, Anglia, Franciaország, Itália, Németország) könyveik beszerzésére is. Természetesen nagy különbségek mutatkoztak: némely tudós csak a legszükségesebb könyvek megvásárlására szorítkozott, míg mások érdekes és szép kiadásokra, ritka nyomtatványokra vadásztak, vagy pedig egy konkrét témához gyűjtötték össze a könyvanyagot.⁴¹ Mivel a könyvgyűjtés igazi divatnak számított

³⁹ Raabe, 1987. 650.

⁴⁰ A peregrinációhoz kapcsolódó szakirodalom legfrissebb áttekintését lásd Balázs Mihály [et al.]: „peregrináció”. In: *Köszeghy Péter* (főszerk.): Magyar művelődéstörténeti lexikon középkor és kor újkor IX. Pálffy – rénes forint. Bp., 2009. 123–131. A jelenség magyar vonatkozásainak legteljesebb összefoglalása: Fata Márta – Kurucz, Gyula – Schindling, Anton (Hg.): *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 64). Magyar nyelvű ismertetései: Verók, Attila (ism.): *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Hgg. Márta Fata, Gyula Kurucz und Anton Schindling unter Mitarbeit von Alfred Lutz und Ingomar Senz. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 64). 548 Seiten. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 32. (103) Jahrgang (2009), Heft 1. Köln; Weimar; Wien, 2009. 101–103 és Verók Attila (ism.): *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Hrsg. von Márta Fata, Gyula Kurucz und Anton Schindling unter Mitarbeit von Alfred Lutz und Ingomar Senz. Stuttgart, 2006, Franz Steiner Verlag, 548 l. /Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte; Bd. 64./ In: Magyar Könyvszemle. Könyv- és sajtótörténeti folyóirat, 2009. 125. évf. 2. sz. 255–258.

⁴¹ A könyveket birtokló tudósokat személyes érdeklődési körük tekintetében is csoportosították már. A könyvekből tanító és könyveket író tudósok (*Büchergelehrten*) számítottak a legproduk-

ebben az időszakban, nem csodálkozhatunk azon, hogy a gyűjtők kölcsönösen ösztönözték egymást a különféle könyvek beszerzésére, részt vettek könyvaukción, szoros kapcsolatban álltak könyvkereskedőkkel, és kutakodva olvasták a tudós folyóiratok legújabb számait, a recenziók között számukra érdekes művek után kutatva. Amikor azonban a korai felvilágosodás tudósait jellemző csillapíthatatlan könyvéhségről (sokszor kedélybetegséget⁴² okozó attitűdjéről) beszélünk, nem szabad figyelmen kívül hagyni egy tényt: a 18. század közepén, második felében a társadalom szélesebb rétegein végigsöprő olvasási forradalom, olvasási láz vagy „olvasási düh” (*Lesewut*) előestéjén vagyunk.⁴³ A tudós társadalomra egyébként jellemző vonzódás a könyvhöz a polihisztorok korában jelentősen fokozódott, illetve újszerű formát öltött: hatalmas, sokszor a professzorok szemináriumi hallgatóinak rendelkezésére álló (kvázi tanszéki) tudóskönyvtárak születtek.⁴⁴ A művelődéstörténet e kicsiny szelete kapcsán, mely egyben a tudóskönyvtárak virágkorát is jelentette, joggal állapíthatta meg a korszak egyik kiváló ismerője, Paul Raabe, hogy „a könyvtárak történetében ilyen rövid időszakon belül soha többé nem jöttek létre olyan nagy és jelentős magánkönyvtárak, mint a korai felvilágosodás idején. A könyvek áradata az ezzel a korszakkal leáldozó, könyvekhez kötődő tudományosságnak a kifejeződése volt. Ki kell azonban emelni, hogy a tudós könyvgyűjtőknek köszönhetjük a kora újkori nyomtatott és kéziratos források nagy részének áthagyományozását is.”⁴⁵

tívabb rétegnek, akik számára a könyvtár nemcsak munkaeszköznek, hanem életük középpontjának is számított. Egy másik csoportot alkottak a könyveket olvasó tudósok (*Bücherleser*), akik tudásukat könyvekből szerezték meg, vagy pedig készletéből, érdeklődésből, illetve szenvedélyből olvastak könyveket. Azokat az olvasókat, akiknek érzelmi kötődésük volt a könyvhöz mint tárgyhoz, könyvbarátoknak (*Bücherfreunde*) nevezhetjük. Számukra az olvasás élvezetet, örömet nyújtott. Egyszerűen szerették a könyveket, és tisztelték azok szerzőit. Végül a negyedik csoportba azok a könyvgyűjtők (*Büchersammler*) sorolhatók, akinél a könyvek olvasása és a könyv szeretete a könyvgyűjtés szenvedélyével párosul. Esetükben a gyűjtés sokszor öncélúvá is válhatott. Az elkülönítés persze nem lehet átmenet nélküli, hiszen számtalan olyan esetet ismerünk, amikor egy könyvekkel dolgozó és azokat író tudós nagy könyvbarátnak és jelentős könyvgyűjtőnek számított, noha nem minden ilyen tudós volt például szenvedélyes könyvolvasó. A kérdéskörrel behatóan foglalkozik: Raabe, 1987. 650–651.

⁴² A tudósok körében megfigyelhető betegségek interpretálása a 18. század kedvelt témái közé tartozott (erről részletesebben lásd Fabian, 1998. 13–14).

⁴³ Vö. Wittmann, Reinhard: Az olvasás forradalma a 18. század végén? In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. Bp., 2000. 321–347 és Janzin – Günther, 1995. 241–243. – A korabeli társadalomnak bármennyire is vékonyka rétegét képezték a gyakran csak könyvmolynak csúfolt tudós elmék, mégis ők voltak azok, akik úttörő bibliográfiai munkáikkal, a régi és az új könyvek gyűjtése, népszerűsítése iránti elhivatottságukkal jelentős lökést adtak a 18. század könyvkultúrájának. Végso soron pedig a könyvkereskedőkkel és -kiadókkal karöltve ők voltak azok, akik egy kezdetben olvasási forradalomban megnyilvánuló alapvető társadalmi átalakulás keretében, könyvek segítségével bevezették azt a politikai, gazdasági és kulturális reformot, amelynek komplex tárgyalása nem ennek a munkának a feladata, és tulajdonképpen már nem is magukról a könyvgyűjtőkről, hanem az olvasókról szól.

⁴⁴ Nagy magánkönyvtárak persze nemcsak az egyetemi városokban alakultak ki, hanem a kereskedelmi és az uralkodói központokban is. Lényegében tehát ott, ahol tudós fők éltek. A korai felvilágosodás idején Hamburgot nevezhetjük a legfigyelemreméltóbb könyves városnak (ehhez lásd Horváth, 1979.), de igen jelentős szerepet játszott a könyvtártörténetben még Drezda, Frankfurt és Nürnberg is.

⁴⁵ Raabe, 1987. 16.; Uő. 1988. 114.; Uő. 1990. 194.

A gyűjtemények univerzális vagy enciklopédikus arculata ellenére a tudósok általában előszeretettel gyűjtöttek történeti műveket: a *historia civilis*, a *historia ecclesiastica* és természetesen a *historia litteraria* témakörére fektették a legnagyobb hangsúlyt.⁴⁶ Népszerűségben ezután következett a bibliakiadásoknak, az antik auktorok művei nyomtatott változatainak, a 16–17. századi német irodalom termékeinek, a helyi nyomtatványoknak, a tudós levelezésnek stb. a gyűjtése. Némelyik magánkönyvtárhoz rézmetszetekből, portrékból, pénzérmékből vagy a természetben előforduló érdekes állatokból, növényekből, ásványokból összeállított gyűjteményeket, kabineteket is csatoltak.⁴⁷

A legtöbb tudós gyűjtő számára a könyvek birtoklása nem öncél volt, hanem tudományos (sokszor kompilatorikus) munkájuk forrásául és alapjául szolgált. Sokan közülük bámulatossággal dolgoztak: kis túlzással bibliográfiáik újabb könyveket töltöttek meg. Legfőbb érdemük azonban, hogy alapvető bibliográfiák és forrásgyűjtemények elkészítése fűződik a nevükhöz. A polihistorok korának tudósai voltak az irodalomtörténeti ábrázolások első képviselői – mégha ezek csak jobbára könyvcímek felsorolásában merültek is ki – és a bibliográfiai tanulmányok megalapozói. Nekik és gyűjteményeiknek köszönhető tehát az irodalomtörténet-írás és a könyvismeret (*Bücherkunde*) jelentős mértékű fellendülése a 17. század végén és a 18. század első felében.⁴⁸

Hogy milyen szorosan kapcsolódott össze a könyvismeret a könyvgyűjtéssel, és hogy az egyes tudóskönyvtárak mennyire szolgáltak alapul ehhez a munkához, jól mutatja az alapvető bibliográfiák kidolgozásán túl egy olyan jelenség is, amely megteremtette a korai felvilágosodás tipikus könyves műfaját: mégpedig a könyvtárakról készített beszámolók, jelentések, leírások (*Bibliotheksnachrichten*) formájában. Mintáját a hallei Christian Thomasius (1655–1728) 24 füzetből álló, saját könyvállományán alapuló, *Summarische Nachrichten* című kritikai könyves folyóirata szolgált 1715 és 1718 között,⁴⁹ amely azután iskolát teremtett egész Németországban. A műfaj – ugyancsak hallei mintára (Johann Gottlieb Krause, Gottlieb Stolle, Siegmund Jakob Baumgarten) – a század közepére specializálódott: megindult a ritka, értékes és érdekes, sokszor tiltott könyvek utáni kutatás és azok publikálása. A felvilágosodás tarka szellemi horizontja tehát még

⁴⁶ Van olyan szerző is, aki az összefoglaló *historia litteraria* megnevezéssel illeti a főszerzőkben alcsoportokra osztott gyűjtőkört (vö. pl. Raabe, 1977. 16.)

⁴⁷ A témához bevezető jelleggel az európai előzményekre lásd Mauriès Patrick: *Das Kuriositätenkabinett*. Köln, 2002. Magyar vonatkozásban igen értékes tudnivalókat tartalmaz a nemrégiben megjelent alábbi két munka: Viskolcz Noémi: *Természettudományi gyűjtemények Európában és Magyarországon a 16–18. században*. In: Tudáskapu. Az Interaktív Természetismereti Tudástár kincsei. Szeged, 2010. 8–15 és Uő.: *Benkő Ferenc és a nagyenyedi református kollégium a 18. század végén*. In: *Benkő Ferenc: Enyedi ritkaságok*. Kolozsvár, 1800. (Reprint kiadás). Szeged, 2010. I–VIII., valamint Kiss Erika: *A nagyenyedi református kollégium gyűjteményei a 18. század végén*. In: uo. IX–XII.

⁴⁸ Vö. Schmidtmaier Dieter: *Die Entstehung der bürgerlichen Bibliothekswissenschaft. Versuch einer Würdigung aus der Literatur von 1600–1760*. Freiberg, 1974. (Veröffentlichungen des wissenschaftlichen Informationszentrum der Bergakademie Freiberg; Heft 55).

⁴⁹ Vö. Thomasius Christian: *Summarische Nachrichten Von auserlesenen, mehrentheils alten, in der Thomasischen Bibliothek vorhandenen Büchern*. Halle und Leipzig, Verlegts Johann Friedrich zeitler, 1715–1718.

egy furcsa bibliofil hóborttal, figyelemreméltó könyvtörténeti adalékkal is gazdagodott.

Összefoglalásként elmondhatjuk: a 18. század első fele Németországban nemcsak a korai felvilágosodás időszaka volt, hanem egyidejűleg a könyvekhez köthető eruditív tudományosság nagy korszaka és a tudós magánkönyvtárak virágkora is. A gyűjteményekben testet öltött ismeretanyag feldolgozása, a laikusok számára is emészthető nyelven történő interpretálása és publikálása egy olyan társadalmi változássorozat feltételrendszerének az egyik alappilléret jelentették, amely a 19. századra új struktúrát hozott létre az európai kontinens sok országában. Ezen túlmenően a kulturális örökség megőrzésében szintén jelentős szerepet játszottak a tudóskönyvtárak, hiszen egy olyan korban, amikor a nyilvános könyvtárak (és pláne a nemzeti gyűjtemények) még szinte alig érzékelhetően vannak jelen az európai művelődéstörténetben, a magánszemélyek könyvtárai olyan könyveket és kéziratokat őriztek meg az utókor számára, amelyek az ő közreműködésük nélkül valószínűleg örökre eltűntek volna. Igazából nekik köszönhető a nyilvános gyűjtemények alapállománya is: sok esetben tudóskönyvtárakra rátelepülve jöttek létre máig is működő, nyilvános kulturális gyűjtemények, vagy legalábbis magánkönyvtárakkal egészítettek ki ilyeneket. Azokban az esetekben, amikor a magánkönyvtárak nem maradtak fenn, katalógusaik vagy az állományukra vonatkozó híradások szolgálnak fontos művelődéstörténeti forrásként. A 18. század főleg első felének magánkönyvtárai tehát egy olyan könyves kultúra termékei, amelynek fő mozgatórugói a tudós világban keresendők. A tudós könyvgyűjtési szenvedélynek a század második felében tapasztalható, törvényszerű ellaposodását azonban egy új könyvtártörténeti korszak ellensúlyozza: az érett és a késő felvilágosodás idején létrejövő, több esetben a megelőző időszak tudós magánkönyvtáraiból táplálkozó könyvtártípusok (nemzeti, köz-, szak-, felsőoktatási és iskolai könyvtárak) kialakulása.

Végül nem maradt más hátra ebben a fejezetben, minthogy olyan tudóskönyvtárakat soroljak elő, amelyek tulajdonosai kapcsolatban álltak Martin Schmeizellel, így gyűjteményeik is hatással lehettek a neves polihisztor saját bibliotékájának kialakítására. Elsőként egykori tanárának, a lutheránus orthodoxia egyik fő képviselőjeként számon tartott teológiaprofesszornak, Johann Friedrich Mayernek (1650–1712) a 18 000 kötetes könyvtárát említem, amely mindig nyitva állt a fiatalabb tudósgeneráció előtt.⁵⁰ Schmeizel jénai vagy hallei kollégái és barátai közül⁵¹ főként Johann Peter von Ludewig (1668–1743)

⁵⁰ Vö. Balthasar, Jacob Heinrich von: *Bibliotheca Mayeriana Seu Apparatus Librarius Io. Frid. mayeri*. P. 1-2. Berolini, 1715. – Hogy Schmeizel használta a neves tudós könyvtárát annak ékes bizonyítékául szolgál alábbi bejegyzése: „*habe in Greiffswald bey dem seeligen D. Meyer ein Jahr gelebet, und deßen berühmte Bibliothec beständig gebraucht*” (vö. Thüringisches Hauptstaatsarchiv Weimar, Kunst und Wissenschaft, A 7008, fol. 5v).

⁵¹ Schmeizel főleg hallei ténykedése idején kerülhetett kapcsolatba többek között August Hermann Francke (1663–1727) és fia, Gotthilf August Francke (1696–1769). Könyvtárukhoz vö. Breymayer, Reinhard: *Zum Schicksal der Privatbibliothek August Hermann Franckes. Über den wiedergefundenen Auktionskatalog der Privatbibliothek seines Sohnes Gotthilf August Francke*. Ein Xenion zum I. Internationalen Kongreß für Pietismusforschung Halle (Saale), 28. August bis 1. September 2001. Tübingen, 2001; Johann Friedrich Ruopp (1672–1708) frissen rekonstruált könyvtárához: Scheibe, Michaela: *Rekonstruktion einer Pietistenbibliothek*. Der Bücher-

15 000 kötetes,⁵² Nicolaus Hieronymus Gundling (1671–1729) 10 000 kötetes,⁵³ Burkhard Gotthelf Struve (1671–1738) 4300 kötetes⁵⁴ és az ifjabb Siegmund Jakob Baumgarten (1706–1757) 17 500 kötetes⁵⁵ könyvtárát emelem ki.⁵⁶

1. 3. Tudóskönyvtárak Magyarországon a 16–18. században

A kora újkori magyarországi tudóskönyvtárak kumulatív, egységes szempontok szerinti elemzése – ahogyan azt a német példán is láttuk – egyelőre még várat magára. A könyvtárak jegyzékeinek felkutatása és regisztrálása folyamatosan zajlik, sőt bizonyos szempontból a vége felé közeledik. Az egykori tudós tulajdonosok még maig fellelhető könyvanyagának autopszián alapuló rekonstrukciója azonban meglehetősen esetlegesnek mondható.

nachlass des Johann Friedrich Ruopp in der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Tübingen, 2005. (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien; Bd. 8), *Justus Lüders* (?–1708), *Andreas Achilles* (1656–1721), *Johann Samuel Stryk* (1668–1715), *Christian Benedikt Michaelis* (1680–1764) és *Heinrich Milde* (1676–1739) könyvtárával. Ezekhez azonban külön-külön szakirodalmat általában nem kerestem, hiszen lényeges pontban már nem változtatnak az eddig ismertetett összképen. Rájuk vonatkozóan összefoglaló jelleggel lásd *Hübner, Michael – Müller, Anke – Klosterberg, Brigitte*: Halle (Saale) 3. Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. In: *Handbuch der historischen Buchbestände in Deutschland*. Bd. 22. Sachsen-Anhalt. Hildesheim [u. a.], 2000. 103–112. Néhány éve egy hiánypótló összefoglalás is rendelkezésünkre áll a hallei Franckei Alapítványok hungarikumokkal teli, történeti könyvtáráról: *Klosterberg, Brigitte*: Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Fotografien von Klaus E. Göltz. Halle, 2007. A könyvről már két recenzió is született, amely a magyar vonatkozásokat domborítja ki: *Verók Attila* (ism.): *Klosterberg, Brigitte*: Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Fotografien von Klaus E. Göltz. Halle, 2007. Verlag der Franckeschen Stiftungen, 116 l. In: *Magyar Könyvszemle*, 2009. 125. évf. 2. sz. 262–266 és *Verók, Attila* (ism.): *Brigitte Klosterberg*: Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Fotografien von Klaus E. Göltz. Halle: Verlag der Franckeschen Stiftungen, 2007. 116 S. In: *Bibliothek. Forschung und Praxis* 33. (2009) Nr. 3. München, 2009. 400–403.

⁵² *Vö. Michaelis, Johann David*: *Catalogus praestantissimi thesauri librorum typis vulgatorum, et manuscriptorum Joannis Petri de Ludewig [...] Cum praefatione C. Wolffii*. Bd. 1–5. Halae Magdeburgicae: in der Lüderwaldischen Buchhandlung, 1745–1746; *Buzas*, 1976. 92.; *Füssel*, 2005. 168.

⁵³ *Michaelis, Christian Benedict*: *Catalogvs bibliothecae Gvndlingianae sev Thesavrvs Librorvm in theologia, iurispudentia [...], Qvos [...] collegerat B. Nic. Hieron. Gvndlingvis, qvi [...] publica avctione distrahentvr*. P. 1–2. [Halle], expresit Io. Grvnertvs, 1731.

⁵⁴ *Buzas*, 1976. 92.; *Füssel*, 2005. 168.

⁵⁵ *Bibliothecae Baumgartenianae, quae collectionem bibliorum, exegetica, theologica et ecclesiastica continet, cum appendice bibliothecae separatae medicae et miscellaneae, et manuscriptorum*. Pars 1–2. Halae apud Ioh. Iustin. Gebauer, 1765–1767.

⁵⁶ Úgy tűnik, hogy a felsorolt kötetszámok az egyes könyvtárakban a legtöbb esetben jóval a kor, azaz a 18. század közepe táján megragadható, a magánkönyvtárakban található könyvek száma fölött helyezkednek el. Mivel generálisan ilyen vizsgálatokat még nem végeztek, olyan szűrőpróbaszerű mintákra vagyunk utalva, mint amit például Paul Raabe készített el a 18. század első felére vonatkozóan Wolfenbüttel magánkönyvtáraival kapcsolatosan. Persze azért gyorsan hozzá kell tenni, hogy ő nem kizárólag a tudós, hanem általában a polgári magángyűjteményeket tekintette át. Felmérése során arra az eredményre jutott, hogy a braunschweigi hercegi városban a magángyűjtemények átlagos kötetszáma a nevezett időszakban 4500 körül mozoghatott (*vö. Raabe*, 1977. 15.).

A 16. századi magyarországi tudóskönyvtárak nagy része egyelőre jegyzék-szerűen nem ismert.⁵⁷ Az eddig katalógus formájában előkerült magánkönyvtárak közül azonban kiemelt figyelmet érdemel négy gyűjtemény, amelyek tulajdonosai vagy magyar származásúak, de életük nagyobb részét külföldön töltötték, vagy nem magyarok, de életük jelentős részében Magyarországon éltek és tevékenykedtek.⁵⁸ Az egyik személy közülük a Fuggerek magyarországi faktora, Hans Dernschwam (1494–1568), akinek beszercebányai, a környék vezető értelmiségei által sűrűn látogatott házában gazdag könyvtár állt a használók rendelkezésére.⁵⁹ A bibliotéka részletes katalógusát maga a tulajdonos állította össze 1552-ben.⁶⁰ A humanista Zsámboky János (1531–1584) könyvtáráról Hugo Blotius (1534–1608) állított össze egy katalógust 1587-ben, amikor a tudós özvegyétől átvette a könyvhagyatékot a bécsi császári könyvtár számára.⁶¹ Dudith András (1533–1589) mintegy 4000 kötetesre becsült könyvtárából eddig közel 600 művet sikerült azonosítani és leírni, de már ezekből is egy enciklopédikus humanista könyvtár képe tárul elénk.⁶² A negyedik gyűjteményt Báthory István

⁵⁷ Ilyen könyvgyűjtemények voltak például a Wolphard-könyvtár Kolozsvárot, *Baranyai Decsi János* (1560–1601) könyvtára Marosvásárhelyen, *Szamosközy István* (1565–70 k.–1612) könyvei Gyulafehérvárott vagy *Istvánffy Miklóséi* (1538–1615) Kisasszonyfalván.

⁵⁸ Könyvtáraikról összefoglalóan lásd *Monok*, 1997. 31–53.; Uő. in: *Madas Edit – Monok István: Könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Bp., 2003². 153–159.; Uő.: „könyvkultúra és írásbeliség” szócikk. In: *Köszeghy Péter* (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon középkor és kora újkor VI. kolostorhálózat – Lestyán*. Bp., 2006. 177–209. (a továbbiakban: *Monok*, 2006.) itt 194–195. és [Uő.] 2006. 93–98.

⁵⁹ A könyvtár bemutatását és állományának részletes elemzését lásd *Berlász Jenő*: *Johann Dernschwam könyvtára*. In: *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Kísérőtanulmánnyal közreadja Berlász Jenő*. Sajtó alá rendezte és a mutatót készítette *Keveházi Katalin, Monok István*. Szeged, 1984. 299–340. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 12.)

⁶⁰ A teljes katalógus szövegét lásd *A Dernschwam-könyvtár* című kiadványban (Adattár 12; előző jegyzet). – A könyvek nagy része szerencsés módon máig megmaradt, hiszen az atya halála után fia, Mark Dernschwam az értékes gyűjteményt 1575-ben eladta a bécsi császári könyvtárnak, ahol azt betagolták az állományba. Az egykori humanista könyvtár tehát így ma is hozzáférhető és kutatható (vö. *Monok*, 2006. 94.).

⁶¹ Az élete nagy részét Bécsben leélő humanista filológus igen értékes könyvtárának nyomtatott katalógusa régóta a kutatók rendelkezésére áll (*Gulyás Pál*: *Számok János könyvtára*. Bp., 1941.). Újabb kiadása kiegészítésekkel: *A Zsámboky-könyvtár katalógusa = Bibliothecae Ioannis Sambuci catalogus librorum* (1587). Szerkesztette: *Monok István*. A szakirodalmi bibliográfiát összeállította: *Varga András*. A bevezetést írta *Ötvös Péter*. Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 12/2.).

⁶² Az európai híru humanista tudós olvasmányaira vonatkozó ismereteket már a két világháború között összefoglalta Dudith francia monográfusa, Pierre Costil (lásd *Costil, Pierre*: *André Dudith humaniste hongrois 1533–1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs*. Paris, 1935.). Az azóta előkerült kötetekkel kiegészített részletes katalógus 1993-ban jelent meg: *Dudith András könyvtára. Részleges rekonstrukció. Összeállította és az előszót írte Jankovics József, Monok István*. Szeged, 1993. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 12/3). – A jelen tanulmány szerzője hallei hungarica-kutatásai során szintén rábukkant egy eddig ismeretlen kötetre, amelyet még nem azonosított a Dudith-szakirodalom. *Erasmus Roterodamus Desiderius: Epistolarum opus complectens universas qvot-qvot ipse autor unqvam evvlavavit* című munkájáról van szó (Basileae: Frobenius, 1538 – jelzete: FrStB 33 B 1). A kö-

(1533–1586) erdélyi fejedelem, majd lengyel király udvari történetírójának, Giovanni Michele Brutonak (1517–1592) Gyulafehérvárott a fejedelmi könyvtárban maradt könyvei képviselik.⁶³ A kiemelt könyvtárak állományának ismertetében a korszak kiváló ismerője, Monok István kijelentette, hogy „ezek a magángyűjtemények a korabeli európai humanista könyvtárak színvonalán álltak, s mind nagyságban, mind az állományuk tartalmi összetételében összevethetők kortárs tudósbarátaik bibliotékájával”.⁶⁴

A hazai könyvkiadás és könyvkereskedelem sanyarú állapotával jellemezhető 17. század a tudóskönyvtárak kapcsán fehér foltnak számít a magyar művelődéstörténetben: csak igen kevés gyűjteményről van tudomásunk, és azoknak is meglehetősen töredékesen dokumentált jegyzékei maradtak fenn. Ennek köszönhetően a 16. és a 18. század közötti folytonosság a könyvtárak e típusa között Magyarországon nem ragadható meg konkrétan. Talán a legjobban feltárt korabeli könyvtárat képviseli Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) tudósgyűjteménye,⁶⁵ amelynek ismeretében azonban semmilyen releváns következtetés nem vonható le a korszak magyar tudóskönyvtárainak vonatkozásában.⁶⁶ Ez persze közel sem jelenti azt, hogy ne kellene tudós gyűjteményekkel számolnunk ebben az időszakban. Pusztán abban a szerencsétlen helyzetben vagyunk, hogy az ezekről készült jegyzékek, illetve maguk a könyvek nem maradtak ránk. A 17. század legelejét még éppen megélő, eruditív műveltségű, széles látókörű, református Baranyai Decsi János (1560–1601) könyvtáráról semmit sem tudunk, noha igen jelentős gyűjteménnyel rendelkezhetett. A késő reneszánsz protestáns művelődés másik nagy alakjának, Szenci Molnár Albertnek (1574–1634) a könyveivel kapcsolatban némileg jobb helyzetben van a kutató. Ámbár könyvtárának jegyzéke (ha volt ilyen) máig ismeretlen, fennmaradt viszont olvasónaplója, pontosabban egy idézetgyűjteménye, amelyet akár olvasmányjegyzéknek is tekinthetünk.⁶⁷ Az ebből tükröződő, hallatlanul gazdag ismeretanyagot minden valószínűség szerint részben saját könyvtárának állományából jegyzetelhetette ki. A költő Háportoni Forró Pál (?–1624 k.) Curtius Rufus Nagy Sándor-históriájának magyarra fordításakor (Debrecen, 1619.) számos jegyzetet írt a műhöz. Ezekből mind a fordító szellemi horizontjára, mind a századelő többek között

tetben a jól ismert vörös tintával bejegyezve a címlapon áll Dudith András possessorbejegyzése, a szöveges rész pedig sok saját kezű margináliát tartalmaz.

⁶³ *Madonia Claudio*: La biblioteca di Giovanni Michele Bruto. In: *Rinascimento. Rivista dell'Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento*, 23. (1983) 261–302.

⁶⁴ Vö. *Monok*, 2006. 195.

⁶⁵ A fellelhető könyvanyag rekonstrukcióját Viskolcz Noémi végezte el néhány évvel ezelőtt (vö. *Viskolcz Noémi*: Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1656) bibliográfia. A Bisterfeld-könyvtár. Bp.–Szeged, 2003. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai; 6).

⁶⁶ Sokatmondó az a tény a 17. század tudóskönyvtárainak vonatkozásában, hogy például a Csapody – Tóth – Vértessy szerzőpáros által készített Magyar könyvtártörténet c. munka ilyen szempontból ki sem tér erre az időszakra. Vagy ugyanez igaz a 10 kötetes Magyarország története sorozat megfelelő köteteiben található művelődéstörténeti fejezetekre is.

⁶⁷ Szenci Molnár naplójának több kiadása is napvilágot látott már: *Décsi Lajos*: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátva kiadta *Décsi Lajos*. Bp., 1898.; *Benkő Samu* (szerk.): Napló és más írások – Szenci Molnár Albert. Bukarest, 1984. és *Szabó András* (kiad.): Szenci Molnár Albert naplója. Bp., 2003. (*Historia Litteraria*; 13).

tudósok tulajdonában összegyűlt, gazdag magyarországi könyvanyagára lehet következtetni – persze csak áttételesen.⁶⁸

Az ország politikai, gazdasági és kulturális viszonyaiban bekövetkezett mélyreható változások azonban a 18. században már sokkal kedvezőbb helyzetet teremtek a hazai tudós társadalom számára is könyvtáraik létrehozásakor. A könyvkereskedelem erre az időszakra szervezettebb kereteket öltött, és több megíúsult kísérletről is tudunk, melyeknek célja egy tudós társaság megszervezésére irányult.⁶⁹ A tudományos munka tulajdonképpen intézményi-intézményes kereteit az egyházakkal szorosan összefüggő iskolahálózat biztosította. Nem kell tehát meglepődnünk azon, hogy a legjelentősebb könyvgyűjteménnyel rendelkező tudósokat egy-egy felekezet történetírása saját egyháztörténeti nagyságként kezeli. Közülük igen soknak széles erudícióról árulkodó gyűjteménye jegyzékszerűen is a rendelkezésünkre áll.⁷⁰ A 18. század első felében ilyen volt például ifjabb Köleséri Sámuel (1663–1732), Martin Schmeizel (1679–1747), Bél Mátyás (1684–1749), Johann Christoph Deccard (1686–1764), Dobai Székely Sámuel (1704–1779), Kazzay Sámuel (1710–1797) és Bod Péter (1712–1769) könyvtára. Őket még többen követték a 18. század második felében és a 19. század elején könyvtáralapításaikkal.⁷¹

1. 4. Néhány konkrét magyarországi tudóskönyvtár a 18. század első feléből

A 18. sz. elején megkezdődött a gyűjtés Magyarország történetére vonatkozóan, hiszen legelőször is a török hódoltság „kulturális parlagját”⁷² kellett felszámolni, ezt követően lehetett a rendelkezésre álló szellemi tőkét a sanyarú

⁶⁸ A jegyzetből levonható művelődés-, értelmiség- és könyvtörténeti tanulságokra lásd *Monok István*: Olvasmánytörténeti forrásaink – értelmiségtörténet. In: *Zombori István* (Szerk.): Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. Szeged, 1988. 169–181. és Uő. 2003. 101. és 115.

⁶⁹ Vö. *Szelestei N. László*: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Bp., 1989. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai – Új sorozat; 4.) és *Gunst*, 2000. 139–165. – A kezdeményezések igazi eredményt csak viszonylag későn, az 1825-ben megalapított Magyar Tudományos Akadémia felállításával értek el, tehát az általam tárgyalt korszakon messze kívül esnek.

⁷⁰ A 18. század – ahogyan az a könyvtári anyag feldúsulásából is jól látszik – új korszakot hozott Magyarország művelődéstörténetében. A török uralom alól felszabadult ország minden részén megindult a szellemi pezsgés, amely a század második felére hozott igazán szép eredményeket a hazai könyves ügyekben is. A korszak kitüntetett jelentősége miatt mondhatta Szarvasi Margit már 1939-ben (igaz, csak a magánkönyvtárak vonatkozásában), hogy a „magyarországi könyvtárak történetében a XVIII. századot egészen külön hely illeti meg” (vö. *Szarvasi Margit*: Magánkönyvtáraink a XVIII. században. Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei. Bp., 1939. 1.). A század könyvtárügyének alapos méltatását Berlász Jenő végezte el több mint 30 évvel ezelőtt: *Berlász Jenő*: Könyvtári kultúránk a XVIII. században. In: *Szauder József – Tarnai Andor* (szerk.): Irodalom és Felvilágosodás. Tanulmányok. Bp., 1974. 283–332. (a továbbiakban: *Berlász*, 1974.). A 18. század általános művelődési viszonyainak kiváló áttekintését adja *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1996³.

⁷¹ Hozzájuk áttekintő jelleggel lásd *Csapody – Tóth – Vétesy* 1987. 149–156.; *Monok*, 2003. 188–189.; Uő. 2006. 195–197 és Uő. 2006. 100–105.

⁷² A kifejezést Berlász Jenőtől kölcsönöztem (lásd *Berlász*, 1974. 283.).

állapotok javítására, az ország gazdasági, társadalmi és szellemi felemelésére összpontosítani. A 17. század legvégén meginduló irodalom- és tudományszervezési törekvések, valamint a következő század elejétől kezdve a hungarica-könyvtárak felbukkanása is ennek a szükségszerű jelenségnek a velejáróiként értelmezhetőek.

Az utóbbi évek könyvtári és levéltári kutatásai a 18. század első feléből több, témán szempontjából nagyon fontos könyvtárjegyzéket tártak fel. A már régóta ismert Köleséri-könyvtár mellett napvilágra került Bél Mátyás és Johann Christoph Deccard tudóskönyvtárának jegyzéke, valamint Martin Schmeizel hungarica-könyvtárának nyomtatott katalógusa (1744 Halle,⁷³ 1751 Halle)⁷⁴ is. Ezt követően sikerült rábukkannom az addig csak főleg bibliográfiákból ismert teljes schmeizeli könyvtár 1748-ból származó nyomtatásban megjelent katalógusára,⁷⁵ illetve belekezdtem a jelen tanulmányban vázlatosan elemzendő hungarica-könyvtár rekonstrukciójába is, amely még nem zárult le teljesen.

A 18. század eleji magyar tudós környezetből egy-egy földrajzi területre jellemző tudóskönyvtárat emelek ki, amely lehetőséget ad a hasonlóságok és különbségek érzékeltetésére, ha összevetjük a Schmeizel-könyvtárral. A rövid bemutatásokat kronologikus (és nem minőségi vagy jelentőségbeli!) sorrendben fogom elvégezni.

A híres erdélyi orvos, ifjabb Köleséri Sámuel magyar vonatkozásban ritkaságszámba menő nagyságú könyvtára áll a sor élén.⁷⁶ A könyvhagyaték hivatalból elrendelt leltározásáról és felbecsüléséről készült, 3561 kötetet tartalmazó jegyzéket még az 1950-es években ismertette Bertók Lajos.⁷⁷ A jegyzéket az egykori polihisztor tudós halála után 13 évvel (1745) árverési céllal állították össze, és belőle enciklopédikus tematikájú, univerzális érdeklődésű tulajdonosról

⁷³ *Schmeizel, Martin*: Catalogvs scriptorvm, qvi res Hvngariae, Transilvaniae, Valachiae, Moldaviae, Croatiae, Dalmatiae, vicinarvmqve regionvm et provinciarvm illustrant, et in bibliotheca Martini Schmeizel [...] nunc adservantvr. Halae, 1744, 26 p.

⁷⁴ *Agnethler, Michael Gottlieb*: Index Bibliothecae res Hvngariae Transilvaniae vicinarvmqve provinciarvm illvstrantis qvam Martin Schmeizel [...] instrvxit Michael Gottlieb Agnethler [...] codd. praecipve m[anu]ss[crip]tis avxit nvper avtem mvnificentia Magnifici Transilvanorvm metropolitanae vrbis senatvs Cibiniensivm bibliothecae pvblicaе consecravit. Halae, 1751. 51. (a továbbiakban: *Agnethler*, 1751.)

⁷⁵ *A[gnethler], M[ichael] G[ottlieb]*: Bibliotheca Schmeizeliana sive Index Librorvm Viri illvstris Martini Schmeizelii qvondam Avgvstissimi Borvssiae Regis consiliarii avlici et ivris pvbli ac historiavm prof. pvbl. ordin. Solenni avctionis lege die XXVIII. Mensis April. MDCCXXXVIII. In B. professoris aedibvs horis consvetis distrahendorvm. Accedit antiqvorum et recentiorvm qvorvndam nvmsmatvm descriptio. Halae, [1748]. 144 p.

⁷⁶ A könyvtár a Kárpát-medencei viszonyok között kiemelkedő jelentőségű mind példányszámát, mind összetételét tekintve. Tudós körökben errefelé ugyanis csak igen ritkán adódott ilyen szerencsés konstelláció: három házasságból származó hozománya, magas állami beosztásáért járó tekintélyes honoráriuma és jól fizetett orvosi praxisa révén igen nagy vagyont gyűlt össze Köleséri kezén. A vagyont ő maga szellemi tőkére váltotta, és egy regionális viszonylatban hatalmasnak számító könyvtárat hozott létre belőle.

⁷⁷ Vö. *Bertók Lajos*: Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka. In: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1955/II. Kézirat. Debrecen, 1956. 5–330.

árulkodó könyvtár képe rajzolódik ki.⁷⁸ A gyűjteményben a kor mindenféle szaktudománya képviselve volt: a legnagyobb részt természetesen a teológia (631 darab könyv = 17,7%), a filozófia (628 darab könyv = 17,6%), a történelem (580 darab könyv = 16,3%), az orvostudomány (385 darab könyv = 10,8%) és a jogtudomány (260 darab könyv = 7,3%) tette ki. Témám szempontjából a történeti vonatkozású könyvek érdemelnek különösebb figyelmet. Az aukciós katalógus készítői ezt a szakot 29 további altémára osztották fel. A magyar történelem valamely aspektusával (köztük a *historia litterariával*) 83 darab könyv (2,3%) vagy annak egy-egy fejezete, részlete foglalkozik. A teljes könyvvállományból egyébként 251 mű számít hungarikumnak, ez a jegyzéken szereplő könyvek körülbelül 7%-a csupán.⁷⁹ Jól látható tehát, hogy Köleséri nem a hungarikumok gyűjtésére helyezte a hangsúlyt, hanem egy enciklopédikus állomány szerves, de nem kitüntetett részeként kezelte a magyar és magyar vonatkozású nyomtatott dokumentumokat.

Az egykor Halléban tanult, pietista szellemiségű, Felső-Magyarországon tevékenykedő, evangélikus Bél Mátyás minden valószínűség szerint hagyatéki leltárból (1749) fennmaradt és nemrég előkerült könyvtárjegyzéke 361 tételt (606 művet) foglal magában.⁸⁰ A jegyzék készítője a könyvek hevenyészett tematikai beosztását is megkísérelte, de ez némi kétellyel kezelendő, hiszen több mű több helyre is besorolható lenne. A bizonytalanságok ellenére a könyvgyűjtemény főbb jellemvonásai első pillantásra szembetűnnek. Igen markáns a történeti könyvek magas száma (239 mű). Ezeket követik a filozófiai tárgyú könyvek (101 mű) és az antik auktorok munkái (34 mű). A többi csoport – a 121 művel képviselt *libri miscellanei* csoporton kívül – mindig 20-nál kevesebb művet tartalmaz, így ezeket most külön nem említem. Feltűnő a teológiai és földrajzi munkák hiánya, noha a tulajdonos bizonyíthatóan rendelkezett ilyen jellegű művekkel is. Ezekről külön jegyzék készülhetett, vagy az összeírás idejére Bél már elajándékozta, eladományozta őket.⁸¹ Látható tehát, hogy a Bél-könyvtár állományát tekintve jóval kisebb a Köleséri-féle könyvgyűjteménynél, viszont annál sokkal speciálisabb gyűjtőkörű. A Magyarország honismereti leírására törekvő Bél főleg olyan könyveket szerzett meg magának, amelyeket tudományos munkáiban forrásként használt, tehát gyűjteménye esetében egy alaposan átgondolt,

⁷⁸ Bertók megjegyzi, hogy a könyvtár minden valószínűség szerint jóval nagyobb állománnyal rendelkezhetett eredetileg, de a céltalan tárolás hosszú éveit sok könyv rokonok és barátok kezére kerülhetett. Eredeti nagyságáról így csak elképzeléseink lehetnek (vö. Bertók Lajos: Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatékának magyar és magyar vonatkozású nyomtatványai. In: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1954. Kézirat. Debrecen, 1955. 383–438. itt 385. (a továbbiakban: Bertók, 1955.))

⁷⁹ A magyar és magyar vonatkozású nyomtatványokat Bertók külön tanulmányban mutatta be – megadva hozzájuk a konkordanciákat is (vö. Bertók, 1955. 383–438.).

⁸⁰ A jegyzéket az Országos Széchényi Könyvtár egykori térképtárosa, jelenleg a Magyar Országos Levéltár munkatársa, Tóth Gergely találta meg pozsonyi levéltári kutatásai során, és 2006-ban Bél kézirataival együtt publikálta: Tóth Gergely (Összeáll.): Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (Katalógus). In: Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur. Bp., 2006. (Nemzeti Téka) (a továbbiakban: Tóth, 2006.).

⁸¹ A lehetőségeket részletesebben tárgyalja Tóth, 2006. XXI–XXII.

jól összeválogatott kézikönyvtárról beszélhetünk. A minket leginkább érdeklő *libri historici* csoportban a magyarországi történeti irodalom, illetve a magyar történelem kutatása képezi az állomány fő egységét, de az Ausztria történetét tárgyaló munkák is szép számban szerepelnek a jegyzékben. Ezen túlmenően a cseh, a lengyel és a horvát történetírás képviselőit is megtaláljuk a könyvek sorában. Külön kiemelendő érdekességnek számít az 58 könyvből álló „különgyűjtemény”: a keleti nyelveket (21 művet) is magában foglaló nyelvészeti kollekció (nyelvkönyvek, szótárak, grammatikák).⁸²

A 18. század első felében a soproni evangélikus liceum rektora, a „magyar Ciceró”-nak is nevezett Johann Christoph Deccard által gyűjteni kezdett és több generáción át gyarapított történeti-természettudományos (jelentős számú botanikai könyvet tartalmazó) könyvtár a történeti Magyarország harmadik régióját képviseli.⁸³ Az evangélikus egyházi és történeti író, szónok, botanikus, aki egy időben maga is komolyan foglalkozott történeti témák tanulmányozásával,⁸⁴ jelentős, történeti műveket is nagy számban tartalmazó könyvtárat gyűjtött össze, melynek állománykatalógusa 2006 végén került napvilágra. Az egyelőre kiadatlan, rekonstruálhatatlan számú kötetet tartalmazó jegyzéken⁸⁵ a történeti művek száma mintegy 700. Schmeizel mellett nagyon fontos hungaricabibliotékaként kell számon tartanunk, hiszen a legtöbb magyarországi tudóskönyvtárban fellelhető, általánosan elterjedt latin és német nyelvű történeti könyvek mellett a gyűjtemény gerincét az igen sok magyar nyelvű könyv és Kárpát-medencei kiadvány alkotja. A művek nagy része kéziratban volt meg a Deccard-könyvtárban (eredeti, másolat, átirat). Külön ki kell emelni azt a több száz térképet, látképet és metszetet, amelyek szinte kivétel nélkül magyar területeket, városokat, személyeket és eseményeket ábrázolnak.

2. Martin Schmeizel tudóskönyvtára

Az európai és magyar, illetőleg konkrétan a kortársak tudóskönyvtáiról készült rövid áttekintést követően rátérhetek a tanulmánynak arra a fejezetére, amely a legtöbb újdonsággal kecsegtet. Eddig el nem hangzott kijelentések megtételére azért van lehetőségem, mert a korábbi szakirodalom még a schmeizeli életműnél is szűkszavúbban szól az erdélyi szász tudós könyvtáráról. Az összefoglalások egyetlen esetben sem mondanak többet egy-két mondatnál ezzel kapcsolatban. Legtöbbször annyit jegyeznek meg, hogy Schmeizel foglalkozott egy magyar vonatkozású könyvtár gyűjtésével,⁸⁶ illetve hogy még halála előtti utolsó

⁸² Az állomány részletesebb, táblázatos formában is ábrázolt bemutatását lásd Tóth, 2006. XX–XXI.

⁸³ Az egyes régiók (Erdély, Felső- és Nyugat-Magyarország) könyves viszonyainak legfőbb tendenciáit és egyedi jellegzetességeit mértékadóan mutatja be Berlász, 1974. 289–302.

⁸⁴ Maga is írt egy történeti, kéziratban maradt munkát *Hungaria sub regibus Arpadianis* címmel.

⁸⁵ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Monok Istvánnak, hogy a kéziratot jegyzéket rendelkezésemre bocsátotta.

⁸⁶ Vö. Trausch, Joseph: *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*. III. Band. Kronstadt, 1871. 195. (a továbbiakban: Trausch, 1871.); Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*. Teil 30. Wien,

óráiban is ennek (pontosabban a könyvekről készült magyar nemzeti bibliográfiának)⁸⁷ rendezgetésével törődött.⁸⁸ Ezen kívül néhol elhangzik egy-egy megjegyzés a könyvtár történetére vonatkozóan.⁸⁹ Az állományról magáról viszont sehol egyetlen szó sem esik, noha több nyomtatott katalógus is megjelent róla a korban.

Ennek a ténynek a hatására határoztam úgy, hogy – a hiánypótlás szándékával – alaposabb elemzés tárgyává teszem az állományt. Pontosabban: jelenleg egyelőre annak a magyar szempontból érdekesebb részét.

2. 1. A teljes gyűjtemény

A könyvtár kialakulásának története nem rekonstruálható a kezdetektől. Elképzeltető, hogy a fiú már brassói otthonukból is vitt magával örökölt könyveket peregrinációjára. Egyetemi tanulmányai idején minden bizonnyal vásárlás útján kezdte meg könyvtárának gyarapítását. Tanítói állásai során munkája elismerésül szintén kaphatott könyveket pártfogoltjaitól.⁹⁰ Amint felfelé emelkedett az egyetemi ranglétrán, és híre is elterjedt tudós körökben, természetszerűleg ajándékként vagy neki ajánlva könyvek is érkezhettek hozzá. Mindezek mellett azonban a könyvtár legjelentősebb gyarapítási forrásának a tudatos vásárlás számított.⁹¹

1875. 161.; *Kőrösi József*: „Schmeizel Márton”. In: *A Pallas Nagy Lexikona: az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. XIV. kötet. Bp., 1897. 959.*; *Szinnyei József*: *Magyar írók élete és munkái. XII. kötet. Bp., 1908. 458.*; *Révai Nagy Lexikona. XVI. kötet. Racine – Sodoma. Bp., 1924. 644.*; *Berlász, 1974. 318–319.*; *Kaiser, Wolfram*: *Das wissenschaftliche Werk des transylvanischen Arztes und Altertumsforschers Michael Gottlieb Agnethler (1719–1752).* In: *Orvostörténeti Közlemények 81. (1977) 73–87. itt 74.* (a továbbiakban: *Kaiser, 1977.*); *Zoványi Jenő*: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. Ladányi Sándor. Bp., 1977³. 529.*; *Magyar életrajzi lexikon. 2. kötet. L-Z. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 1982. 591.*; *Csapodi – Tóth – Vértesy, 1987. 150.*; *László Sándor*: *Martin Schmeizel. In: Új magyar irodalmi lexikon. 3. kötet. Főszerk. Péter László. Bp., 1994. 1782.*; [*Monok*], 2006. 195; *Monok*, 2006. 94.

⁸⁷ *Agnethler, 1751. [5]*; *Csapodi – Tóth – Vértesy, 1987. 150.* Tóth András az egyetlen, aki a nemzeti bibliográfia megnevezést használja Schmeizel kéziratok munkájára.

⁸⁸ *Vö. Seivert, Johann*: *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften. Preßburg: im Weber und Korabinskischen Verlage 1785. 370.* (a továbbiakban: *Seivert, 1785.*); *Hirsching, Friederich Carl Gottlob*: *Historisch-litterarisches Handbuch berühmter und denkwürdiger Personen, welche in dem achtzehnten Jahrhundert gelebt haben. Bd. 11,1. Scheller – Schmidt. Leipzig, 1808. 214.*; [*Schwarz, Carl*]: *Martin Schmeizel Professor der Philosophie und Geschichte an der Halle’schen Universität, kön. preuß. Hofrath etc nach seinem Leben und Wirken dargestellt. In: Transsilvania. Beiblatt zum Siebenbürger Boten, (6) 1845. Nr. 48. 214–216. itt 216.*

⁸⁹ Az ilyen jellegű kijelentésekre történő szakirodalmi hivatkozásokat a könyvtár történetét tárgyaló, *A hungarica-, ill. transylvanica-könyvtár története* című alfejezetben adom közre.

⁹⁰ Hallei hungarica-kutatásaim során több olyan kötet is előkerült, amelybe Schmeizel tanítványai (pl. a Barnekov-fivérek, de mások is) szívhez szóló, saját kezűleg a könyv belső borítójára írt szavakkal ismerték el mesterük érték vállalt áldozatos tevékenységét és érdemeit.

⁹¹ A könyvtár nem elhanyagolható részét tették ki a tulajdonos saját, nyomtatásban vagy kéziratban maradt munkái. Ez a többféle kiadást megért művek egyes példányait, a cikkeik tartalmazó főleg hetilapok számain és a máig kiadatlan kéziratokat egybevéve száznál is több művet jelent. Ez pedig a korszak tudósradsadalmát jellemző garafomán attitűd ismeretében is igen figyelem-

A katalógusokból és a már rekonstruált könyvtárrészből azonban elég egyértelműen kitűnik, hogy Schmeizel egyetemi előadásaihoz és szemináriumaihoz tudatosan gyűjtötte a szakirodalmat. Tudományos munkáinak hivatkozásaiban és publicisztikai írásainak jegyzeteiben szintén főként a saját könyvtárában fellelhető szerzők nevei és műveik címei köszönnek vissza. A céltudatos, programszerűen is megalapozott gyűjtés azonban leginkább a hungarica-, ill. transylvanica-anyag összeválogatása kapcsán érhető tetten. Erről a későbbiekben még részletesen szólok majd.

Ami az állomány egyéb, egyetemes részét illeti, egy komplett korabeli tudóskönyvtár képe tárul elénk. Mintegy 1670 kötetével a Schmeizel-könyvtár nem számított igazán nagy könyvtárnak a korabeli német viszonyok között, inkább a középkategóriába helyezhető. Kárpát-medencei viszonylatban viszont igen jelentősnek mondható. A jobbára kolligátumkötetekbe 4000-nél is több művet kötöttett.⁹² Így viszont máris egy meghatározó mennyiségű könyvanyaggal állunk szemben. A tulajdonos könyveit használta is, nála tehát nem áll fenn annak a veszélye, ami az ekkora méretű könyvtárakkal kapcsolatban manapság fel szokott merülni az elemzések kapcsán, tudniillik, hogy az állomány mérete és összetétele ugyan lenyűgöző, de semmi nem utal annak olvasására. Schmeizel eddig fellelt könyveiben, legalábbis a legtöbben, gazdag kézírásos jegyzetanyag található.⁹³ (Némely esetben a jegyzetek mennyisége nagyobb, mint az eredeti, nyomtatott szöveg. Ilyen szinte kizárólag a *historia litteraria*val foglalkozó műveknél érhető tetten. Úgy vélem, ez jelzés értékű Schmeizel egész életművének vonatkozásában és a magyarországi *historia litteraria* történetében elfoglalt helye szempontjából.)

Amint azt már említettem, Schmeizel könyvtárában minden olyan tudomány-szak alapvető, sőt akár ritkaságszámba menő szakirodalmi megtalálható, amellyel ő maga is foglalkozott. Ez természetes. Mint ahogy az is, hogy a történeti művek aránya a legnagyobb a gyűjteményben. Őket követik a segédtudományokról szóló munkák. Feltűnően sok a bibliai, teológiai tárgyú és a lelki-ségi témájú könyvek száma. Címeik és szerzőik nevei általában a pietizmus szel-

reméltó mennyiség. (Mindennemű műveinek jegyzékét lásd *Verók Attila*: „Es blickt die halbe Welt auf deinen Lebens-Lauff, / Und nimmt das, was Du schreibst, mit grosser Ehrfurcht auf.” Martin Schmeizel (1679–1747) élete és munkássága. Doktori disszertáció. Kézirat. Szeged, 2008. 413 p. Függelékének megfelelő részében.)

⁹² Azért nem mondok konkrét számokat, mert az állomány számszakilag pontos darabszáma nem adható meg. Az 1748-as katalógusban például jócskán találunk olyan hungarikumokat – hogy csak ezt a könyvtárrészt emeljem ki –, amelyek nem szerepelnek az 1751-es katalógusban, és viszont. Megint csak mást mutat az eddig rekonstruált állományrész is: feltűnnek benne olyan művek is, amelyek egyik katalógus állományában sem szerepelnek. A számok megadásánál tehát óvatosan jártam el, az általam jelenleg összeszámolt darabszámoknál (1.674 kötet, 4.075 mű) kisebb értéket adtam meg. Az 1748-as katalógusban többször előfordulnak „*Varia Hungarica*”, „*Miscellanea Historia Hungarica*” vagy „*74 opuscula germanica ad historiam praecipue Hungaricam pertinentia*”, illetve „*alia rariora*” típusú, összefoglaló leírások, amelyek feloldhatatlanságuk miatt nem sok kézzelfogható tényt közölnek. Sajnos, még az ilyen jellegű, magyar vonatkozású, összefoglaló címek sincsenek mindenkor kibontva az 1751-es katalógusban sem.

⁹³ A jegyzetek tényére sokszor utal maga Agnethler is katalógusában, márpedig ez csak akkor képzelhető el, ha feltűnően sok marginália gazdagítja a könyveket, különben említésük egy nem ezek regisztrálásának szándékával készült, nyomtatott katalógusban feleslegesnek tűnne.

lemiségéről árulkodnak. Az állomány legjelentősebb részét az előbb felsorolt szakokba utalható könyvek teszik ki. Ezen túlmenően azonban találkozunk rózsakeresztesekkel vagy szabadkőművesekkel foglalkozó könyvekkel is. Több munkát gyűjtött össze a könyvnyomtatás történetével és technikai fejlődésével kapcsolatban is. Érdekelte a csillagászat és a vadászat is (vagy legalábbis annak technikai vonatkozásai). Többször botlunk szépirodalmi munkákba is a jegyzéken (antik szerzők humanista vagy korabeli kiadásai, kortárs szerzők verses vagy prózai szövegei). Nem állhatott távol Schmeizeltől a játék sem a mindennapi életben, hiszen több olyan mű is sorakozott polcain, amelyek különféle játékokkal foglalkoztak.

A széles érdeklődési területről, amely főleg a szellemtudományok felé irányult, de a természettudományok alapvető műveinek olvasását is magában foglalta, egy tényt szeretnék még kiemelni: a Schmeizel-könyvtárban mintegy száz tudóskönyvtár nyomtatott jegyzéke található meg. Véleményem szerint ez igen sokat mond. Nyilván ezekre szüksége volt nagy tudománytörténeti összefoglalásának megírásához, de témám szempontjából van egy ennél fontosabb aspektus is. A katalógusok alapján az nyilvánvalónak látszik, hogy Schmeizel tudatosan készült saját könyvtárának, köztük a hungarica-anyagnak a gyűjtésére. Pontosan, programszerűen felkészült tehát mind az általános, mind a speciális állomány összeállítására. Híres alapossága ezen a területen is megnyilvánult. Így már csak sajnálhatjuk, hogy a minden bizonnyal hasonló előkészületek után megírt bibliográfiája a magyar vonatkozású könyvekről elveszett. Biztosan tartogatott volna érdekességeket a retrospektív nemzeti bibliográfiát jelenleg is készítő szakemberek számára.

A könyvállomány nyelvi összetétele könnyen vázolható. A német nyelvű munkák képezik a túlsúlyt, velük közel azonos számban találunk latin nyelvű irodalmat. Körülbelül egy tucat a francia nyelvű könyvek száma. A több ezer mű között egyetlen egy olasz és egy spanyol nyelvű munka is felbukkan. Ugyan egyik jegyzéken sem szerepel, de Brassóban rábukkantam egy Schmeizelhez írt görög nyelvű nyomtatványra is. Emellett egy svéd és egy angol nyelvű, neki címzett kiadvány is előkerült Nagyszebenből. Minden bizonnyal ezek az alkalmi költemények is eljuthattak hozzá, és könyvtárát nyelvi szempontból is gazdagították.⁹⁴

2. 2. A könyvtár hungarica vonatkozású része

Amint azt a könyvtár teljes állományának rövid bemutatásakor már láthattuk, egészen pontos számok nem adhatók meg a könyvekkel kapcsolatban. Nincs ez másképpen a hungarica vonatkozású nyomtatványok esetében sem. Jelenlegi számításaim szerint a hungarica-könyvek száma: 535. Egy ennyire speciális gyűjtemény esetén ez igen tekintélyes mennyiségnek nevezhető mind európai, mind magyarországi környezetben. Sőt, ha tekintetbe vesszük, hogy például Bél

⁹⁴ A szövegek címleírását és – egy kivétellel – szövegét lásd a három jegyzettel korábban említett disszertáció *Függelékének* a *Martin Schmeizelhez írt alkalmi költemények és prózai szövegek* című részében (görög: 196. oldal, svéd: 283. oldal, angol: 286. oldal).

Mátyás nemrégén előkerült könyvtárának (teljes!) jegyzéke nem sokkal több tételt foglal magába, akkor értékelhetjük igazán Schmeizel figyelemreméltó teljesítményét, amit a magyar könyves kultúra emlékeinek regisztrálása és megmentése terén végzett.

Itt azonnal meg kell jegyeznünk, hogy a könyvtári szempontú hungarica-fogalom megléte híján – hiszen ennek definícióját és a gyűjtési szempontokat csak Szabó Károly (1824–1890) teremtette meg a 19. század második felében – Schmeizel a gyűjtést még csak főleg egy szempontra (ti. a tartalmira) koncentrálván tehette meg. Teljesen hiányzik nála például a nyelvi szempont, hiszen egyetlen magyar nyelvű nyomtatvány sem szerepel a könyvtáráról készült katalógusokban.⁹⁵ A területi és személyi hungarica gyűjtése sem meghatározó számára, hiszen pusztán olyan Kárpát-medencei nyomdahelyeket találunk a katalógusok lapjain, ahol magyar vonatkozású, azaz a tartalmi hungarica körébe eső írásművet nyomtattak, és szinte kizárólag olyan magyarországi szerzők nevei köszönnek vissza a könyvek címlapjáról, akik valamilyen magyar vonatkozású szöveget állítottak elő. Ennek ismeretében még inkább ámulatba ejtő a hungarica-dokumentumok magas száma.

Annyi azonban mindenképpen hozzátartozik az igazsághoz, hogy több tucat könyvet már a tulajdonos halála után Agnethler csatolt a könyvtárhoz. Ezeket azonban nem kezelem külön csoportként, hiszen szerves folytatásai az állomány többi részének.

2. 3. A hungarica-, ill. transylvanica-könyvtár története

A könyvtár kialakulásának története minden bizonnyal az előzőekben már bemutatott feltételezések szerint folyhatott. Az első kézzelfogható jelet arra vonatkozóan, hogy Schmeizelnek a könyvekkel kapcsolatban bizonyos szándékai lehettek 1744-ben tapasztaljuk, amikor Halléban kiadja tudóskönyvtára azon darabjainak katalógusát, amelyek Magyarország és Erdély történetével kapcsola-

⁹⁵ Egyetlen magyar nyelvű Biblia létezése bizonyítható egykori könyvei között. Ezt ajándékozta a jénai egyetemi könyvtár számára, amikor a weimari herceg kinevezte a jénai egyetem könyvtárának őrévé és vele párhuzamosan a filozófia és történelem professzorává. A kettős kinevezés alkalmából Schmeizel egy díszített, fehér-szürke bőrrel borított, fatáblás, fölió méretű, magyar nyelvű katolikus Bibliával ajándékozta meg a könyvtárat, amely jelenleg is a jénai egyetemi könyvtár tulajdonát képezi: *Szent Biblia. Az egész Kereszténységben bé-vött Régi Deák bőitűből Magyarra fordította A' Jépus-alatt Vitézkedő Társaság-béli Nagy-Szombati Káldi György Pap. Nyomtatta Béchben a' Kolóniai Udvarban, Formika Máté. M.DC.XXVI. Esztendőben.* (Mai leltőhelye: Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena; jelzete: 2 Theol.XIV,10.) A címlap előtti üres lap verzóján az alábbi szöveg olvasható Schmeizel keze írásától: „*Hvnc Scripturae Sacrae Codicem Hvngarica lingua a Georgio Kaldy Societ. Jesu vt jvcvm imperitioribvs taceret evlgtvm, in qvalecnqve avgmentvm bibliothecae pvblicaе svb initvm professionis philos. extraord. vt et inspectionis bibliothecae Academicæ mvnvs, gratamente et in exemplvm more maiorum lavdabili institvtvm obtvlt. Martinvs Schmeizel A. O. R. MDCCXXII. d. 18. Nov.*” Jó könyvtárhoz illően a címlap elé külön papírlapon befűzte a magyar címlap német nyelvű fordítását is: „*Biblia das ist: Die gantze Heilige Schrifft in der gantzen Christenheit eingeführet undt Aus der alten Lateinischen Version ins Ungarische übersetzt durch Georgivm Kaldi Einen, Unter der Societät Christi streitenden Prister Zu Tyrnau. Wien, gedruckt in Colonisch Hoff Von Matthaeo Formica. Anno MDCXXVI.*”

tosak.⁹⁶ Ennek előszavában és nem sokkal később a Leipziger gelehrte Zeitung 1744. szeptember 17-i számában⁹⁷ szintén 200 birodalmi tallérért felkínálta speciális gyűjteményét annak, aki hajlandó azt megvenni. Az árat Schmeizel még a korabeli viszonyok közepette is meglehetősen alacsonyra szabta. Ezzel célja az lehetett, hogy könyvtárának ezt a részét egyben hagyományozhassa át az utókorra, tehát annak darabjai ne szóródjanak szét a tudóskönyvtárak történetére oly sokszor pontot tevő könyvaukciók egyikén. Valamilyen behatásra (családja, barátai, kollégái kérésére vagy érdeklődő vevő híján?) azonban Schmeizel elállhatott eredeti szándékától, hiszen a felkínált könyveket még 1747 közepén, halála előtt is saját tulajdonában találjuk, sőt a visszaemlékezések szerint még halála előtti utolsó óráiban is ezek rendezgetésével foglalkozott.⁹⁸

Egyelőre nem sikerült a nyomára akadnom annak, hogy mi történt a könyvekkel az 1747. év második és az 1748. év első felében. Agnethler ugyanis ekkor állította össze a könyvtár teljes állományáról készült katalógust. A *Bibliotheca Schmeizeliana* előszavában már azt mondja, hogy a könyvtár készen áll az aukcióra, és a könyvek kalapács alá kerülésük előtt egy hónapon keresztül megtekinthetők. Már lehetséges vásárlókról is van tudomásunk.⁹⁹ Az aukciót minden bizonnyal megtartották, hiszen a könyvek szétszóródtak. Hogy az állománynak legalábbis a magyar vonatkozású része saját elhatározásból tett vásárlás vagy a család felajánlása révén, illetve a szebeni városi tanács felkérésére és Agnethler által lebonyolítva került-e a helmstedti professzor tulajdonába, azt kideríteni egyelőre nem tudtam. Egy biztos: az eddig rekonstruált hungaricakönyvek nagy részében megtalálható Agnethler szépen metszett, „Ex libris Mich. Gottlieb Agnethleri Eqvit. Transilv. Patr. Cibin.” feliratú ex librise. Tehát a könyvek az ő tulajdonát képezték egy ideig. Helmstedtbe kerülve magával vihette a könyvtárat, ahol főleg Schmeizel saját munkáinak újabb felhasználója akadt Franz Dominicus Häberlin (1720–1787) történetíró személyében.¹⁰⁰ Az ő

⁹⁶ A 26 oldalas, octavo formátumú kiadvány bibliográfiai leírását lásd a 73. jegyzetben.

⁹⁷ A rövid ismertető az újság LXXV. számának 670. oldalán olvasható. Fontosságát az is alátámasztja, hogy az 1751-es katalógus összeállítója bevezetésében szó szerint közli az egész szöveget (vö. Agnethler, 1751. [7–8.]).

⁹⁸ „Ferner gehöret hieher: Bibliotheca Hungarica, sive de scriptoribus rerum Hungaricarum, Transilvanicarum, vicinarumque Provinciarum commentatio litterario-critica. Mit dem Schluß dieses bey der Ungarischen und Siebenbürgischen Geschichte unentbehrlichen Werckes, ist der Wohlseel. Herr Verfasser noch an seinem Sterbetag beschäftigt gewesen, hat auch solches zwar gänzlich zu Stande gebracht, darzu aber alsogleich einen Verleger ausfindig zu machen haben ihn todtdraufende Umstände gehindert.” (Vö. [Agnethler, 1748. [5]].)

⁹⁹ Vö. Agnethler, 1748. bevezető részét.

¹⁰⁰ Az egyik Häberlin által birtokolt könyvben az alábbi bejegyzés olvasható: „Hanc Operum suorum Collectionem adornavit ipse B. Autor, cui etiam debentur insignes additiones et emendationes, in his tribus Operum ipsius Tomis. Post eius mortem auctionis lege cesserunt Clariss[im]o D[omin]o Agnethlero, postea Professori Helmstadiensi, quo defuncto, eiusque Bibliotheca sub hasta divendita, haec operum Schmeizelianorum Collectio emtionis iure professorem nacta est Haeberlinum D. Helmstadii. A. C. MDCCLII d. 2. Aug.” (vö. Die Karlsruher Handschriften. Erster Band: Nr. 1-1299. Mit einem Vorwort von Wilhelm Brambach. Neudruck mit bibliographischen Nachträgen. Wiesbaden, 1970. (Die Handschriften der Badischen Landesbibliothek in Karlsruhe; Bd. 4) [később: Die Karlsruher Handschriften, 1970.], Nr. 411)

általa megszerzett könyvek Schmeizel-hagyaték néven ma is megtalálhatók a karlsruhei Badische Landesbibliothekben.¹⁰¹

Időközben Agnethler szerződést köthetett a szebeni városi tanáccsal, akik szerették volna megvenni ezt az egyedülálló transylvanica-könyvtárat az erdélyi szász nemzet számára,¹⁰² és abból – Samuel von Brukenthal hasonló kezdeményezését megelőzően – egy nyilvános könyvtárat létrehozni az erdélyi szász fővárosban.¹⁰³ Az újabb jegyzék formájában összeállított állománykatalógussal kísért könyvanyag a bejegyzések és a raktári jelzetek tanúsága szerint a szebeni evangélikus gimnázium tulajdonába, illetve onnan később mai lelőhelyére, a Brukenthal Könyvtárba került. A könyvek száma erdélyi útjuk során szintén mecsappanhatott, amint erről az Erdély több könyvtárában (pl. Marosvásárhely, Kolozsvár, Brassó) fellelhető példányok is árulkodnak. Hogy a Schmeizel-könyvtárból összesen hány kötet, illetve hány mű érkezett egykori szülőföldjére, és hogy azokból mennyi található meg még ma is, arra csak akkor tudok majd megközelítő bizonyosságú választ adni, ha befejeztem a szász „nemzeti könyvtár” régi könyves állományának az átvizsgálását.

2. 4. A hungarica-, ill. transylvanica-könyvtár állományának összetétele¹⁰⁴

Az állomány összetétele igen könnyen elemezhető: megközelítőleg 95 százalékból a magyar történelem valamely eseményével foglalkozó munkákból áll össze a könyvtár. A középkor érthető módon – hiszen erről alig született nyomtatott könyv – meglehetősen alulreprezentált. A Mohács utáni magyar eseményeket tárgyaló munkák azonban már szép számmal megjelennek a gyűjteményben. A 16. és 17. századi magyar-török összecsapásokról szóló, elsősorban néhány lapos nyomtatványokban, újságokban, röplapokon megjelent beszámolók igen jelentős részét képezik a teljes állománynak. Ebből a korszakból is a legjelentősebb a tizenöt éves háború (1591–1606), amelyhez mintegy 70 nyomtatvány kapcsolható a bibliotékában. Ugyancsak jelentős figyelmet szentelt Schmeizel az 1610-es évek végén és a 20-as évek elején lezajló, Bethlen Gábor nevével fém-

¹⁰¹ Lásd Die Karlsruher Handschriften, 1970. 69–70.

¹⁰² „ab Agnethlero 200. Imperialibus emtae, auctae, metropolitanae urbis Cibinensis Senatui venditae, et novissime in Transilvaniam deportatae” (idézi Kaiser, 1977. 84.).

¹⁰³ Csapodi – Tóth – Vértessy, 1987. 150.

¹⁰⁴ Mélyreható elemzésbe itt nem kívánok bocsátkozni, hiszen erre már tettem kísérletet más helyeken. Vö. Verók, Attila: Kurzer Überblick über die erste Hungarica-Privatbibliothek der Welt. In: Wissenschaften im Dialog. Studien aus dem Bereich der Germanistik. Band 1. II. Internationale Germanistentagung Wissenschaften im Dialog 20–22. Februar 2008. Herausgegeben von Szabolcs János-Szatmári in Zusammenarbeit mit Judit Szűcs. Klausenburg; Großwardein, 2008. 131–147. (Schriftenreihe des Lehrstuhls für germanistische Sprach- und Literaturwissenschaft der Christlichen Universität Partium / Großwardein; Band 4), vagy Verók, Attila: Ein Gelehrter und seine Gelehrtenbibliothek als die erste Hungarica-Privatbibliothek der Welt. In: Radimská, Jitka (ed.): K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven (Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles / Zur Erforschung der Schloss-, Bürger- und Kirchenbibliotheken / Investigaciones en las bibliotecas aristocráticas, burguesas eclesiásticas). Jazyk a řeč knihy. České Budějovice, 2009 [2010!]. 309–328. (Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis – Opera Romanica; 11)

jelzett megmozdulások európai visszhangjáról még elérhető dokumentumok összegyűjtésének is. Ehhez a témához mintegy 40 nyomtatvány köthető. Az 1660-as és 80-as évek török harcairól fennmaradt kiadványok szintén szép számmal megtalálhatók a könyvtárban (közel 120 darab). Az 1670-es években felfokozott magyarországi protestánsüldözéshez kapcsolható művek szintén kiemelendő pontját jelentik az állományban (körülbelül 20 tétel). A 17. század végén elcsituló török harcok után egyre több munka foglalkozott például az erdélyi szászok történetével, eredetével, jogalkotásával, egyháztörténetével, így ezek a munkák szaporodtak meg Schmeizel könyvespolcain (mintegy 30 mű). Újabb csomópontot képez a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711), melynek eseményeiről mintegy 20 könyv számol be. Ezután már nem lehet hasonló, egy téma köré gyűjthető csoportokat kialakítani az állományban. A fennmaradó állományrészben a magyar történelem 18. század közepéig ívelő időszakának bármely, eddig nem említett eseményéhez találhatunk nyomtatványokat. Legjellemzőbb módon azonban a 18. században keletkezett és sokszor ennek az időszaknak a történéseivel foglalkozó disszertációkba vagy disputációkba botlunk a katalógusokban, illetve a már rekonstruált állományrészben. Schmeizel jénai és hallei tevékenysége idején megjelent nyomtatványokból van a legtöbb a könyvtárban (mintegy 200 nyomtatvány). Persze nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ezekből közel 50 tétel a szerző saját munkáinak nyomtatásban megjelent változatait jelenti.

Ha a nyomdahelyek felől közelítjük meg az állományt, akkor szintén megragadhatók kristályosodási pontok. A biztosan azonosítható nyomdahelyek száma a hungarica vonatkozású nyomtatványok esetében: 55. Ebből a 16. században Bazel (4 tétel) és Frankfurt (13 tétel) emelkedik ki, bár ebben a században rengeteg az anonim provenienciájú kiadvány (40 tétel). A 17. században, nyilvánvalóan az újság-, illetve röplapok miatt még mindig igen nagy az azonosíthatatlan nyomdahelyű nyomtatványok száma (legalább 70 tétel).¹⁰⁵ Ekkor azonban már igazi nyomdászati központokkal is számolnunk kell, ahol sok magyar témát érintő nyomtatvány látott napvilágot (Amszterdam 6 tétel, Frankfurt 17 tétel, Lipcse 7 tétel, Nürnberg 23 tétel, Ulm 8 tétel). A 18. század első felének kiadványai egyértelműen három helyszínről, Halléből (57 tétel), Jénából (40 tétel) és Lipcseből (13 tétel) származnak.

Ha egy pillantást vetünk a statisztikára, akkor a számokból legalább két dolgot leszűrhetünk. Először is, hogy az egyes korszakokban kiemelkedő, nyomdászati és könyvkereskedelmi központ szerepét betöltő városok (a 16. században Bazel és a Majna menti Frankfurt, a 17. században Frankfurt és Nürnberg, a 18. században pedig Halle, Jéna, Lipcse) szolgálhattak természetes módon a viszonylagos visszafogottsággal működő, és a magyarországi könyvigényt kielégíteni képtelen Kárpát-medencei nyomdák mellett a hungarica-nyomtatványok megjelenési helyeül. Így van jogosultsága az említett városok nagy könyvtáraiban – ahol a helyi nyomdatermékek a legnagyobb valószínűséggel és számban

¹⁰⁵ Viskolcz Noémi kutatásai és szívélyes szóbeli közlése alapján úgy tűnik, hogy az anonim kisnyomtatványok jelentős része Augsburgból, Nürnbergből és Frankfurtból származik.

előfordulhatnak – a hungarica-kutatások intenzívebbé tételére, hiszen nagy eséllyel lehet ezekről a helyekről még eddig ismeretlen nyomtatványokra akadni.

Másodszor, és ez főleg a 18. század elejére igaz, Schmeizel kézenfekvő módon olyan helyekről szerezte, szerezhette be könyvtárának darabjait, ahol maga is a legtöbbet tartózkodott. A történelmi pillanat megint szerencsés: a 18. század elejének nagy németországi nyomdászati és könyvkereskedelmi központjaiban vagy azokhoz közel tévkenykedett, műveit is itt jelentette meg. Ezentúl a nevezett helyek említett időszakában éppen a magyarok túlsúlya vagy legalábbis meghatározó száma volt jellemző a felsőoktatási intézményekben, ahol Schmeizel éppen tanított, így a hungarus-tudatú értelmiség első írásos műveinek születésénél jelen lehetett, és munkáikat is könnyedén megszerezte.

Summa summarum: szerencsés módon a megfelelő pillanatban volt a megfelelő helyen, így csak hálásak lehetünk neki azért, hogy a csupán rövid ideig fennálló, kíváncsú konstellációt kihasználva a magyar művelődés- és könyvtörténet szempontjából kiemelkedő bibliográfiai tevékenységnek szentelte életműve nagyobb hányadát.

3. Összegzés

A jelen munkában arra tettem kísérletet, hogy egyedülálló könyvgyűjteményének bemutatásával egy olyan személy működésének jelentőségére hívjam fel a figyelmet, aki ugyan a magyarországi *historia litteraria* 18. század eleji történetében kulcsszerepet játszott, tevékenységének megfelelő értékelése és életművének méltatása mégsem történt meg mindaddig a hazai szakirodalomban. Már Johann Seivert 1785-ben megjelent tudóslexikonában azt írta: „Ennek a férfiúnak a története, aki miatt népünknek nem kell szégyenkeznie, a tudós világban ismertebb, mint saját hazájában; és értéke bizonyára sehol sem alacsonyabb fokú, mint önnön honfitársai körében”¹⁰⁶ Ha már a Schmeizel halálát követő egy emberöltő múlva ez a véleménye a hazai viszonyokat jól ismerő szerzőnek, akkor mit mondhatnánk ma ebben a kérdésben. Azt, hogy a köztudatban egyáltalán nem él Martin Schmeizel neve, a tudományos világban pedig tudnak ugyan róla, mégis igen kevés helyen említik, noha – és remélem, hogy tanulmányom erre meggyőző példával szolgált – ott lenne helye a magyar művelődéstörténet központi alakjainak sorában. Néhány, reményre okot adó momentumot azonban érdemes megemlíteni ezzel kapcsolatban. Az utóbbi években Schmeizel neve egyre többször felbukkan a *historia litteraria* történetét, művelésének elveit és módszereit tárgyaló, magyar tudományos munkákban. Igaz, hogy még csak egy-két mondatban emlékeznek meg róla, de már ez is azt mutatja, hogy működésének fontosságát kezdik egyre inkább fel-, illetve elismerni. Az erdélyi szász tudományos körök pedig oly módon próbálták meg korábban rehabilitálni megfakult emlékét, hogy halálának 250. évfordulója alkalmából (1997), illetve egyéb

¹⁰⁶ Az eredeti szöveg Seivertnél így hangzik: „Die Geschichte dieses Mannes, dessen sich unsere Völkerschaft nicht zu schämen hat, ist der gelehrten Welt bekannter, als selbst seinem Vaterlande; und sein Wehrt gewiß nirgends unerkannter, als unter seinen Landsleuten.” (Ford. Verók Attila – vö. Seivert, 1785. 367.) Joseph Trausch mintegy száz évvel később szinte szó szerint átveszi a szöveget életrajzi lexikonában (lásd Trausch, 1871. 185.)

események kapcsán több lapjukban, kiadványukban is egy-egy hosszabb bekezdést, cikket szenteltek a schmeizeli életmű bemutatásának.¹⁰⁷

Tanulmányomban implicite – egyedinek számító könyvtárának rövid bemutatásán keresztül – azt a tételt jártam körül, hogy miként alakulhatott egy széles, alapos, eruditív műveltséggel rendelkező, Európa keleti végeiről, tehát a perifériáról érkező tudós ember sorsa Nyugat-Európában, és hogyan tudott érvényesülni saját erejéből tudományos téren első generációs értelmiségiként a polihisztorizmus korszakában. Schmeizel nevéhez egy tucat tudományágban (világi és egyháztörténet, jogtörténet, helytörténet, tudománytörténet, irodalomtörténet, kartográfia, heraldika, publicisztika, statisztika, numizmatika, pedagógia) valamilyen újítás, úttörő kezdeményezés fűződik, ami azt eredményezi, hogy több diszciplínában a nemzetközi szakirodalomban is nyilvántartják. Mivel neve hamarabb vált ismertté külföldön, mint hazájában, így szerencsésen alakult magyar szempontból oly fontos terveinek megvalósulása is, hiszen a magyarországi *historia litteraria* körében végzett kutatásainak eredményei és hungarica vonatkozású könyvészeti tevékenysége nemzetközi szintén zajlott. Ilyen háttér ismeretében megkockáztatom kijelenteni azt, hogy Schmeizel a széles szakmai publikumtól elzártan, Erdélyben maradván pusztán egy jó helytörténésszé válhatott volna, míg a korabeli könyvkereskedelem, könyvkiadás és oktatás németországi központjainak számító Jénában és Halléban kiteljesedhetett. Szerencsés történelmi pillanatban tartózkodott a megfelelő helyen, így fordulhatott az elő, hogy a magyar művelődéstörténet iránt éppen ebben az időszakban elkezdődő nemzetközi érdeklődés egyik alakítójává, sőt központi figurájává válhatott. Hungarustudatú peregrinus diákok generációit ismertette meg saját országuk kultúrájának számtalan aspektusával, és nevelt ki közülük többeket, akik aztán maguk is történeti, illetve hungarica-kutatásokba kezdtek.

Oktatói és tudományos szakírói tevékenysége mellett élete fő műveként tartjuk számon a világ első olyan magán gyűjtésű hungarica-könyvtárát, amely

¹⁰⁷ Vö. Schuller, Hans: Martin Schmeizel – ein siebenbürgisch-sächsischer Gelehrter. In: Neuer Weg, 4. (1976) Nr. 3., 5.; Schuster-Stein, Paul: Ein gut unterrichteter Zeitgenosse. Zum 250. Todestag des Historikers Martin Schmeizel. In: Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien, 5. Jahrgang, Nr. 1168. 8. August 1997. 5.; Meschendörfer, Hans: „...wichtige Wahrheiten, in die Feder dictiert”. Zwei wertvolle Handschriften als Neuerwerbungen in der Siebenbürgischen Bibliothek Gundelsheim. In: Siebenbürgische Zeitung, 43. Jahrgang, 1. Folge, 15. Januar 1993. 6. és Uő.: Die Kronstädter in der Welt. In: Roth, Harald (Hg.): Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadtgeschichte. München, 1999. 253–267. – A százoknál annyiban jobb a helyzet Schmeizel kapcsán, hogy némely történésük Schmeizel Erdélyre vonatkozó műveit historiográfiai szempontból beépítette saját munkáiba, illetve az egykori polihisztor tevékenységéről röviden, de többször is megemlékezett (vö. Klein, Karl Kurt: Das 'Rätsel der siebenbürgischen Sprachgeschichte'. Die Goten-Geten-Daken-Sachsengleichung in der Sprachentwicklung der Deutschen Siebenbürgens. In: Uő.: Transsylvanica. Gesammelte Abhandlungen und Aufsätze zur Sprach- und Siedlungsforschung der Deutschen in Siebenbürgen. München, 1963. 90–139. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission; Bd. 12); Armbruster, Adolf: Romanitatea Romanilor. Istoria unei idei. București, 1972; Uő.: Vorarbeiten zu einer Geschichte der siebenbürgisch-sächsischen Historiographie. In: Südostdeutsches Archiv, Bde XIX/XX. 1976–1977. 20–52.; Uő.: Martin Schmeizel. In: Ștefănescu, Ștefan (Szerk.): Enciclopedia istoriografiei românești. București, 1978. 294. és Uő.: Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre sași România în cronică săsească. București, 1980.).

konceptiózusan a magyar történelem témakörében nyomtatásban – elsősorban németországi nyomdahelyeken – megjelent könyvek összegyűjtésén alapult.¹⁰⁸ Ötszáz műnél is nagyobb állományával kiemelkedő jelentőségű speciális gyűjteménynek számított a korban, és harmonikusan beilleszkedett a korai felvilágosodás korszakára jellemző, a források összegyűjtésére és regisztrálására irányuló tudományos törekvések vonulatába. Schmeizel – saját gyűjteményére alapozva – egy tudós- és írói lexikon, tulajdonképpen egy magyar nemzeti bibliográfia megírását tervezte, munkája azonban kéziratban maradt, az pedig elveszett. Gazdag életművére ebből a szempontból nem tudott tehát pontot tenni.

A jelen tanulmány alapvető szándéka tehát abban ragadható meg, hogy a korai „hungarológiai” tevékenység elindítójaként és a 18. századi magyarországi *historia litteraria* központi, meghatározó alakjaként aposztrofálható Martin Schmeizel történeti munkásságára irányítsa a figyelmet, és folytassa a megkezdett folyamatot az annak rehabilitálása felé vezető úton.

¹⁰⁸ Többen feltették már nekem az utóbbi időben a kérdést (például Szelestei N. László és Tüskés Gábor), hogy miért a Schmeizel-könyvtárat titulálom az első, főként történeti hungarikumokat tartalmazó magánkönyvtárnak a világon, és miért nem veszem számításba azt a jelentős gyűjteményt, amelynek a létrejötte szintén a Saale partján fekvő Halléhoz köthető. Konkrétan a „hallei magyar könyvtár” alapítójának, az exuláns Cassai Michaelis Györgynek (1640–1724) a könyvtárgyarapító tevékenységére gondolnak, amikor 1725-ben a 16. század óta folyamatosan létező wittenbergi magyar bursa bibliotékáját saját könyveivel gazdagította. Ez a vegyes gyűjtemény aztán majd 1823-ban került a hallei egyetemi könyvtárba, mintegy negyedével megnövelve annak korabeli állományát! Válaszom a kérdésre e tények ismeretében a következő. Bár egyetlen alkalommal mértékadó magángyűjteménnyel kiegészülő kollektív gyűjtésű könyvtárról van szó, annak története és funkciója mégis egyértelműen intézményi könyvtári jellegéről és használatról árulkodik. A „Cassai-féle” könyvnyagrról tehát azt mondhatjuk, hogy az egykori Magyarország határain kívül található, legnagyobb egybefüggő magyar intézményi könyvtárat tisztelhetjük állományában. A kérdésről részletesebben lásd a nevezett könyvtár 1755-ös katalógusának kiadása kapcsán készült recenziómat: *Verók Attila* (ism.): *Bibliotheca Nationis Hungariae. Die Ungarische Nationalbibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle. Der Katalog aus dem Jahr 1755. Textausgabe der Handschrift der Széchényi Nationalbibliothek Budapest: Catalogus Librorum, Dissertationum, et Manuscriptorum Variorum ad Rem Hungaricam praecipue facientium ex Bibliotheca, quae Vitebergae est, Hungarorum congestus ab Adamo Latsny Turotzensi. Vitebergae Saxonum die XV. Nov. A.R.S.M.DCC.LV. Herausgegeben von Ildikó Gábor unter Mitwirkung von Silke Trojahn mit Beiträgen von István Monok und Dorothea Sommer. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag, 2005. 272 p. ISBN 3-487-13002-5. In: Iskolakultúra. Pedagógusok szakmai-tudományos folyóirata, 19. (2009) 3–4. sz. 166–168.*

Löffler Erzsébet

AZ EGRI FŐEGYHÁZMEGYEI KÖNYVTÁR BARKÓCZY ALBUMA

Eszterházy Károly püspök jóvoltából 1793-ban az egeri Líceum épületében 16 ezer kötetes könyvtár nyílt meg. A püspök eredeti tervei szerint egyetemi könyvtárat kívánt létesíteni, miután ez megghiúsult, gyűjteményét nyilvános könyvtárként bocsájtotta egyházmegyéje rendelkezésére. Az intézmény ma már 160 ezer könyvtári egységgel várja az olvasókat, köztük 34 kódex, 98 ősnymtatvány és számos értékes kézirat, köztük Mikes Kelemen törökországi levelei, a Szatmári békekötés szövegének magyar nyelvű fordítása, valamint az úgynevezett *Barkóczy Album*.¹ Esztétikai szempontból ez utóbbi a legbecsesebb. A kötet az egeri székesegyház Oltáriszentség imáadására alakult társulatának névsorát őrzi 1757-től 1803-ig vörös bőrkötésben, és *Mária Terézia Eucharisztia tiszteletének* egyik legszebb emléke. A kötet gerincmagassága 460 mm, terjedelme 210 lap, ebből 91 számozott és teleírt, a többi üres. Az első hét lap, melyeken illusztrációk találhatók, pergamen.

Vörös bőrkötésén elől–hátral nyomott, arannyal festett monstrancia látható IHS monogrammal és dupla, körbefutó girlanddal. Kötését 1791-ben *Gyalogai Ignác* könyvkötő, nyomdász, az egeri püspöki nyomda vezetője készítette.² Met-szése arany, hosszanti oldalán Isten szeme. Kiemelkedő szépségét az elején lévő hét, pergamenre festett vízfestmény biztosítja.

Barkóczy Ferenc 1745-től 1761-ig volt Eger püspöke, később esztergomi érsek, s mint az udvar egyik legbensőbb embere, elsőként a királyi család tagjait kívánta megnyerni az általa alapított társulat támogatására.

1710-ben született Zemplén vármegyében, tanulmányait Kassán, Nagyszombatban, majd 1729-től Rómában végezte, ahol a *Collegium Germanicum et Hungaricum* diákjaként a Szent Gergely egyetemen tanult. Hazatérése után Erdődy Gábor püspök egyengette pályáját, majd annak halála után, 1744-ben Mária Terézia Eger püspökévé nevezte ki, amit XIV. Benedek pápa hamarosan meg is erősített.

Rendkívül kedvelte a pompát, fényűző hajlamainak bizonyítéka volt a felsőtárkányi Fuorcontrasti (viszály nélkül)³ kastély, melyet utóda Eszterházy püspök lebontatott. Egerben (mint Heves és Külső Szolnok vármegyék örökös főispánja) 1748–1755 között ő építtette a vármegyeháza épületét.⁴ 1754-ben megalapította a püspöki tanintézményeket, a teológiai és a kánonjogi tanszakok mellé létrehoz-

¹ Egeri Főegyházmegyei Könyvtár, MS 2056. Címe: Album Solidatis S(anctis)s(i)mi Altaris Sacramen(ti)

² *Romhányi Károly*: A magyar könyvkötés művészete a XVIII–XIX. században. Bp., 1937. 260–261.

³ *Szmrecsányi Miklós*: Eger művészetéről. Bp., 1937. 63.

⁴ *Sugár István*: Az egeri püspökök története. Bp., 1984. 406–409. (a továbbiakban: *Sugár*, 1984.)

ta a bölcséleti és a matematikai tanfolyamot és az egészet püspöki iskolának nevezte el. Ezekből a tanintézményekből egyidejűleg eltávolította a jezsuitákat, arra törekedve, hogy az uralkodó törekvései szerint az oktatás az állam érdekeit jobban szem előtt tartó iskolafenntartók kezébe kerüljön.⁵

1761-ben az uralkodónő esztergomi érsekké nevezte ki. Ebben a minőségében is az udvar szilárd támaszának bizonyult, sorra vette ki az iskolákat és konviktusokat a jezsuiták kezéből. Oktatási kérdésekben a királynő mindig kikérte a véleményét. Azt tervezte, hogy egységes magyar iskolaszervezetet hoz létre, melyben a latin nyelv helyett a magyar és a német nyelvnek szánta a legfőbb szerepet, meg akarta szilárdítani a hitoktatás helyzetét és a matematika tanítására nagyobb hangsúlyt kívánt helyezni. Sajnos, ezen kérdésekben nem ért el számottevő eredményeket, csupán addig jutott el, hogy az egyházmegyéktől bekérte a szükséges adatokat, de még ezeket sem sikerült összegyűjtenie, Eszterházy Károly – utóda az egri püspöki székhelyben – például válaszra sem méltatta.⁶ Esztergomi érsekként elkezdte azon intézkedések sorát, melyek célja volt, hogy a primások visszatérhessenek esztergomi székhelyükre.

Az album teljes címe: „Album Sodalitatis S(anctis)s(i)mi Altaris Sacramen(ti) In Cathedrali Ecclesia Agriensi Pro Alma Diocesi Agriensi Per Indulta(m) Apostolica(m) Authoritate(m) Excell(enti)ss(i)mi Ill(ust)r(issi)mi ac R(everendissi)mi Domini Francisci Episcopi Agriensis e comitibus Barkoczy de Szala Perpetui in Pálócz Comitatum Heves et Exterior Szolnok Supremi Ac Perp(etui) Com(itis) Sacra(tissi)mar(um) Caes(arearum) M(aies)t(a)tum Status Cons(iliarii) Act(ualis) Intimi Erectae Anno a partu Virginis MDCCLVII. (Millesimo Septingentesimo Quinquagesimo Septimo).” Magyarul: A legszentebb Oltáriszentség Társulatának albuma, /amely/ a minden jóval teljes Egri Egyházmegye Egri Főszékesegyházában az igen kiváló és nagytekintélyű főtisztelendő Szalai Barkóczy Ferenc Pálócz örökös ura, egri püspök, gróf, Heves és Külső-Szolnok vármegyék örökös főispánja, a Szentséges császári Felségek titkos tanácsosa apostoli gyámolításával létesítettett, a szüzi születés után, 1757-ben.⁷

A címdalal on a szöveg alatt, a püspök háza népével térdel, három címer fölött. Az egyházmegyéé *Szent János apostol* – *evangélistát* (az egyházmegye védőszentjét) ábrázolja tollal a kezében, szemben vele az őt szimbolizáló sas, mellette *Barkóczy püspöki címere*, valamint a *magyar címer*.

Az Oltáriszentséget puttók veszik körül, ők tartják a felhőket, melyeken a monstrancia talpa áll, közelében egy angyal tálon emeli föl az adorálók szívét. (1. kép)

A címlapon és a püspök (utolsó) lapján kívül öt pergamen lapon találhatóak a királyi család tagjai akvarellfestésű arcképekkel, sajátkezü aláírásukkal és jelmondatukkal.

A második lapon *Lotaringiai Ferenc István*, Mária Terézia férje, német-római császár látható, féltérde ereszkedve, páncélban, vörös palástban. Az Oltá-

⁵ Soós Imre: Az egri egyetem felállításának terve. In: Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. V. kötet. Eger, 1967. 303–304.

⁶ Sugár, 1984. 419–421.

⁷ A szöveg fordítását és értelmezését köszönöm dr. Némethné Horváth Margitnak.

riszentséget egy koronás fekete sas tartja a csőrében a felhők között. A térdeplő uralkodóval szemben egy másik sas, karmai közt kardot nyújt a császárnak. A posztamensen vörös párnán két korona látható, egyik a német-római császári, másik pedig a jeruzsálemi királyi, ez utóbbit viselte koronázásakor, 1745-ben a frankfurti dómba menet.⁸ Sajat kezű bejegyzése egy posztamens előlapján lévő kartusban: „IMPERIO 1757. In te Domine Speravi. Franciscus.” (Tebenned bízom, Uram. Zsoltárok, 31,2). Érdekesség ezen a képen, hogy az Oltáriszentséget magába foglaló monstranciának csak az ostyaházát és a sugárkoszorúját festették meg, a talpat és a nodust nem, az egészet egy koronás sas tartja a karmaiban. Ebben a formájában a szentségtartóról akár azt is hihetjük, hogy a napot látjuk, ami szokásos istenszimbólum. Alatta három *sasfiók*, (napba néző madarak) utalva a Szentháromságra, valamint *DEO* felirat. A császár mellett két sziklán két *sasfészek* látható, egyiket egy fehér, másikat egy fekete sas őrzi. A két fészek a Habsburg és a Lotaringiai ház egyesülését jelzi Ferenc és Mária Terézia házasságával. (2. kép)

A harmadik lap *Mária Terézié*. Mária Terézia császárné, Magyarország és Csehország királynője Bécsben született 1717-ben. Apja VI. (III.) Károly német-római császár és magyar király, a Habsburg-ház utolsó férfitagja. Károlynak csak egy fia született, aki két hónapos korában meghalt, Mária Terézia volt a legidősebb a lánytestvérek között. Születése előtt három évvel, 1713-ban bocsátotta ki a császár a Pragmatica Sanctiót, mely kimondta a Habsburg-ház oszthatatlanságát, és lehetővé tette a nőági örökösödést. Ennek ellenére nem neveltették uralkodónak, trónra kerülésekor semmit sem tudott arról, hogy mik lesznek a feladatai. Uralkodásának kezdetét ráadásul a Habsburg örökösödési háború (1740–1748) zavarta meg, amit hamarosan a hétéves háború (1756–1762) követett. Ezekben súlyos veszteségeket szenvedett. Különösen Szilézia elvesztése érintette érzékenyen. Mégis meg tudta magát és Közép Európai országait védeni azoktól, akik a Habsburgok trónjára törtek. Sziléziát a Hétéves háborúban próbálta visszaszerezni, de nem sikerült, egyetlen győzelme a kolini csata volt (1757. június 18-án, itt tüntette ki magát Hadik András hősie helytállásával).

Mária Terézia 19 éves korában kötött szerelmi házasságot Lotaringiai Ferenc Istvánnal, valószínűleg tőle tanulta meg az „uralkodás tudományát”, de Ferenc soha nem szólt bele felesége ügyeibe. Nagyon boldog házasságukból 16 gyermek született, akik közül 13 fel is nőtt. Uralkodói stílusa pragmatikus volt, nyilvánvalóan megérintette a felvilágosodás eszmerendszere. Foglalkozott társadalmi, gazdasági, pénzügyi, oktatási, népesedéspolitikai kérdésekkel egyaránt, és ezekre a kihívásokra igyekezett hatékony válaszokat adni. Mélyen vallásos volt, felelősséget érzett a katolikus hit megőrzéséért. Gyermekait igyekezett előnyösen házasítani, így szinte egész Európát átszövő dinasztikus hálózatot hozott létre.⁹

Az ő képen a felhők között egy kerek cipó látható arany sugárkékében, a következő szöveggel: „Panem, quem vidimus non est aliud.” (A kenyeret, amit

⁸ Szilárdfy Zoltán: Mária Terézia Eucharisztia-kultuszának emlékei Magyarországon. Bp., 2006. 7. (a továbbiakban: Szilárdfy, 2006.)

⁹ Hamann Brigitte: Habsburg Lexikon. Bp., 1990. 323–327

látunk, semmi mást – az Oltáriszentség is kenyér.) Értelemszerű fordítása: A kenyeret, amit látunk, add meg Uram – ez összefügg a Miatyánk kérésével: „Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma.” Ez az ábra is emlékeztet a Napra. Annál is inkább, mert itt az Oltáriszentséget semmi sem tartja, még felhők sem. Alatta „Clementia” (kegyesség) felirat. Alatta egy kard, amelyet a következő felirat követ: „Nisi gladius gedeonis” (Hacsak nem Gedeon kardját). Lehet, hogy a két szöveg összefügg: A kenyeret add, amit látunk, ne Gedeon kardját. Ez azért is valószínű, mert a térdeplő királynő hátterében a frissen megnyert kolini csatát látjuk. A képen három sátor látható, körülöttük harcosok. A kép bal alsó sarkában kartusban Mária Terézia jelszavai saját kézírásával: „1757. Justitia et Clementia (igazságosság és kegyesség) Maria Theresia”. A posztamens tetején vörös bársonypárnán nyugszik Szent István koronája a jogarral és az országalmával, valamint a cseh korona. A térdelő uralkodónő a képen koronázási ruháját viseli. Előtte – ugyanúgy, mint a császár előtt – egy kardot nyújtó sas. (3. kép)

A negyedik ábrán a trónörökös, a későbbi II. József látható apjához hasonlóan páncélban, ám a páncél fölött a magyar koronázási palástot viseli. Sajátkezű beírása a következő: „1757. Pro Deo et Populo (Istenért és a népért) Josephus.” A trónörököst szinte színpadszerű háttérrel festették meg. A posztamensen két korona látható, a magyar és az osztrák főhercegi. Érdekes, hogy mivel nem koronáztatta meg magát, a valóságban sem a palástot, sem a koronát soha nem viselte. (4. kép)

Az ötödik képen az uralkodópár további fiúgyermekai jelszavaikkal: „Fortitudo et Prudentia (Vitézség és okosság) Carolus. 1757” és „Pietate et armis” (Jámborság és fegyverek.) Leopoldus. 1757.” Két üres kartus is van: az 1754-ben született Ferdinánd Károly és az 1756-ban született Miksa Ferenc még nem tudtak írni. A középen álló posztamensen az osztrák főhercegi korona nyugszik, de minden egyes kartus fölé is külön-külön odafestették. A két kisebb fiúcska gyermekruhában van. Fölöttük a szentségtartó egy püspöki címert formáz, utalva arra, hogy Miksát papnak szánták, így is történt, kölni püspök lett (és választófejedelem). (5. kép)

A hatodik illusztráció hét királyi hercegnőt ábrázol. Ez már csak azért is érdekes, mert 1757-ben Mária Teréziának nyolc élő lánya volt. Talán azért vannak csak heten, mert *Mária Antónia* még egészen kicsike volt, két éves. Ám az előző oldalon az egy éves Miksa főherceg képét odafestették. Valószínűleg a művész tévesztette el a leányok számát. A főhercegnők térden állva imádják a legszentebb Oltáriszentséget. Az aláírások számára készített kartusok közül három üres, a legfiatalabb leánykák sem tudtak még írni. *Mária Johanna Gabriella* 1750-ben született, *Mária Jozefa* 1751-ben, *Mária Karolina Lujza* 1752-ben, és *Mária Antónia* (XVI. Lajos későbbi felesége) 1755-ben (öt felejtették ki). A nagyobbak jelmondatai illetve aláírásaik: „1757. Pietate et mansuetudine (szeretet és szelídség) Maria Anna”; „1757. Non mihi sed Deo (nem nekem, hanem Istennek) Maria Christina”; „1757. Pietate et benignitate (jámborság és szolgálatkészség). Amalia”; „1757. Ad nutum Dei (Isten jóváhagyásával) Elisabeth.”¹⁰ A kartusok fölött középen az osztrák főhercegi korona (csak egy példányban).

¹⁰ Szilárdfy, 2006. 6–9.

Mária Terézia lapja mellett ez az ábra rendelkezik a leggazdagabb szimbólumrendszerrel. Érdekes, hogy ezen a képen az Oltáriszentséget egy *bárány* tartja a hátán. A bárány egyebek mellett az *ártatlanság*, a *szűzi tisztaság* szimbóluma (ez a leányok esetében értelemszerű), de az ábrázolás további üzenetet is rejt: az Ószövetség véres áldozatát (bárány) felváltotta az Újszövetség vértelen áldozata (kenyér). Alatta egy nyitott könyv „Liber Vitae” (az élet könyve) felirattal, amiről a Jelenések könyvének első látomásában olvashatunk, mint Isten örök terveinek könyvéről, amit csak a bárány tudott kinyitni, körülötte a négy élőlény, az *oroszlán* a *tulok*, az *emberarcú* és a *sas*. (Jel. 4–5)

Önkéntelenül adódik, noha túl merésznek tűnik az az értelmezés, hogy a Liber Vitae maga a Szentírás, a négy lény pedig a négy evangélista szimbóluma, de a Jelenések könyvében nem esik szó arról, hogy a könyv a Szentírás lenne. (6. kép)

A hetedik kép Barkóczy Ferencet ábrázolja, amint az Oltáriszentség előtt térdel. Kézírtos jelmondata és aláírása. „Suaviter et fortiter, Franciscus Episcopus Agriensis. Comes Barkóczy.” (Szeretettel és eréllyel, Ferenc egri püspök, gróf Barkóczy) Itt az ostyaház alatt a magyar trikolor látszik lefelé hajló félkörívben. (7. kép)

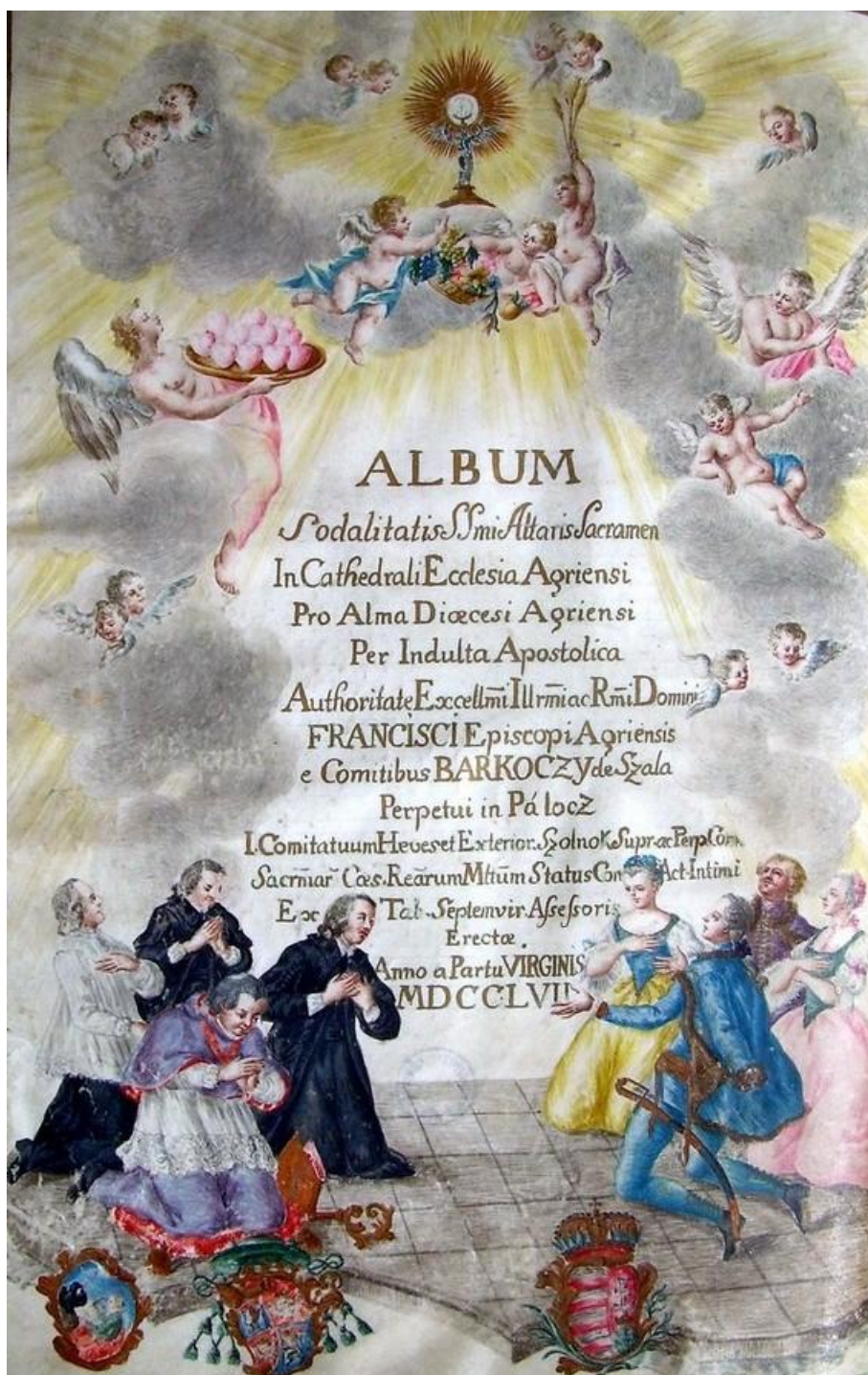
Bizonyára jelentősége van annak, hogy kizárólag az uralkodópár képein ábrázolta a művész az Oltáriszentséget olyan formában, hogy az napként is értelmezhető. Négy illusztráción megjelenik a *sas*, amely nemcsak a német-római császárok, hanem a Habsburgok címerállata is, ám véletlenül az egri egyházmegye védőszentjének, Szent János evangélistának is ez az attribútuma. II. József, a fiúk és Barkóczy lapján azonban semmilyen formában nincs sas, a címlapon is csak alig felismerhetően, az egyházmegye címerében. Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc lapját kivéve az Eucharistia körül mindenütt puttók láthatók, lejjebb pedig kerubok imádják az Oltáriszentséget.

További két – már nem pergamen – lapon a hivatalban lévő kanonokok címerei láthatók, neveikkel, ezeket követi a társulat tagjainak névsora.

A kötet a Főegyházmegyei Könyvtár legszebb kézírata, mind igényes kötést, mind a benne lévő illusztrációkat tekintve. A könyvkötő Gyalogai Ignácnak sok támadást kellett elszenvednie Eger város céhbéli mestereitől; azt állították róla, hogy mindössze a nyomdász (*faktor*) szakmára van jogosítványa, a könyvkötést (*kompaktor*) csak kontárként műveli.¹¹ Ennek ellentmond a gyönyörű kötés. (8. kép)

Az akvarell képek készítője ismeretlen, valószínűleg egy bécsi miniatúrafestő munkái, melyeket azután Egerbe küldtek, és így kötötték őket bele az albumba. Külön érdekesség – ami miatt az utóbbi időben felfokozott érdeklődés tapasztalható a kötet iránt – a kolini csata képe Mária Terézia hátterében; állítólag ez az egyetlen ábrázolás a nevezetes eseményről.

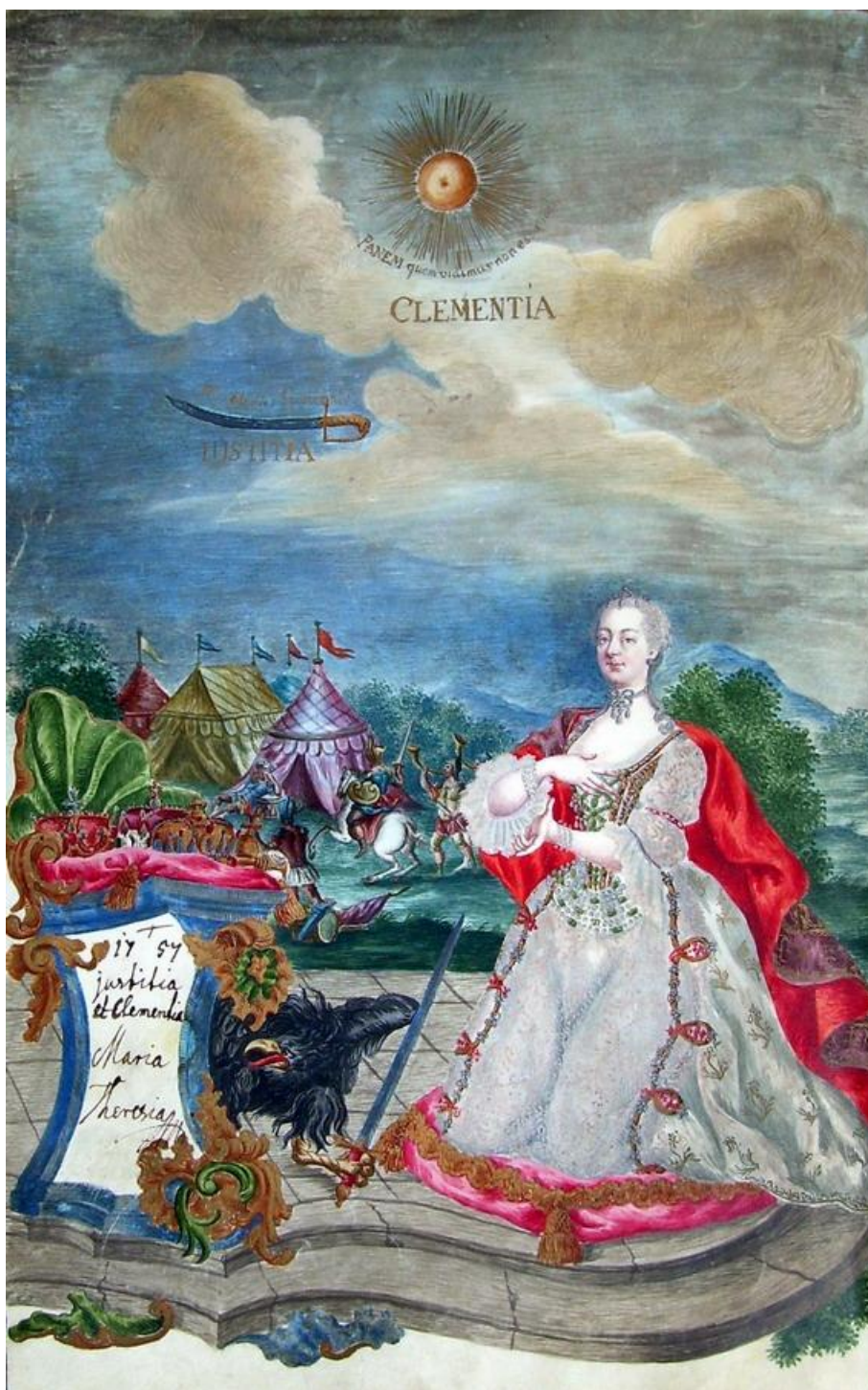
¹¹ Heves Megyei Levéltár, V-1/a/55. 674. Eger város tanácsának protokolluma, 1791.

1. kép: A Barkóczy Album címoldala

2. kép: Lotharingiai Ferenc István német–római császár

3. kép: Mária Terézia magyar királynő

4. kép: Habsburg József főherceg

5. kép: Lotharingiai Ferenc István és Mária Terézia fiúgyermekei

6. kép: A hét királyi hercegnő

7. kép: Barkóczy Ferenc egri püspök

8. kép: A Barkóczy Album borítója

Csesznokné Kukucska Katalin

TANÍTÓK ÉS TANÍTÓKÉPZÉS HEVES VÁRMEGYÉBEN A XVIII–XIX. SZÁZADBAN

Az 1770-es években, a falvakban és mezővárosokban működő elemi népiskolák az egyház felügyelete alatt működtek. Ezeket triviális (alsófokú) iskolának nevezték. Viszont létesítőjük és fenntartójuk más volt, a falvakban a katolikus hitközség, a mezővárosokban pedig a városi tanács.

Az alsófokú iskolákban, mint a két helyen, a kántor tanított a katekizmus-könyvekből, és anyanyelven. Ő viszont egyházi alkalmazott volt.

„Az iskola mind a falvakban, mind a mezővárosokban a plébános irányítása és közvetlen felügyelete alatt állt, míg az ellenőrzést az egyházi felettes hatóság, a kerületi esperes, felsőfokon az esperes gyakorolta. Barkóczy püspök 1749. évi statútuma szerint a kántortanítót – iskolamestert – a hitközség feje a plébános fogadja fel, alkalmazásához az esperes hozzájárulása szükséges, a felfogadott tanító pedig köteles letenni a tridenti zsinaton előírt hitvallást.”¹

Természetesen a városokban is működtek iskolák.

„A falusi iskoláknál sokkal nagyobb jelentőségre emelkedtek a városi iskolák. Ez az iskolatípus már nem áll teljesen az egyház rendelkezése alatt. Az eddig felkutatott, illetőleg rendelkezésre álló hiteles feljegyzések a heves vármegyei városi iskolák közül háromnak az emlékét őrizték meg. Ez a három iskola Egerben, Gyöngyösön és Pásztón működött. A városokban a nőnevelésre is nagy gondot fordítottak. Ez a feladata túlnyomó részben apácákra volt bízva. A vármegyében apácza-iskolák valószínűleg csak Egerben és Gyöngyösön voltak.”²

A vármegyében szinte mindenhol volt iskola, viszont túlszűfoltak voltak, és nagyon gyakran előfordult, hogy több száz gyerekre egyetlen tanító jutott.

Azonban arról sem szabad elfeledkezni, hogy a tanító személyének megléte nem jelentette, hogy az adott helységben ténylegesen oktatás folyt.

Az oktatást az is hátrányosan befolyásolta, hogy nem volt iskola helység – ritka kivétellel –, így az a tanító otthonában folyt, amely jó esetben 1 szoba, konyha és pár mellékhelységből állt. Az 1767-ben készült egyházlátogatási jegyzőkönyv oldalairól a következők olvashatók ki.

„A megye területén a tanító több községben saját szobájában tanított, pl. Besenyőn, Makláron, Demjénben, Farmoson, Tiszanánán, Csehiben, Váraszón, Recsken, Nagyiványon, Verpeléten stb. A szoláti iskolamester háza közel állt az összedőléshez, benne sem veszély nélkül lakni, sem pedig a gyermekeket taníta-

¹ Soós Imre: Mezővárosi normaiskolák az egri egyházmegyében 1779-től 1845-ig. In: Tanulmányok Heves megye történetéből 11. Eger, 1992. 11.

² Magyarország vármegyei és városai. Heves vármegye. Szerkesztette: Dr. Borovszky Samu. Bp. 1902. 294. (a továbbiakban: Borovszky, 1902.)

ni nem lehetett. A falvak döntő többségében düledező, elhagyatott állapotban voltak, szűkösek, nedvesek, esőtől átjártak, nyirkosak.”³

A tantermek felszereltségéről nem esik szó, egészen biztos, hogy nagyon hiányos lehetett, de az osztott iskola sem volt jellemző, éppen úgy, ahogy a koedukált sem. S vajon kik tanítottak, milyen volt a felkészültségük?

„Mivel tanítóképzés ekkor még nem volt, a falvak onnan vették a tanítót, ahonnan éppen tudták. Feltehető, hogy jobbágyorsból, esetleg a városi polgárság köréből kerültek ki. A legtöbbnek csak elemi iskolai végzettsége lehetett. A középiskolát járt tanítók között is sok volt, aki csak a gimnázium alsó négy osztályának (grammatikának) valamelyikét végezte el. Beféjezetlen műveltségű fiatalemberek, akiknek legtöbbje csak azzal a készséggel lépett pályára – s ez volt a jobbik eset –, melyet mint segédtanító gyakorlatai után szerzett. Ezek a vékonyan képzett tanítók mindenféle pedagógiai, módszertani felkészültséget nélkülöztek. A domoszlói anyahelységben az iskolamestert a gyermekek tanításában a sekrestyés helyettesítette, mivel a lakosok inkább hozzá küldték kicsinyeiket, mint a tanítóhoz. Dormándon, Füzesabony leányegyházában, 1967-ben nem találunk iskolamestert. Helyét a gyermekek tanításában a harangozó töltötte be. Nem egy esetben a tanító magatartása súlyos kifogás alá esett; a falu ismert alakja volt a kicsapongó természetű, iszákos kántor, mint pl. Debrőn, Dormándon, Sarudon, Tiszaörsön stb.”⁴

Mivel Heves vármegye egyes járásaiban az elnéptelenedés miatt idegeneket is betelepítettek, ezért ebben a megyében nagyon gyakran németül és szlovákul is beszéltek a tanítók. Volt olyan település, ahol kezdetben két nyelven folyt az oktatás, erről egy másik tanulmányomban már részletesebben szoltam.

A tanító egy személyben volt kántor, legtöbbször pedig jegyző is. Gróf Zichy Ferenc győri püspök saját egyházmegyéinek jellemzése Heves megyére is érvényes. „Az iskolamesterek legtöbb helyen a falusi jegyzők tisztét is viselik. Innen van, hogy sokszor nem csak több óráig, hanem több napon át a bíró vagy a község házában, vagy távoli helységeken írásmunkával, körözhvények kihirdetésével, számadások készítésével és átvizsgálásával foglalkoznak, egyházi kötelességeiket (ti. mint kántorok) elhanyagolják, az iskolákra kevés, vagy éppen semmi gondot sem fordítottak, s a jobbágyokkal való tivornyázásra és kicsapongásra alkalmat találnak.”⁵

Gróf Barkóczy Ferenc egyházi rendeletei előírták, hogy a kántoroknak, orgonistáknak, sekrestyéseknek és különösen az iskolamestereknek a kerületi alesperes előtt alkalmassági vizsgát kell tenni. A tanító alkalmazása és elmozdításának a joga a plébános kezében volt.

„A tanító átlagos jövedelme mindent számba véve is nagyon szerény volt akadtak természetesen jól jövedelmező állomások is, de a nagy többség alig

³ Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében (1750–1850). In: Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve III. Eger, 1957. 161. (a továbbiakban: Szántó, 1957.)

⁴ Szántó, 1957. 161.

⁵ Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. kötet. Bp. 1899. 240–241.

biztosította a létfenntartási minimumot. A tanítók jövedelme nem volt egységesen szabályozva, és a legtarkább forrásokból tevődött össze: a tanító-földekből, párbérből, stólából, többnyire természetbeni deputátumból, a tanításért szedett díjból. ... Mivel azonban mindez a legtöbb helyen kevésnek bizonyult a megélhetés biztosítására, a tanító rászorult a jegyzői vagy sekrestyési, harangozói tevékenységből eredő mellékjövedelemre is. Általában a filiális tanítók jövedelme még nyomorúságosabb volt, mint az anyaegyházbeliekére.”⁶

1767-ben elrendeltek egy nagy iskolalátogatást, ekkor Eszterházy Károly volt a püspök Egerben. Ezekből a jelentésekből sok értékes adatot ismerünk meg, de ezek az egyházlátogatási jegyzőkönyvek a legfontosabbról hallgatnak, hogy milyen módszerekkel tanítottak. Talán nem alaptalan a feltételezés, hogy szinte minden módszer nélkül folyt a tanítás, és hogy mit tanítottak az elsősorban a tanító képzettségétől függött.

A katolikus iskolák legfontosabb tantárgya a hittan volt, s ebből eredendően a katekizmus és az imádságok megtanítása szerepelt az első helyen.

Általában P. Canisy Péter katekizmusát tanították, de a németajkúaknál pl. Aldebrön a német katekizmusból, a szlovák anyanyelvűeknél pl. Terpesen, Szajlán a szlovák Bellarminből tanítottak. 1766-tól Nagy Ferenc törökszentmiklósi plébános katekizmusát vezették be mindenhol, egységesen az egyházmegye területén.

A vallástanon kívül írást és olvasás tanítottak még. Mivel az iskolalátogatás nem volt kötelező, elég gyér volt az iskolába járók száma, különösen ősszel és tavasszal a nagy mezőgazdasági munkák idején. 1770–75 között nagy felmérést készítettek szinte valamennyi vármegyében, így Heves vármegyében is, amelyből kiderül, hol folyt tanítás, milyen tárgyakat tanítottak, és a tanítóknak mit kellett még ellátni a megélhetésük végett, a tanítás mellett. Viszont tanítóképzésről még nem beszélhetünk.

1777-ben fog megjelenni az I. Ratio Educationis, amely szabályozza az oktatást, és elrendeli a tanítóképzést is.

„Bekerült a Ratioba az 1776-i rendelkezés a tankerületektől, valamint egy új iskolatípus is: a Pozsonyban 1775-től működő normaiskola-együttes intézményét mindegyik tankerület székhelyén meg kell szervezni. Az új intézmény keretei között minta-népiskola, tanítóképző tagozat, valamint ének- és rajziskola volt. Ezek vezetői többnyire katolikus egyházi férfiak voltak. A legjelentősebb norma-iskolaegyüttesek: Pozsonyban 1775-től, Budán, Kassán, Nagyváradon 1777-től, Győrben, Pécsen, Besztercebányán 1778-tól működött.

A norma-iskolaegyüttes tanítóképző tagozata volt az első hazai népiskolai pedagógusképző intézmény. Itt rövidebb-hosszabb tanfolyamokon képezték a már valamelyik népiskolában tevékenykedő tanítókat az ekkor bevezetett új népiskolai oktatási módszerre: a norma-módszerre. Ennek lényege a már írni-olvasni tudó tanulókkal való ismeretelsajátító iskolai foglalkozások lebonyolítására vonatkozott. Korábban a tanítók a hagyományok alapján – ki-ki, ahogyan tudott – foglalkozott a tananyaggal, illetve az egyes tanulókkal a norma-módszer nyomán jött létre az azóta is élő s ma is eredménnyel alkalmazott oktatási mód-

⁶ Szántó, 1957. 163.

szer: a tudatosan-tervszerűen megfogalmazott tanítói kérdések és válaszok egymásba ötvözéséből, az olvasókönyv olvasmányainak ily módon való, beszélgetés keretében történő feldolgozásából kialakított közös osztályfoglalkozás.”⁷

Ezzel a módszerrel jelent meg egy új tankönyvműfaj Európában, az olvasókönyv. A 18. században ezeknek a témája egyszerű, érthető nyelvezetű, és világi témájuk volt. Elsődlegesen erkölcs és jellemnevelők voltak, de hasznos ismereteket tartalmaztak történelemből, földrajzból, természetismeretből, fizikából is.

1777-től a helytartótanács elrendelte, hogy a népiskolai tanítókat közköltésen a legközelebbi normaiskola tanítóképző tagozatára küldjék. Későbbiekben utasították a falvak és mezővárosok népiskoláinak tanítóit is, „hogy a közelükben levő nagyobb népiskolákban már alkalmazott oktatási norma-módszert tanulmányozzák és sajátítsák el, majd maguk is alkalmazzák.”⁸

A 19. század elején új tanügyi szabályzat lépett életbe, 1806-ban bevezették a II. Ratiót. Ez az új szabályzat kijavította az 1777-esnek a hibáit, így csökkent a tananyag zsúfoltsága, figyelembe vette a tanulók életkori sajátosságait, szellemi fejlettségét, tananyagszerkezete átgondolt és világos volt, ez mellett módszertani útmutatást is adott a tanárok számára. Ez egészen 1850-ig volt érvényben.

Azonban bármennyire próbáltak is változtatni, különösen a falusi iskolákban a helyzet nem igen változott, sem az épületet, sem a tanítókat illetően. Maszkovics Mihály 1833-ban egyik jelentésében a következőket írja a Heves vármegyei állapotokról: „az úgynevezett falusi iskolák állapotja általjában nézve nálunk igen szomorú, nem mintha azoknak száma a népességhez képest aránytalanul csekély volna, hanem mivel falusi iskolamestereink csak igen gyakran vagy maguk is tudatlanok, vagy pedig a szükséges tanítás módban igen járatlanok lévén... De vajon lehet-e illő oktatást várni oly tanítóktól, kiknek egy részt mit sem tud egyebet, mint olvasni, valahogy írni, számolni.”

Sajnos a tapasztalat azt mutatta, hogy a normaiskolákból sem kerültek ki megfelelő képzettségű tanítók. A 19. század első felében az iskolamesterek és segédtanítók „oly falusi gyermekekből, kik vagy azért, hogy otthon nem igen szükségesek, vagy hogy szülőjük vagyonosabb, esztendőnél talán tovább mint mások, tölthetik idejüket az iskolában, s így az olvasásban, írásban a többinél ügyesebbek lesznek úgy, hogy majd a fölvi gyázást, vagy a leckézést is tanító rá bízza: ha pedig az ilyeneknek az éneklésre kedvök és szavok is van, hogy a mesztet a chóruson segíthetik, vagy tehetségesek, hogy a hegedűn vagy sípokon egy-néhány nótákat megtanulhatnak, vagy már a claviert pöngetik is, már a tanító házához szorosabban kapcsolódnak már a tanuló gyerekből pralceptor válik, de hogy születése helyén sokáig, mint gyerek ne tekintessen, egy év múlva már mint formális pralceptor és segéd, más tanítóhoz szegődik, de akinél szinte úgy, mint az előbbinél a leckézésen s egy két darab új nótákon kívül, alig tanul többet, csak hogy a felserdülő idejéhez képest magát a merészebb társalkodásban erkölcsé rovására s kárára törekedik megkülönböztetni. Illy foglalatosságokban eltöltvén egy vagy több helyen még két vagy három esztendőt, már arra veti

⁷ Mészáros István: A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon. Bp., 2000. 167. (a továbbiakban: Mészáros, 2000.)

⁸ Mészáros, 2000. 168.

minden gondját, miképpen szerezhessen magának mesteri hivalt: e végre vagy atyafiai, vagy kérlelt baráti által kedvezőket keres magának valamely helységben: vagy egy öreg tanítónak lányát veszi célba: vagy valamely özvegy mesternét, kivel a szolgálatot is moringul s örökségül kapja s így meg van a tanító a kész mester.”⁹

A Heves vármegyei tanítók között a 19. sz. első felében azonban már nemcsak jobbagysorból, városi polgárok közül találunk tanítókat, hanem elszegényedett kismesesi ifjak közül is, pl. a detki Balogh Antal vagy a parádi Pozsgay Ignác, igaz, ők nagyon kevesen voltak.

Azonban bármennyire is igyekszik az udvar, megfelelő képzettségű népiskolai tanítók nincsenek. Zsoldos Ignác nevelésünk hiányait vizsgálva egyik írásban a következőket fogalmazza meg: „tanítókat készítő iskoláink nincsenek, mert amellyek léteznek, ezen nevet részint vagy éppen nem is érdemlik.”

„A rettentő elmaradottság, amit az egri érsekek (Fischer és Pyrker) egyházmegyei látogatásaik alkalmával tapasztaltak, készítették arra Pyrkert, hogy intézetet alapítson az iskolamesterek kiművelésére. 1828-ban kiadott körlevelében írja... Nekünk már nem annyira az iskolák szaporításáról, mint azokba ügyes tanítók oktatásáról kell gondoskodnunk.”¹⁰

Pyrker nem tétlenkedett, mivel a tanítóképzést szívügyének tekintette, létrehozta az első magyar nyelvű tanítóképzőt. Az alapítás okait és körülményeit az 1828. évi Szent György napján kiadott körleveléből ismerjük meg.

„Hogy egyebet ne említsek, ki nem látja egy pár Érseki Elődjeim buzgóságának világos nyomait, kik a Katolikus hitnek, más hitűek között fenntartására és terjedése tekintetéből számos iskolákat és azokba Tanítókat állítottak? Kiknek vigyázásuk s oktatásuk által az előbb olly gyakran hittől szakadásuk száma szembetűnőleg kevésbre vételven.

Azonban szomorú tapasztalás szerint, valamint Fenséges Urunk gondoskodása, úgyszintén a mienk is a Falusi Mesterek tudatlansága miatt marad sikertelen.

Magam valék ebben tanú, midőn 1819-ben Szepesi Megyében Egyházi Vizsgálatot tartván, több falusi iskolákban olly Tanítókra találtam, kiknek inkább tanulni, mint tanítani kellene! Nevelé szívem fájdalmát némely Tanítóknak, kik mint énekesek az Isteni szolgálat végzésében részt venni szoktak, az éneklésben és orgonálásban fület, szívet sértő járatlanságok, kik ugyanazon ének s orgonával fojtják el a szívek buzgóságát, mellyel különben az ájtatosságot leghathatósabban emelni lehetne.

Ilyen hiányokat hivatalom szerint pótolni kívánván, Szepesben, kormányom első évében a helybéli Káptalan és egyéb Papi Rend segédlsével Ő Császári és Királyi Fenségének nem kevés öröme Praeparandia Intézetet alkottam, melynek szerencsés kivitele ezen tágas, más hitűknél tölti Egri Megyében is hasonló Intézetet állítani magamba eltökéllettem, melybe felvétendő Ifiak a helybéli Főkáptalan pártfogása alatt, Egyházi Tanító által szükséges tanulmányokban, nevezetesen a jó erkölcsökben, tanításmódban, ének s Orgona hangoztatásban s

⁹ Baranyából. G-es: Rövid észrevételek a falusi nevelésről. Tudományos Gyűjtemény 1832. II. p. 96–97.

¹⁰ Szántó, 1957. 177.

az Énekeseket illető egyházi szertartásokban az Intézet költségén kitaníttatván, a keresztény híveknek jó példával szolgáljanak, a kisdedeket a keresztény Hitben, kezdő Tanulmányokban oktassák, az Isteni szolgálatot illő ének és Orgona hanggal segéljék, s abban foglalatoskodó Lelki-gondviselőknek illőképp szolgáljanak.

Melly Intézetet úgy kívánom az egész Megyére kiterjeszteni, hogy abban Tanítónak s Énekesnek másképp senki fel ne vétessék, ha csak az Intézetben pályát végezvén, vagy máshol agát tökéletesítvén a kirendelt tanulmányokban szerzett ügyességét próbatétel által be nem bizonyítja; sőt azon valóságos Tanítók is kötelesek legyenek az Intézetben magokat bővebben tökéletesíteni, kik a kerületi Vice Esperesek által, akár a Tanítás, akár a Hangászat mesterségben nem elég járatosnak találtnak.”¹¹

Pyrker körleveléből világosan kitűnik, hogy az alapítás oka a tanítók kétségbeejtő tudatlansága, amelyre egyetlen megoldás a Tanítóképző felállítása. Természetesen az Intézet megalapításához pénzre volt szükség, hiszen az egyes diákok ellátását, szállását, a tanárok fizetését, valamint a Tanítóképző egyéb dologi kiadásait is fizetni kellett. Ő maga 5000 váltóforintot tett le, de felszólította a Főkáptalant, a belső és külső papságot is az adományozásra. S valóban hatásos volt a felhívás, mert sorra folytak be az összegek és a felajánlások.

Az intézet ünnepélyes megnyitására 1828. november 11-én került sor. Az intézet igazgatását Rajner Károly választott vovradai püspökre, érseki helyettesre bízta. A tanárok Maskovics Mihály nagykállói káplán és Wilf György egri főszékesegyházi „hangászigazgató” lettek; de az utóbbi mellé Rudassy László városi énekest, kántort is hozzárendelték.

A Tanítóképzőben a novemberi megnyitáskor 7 hallgató volt, 4 bentlakó és 3 bejáró, akik valamennyien teljes gimnáziumot végeztek.

Az Intézetben folyó munkáról, annak első tanítója Maskovits Mihály kis írásából szerzünk tudomást. Bemutatja: Az intézet rendtartását és célját; Az intézet növendékeit; Erkölcsi nevelést; Tanulmányi tárgyakat; Tanítókat itt külön megemlíti, hogy különös gondot fordítanak az ének- és orgonatanításra. A tanulmányi idő 2 év volt, s ezalatt az elemi népiskolai tananyagot rendszeresen taníttatta. A pedagógiai tárgyakkal párhuzamosan nem feledkezett meg a gyakorlati kiképzésről sem. „Az új intézetet Foglár kanonok házában helyezték el, ott, ahol most az angolkisasszonyok palotája áll. A tanfolyam két évig tartott, s rendes tárgyai: a hit és erkölcsstan, a szertartástan, a neveléstan és módszertan, a magyar helyes- és ékes-írás, a számtan, a falusi jegyzők teendői, továbbá az orgona, a gregoriánus, az egyházi nép-ének, rajz, s később a kertészet voltak. A tanítóképző az internátussal volt kapcsolatos és gyakorló-iskolájául a norma szolgált. A szóban lévő intézet elhelyezését és felszerelését, de még inkább tanárainak kvalitását és taneredményét tekintve az akkori viszonyokhoz képest igazi mintaintézet volt.”¹²

Lassan növekedett a diákok száma, a második évben (1829–30-ban) újabb 6 fővel gyarapodtak. Voltak, akik iskola tanítói és énekesi (kántori) bizonyítványt

¹¹ Benkóczy Emil: Pyrker első magyar tanítóképzője. Eger, 1928. 21–23. (a továbbiakban: Benkóczy, 1928.)

¹² Borovszky, 1902. 296.

is kaptak, de olyanok is, akik vagy egyiket, vagy másikat, az is előfordult, hogy mindkét pályáról eltanácsolták a tanulót. A folyamatos létszámemelkedés következtében a 4 évében működő intézetből már 56-an kerültek be, mint énekesek, kántorok és tanítók, és töltötték be az állásokat a községekben, falvakban.

Annak ellenére, hogy a létszám gyarapodott, kemény felvételin kellett a jelentkezőknek megfelelni.

„A felvételért folyamodóktól gimnáziumi előképzettséget kívántak. A folyamat Concursus követte, amikor a tanári kar a kanonok igazgatónak az élén először majd „beszédvizsgálat” következett, amely után felvételi vizsgálat volt a közismereti tárgyakból. Azokat, akik minden tekintetben megütötték a mértéket, az érsek és főkáptalan vette föl az intézet kötelékébe. Azok, akik zenei jártasságot tudtak kimutatni, vagy esetleg az egyházmegye területéről származtak, előnyben részesültek.”¹³

A felvetteket a Foglár Intézetben lakó tanító segítette és figyelte, hogy vajon magatartásuk és tanulmányaik alapján alkalmasak-e a tanítói pályára, s minden hónapban beszámolt róla az intézet igazgatójának, aki intézkedett, ha úgy ítélte meg, hogy az előmenetele és viselkedése alapján alkalmatlan valaki a tanítói pályára. A Tanítóképzőben megfelelő házirend is volt, amelyet Pyrker az általa alapított szepesi képzőtől kért el, s a helyi viszonyoknak megfelelően átalakította.

Az egri érseki tanítóképző a 19. század első felében igazi mintaintézet volt, akár elhelyezését, felszerelését vagy tanérainak kvalitását tekintjük. Még nagyobb virágzásnak indult a képző, mikor első igazgatója, Rajner Károly minden vagyonát végrendeletileg a tanítóképzőre hagyta.

Pyrker érsek másik nagy terve volt, hogy Egerben leánynevelő intézetet alapítson. Ennek a tervnek a véghezvitelében halála megakadályozta, de utóda Bartakovics Béla érseksége alatt létrejött az Angolkisasszonyok leánynevelő intézetet. Bartakovicsnak egy másik tanüggyel kapcsolatos intézkedése volt, hogy az előregedett falusi tanítók, valamint ezek özvegyei és árvái részére nyugdíjintézetet alapított.

A képesített tanítók száma azonban Heves megyék területén még így is nagyon kevés volt. A kormány ilyen mesterképző intézeteket nyitott Budán, Pozsonyban, Nagyváradon, Kassán, Győrött, Körmöcön, Zomborban. A katolikus főpapok pedig Szepesben, Pécsen, Veszprémben és Esztergomban.

A 19. század következő nagy mérföldköve az oktatásban az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszaka volt. 1848. július 20–24-én Pesten tartották az első magyar egyetemes tanügyi kongresszust, ahol számos haladó, elismerést érdemlő javaslatot szerkesztettek, amelyek messze előre mutattak. 1848-ban báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter a népoktatási törvények első tervezetét modern és nemzeti szellemben dolgozta ki.

A szabadságharc bukása után azonban az abszolút uralom a germanizáció szolgálatában álló „Organisations Entwurfot” erőszakolta rá az iskolákra. Azonban az Entwurf kísérletei mindenfelé hajótörést szenvedtek az iskolák vezetőinek, a papságnak és a tanítóságnak a törhetetlen hazafiságán.

¹³ Benkóczy, 1928. 35.

Heves megyében szinte valamennyi népiskola magyar nyelvű és magyar nemzeti irányú maradt a sötét időkben is.

A provizórium a Thun-rendszert végre nyíltan is megszüntette, anélkül azonban, hogy valami új rendszerrel pótolta volna. Mindössze annyi volt a változás, hogy a közoktatásügy ismét a helytartótanács kezébe került. Az oktatásban újabb nagy minőségi változást a kiegyezést követően az 1868. évi 38. tc., az Eötvös-féle közoktatási törvény jelentette, amely kitért elemi népoktatástól kezdve valamennyi iskolatípusokra, így a tanítóképzőkre is.

Eötvös a népoktatási törvény keresztülvitelében nagy jelentőséget tulajdonított a néptanítóknak. A Néptanítók Lapja első számában is hangoztatja, hogy a törvény egy szebb jövőnek az alapjait rakhatja le, és „minden e célra irányozott törekvéseinknek eredménye azon buzgalomtól függ, mellyel e hon néptanítói törekvéseikben részt vesznek.”

Írásaiban, beszédeiben gyakorta hangoztatta, hogy a tanító megfelelő szakmai felkészültsége és hivatástudat nélkül nem vihető ellőbbre a népoktatás ügye. A törvény 133. paragrafusa is kimondta, hogy „a tanítói hivatalra ezentul csak oly egyének képesítettek, akik valamely nyilvános képezdében az egész tanfolyamot bevégezték és a kötelező vizsgák letétele után tanítói oklevelet szereztek. Amennyiben az előírt tanfolyamot nem látogatta valaki, az elméleti és gyakorlati tárgyakból tanítóképzői vizsgán kellett felkészültségéről tanúbizonytságot tennie. A tanítóképzőkben a szorgalmi időt a törvény 3 évben állapította meg. A fiútanítóképzőkbe a 15., a leánytanító képzőkben a 14. életévüket betöltött fiatalokat lehetett felvenni.”

A fiúknak az anyanyelvből, számtanból, földrajzból és történelemből a felvételtkor olyan fokú ismeretekkel kellett rendelkezni, amennyit a gimnázium, a reáliskola vagy a polgári iskola 4 alsó osztálya számára kijelölt anyag magába foglalt. Ha a fiúövendékek nyilvános iskolai bizonyítvánnyal nem tudták igazolni előképzettségüket, úgy ezekből a tárgyakból felvételi vizsgát kellett tenniük.

A tanítóképzőbe jelentkezett leánytanulók, a felső népiskola tantárgyaiból voltak kötelesek beszámolni a felvételi vizsgákon. Felsőbb népiskolák állítását olyan helységek számára írták elő, amelyek legalább 5000 fő lakost számláltak. Eötvös miniszter az állami tanítóképzőkben folyó munka időtartamának meghosszabbításával az eredményesebb képzést akarta segíteni. A színvonal emelésének érdekében az intézetek tartalmi életébenek javításával akart eredményt elérni.

A törvény felsorolta a kötelező tantárgyakat, melyeket az állami képzőkben tanítani kellett.

A felekezeti tanítóképzőkben a népoktatási törvény nem határozta meg a képzési idő minimumát, de a tanítandó tantárgyak sem voltak azonosak az állami képzőkben előírtakkal.

Egyes egyházi fennhatóság alatt álló tanítóképzők önként felemelték a képzési időt 3 évre, és a tanítandó tantárgyak megválasztásában is – bizonyos fokig – alkalmazkodtak az állami tantervekhez.

A törvény életbe lépése után a felekezeti képzők közül az egri érseki tanítóképző elsők között tért rá a 3 évfolyamú képzési rendre.

Heves megye területén 2 tanítóképző működött, mind a kettő Egerben, az egyik tanítóképző az angolkisasszonyok vezetése alatt, és a másik tanítóképző az egri érseki férfi tanítóképző.

Új színvonal volt a tanítóképzésben, hogy az elemi iskolában életbe lépett új tantervet a tanítójelölteknek már a képzőben meg kellett ismerni, foglalkozniuk kellett vele.

Ez a rendtartás volt érvényes az Egerben működő két római katolikus felekezeti jellegű képzőre is. A tanítónőképző továbbra is az angolkisasszonyok vezetése alatt működött. Ez az intézet oly szervezettel bírt, hogy növendékeit az I. osztálytól kezdve IV.-ig felvitte, de mindig csak egy tanfolyam működött, s a felvétel csak minden 5. évben történt meg.

Mindkét képző anyanyelve magyar volt. A képzők elhelyezése kifogástalan volt pedagógiai és egészségügyi szempontból is.

A férfiképző a Líceum tulajdonában lévő fizikai, vegytani, természetrajzi szertárakat használta. Volt külön tornaterme és 2 kataszteri hold kiterjedésű gyakorló telepe a gazdasági szakoktatás számára.

A férfi képzőben 1908-ban már 2 ún. slöjf műhelyt is berendeztek 20–20 tanuló részére. Az egyikben agyag és kartonmunkákat, a másikban pedig famunkákat végeztek.

Külön gyakorló iskolája egyik intézetnek sem volt, azt a hiányt pótolták a velük egy épületben lévő elemi iskolák, „melyekhez 5, illetve 4 osztályában, vagy ezeknek a szükséghez képest összeállított osztály csoportjaiban bőséges alkalom van a tanítójelöltek gyakorlati képzésére”.¹⁴

Mindkét intézetben „úgy az egészségügyi felügyeletről, ünnepélyek előkelő színvonaláról, tanulók önképzéséről, hazafias neveléséről csak dicsérőleg lehet megemlékezni”.¹⁵

¹⁴ Alispáni jelentés Heves megye 1906. évi állapotáról. Eger, 1907.

¹⁵ Alispáni jelentés Heves megye 1902. évi állapotáról. Eger, 1901.

Ballabás Dániel

HAYNAU MAGYARORSZÁGI HITBIZOMÁNYA

Bár a Haynau által alapított hitbizomány sem méretében, sem jelentőségében nem emelkedett ki a többi magyarországi hitbizomány közül, két szempontból azonban mégis érdemes foglalkoznunk vele. Egyrészt már önmagában is figyelemre méltó az a tény, hogy a magyar szabadságharc leverésében és az azt követő megtorlásban kiemelkedő szerepet játszó Haynau tábornagy éppen Magyarországon vásárolt birtokot és alapított hitbizományt. Másrészt pedig nem elhanyagolható szempont, hogy Haynau 1852-ben kelt végrendelete és a hitbizomány felállításáról 1864-ben kiadott uralkodói diploma között eltelt bő egy évtizedben a magyarországi hitbizományokra vonatkozó jogi szabályozás gyökeresen átalakult. Haynau hitbizományi alapítása pont arra az időszakra esett, amikor a régi magyar hitbizományi jog átadta helyét az osztrák mintán alapuló új jogszabályoknak.

A régi magyar hitbizományi jogot mindössze két törvénycikk képviseli a törvénytárban. Az 1687:IX.tc. lehetővé tette, hogy az ország mánásai, szerzeményi javaikból, végrendelet útján, királyi jóváhagyás mellett hitbizományt alapítsanak. Az 1723:L.tc. annyiban módosította az előbbieket, hogy a köznemeseknek is megengedte a hitbizomány-alapítást, immáron nem csak végrendelet, hanem szerződés útján is. Erdélyi Aladár, aki a múlt századelőn vaskos könyvet szentelt a témának, túl rövidnek és semmitmondónak találta e két artikulust: „aki az 1687. évi IX. törvénycikket és az 1723. évi L. törvénycikket először olvassa, hiheti-e, hogy ezek képezik kiinduló pontját és szabályait a századokon át fejlődő családi hitbizomány intézményének?” Véleménye szerint nem annyira a Corpus Jurist, mint inkább „ezen intézmény történetét kitevő egyes alapításokat kell vizsgálnunk, hogy ezen egyes hitbizományok létrejöttékor megnyilvánuló szokások egybehangzása alapján állapíthassuk meg a bennük megnyilvánuló általános jogszabályt.”¹ A régi magyar hitbizományi jog tehát elsősorban az egyes alapítólevelekben visszaköszönő szokásjogon alapult – ennek részletes bemutatására azonban jelen dolgozat keretében nem vállalkozhatunk.²

Az 1848/1849-es szabadságharc leverését követően Magyarországon is be rendezkedő osztrák kormányzat az egységes összbirodalom megteremtését tűzte ki célul. Az 1852. november 29-én kibocsátott ösiségi nyílt parancs a régi jog szerint alapított, már fennálló hitbizományokat érintetlenül hagyta, az új hitbizományok alapítására nézve azonban az – 1853. május 1-jén Magyarországon is hatályba léptetett 1811. évi – osztrák polgári törvénykönyvet tette a szabályozás

¹ Erdélyi Aladár: Régi magyar családi hitbizományok története és joga (1542–1852). I. kötet. Bp., 1912. 4. és 7. (a továbbiakban: Erdélyi, 1912.)

² Erdélyi idézett műve mellett Kállay István: A családi hitbizományok Magyarországon. In: Levéltári Közlemények, 1979/1. munkáját ajánljuk az olvasó figyelmébe. 21

alapjává.³ Az Ausztriai Általános Polgári Törvénykönyv tizedik fejezete, összesen 28 paragrafus foglalkozott a hitbizományi joggal. A hitbizomány fogalmának definiálása – „oly rendelkezés, mellynél fogva valamely vagyon minden jövőendő, vagy legalább több nemzedékére, a család elidegeníthetetlen jószágának nyilvánítatik” – után meghatározta a lehetséges öröklési elveket, a hitbizomány felállításának, megterhelésének és megszűnésének feltételeit, valamint a haszonélvező és a várományosok jogait, kötelességeit.⁴

Az oktrojjal bevezetett osztrák polgári törvénykönyv, s benne a fent említett hitbizományi jog a maga teljességében 1861-ig volt érvényben Magyarországon. Ekkor az Országbírói Értekezlet által elkészített Ideiglenes Törvénykezési Szabályok 3. §-a úgy rendelkezett, hogy „a hitbizományi intézvény ..., a vele kapcsolatos hajdani joggal együtt, érintetlenül hagyatik”,⁵ vagyis ismét a korábbi – hiányos törvényeken és flexibilis szokásjogon alapuló – szabályozás vált irányadóvá. Az így előállt helyzetet jól érzékelteti az uralkodó 1862. október 9-én kibocsátott leirata, melynek megfogalmazása szerint a hitbizományok „fennállását biztosító tüzetes intézkedések az ideiglenes törvénykezési szabályokban nem foglaltatnak, sőt az azokrai felügyeléssel megbízott hatóságok sincsenek kijelölve; a tapasztalásból pedig bebizonyulván, hogy az 1687. évi 9-ik és az 1723. évi 50-ik törvenyzikkek, általános szerkezetüknél fogva, a családi hitbizományoknál sem a hitbizomány mindenkori birtokosának, sem a várományosoknak jogait kellően nem szabályozzák és eléggé nem biztosítják”. E hiányosságokat volt hivatott pótolni a Királyi Kúriához intézett leirat, melyben az uralkodó „legfelsőbb királyi és bírói hatalmánál fogva” ideiglenes szabályozást léptetett életbe az 1853. május 1-je után alapított hitbizományokra vonatkozóan. A 69 paragrafusból álló leirat szinte szó szerint átvette és megismételte az osztrák polgári törvénykönyvben foglaltakat, újabb szabályokkal kiegészítve azokat.⁶

A teljességhez tartozik, ezért megemlítjük, hogy a kiegyezés után a polgári törvénykezés tárgyában született 1868:LIV.tc. ahhoz a megyei törvényszékhez utalta a hitbizományokat, amelynek területén annak központja feküdt, emellett felhatalmazta az igazságügy-minisztert, hogy „a törvényhozás tüzetes intézkedéséig” szabályozza a hitbizományokkal kapcsolatos viszonyokat. Az ennek alapján megszületett, 1869. április 7-én kelt miniszteri rendelet⁷ a dualizmus egész időszakára kihatóan rendezte a hitbizományok felállításával, kezelésével és felügyeletével kapcsolatos kérdéseket.

³ Tóth Lőrincz: Az ösiségi s egyéb birtokviszonyokat rendező 1852. november 29-ki legf. nyiltparancs ismertetése s magyarázata. Pest, 1853. 140.

⁴ Ausztriai Általános Polgári Törvénykönyv, az ezen törvényeket bevezető s kiskérő rendeletekkel, utasító s felvilágosító jegyzetekkel ellátva, s a magyar törvényekkel hasonlítva. Pest, 1853. (A továbbiakban: OPTK) 331-341.

⁵ Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvenyzikkek. Szerk.: Márkus Dezső. Bp., 1896. 283.

⁶ A leirat teljes szövegét közli: Katona Mór: A magyar családi hitbizomány. Bp., 1894. 368–383. (a továbbiakban: Katona, 1894.)

⁷ A hatályban lévő igazságügyministeri rendeletek rendszeres gyűjteménye. III. kötet. Szerk. Marschalkó János. Bp., 1896. 585–588.

1. A Haynau-féle hitbizomány megalapítása és örökösei

Julius Heinrich Friedrich Ludwig von Haynau 1786. október 14-én született Vilmos hessen-kasseli tartományi gróf – később választófejedelem – és Rosa Wilhelmine Dorothea Ritter számos törvénytelen gyermekének egyikeként. Az apa azonban nem tagadta meg természetes gyermekeit: Rosa Rittertől született valamennyi utódját elismerte és von Haynau néven bárói rangra emelte őket.⁸ Haynau főnemesi címe tehát hesseni eredetű volt, s mivel nem cikkelyeztette be magát Magyarországon, vagyis nem szerzett indigenátust, ezért nem számíthatjuk a magyarországi főnemesség tagjai közé. Ennek következtében a régi jog alapján, amely „az ország mágnásai” számára tartotta fenn a hitbizomány alapítását, nem is élhetett volna ezzel a lehetőséggel. A régi jogot azonban elsöpörték a történelmi események, az összbírodalmi szellemben gondolkodó bécsi kormányzat szemszögéből nézve pedig értelmét veszítette a magyar főnemesség megkülönböztetése a birodalom többi mágnásától. 1863-ig nem is adományozott új magyar főnemesi címet az uralkodó, az arra érdemesnek talált személyek egységesen osztrák főnemesi címet kaphattak. Az 1853. május 1-jén Magyarországon is életbe léptetett osztrák polgári törvénykönyv természetesen nem említ csak a magyarországi főnemesség számára rezervált jogokat, sőt még csak azt sem köti ki, hogy a hitbizomány alapítójának feltétlenül nemesnek kell lennie.

Jogi szempontból nem volt tehát akadálya, hogy Haynau 1852. június 7-én kelt végrendeletével hitbizományt alapítson „a Magyarország Szatmár megyéjébe kebelezt Kis-Géczi és Kis-Szekeresi uradalmaiból”. Alapítványának kiemelt célja volt „a Haynau családi név fénye fenntartása és ... hogy utódainak folytonos ösztönt adjon követésére, és az osztrák birodalom közjára előmozdítására”. A Haynau név fennmaradását szolgálta az a kíváncsalom is, hogy a nemzetiség fiágának esetleges kihalta után a leányági örökösök „mindenkoron a báró Haynau nevet vegyék föl, és ezt a hitbizomány egyébkénti elvesztése terhe alatt viselni köteleztessenek”.⁹ Maga Haynau 1853 márciusában elhunyt,¹⁰ végrendeletének végrehajtása, a hitbizomány tényleges felállítása azonban még csaknem egy teljes évtizedet igénybe vett.

Az alapítás menetéről, az ilyenkor szokásos eljárásról a hitbizomány alapítólevele ad tájékoztatást. Eszerint az uralkodó 1855. április 19-én adta elvi beleegyezését az elhunyt által körvonalazott és alapítani rendelt hitbizomány felállításához. Feltételül szabta azonban – többek között –, hogy a mindenkori haszonélvezőnek meg kell szereznie a birodalmi állampolgárságot és ténylegesen is a birodalom területén kell élnie. Ezután az illetékes Szatmár megyei törvényszék közreműködésével leltárt készítettek a hitbizományi vagyonról, majd az uralkodó kíváncságának megfelelően kijavított alapítólevelet ismét felterjesztették végleges helybenhagyás végett, melyre 1861. december 29-én került sor. Megjegy-

⁸ Hermann Róbert: Haynau tábornok. In: Múlt és jövő, 1999/2. 90. (a továbbiakban: *Hermann*, 1999.)

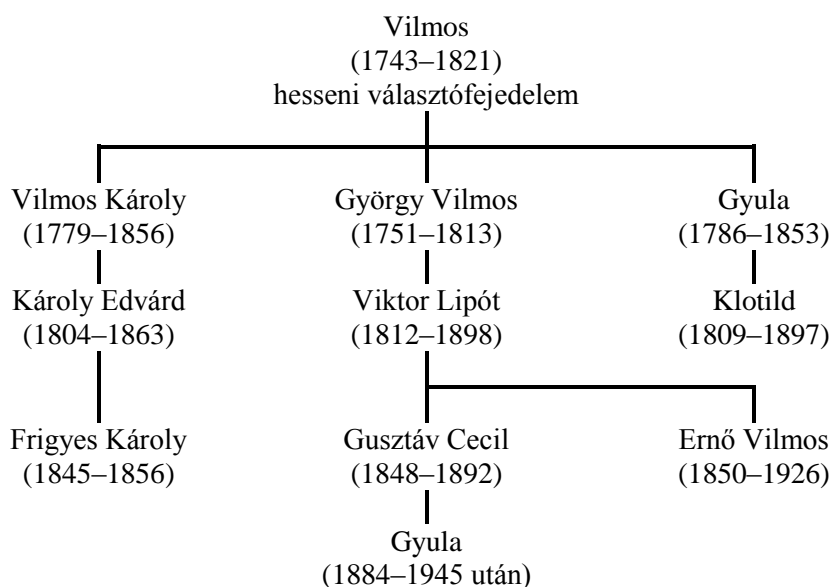
⁹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii LXVII. 863–864. és 866–867.

¹⁰ *Hermann*, 1999. 103.

zendő, hogy a jóváhagyott szövegben már nem szerepel Haynau azon különös kívánsága, miszerint „*minden hitbizományi örökös a magyar nyelvet sajátjává tegye*”. A hitbizomány megalapításáról szóló diplomát 1864. február 7-én bocsátotta ki a Magyar Királyi Udvari Kancellária.¹¹

Az örökösödési rend tekintetében Haynau úgy rendelkezett, hogy az utolsó haszonélvezőhöz „mindenkor a fok szerint legközelebb, két egyenlő rokon közül pedig a korosabb örökösödjék a hitbizomány birtokában”¹² – vagyis az ún. majorátusi modell alapján kövessék egymást az örökösök. A végakarat szerint a hitbizomány első birtokosa az örökhagyó leánya, Haynau Klotild (1809–1897) volt, aki – bár az osztrák polgári törvénykönyv szerint „a leánymaradéknak rendszerint nincs igénye a hitbizományokra”¹³ – életfogytiglani haszonélvezetet kapott a birtok felett és csak az ő halála után lépett életbe a rendes öröklési rend. Haynau pontosan meghatározta végrendeletében, hogy ki kövesse majd elsőként leányát a hitbizomány birtokában. A szóba jöhető rokon férfiak közül a következők voltak életben 1852 nyarán: Haynau legidősebb bátyja, Vilmos Károly (1779–1856), annak fia, Károly Edvárd (1804–1863) és unokája, Frigyes Károly (1845–1856), továbbá Haynau egy másik testvérének Viktor Lipót nevű fia (1812–1898), valamint Gusztáv Cecil (1848–1892) és Ernő Vilmos (1850–1926) nevű unokája.

A Haynau nemzetség egyszerűsített családfája¹⁴

¹¹ MOL A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii LXVII. 867–868. és 873.

¹² MOL A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii LXVII. 866.

¹³ OPTK 332.

¹⁴ Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. I. kötet. Bp., 1990. 528–529. és <http://genealogy.euweb.cz/> (2009. aug. 10.)

Haynau rendelkezése szerint leánya „életfogytiglani korlátlan és háborítlan” haszonélvezetének fenntartása mellett az első kijelölt örökös Frigyes Károly, illetve annak törvényes házasságából származó fiági utódai. Ha ilyenek nem lennének, akkor a hitbizomány haszonélvezete Gusztáv Cecil, majd Ernő Vilmos törvényes fiági leszármazottaira száll. Amennyiben a nemzetség fiága teljesen kihalna, akkor Haynau egyik nővérének leszármazottaira, a báró Hanstein nemzetség fiágára száll a haszonélvezeti jog, amennyiben – mint fentebb említettük – felveszik és viselik a báró Haynau nevet.¹⁵

Haynau Klotild – ahogy az Országos Hirlap tájékoztatót róla: „a rettenetes Haynauinak egyik lánya” – idős hölgyként, csaknem kilencven évesen hunyt el 1897 novemberében¹⁶ – az apja által alapított hitbizományt tehát több mint harminc esztendeig bírta. Ezalatt az idő alatt a halál rendet vágott a rokonság sorai-ban is. Az öröklésre elsősorban kijelölt Frigyes Károly még a hitbizomány tényleges felállítása előtt, kisfiúként, utódok nélkül meghalt – ezt már az 1861-ben véglegesen jóváhagyott alapítólevél is megállapította –, ugyanakkor az öröklési rendben második helyen szereplő Gusztáv Cecil sem élte meg az 1897. évet. Haynau Klotild szokásosnál hosszabb, illetve a várományosok túlságosan is rövid élete végül azt eredményezte, hogy a hitbizományt csak Gusztáv Cecil fia, Haynau Gyula vehette át, akit még 1945-ben is ott találunk az utolsó nagybirto-kosok között.¹⁷

Haynau hitbizománya az első volt Magyarországon, amelyet az új hitbizomá-nyi jog szerint alapítottak.¹⁸ Alapítólevele összességében igen szűkszavú, szinte csak a fent vázolt öröklési rendre korlátozódik. Erdélyi Aladár megállapítása szerint „a hitbizomány-intézménynek lényegét már mint felesleget ezen alapító-levél nem is érinti, sem a felosztásról, sem az elidegenítésről, sem annak meg-terheléséről, illetőleg ezektől eltiltásról meg sem emlékezik. Feleslegesnek tart-ja, mert a hitbizomány az érvényben lévő osztrák polgári törvénykönyvben nem-csak mint jogi fogalom van meghatározva, hanem egyuttal pontosan megvannak állapítva annak tartalmát képező szabályok, különösen az örökösödést, a birto-kost és várományosokat illetőleg.”¹⁹

2. A Haynau-birtok

Haynau Klotild – mint a végrendelet végrehajtója – „boldog emlékü” ember-ként említi édesapját a hitbizomány alapítólevelében,²⁰ s utalnak rá nyomok, hogy maga Haynau sem volt teljesen tisztában magyarországi megítélésével; egyszer – állítólag – meg is kérdezte egy osztrák kormánytisztviselőtől: „Nemde, a magyarok szeretnek engemet?”²¹ Szatmárban azonban biztosan nem emlékez-

¹⁵ MOL A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii LXVII. 864–866.

¹⁶ Országos Hirlap, 1897. november 27. 6.

¹⁷ Beszélő számok XIII. Szerk. *Zentay Dezső*. Bp., 1945. 88. (a továbbiakban: *Zentay*, 1945.)

¹⁸ *Katona*, 1894. 365.

¹⁹ *Erdélyi*, 1912. I. 147.

²⁰ MOL A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii LXVII. 863.

²¹ *Hermann*, 1999. 105.

tek rá jó szívvel. Amikor a szabadságharc eseményei után jó fél évszázaddal megírták a vármegye monográfiáját, nem felejtették el megemlíteni, hogy „e vármegyének még azt a szégyent is meg kellett érnie, hogy a vérszomjas Haynau itt vásárolt birtokot és arra hitbizományt is nyert és itt lakott a kiscézi emeletes házában.”²²

A Pesti Napló 1851. június 30-án közölt tudósítása szerint „Báró Haynau tábornoszernagy úr öexcellenciája Szatmár megyében a Majláth-féle jószágot vásárolta meg, és közelebbről 20 db anyakocát, 200 ökröt és egyéb gazdasági készületeket szállíttat birtokára.”²³ Magát a birtokot abból a 400 ezer forintból vette, amelyet szolgálatai jutalmául kapott az uralkodótól.²⁴ A helyi néphagyomány azonban úgy tartotta számon, hogy Haynau „ezt a nagybirtokot vérdíjba kapta Majláth országbírótól, akinek megkegyelmezett.”²⁵ Majláth nevű országbíró kettő is élt a XIX. században: idősebb Majláth György még a reformkorban, 1839 és 1848 között viselte ezt a méltóságot, míg fia, szintén György, 1867 és 1883 között.²⁶ Mások Majláth Antal grófot említették a birtok gazdjaként,²⁷ aki viszont nem volt országbíró. Így három személy is szóba jöhet, ugyanakkor egyikük sem kompromittálta magát olyan mértékben a magyar szabadságharc ügye mellett, hogy emiatt az életéért kellett volna aggódnia,²⁸ a vérdíjjal kapcsolatos történeteket tehát minden bizonnyal az igen gazdag helyi Haynau-legendarium részeként kell kezelnünk.

A Haynau-féle hitbizomány mérete²⁹

Év	Kat. hold
1895	< 3.948
1911	3.449
1925	3.116
1935	2.147

²² Szatmár vármegye monográfiája. Szerk. Borovszky Samu. Bp., é. n. 522.

²³ Pesti Napló, 1851. június 30. [3.]

²⁴ „Haynau nagyságos úr”. Rapcsányi László dokumentumműsora. Elhangzott a Kossuth adón 1975. január 13-án. In: Szabolcs-Szatmári Szemle, 1976. 102.

²⁵ Molnár József: A szatmári Haynau-hagyomány. In: Honismeret, 1975/1–2. 78. (a továbbiakban: Molnár, 1975.); A véreskezű Haynau. In: Mondák és visszaemlékezések a szabadságharcról. Szerk. Dömötör Ákos. Bp., 1998. 87.; Szendrő Iván: A vérbíró. In: Valóság, 1980/3. 83.

²⁶ Markó László: A magyar állam főméltóságai Szent Istvántól napjainkig. Bp., 2000. 270–271. (a továbbiakban: Markó, 2000.)

²⁷ Molnár, 1975. 80.

²⁸ Markó, 2000. 270–271.; Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja. Szerk. Pálmány Béla. Bp., 2002. 1072. és 1033–1035.

²⁹ A Magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet. Gazdacímtár. Bp., 1897. (a továbbiakban: Gazdacímtár 1897.) 388–391. és 582.; Magyarországi gazdacímtár. Szerk. Rubinek Gyula. [Budapest, 1911.] 660., 662–663. és 667.; Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek 1925. év eleji adatai alapján. Bp., 1925. 320–321. és 323–326.; Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján. Bp., 1937. 432. (a továbbiakban: Gazdacímtár 1937.)

A hitbizomány méretéről a gazdacímtárak adnak tájékoztatást, ezek azonban sajnos csak az 1890-es évektől kezdve állnak rendelkezésünkre, emellett nem teljesen egyforma elvek alapján szerkesztették őket. Az 1895-ös összeírás³⁰ a 100 kataszteri holdat meghaladó, gazdaságilag együtt kezelt birtokokat tartalmazza. Több tulajdonos esetén tehát nem mutatható ki az egyesekre eső tényleges birtokhányad. Az 1895. évnél feltüntetett 3948 kataszteri holdból Gacsály községben Frank Józseffel és Madarasy Sándorral, Nagypaládon pedig Nóra Lipót bérlővel osztozott a Haynau-hitbizomány összesen 641 kataszteri hold birtokon;³¹ nem tudjuk azonban, hogy ebből mennyi volt ténylegesen a Haynauk tulajdonában. A későbbi kiadások rendezőelve már nem a gazdaság, hanem a tulajdon. Megjegyzendő azonban, hogy a 100 kataszteri holdas minimális birtoknagyságot minden kiadás másképpen értelmezi. Míg 1895-ben csak az ennél ténylegesen nagyobb gazdaságok kerültek feltüntetésre, 1911-ben az egy községben legalább 100 kataszteri hold földtulajdon volt a kritérium, 1925-ben már az ennél kisebb birtokok is feltüntetésre kerültek, amennyiben a tulajdonosnak összesen legalább 500 kataszteri holdja volt, 1935-ben pedig az összeírás kiterjedt azokra is, akiknek földtulajdona csak több községben érte el az összesen 100 kataszteri holdat.

A vázolt torzító körülményeket bekalkulálva is szembetűnő, hogy az 1895 és 1935 között eltelt negyven esztendőben a Haynau-birtok területének több mint egyharmadát elveszítette. Ha a fentiek alapján feltételezzük, hogy az 1895-ben kimutatott birtoknagyságnál néhány száz kataszteri holddal kevesebb volt ténylegesen a Haynauk birtokában, akkor a hitbizomány területének számottevő csökkenése az első világháború utáni időszakban következett be. Ez a jelenség beleilleszkedik a nagybirtokokkal és a hitbizományokkal kapcsolatos általános tendenciákba,³² azt azonban, hogy a Haynau-féle hitbizomány esetében mekkora szerepe volt ebben a földreformnak, a vagyonváltságnak, a trianoni országcsontításnak³³ vagy más körülményeknek, pillanatnyilag nem tudjuk megmondani. Mindenesetre az 1935-ben kimutatott 2147 kataszteri hold még így is tekintélyes birtokméret volt: báró Haynau Gyula hitbizományos ezzel az ország 435. legnagyobb földtulajdonosa volt.³⁴ Ugyanakkora birtokot tüntetett fel a Beszélő Számok címet viselő füzet, amikor 1945-ben számba vette Magyarország utolsó nagybirtokosait.³⁵ A hitbizomány tehát, ha egyre csökkenő területtel is, de egészen a földosztásig a Haynauk kezében maradt.

³⁰ Az összeírást 1895 ősztén hajtották végre, de a gazdacímtárat csak 1897-ben adták ki.

³¹ Gazdacímtár 1897. 388–389. és 382–383.

³² *Eddie M. Scott – Hutterer Ingrid – Székely Iván: Fél évszázad birtokviszonyai. Változások a trianoni Magyarország területén, 1893–1935.* In: Történelmi Szemle, 1990. 328.; *Nagy József: Hitbizományok Magyarországon a 20. században.* In: A tudós tanár. Tanulmánykötet a 60 éves Gebei Sándor professzor tiszteletére. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series. Tom XXXIV. Sectio Historiae. Szerk.: *Besze Tibor – Miskei Antal.* Eger, 2007.

³³ A hitbizomány magjának tekinthető Kiszécs és Nagyszekeres Trianon után határ menti település lett.

³⁴ Gazdacímtár 1937. 432.

³⁵ *Zentay*, 1945. 88.

Pap József

A VÁLASZTÓJOG ÉS A VÁLASZTÓKERÜLETI BEOSZTÁS PROBLEMATIKÁJA ERDÉLYBEN (1848–1877)

Mint a magyar történelem folyamán oly sokszor Erdély a dualizmus időszakában is igen sajátos belső viszonyokkal rendelkezett. Köztudomású, hogy az unió után is fennmaradt a királyhágón-túli területek bizonyos fokú különállása. Ennek következtében az unió ellenére a kortárs szóhasználatban továbbra is gyakran megfigyelhető, hogy a Magyarország és Erdély megnevezés egymás mellett fordul elő. A dualizmuskori magyar politikai életben szintén fontos szerepet játszott a hajdani Nagyfejedelemség. Talán nem tévedünk akkor, ha azt állítjuk, hogy kevés olyan régiója volt Magyarországnak, mely oly jelentős érzelmeket váltott volna ki a 19. század magyar közgondolkodásában, mint Erdély. Politikai téren mind a változás, mind pedig a változatlanság szenvedélyes viták forrása lehetett, melyek szorosan összekapcsolódtak a magyarság szerepével és a nemzetiségi kérdéssel. Így volt ez a politikai rendszer alapját jelentő választójogi szabályok és a választókerületi struktúra kialakulási folyamata során is. Jelen tanulmányunkban azt a vitát szándékozunk bemutatni, mely 1848-tól elvezet minket az 1877-es évig, mikorra kialakult az a végleges kerületi beosztás, mely a politizálás terepét jelentette Erdély számára egészen 1910-ig, az utolsó magyar választásig. Ezzel párhuzamosan tárgyaljuk a választójog kérdését is, hiszen annak szabályozása Erdély esetében szintén komoly problémát jelentett a kortársak számára. Ez alkalommal nem térünk ki a választók létszámának problematikájára, az erdélyi országgyűlési választások eredményeinek, képviselőinek bemutatására, ezt a közeljövőben megjelenő tanulmányainkban tesszük meg.

1. Az 1848. évi választójogi törvény hatása az erdélyi választók összetételére

Az 1848-as erdélyi választójogi törvény megszületésének folyamatát részletesen bemutatta Egyed Ákos és Ruszoly József, ezért itt csak röviden összefoglaljuk.¹ A vita két kérdés körül zajlott. Az egyik közvetlenül nem kapcsolódik munkánkhoz, ez arról folyt, hogy a rendi szabályok szerint választott országgyűlés küldjön-e követeket Pestre, vagy tartsanak új választásokat. Az új választások szükségességét kétségbevonók elsősorban arra hivatkoztak, hogy a magyar

¹ *Ruszoly József*: Az országgyűlési népképviselői jog sajátosságai Erdélyben. Az 1848:II. (kolozsvári) t. létrejötte. In: *Debreceni Szemle* 1998. 3. 463–482. (a továbbiakban: *Ruszoly*, 1998.); *Egyed Ákos*: Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése. Marosvásárhely, 2001. 98–103. (a továbbiakban: *Egyed*, 2001.)

országgyűlés tervezett kezdőnapjáig, július másodikáig túl rövid idő állt rendelkezésre.²

Az új választások új választójogi törvényt feltételeztek, ami Wesselényi Miklós szerint azt eredményezte volna, hogy a megyék és a szász székek román képviselőket küldtek volna Pestre. Ezt azonban a nemzetiségi probléma fokozódása miatt nem tartotta előnyösnek.³ A választójog kérdése tehát szorosan összekapcsolódott a nemzetiségek ügyével. Az erdélyi politikusok egyetértettek abban, hogy a magyar szabály – negyed jobbágytelek minimális birtoklása – Erdélyben az úrbériség hiánya miatt nem alkalmazható. Földbirtokminimum helyett adócenzus alkalmazását határozták el. Szász Károly, Vízakna követe, a nagyenyedi liceum professzora, amellet állt ki hogy a választók számának gyarapítása végett 5 forint adóminimumot állapítsanak meg. A május 31-ei ülésen azonban 8 forintos küszöb alkalmazása mellett döntöttek. A választó nélkül maradt falvak lakossága pedig közvetett képviselőre kapott lehetőséget. A száznál kevesebb „füsttel”, vagyis családdal rendelkező falvak egy, annál többel bírók pedig kettő képviselőválasztó – mai kifejezéssel élve elektor – választására lettek jogosultak.⁴ Az országgyűlés június 2-án megtartott ülésén végül alapvetően az előzetes megbeszélések során elfogadott tervezetet mellett foglaltak állást a követek, és azt küldték az uralkodó elé szentesítésre.

Egyed Ákos monográfiájában – az 1848-as adólajstromok alapján – összesítette a választásra jogosultak számának változását.⁵ 1848-ban a vármegyékben és Fogaras vidékén füstök alapján 1769 személy, az adóminimum alapján pedig – 117 179 adózó közül – 2255 fő jutott választójoghoz. Közülük 596 fő magyar, 896 szász, 2352 pedig román nemzetiségű volt. Az öt székely székben 460 fő füstök, a 21 241 adózó közül pedig 92 adóminimum alapján választott. 497 székely mellett 55 román kapott újonnan választójogot. A 11 szász székben, amibe beszámították a városokat is, 455 fő füstök után, a 82 402 adózó közül pedig 5971 személy az adóminimumnak való megfelelés alapján került a választók közé. A szászföldi új választók közül 5648 fő volt szász, 593 román és 185 székely-magyar nemzetiségű.⁶ 1848-ban tehát 11 002 fő kapott újonnan választójogot, 75% az adócenzus, 25% pedig a füstök utáni közvetett választójog alapján

² Ruszoly, 1998. 465.

³ Ruszoly, 1998. 465.; Egyed, 2001. 99.

⁴ Ruszoly, 1998. 468–469.; Egyed, 2001. 102–103.

⁵

	A választójog alapja		Összesen	Választók etnikai megoszlása			
	füstök	adómini- mum		Magyar	Székely	Szász	Róman
Vármegyék és Fogaras vidék	1769	2255	4024	14,8%	-	22,3%	62,9%
Székely székek	460	92	552	-	90,0%	0,0%	10,0%
Szász székben	455	5971	6426	2,9%		87,9%	9,2%
Összesen	2684	8318	11002	11,6%		59,5%	28,9%

⁶ Egyed Á.: Erdély 1848 i. m. 106–107.

részesült a politizálás lehetőségében. A megyei területeken 56% volt az adócenzus alapján szavazók aránya, a szász vidékeken 93%, a székely székekben pedig csupán 16,6%. Az új választók 11,6%-a volt székely vagy magyar, 59,5%-a szász, 28,9%-a pedig román. A román nemzetiség a megyei területeken volt a legjelentősebb új választói csoport (63%), a szász természetesen a szász székekben (88%), a székely pedig a Székelyföldön (90%). Az választók lajstromába felvett 108 426 adózó közül csak 4024 fő (3,7%) jutott adócenzus alapján választójoghoz, ami elmaradt az országos 5,2%-os aránytól. Az erdélyi választójogi rendezés egyik sajátossága tehát az volt, hogy a hajdani földesúri függésben élő parasztság választójoghoz juttatása, a szerényebb jövedelmi viszonyok miatt elmaradt a Magyarországon megfigyelhető mértéktől. Az erdélyi választók legjelentősebb csoportját a régi jog alapján választók képezték. Szerepük idővel egyre csökkent, de a dualizmus időszakában Erdély egyik sajátossága maradt a régi jogen választók magas aránya.

2. Erdély választókerületei 1848-ban

Az erdélyi népképviselők számával és megoszlásával a pozsonyi és a kolozsvári diéta is foglalkozott. Az 1848. évi V. törvénycikk már gyakorlatilag kész kerületi beosztást tartalmazott. A magyar országgyűlés rendkívül egyszerűen oldotta meg Erdély képviselőit, hiszen a megyék, székek, vidékek és szabad királyi városok 2–2, a kiváltságolt települések pedig 1–1 képviselői helyet kaptak. A kortársak, ahogy azt később látni fogjuk, tisztában voltak azzal, hogy az átmenetinek tekintett rendszer inkább testületi, mint népképviselői jellegűt hordozott magában.

Az erdélyi országgyűlés megnyitását megelőzően, a május 28-án tartott előzetes egyeztetésen – „nemzeti gyűlésen” – már tárgyalták a kérdést. Kemény Dénes, Alsó-Fehér vármegye követe, belügyminisztériumi államtitkár olvasta fel a magyar országgyűlés által alkotott törvénycikkeket. A vita során derült ki, hogy Pozsonyban tévesen állapították meg a képviselői helyek számát, hiszen két szabad királyi várost, Erzsébetvárost és Szamosújvárt nem soroltak fel a törvénycikkben, ennek orvoslása után Erdélynek nem 69, hanem 73 képviselői helyre volt jogosultsága.⁷

Mind a magyar, mind az erdélyi országgyűlésen elmaradt az erdélyi városok, megyék és székek kerületeinek lakosságszámhoz való igazítása. A magyar országgyűlés az 1848. évi VII. törvénycikk 3. paragrafusában szövegezte az erdélyi képviselőküldés módjáról: „a kilencz magyar, öt székely és tizenegy szász megyét, székeket és vidékeket, valamint Kolozsvár, Maros-Vásárhely és Fejérvár szabad kir. városokat kétkét – összesen 56 szavazat – a többi képviselői jogot gyakorló városokat – számszerint 13-at – egyenként egyegy szavazat illeti.”⁸ A törvény fogalmazói a 2–2 hellyel rendelkező vármegyék, székek és vidékek mellett tehát minden rendi képviselővel rendelkező településnek biztosították az önálló képviselőre való jogot. Az erdélyi országgyűlés a II. törvénycikk 7. para-

⁷ Egyed, 2001. 62.

⁸ Corpus Juris Hungarici. Az 1848. évi magyar törvénycikkek.

grafusában sorolta fel – Erzsébetvárossal és Szamosújvárral kiegészítve – a képviselőket megválasztott 18 települést.

Erdélyben a településeket is nációnként osztályozták.⁹ Országgyűlési képviselői joggal rendelkező magyar szabad királyi városnak számítottak Kolozsvár, Gyulafehérvár, és az 1791. évi 61. törvénycikk által a „magyar nemzet kebelében belül létező szabad királyi városok sorába” felvett két örmény város, Szamosújvár és Erzsébetváros.¹⁰ E városok az erdélyi országgyűléseken is két követvel voltak jelen. Nemes városi rangot viselt ugyan Dés, Ó- és Újtorda is, lakosaik nemesnek számítottak, de ezzel nem járt együtt az önálló képviselői joga, vármegyékük követválasztásában vettek részt. A vármegyei hatóság alatt álló mezővárosok¹¹ szintén rendelkeztek országgyűlési képviselői joggal. Abrudbánya, Vízakna, Vajdahunyad, Hátszeg, Szék, Kolozs és a partiumi Zilah tartozott közéjük.¹² Székelyföldön egy szabad királyi város volt, Marosvásárhely. A város két követet küldött az erdélyi diétára. A székely mezővárosok – Oláhfalva, Székelyudvarhely, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Illyefalva, Csíkszereda, Bereck – 2–2 követet küldtek az országgyűlésre.¹³ A szász városok csak székekkel, vagy vidékekkel közösen küldhettek követeket, ilyen önálló joggal azonban nem rendelkeztek.¹⁴ A felsorolt városok közül Zilah 1848-ban elveszítette országgyűlési státuszát, hiszen ekkor életbe lépett a Partium visszacsatolása. Ezzel az a furcsa helyzet állt elő, hogy az unióra lépett Erdély települései megtarthatták korábbi előjogaikat, de Zilahra ez már nem vonatkozott, és lakosság-száma alapján nem volt jogosult az önálló képviselőre.

Ez a választókerületi beosztás azonban igen aránytalan volt, ezért változásra volt szükség. Erre azonban már csak a dualizmus időszakában kerülhetett sor. A kerületi rendszer megváltoztatása feltételezte a közigazgatási rendszer reformját is, így a kérdés végleges rendezésére a kiegyezést követően még három országgyűlési ciklust kellett várni. A következő fejezetekben ezt a vitát fogjuk bemutatni, a parlamenti naplókból hozzáférhető országgyűlési beszédek alapján.

⁹ Nem célunk az erdélyi városfejlődés sajátosságainak bemutatása, csupán a rendi képviselővel bíró településeket soroljuk fel. Az erdélyi városokkal kapcsolatos újabb publikációk közül kiemelkedik *Pál Judit: A városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*. Csíkszereda, 2003. (a továbbiakban: *Pál*, 2003.) és *Sonkoly Gábor: Erdély városai a XVIII–XIX. században*. Bp., 2001. c. munkája.

¹⁰ *Corpus Juris Hungarici*. Az 1791. évi erdélyi törvénycikkek.

¹¹ Az erdélyi és székelyföldi városokkal kapcsolatos terminológiai problémákról lásd: *Pál*, 2003. 15–17.

¹² *Dósa Elek: Erdélyhoni jogtudomány, az alkotmányos Erdélyhonban az 1000-ik év óta törvényszerűen költ s az 1849. évig érvényességgel bírt törvények és szokások szerint szerkesztve*. Kolozsvár, 1861. I. 74–76. (a továbbiakban: *Dósa*, 1861.)

¹³ *Dósa*, 1861. 94–95.

¹⁴ *Dósa*, 1861. 103.

3. Erdély választói összetételével és választókerületi beosztásával kapcsolatos országgyűlési viták (1874, 1877)

Az erdélyi országgyűlési választók létszámával, a kerületi beosztásban tapasztalható anomáliákkal a kiegyezést követően a magyar országgyűlés részletesen foglalkozott az új választójogi szabályokról szóló 1874. évi XXXIII., valamint az új megyebeosztás alapján készített kerületi beosztásról szóló 1877. évi X. törvénycikk vitája során. Az országgyűlési vita egyes szakaszaiban szinte csak az erdélyi ügyekkel foglalkoztak a képviselők. Az ország egyetlen területének sem sikerült ilyen mértékben magára vonni a figyelmet. A tárgyalások folyamán az erdélyi magyar politikai elit a román, a szász és bizonyos esetekben a magyar eliten belül sajátos székely érdekekért fellépő székely képviselőkkel szemben is sikerrel tudta védelmezni érdekeit. Nem célunk a törvénytervezetek vitájának részletes bemutatása – minek előtörténetét részletesen elemezte Gerő András is,¹⁵ – témánkhoz kapcsolódva csupán az erdélyi viszonyok szabályozásával kapcsolatos polémiára térünk ki.

3.1. Erdély kérdése a választási törvénytervezet 1874-es vitájában

Az új választójogi törvény általános vitáját 1874. július elsején kezdte meg az országgyűlés.¹⁶ Még az általános vita kezdete előtt Nemes Péter, Kolozs vármegye mócsi kerületének képviselője különvéleményében érintette az új szisztéma egyik legfontosabb elemét, nevezetesen, hogy milyen adó számít be Erdély esetében a választójogi kritériumként megszabott 8 forint 40 krajcáros minimumba. Mivel úgy vélte, hogy a tervezet készítői pontosan nem állapították meg, hogy mekkora föld után fizettek ennyi adót 1848-ban, azt javasolta, hogy előbb vizsgáljanak meg 12 megnevezett vármegyei települést az 1848-as és 1854-es adótáblák tükrében, és csak ezt követően foglalkozzanak az Erdélyt érintő szabályozással. Torma Károly házelnök az indítvány megvitatását a törvénytervezet részletes vitájának a sorába halasztotta el.¹⁷ Már ebből a gyors felszólalásból is látszott, hogy az Erdéllyel kapcsolatos új szabályozás jelentős polémiát fog eredményezni a képviselőházban.

A választási törvényjavaslat általános vitáját gróf Szapáry Gyula belügyminiszter kezdte meg. Beszédében kiemelte, hogy a kormánynak nem volt célja a választójogúak körének kiterjesztése, amit egyébként is veszélyesnek tartott, és nem is látta szükségét, hiszen „nincsen a társadalomnak oly osztálya, hogy nincs a birtoknak, a vagyonnak, a foglalatosságnak oly neme, mely e politikai jog gyakorlatára kellő befolyással ne bírna”. Kiemelte, hogy bár „Nem állíthatja rólunk senki, hogy a hazánkban lakó idegen ajkú nemzetiségek iránt kellő méltányossággal és előzékenységgel ne volnánk” de „nem szabad megfedkezünk arról, hogy önmagunk iránt is vannak kötelességeink, melyekről megfedkezünk

¹⁵ Gerő András: Az elsőprő kisebbség. Bp. 1988. 30–55.

¹⁶ Az 1872. évi szeptember hó 1-re hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója. I–XVII. kötet. Szerk.: Nagy Iván. Bp., 1872–1875. XI. 152. (a továbbiakban: Képviselőházi Napló 1872.)

¹⁷ Képviselőházi Napló 1872. XI. 152–153.

nem szabad; (Helyeslés jobb felől.) hogy vannak határok és korlátok, melyeket túllépni önmagunk, és saját nemzeti létünk ellen elkövetett bűn volna.” A választójog, a miniszter szavaiban tehát már a vita legelején összekapcsolódott a nemzetiségi kérdéssel.¹⁸ Erdélyről szólva Szapáry indokoltan minősítette annak külön kezelését, hiszen az a birtok és a vagyoni viszonyok tekintetében jelentősen különbözött Magyarországtól. A külön elbírálás hatását azonban nem tartotta jelentősnek, hiszen Magyarországon 7%-os, Erdélyben pedig 6%-os választói aránnyal számolt.¹⁹

Az ellenzék részéről a Kecskemétet képviselő Mocsáry Lajos válaszolt a miniszteri beszédre. Mocsáry felszólalásában kiállt az általános választójog bevezetése mellett. Úgy látta, hogy a választójog korlátozásával nem lehet megakadályozni Magyarország feldarabolódását. Rámutatott arra, hogy a kerületek jelentős részében a választók korábban is nemzetiségiek voltak, és csupán a kerületenkénti választói létszám növe az általános választójog következtében, a kerület etnikai karaktere nem változna meg. A választási törvénnyel együtt szükségszerűnek látta azonban a kerületi beosztás megváltoztatását is. Az erdélyi állapotokat egyszerűen botrányosnak nevezte, hiszen míg egyes megyei kerületekben 250 000 lakos, addig a városokban néhány ezer lakos jutott egy mandátumra. Kiemelte, hogy a tervezett szabály szerint Erdélyben akár 36 hold földet kell birtokolni ahhoz, hogy valaki választójogot kapjon. Nem értett egyet azzal sem, hogy a régi nemesek választójogukat megtarthatták. Mocsáry tehát az ellenzék nevében nem az 1848-as szabályozás módosítását, hanem egy új törvény megalkotását tartotta szükségszerűnek.²⁰

A vita a július 2-ai ülésen folytatódott. Horváth Gyula, Küküllő vármegye felső kerületének képviselője interpellációjában Erdélyt érintő kérdést intézett a belügyminiszterhez, melyben azt tudakolta, hogy az előző napi beszédében említett új erdélyi választókerületi beosztással párhuzamosan a jövőben rendezni fogják-e a megyék és a Királyföld helyzetét. Szapáry az őszi ülésszakra ígérte az új kerületi rendszer alapjait kijelölő törvényjavaslat elkészítését.²¹

Szintén az ellenzék soraiból emelkedett szólásra Irányi Dániel, aki Mocsáryhoz hasonlóan elutasította a törvényjavaslatot. Ő az általános választójog mellett érvelve hivatkozott a Székelyföldre, ahol gyakorlatilag az általános választójog alapján szavaznak a közsékelyek és mégsem volt megfigyelhető, hogy „Székelyföldön több rendetlenség fordult volna elő: mint bárhol másutt, sőt talán kevesebb”.²²

Az általános választói jog követelése miatt a kormányoldal képviselői válaszaikban a 48-as ellenzéki és a nemzetiségi képviselői csoportot egyben kezelték. Az ellenzék szónokaihoz csatlakozott Polit Mihály (Mihail Polit) pancsovai képviselő. Polit a választójog kiterjesztésétől az ország stabilabbá válását várta: „idővel, Magyarország nem nemzeti, hanem nemzetiségi állammá alakíttatnék

¹⁸ Képviselőházi Napló 1872. XI. 161.

¹⁹ Képviselőházi Napló 1872. XI. 162.

²⁰ Képviselőházi Napló 1872. XI. 163–172.

²¹ Képviselőházi Napló 1872. XI. 178.

²² Képviselőházi Napló 1872. XI. 183.

át; legbensőbb meggyőződéseem tehát az, hogy Magyarország idővel – nem mondom most – idővel, és ezt hangsúlyozom – vagy lesz egy keleti Svájc, vagy nem lesz.”. Felhívta a figyelmet arra, hogy az erdélyi viszonyokhoz hasonlatos anomáliák a „Határőrvidéken” is megfigyelhetők, csak itt a túl nagy kerületek jelentettek gondot. Az általános választójog bevezetése mellett a délvidéki kerületek számának szaporítását is szükségesnek tartotta. Beszédét egy merész szófordulattal zárta – „ha ezen nagy kérdés szőnyegre jő, mi szerbek azt fogjuk mondani: majd meglátjuk egymást. Bei Philippi sehen wir uns wieder.” – ami igen nagy hullámokat vert a képviselőházban. A Philippire való hivatkozás a nemzetiségi kérdést takarta az elkövetkező napokban.²³

A vitához hozzászólt Tisza Kálmán is, aki elfogadta a törvénytervezetet és elutasította az általános választói jog eszméjét. „Szerintem az igazság ott van, hogy az általános szavazatjog önmagában nem csak bajt nem okoz; de ha megvannak a kellő viszonyok, melyekben alkalmazandó: minden államnak javára fog válni. De ha behozatik, mielőtt e viszonyok megvolnának: minden államnak és mindenütt a szabadságnak van kárára.” – foglalta össze mondanivalóját. Tisza visszautasította Mocsáry és Polit kritikáját, mely szerint a törvényt a nemzetiségek ellen fogalmazták. Mocsárynak a szemére vetette, hogy egy „eredetére nézve is magyar képviselő” „adja oda a nevét ily agitatio támogatására”. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy igen nagy erő létezik „az országba és annak határain kívül” amely a magyar politikai nemzet ellen – „ellenünk” – támad. A keleti Svájc eszméjét pedig azzal utasította vissza, hogy ebben az esetben már nem Magyarország, hanem Svájc lenne, tehát a szerb képviselő kétségbe vonja az ország létjogosultságát.²⁴

Az ellenzék nevében Helfflý Ignác utasította vissza Tisza szavait, de természetesen a Deák pártból és a Balközépből szerveződő félben levő új kormányoldallal szemben akarataikat nem tudták érvényesíteni, és az országgyűlés 1874. július 7-én részletes vitára is alkalmasnak találta a törvénytervezetet, az általános választójog eszméjét tehát elvetették.

Az általános vitában már szóba került Erdély, de ekkor még az általános választójogra, és ezzel kapcsolatban a nemzetiségi kérdésre koncentráltak a polémiába bekapcsolódó képviselők. A királyhágón-túli kerületekről is ebben az összefüggésben esett szó. Ez egyébként előrevetítette, azt is, hogy az erdélyi külön szabályozás egyik legvitatottabb eleme elvetésének vagy támogatásának gyakran az indoka, a román és a szász nemzetiség választójogi helyzete lesz.

3.2. A régi jog alapján álló választójog kérdése

A részletes vitát július 8-án kezdték meg a képviselők. Orbán Balázs a vita elején, a régi jogot illető második paragrafus tárgyalásakor, a székelyeket érintő kedvezőtlen változásokkal kapcsolatban emelkedett szólásra. A választási törvénytervezethez csatolt indoklásban található táblázat adataira hivatkozott, ebben az öt székely szék esetében 1872-ben 54 420 választó szerepelt, az új tör-

²³ Képviselőházi Napló 1872. XI. 192–193.

²⁴ Képviselőházi Napló 1872. XI. 209–210.

vénytervezet értelmében azonban csak 13 549 fő. A törvényjavaslat 2. paragrafusa ugyan továbbra is megadta a választójogot azoknak, akik 1848 előtt azt bírták és az ún. régi jog alapján 1848 és 1872 között a választói névjegyzékekbe bekerültek. Orbán Balázs szerint a székelyek esetében ez a szabály nem érvényesülhetett, mert annak ellenére, hogy 1848-tól kezdve régi jog alapján bírtak a választásra jogosultsággal, mégis jelentősen csökkent a székely választók száma a táblázat rubrikáiban. A képviselő nem talált ugyan oly részt a törvénycikkben, ami nyíltan elvette volna a „szabad székelyek” általános választói jogát, és őket a cenzus alá rendelte volna, de mégis erre következtetett a számokból. Orbán Balázs kifejtette, hogy „minden születési előny jogtalannak, minden előjog átkosnak tetszik” számára és ezért a székelyek szavazati jogát nem a nemesi kiváltság, hanem a demokrácia alapján követelte. Az általános választói jogot elvetette, hiszen „a nép millióinak” az alkotmányosságot még meg kell tanulnia, hogy „a politikai érettség vizsgáját” letegyék, és ebben a folyamatban „nem hiányoznak az oly oktatók, kik az alkotmányos életre a muszka kancsuka-tan szerint óhajtják dressirozni” az „ujoncokat”. „Meg kell várnunk: míg a műveletlenségen élődiéskedő ultramontanizmus békáitól a nép mentesül.” A székelyek azonban „elég értelmi és érettségi garantiát nyújtanak arra, hogy, a mint azt eddig is a haza üdve- és előmenetelére használták: úgy ezután se fognának azzal visszaélni”. A Székelyföld és a székelyek esetében külön elbírálást tartott szükségyszerűnek, az itt fenntartandó általános szavazati jogot pedig nem a nemesi kiváltságokból, hanem a magasabb politikai-kulturális fokból vezette le.²⁵

Az Orbán Balázs által idézett táblázat a választási törvénytervezet indoklásában található, és azt elemzi, hogy miként változna a szavazók száma abban az esetben, ha az ország teljes területén a 10 forintos adócenzushoz kötnék a választójogot. Az indoklás kifejtette, hogy az egységes kulcs „nemcsak nagy mérvű és lényeges eltérést szül általán a választók számára nézve, hanem tetemesen megváltoztatja a különböző megyékben a volt választók, valamint az egyes megyék lakossága és választói közt eddig fennállott számarányt is”. És pontosan emiatt jelentette ki, hogy az egységes kulcs nem alkalmazható. Emellett statisztikai adatokkal támasztotta alá, hogy a kerületek lakosság száma között nagy aránytalanságok tapasztalhatók, ezért szükségesnek tartja az új választókerületi beosztás elkészítését is. Ezt azonban egy külön törvény feladataként jelölte meg. A második paragrafus, a régi jog alapján való választójog indoklásánál kijelentette, hogy ezt senkitől nem lehet elvenni. Erdély esetében pedig megjegyezte, hogy habár a választók 2/3-a a régi jog alapján szerepel a névjegyzékekben, nagy részük más joggalappal is bír.²⁶

Orbán Balázs tehát nem megfelelően értelmezte az indoklást, hiszen az nem szólt a székelyeket érintő jogok elvételéről, és a választói létszám csökkenését éppen negatív példaként hozta fel az egész országra egységes választójogi szabály ellen. Orbán Balázs szavai azonban szólásra készítettek Fabriczius Károly (Carl Fabritius) segesvári szász képviselőt. A másnapi – június 9-ei – hozzászó-

²⁵ Képviselőházi Napló 1872. XI. 341–342.

²⁶ Az 1872. évi szeptember hó 1-re hirdetett országgyűlés Képviselőházának irományai. I–XXVII. kötet. Bp., 1872–1875. XVI. 276–283.

lásában elutasította, hogy a régi jogot 1872-ig kiterjesztve értelmezi a vitatott törvénytervezet. Külön kiemelte az erdélyi aránytalanságot, ami azáltal tűnt még igazságtalanabbnak számára, hogy míg a Királyföldön a polgárok előjogait nem ismerte el, addig a Székelyföldön szinte általános választói jogosultságot eredményezett. Kétségbe vonta Orbán Balázs azon kijelentését, hogy a jog fenntartása a magasabb értelmiségi fokkal indokolható lehetne, hiszen: „vajon a valódi értelmiség uralkodásra emelkedett azon vidéken, a hol, a magyar statisztikai évkönyvi kimutatások szerint 70 294 tanköteles gyermekek közül 32 751 az iskolákba nem járnak, avagy hol a finemhez tartozó 20 éves életkort meghaladott olvasni és írni nem tudók száma, a belügyminister ur jelentése szerint, 60 149 választók ellenében 30 872-re rug.” Javasolta a régi jog alapján való választójog elvetését és az adócenzus lecsökkentését. Csak ezt követően tartotta lehetségesnek, a választókerületeknek a választók számához való igazítását.²⁷

Fabricius javaslatát Eötvös Károly utasította vissza, Orbánnal elvben egyetértett, de az „ezeréves jog”-ra való hivatkozást nem tartotta célszerűnek.²⁸ Szilágyi Dezső azonban szintén nem tartotta védhetőnek azt a nézetet, hogy értelmiségi alapon kivételt lehetne tenni a székelyekkel. De a régi jog megtartását Tisza Kálmánnal egyetértve szükségesnek tartotta.²⁹

A régi jog kérdése tehát már szorosan érintette Erdélyt. A probléma lényege gyakorlatilag az volt, hogy a közszékelyek nemesi jogú személyeknek számítottak-e 1848-ban. Talán nem véletlen, hogy Dósa Elek 1861-ben megjelent munkájában igen részletesen foglalkozott a kérdéssel. A székelyeket, az *Approbata Constitutiok* 3. rész 76. cím 12. artikulusa szerint három részre osztotta („*trium generum siculus*”: nemesi rend vagy *primori* főnemesi rend; lófő és „darabant”). „A nemzeti fejedelmek uralkodásának megszüntetése utáni idők folytában” azonban a törvényekkel ellentétben „a lófő s darabanti rendek adófizetés s egyéb közterhek alá kényszerítették mind e mai napig”, ennek alapján kérdésessé vált a lófők és a közszékelyek nemesi rangja. A nemesi jogok alátámasztása során hivatkozott a Diploma Leopoldinum 14 pontjára, ahol a székelység egészét nemesnek nevezték. Szavai szerint ez alól csak „a székelyföldön lakott jobbágyok” képeztek kivételt. (Megemlítendő azonban, hogy az eredeti szövegben „nem értjük azonban ide a székely parasztokat vagy jobbágyokat” szövegrész szerepelt.) A szerző nem ismert olyan törvényt, amely ettől a jogtól megfosztotta volna őket. A székelyek közötti különbségtétel alapja csupán a vagyoni és nem a jogi helyzet volt, hiszen ennek függvényében kellett különböző anyagi megterhelést jelentő katonai szolgálatot vállalniuk. Értekezése szerint külön csoportot alkottak a városlakó székelyek. Marosvásárhely szabad királyi városban lakók, mint arról már szóltunk, megőrizték jogaikat. A „mezővárosiak s kiváltságolt községbeliek, kik mint székelyek, a kiváltságleveleikben foglaltakon kívül, igényelhetik fenebb elősorolt sajátságos kiváltságait a székelyeknek, de csak azon esetben, ha származásukra nézve valóságos székelyek és székely örökségel is

²⁷ Képviselőházi Napló 1872. XI. 345–346.

²⁸ Képviselőházi Napló 1872. XI. 347.

²⁹ Képviselőházi Napló 1872. XI. 350.

bírnak.”³⁰ Ezen településeken tehát nem volt elegendő a származás, hanem személy birtokkal – fundussal – is bírni kellett.

Szivák Imre kiemelkedő jelentőségű munkájában is részletesen szól a régi jogról. Erdély kapcsán azonban csupán annyit jegyzett meg, hogy ott azokat is felvehették ezen az alapon a választók névjegyzékébe, akik a választójogot 1848-ban nem gyakorolták. 1874 után a jogalap megállapításához nem állt rendelkezésre más forrás, mint az 1848 után keletkezett választói névjegyzékek. A kérdés azonban a századfordulóra sem tisztázódott, ennek bizonyítékként idézi a 1900/20 200. számú belügyminiszteri rendeletet. A Széll Kálmán aláírását viselő irat arra utalt, hogy valószínűleg túl sok személy szerepel a választók között régi jog alapján, ezért felszólította a központi választmányokat, hogy az új névjegyzékek összeállítása során a legnagyobb körültekintéssel járjanak el.³¹

A székelyek nemesi jogairól a huszadik század elején Kmety Károly megjegyezte, hogy a székelyek helyi és nem országos nemességgel bírtak, és csak a primorokat tekintették országos nemesnek.³² Kmety szerint a régi jog alapján választók körébe a „nemeselek és a megyei követválasztásra jogosult honoratiorok, sz. kir. városi polgárok és szabadkerületi választók voltak felvehetők”, ha 1848 és 1872 között őket ezen az alapon írták be a választók névjegyzékébe.³³

A magyar jogi lexikon 1907-ben megjelent 6. kötetében foglalkozott a székelyekkel. A székelyek jogáról szóló szócikk szerint a 4 rendbe sorolt székelyek – „főnemeselek” (*primores*), lófők (*primipili*), darabontok (*prixidarii*) ... és városi polgárok – közül az első három nemesnek minősült. Közöttük csupán vagyoni különbség létezett. A nemesség bizonyítására két lehetőség volt. Az egyik a katonai szolgálatra kötelezett székelyek összeírására készített lustralis könyvekbe felvett őstől való leszármazás bizonyítása volt. A másik esetében pedig a „vajdák és fejedelmek” által kiállított oklevelek bemutatása, melyben a fejedelem jutalomképpen engedélyezte a székely személy számára az egyik rendből a másikba való átlépést. A két lehetőség egyike elegendő volt tehát a székely nemesi cím elismertetéséhez.³⁴

Tehát a 20. elején elfogadott jogi álláspont szerint a közszékelyek nemesnek számítottak, így ezen az alapon joggal bírhattak választójoggal. Abban azonban nem volt egységes a kor jogi felfogása, hogy nemességük országos nemességnek számított-e.

Gerő József 1933-ban született munkájában összefoglalta azokat a jogelveket, melyek alapján a dualizmus időszakában és a két világháború között a nemesi címeket elismerték. Gerő Kmetyvel ellentétben a székelyeket országos nemeseleknek tartotta, akik jogaikat nem az uralkodóktól kapták, hanem földjük ún. ősfoglalása alapján bírták és gyakorolták. Ferenc József 1869-ben erre az ősfoglalásra alapozva erősítette meg kiváltságait. Ebben a jogban a székelyek

³⁰ Dósa, 1861. 96–102.

³¹ Szivák Imre: Országgyűlési képviselőválasztás és curiai bíraskodás codexe. Bp. 1901. 17–19.

³² Kmety Károly: A magyar közjog tankönyve. Bp., 1905. 83. (a továbbiakban: Kmety, 1905.)

³³ Kmety, 1905. 272.

³⁴ Magyar jogi lexikon hat kötetben. I–VI. kötet. Szerk.: Márkus Dezső. Bp. 1898–1907. VI. 417–419.

mindhárom rendje részesült, hiszen a székelyek tagozódását a földbirtok és a vagyon mértéke eredményezte. Gerő azonban megjegyezte azt is, hogy a székely nemesség különbözött a magyartól, hiszen számos olyan eset létezett, amikor egy család magyar, erdélyi és külön székely nemesi oklevelet is kapott, valamint székely nemes számára adtak erdélyi vagy magyar nemesi rangot.³⁵ A szövegben rejlő ellentmondásokon túl annyi biztosan megállapítható, hogy a korszakban kialakult egy olyan jogi értelmezés, ami a közszékelyek esetében is elismerte a nemesi címet, és annak egyik fontos következményeként a régi jog alapján való választójogot.

Balogh Judit munkájában részletesen bemutatta a székely nemesség eredetét, a fogalomhasználat problematikáját. Ő úgy látja, hogy a 17. század végére egyértelműen megváltozott a székelyek jogi helyzete. János Zsigmond 1562-es segesvári országgyűlésen hozott határozataiban megszüntette a székelyek kollektív nemességét. Balogh véleménye szerint ezt követően a székely nemes kategória csak a primorokat és a lóföket illette meg. Ez a két réteg a földjükön lakókat jobbágyként bírhatta. A székely köznép, a gyalogos szabad székely, a fejedelem jobbágyává vált. Így sikerült megakadályozni, hogy a két első székely csoport jobbágyává váljon.³⁶ A 17. századra a közszékelyek azonban visszakapták szabadságukat. Báthory Zsigmond 1601. december 31-én, Déván kiadott kiváltságlevelében a székelyeket kiemelte a „pór és nem nemes állapotból és rendből”, és megengedte számukra, hogy azon kiváltságokkal és szabadalmakkal éljenek, „aminővel őseik éltek a régi dicső magyar királyok idejében”. A felszabadított székelyeket libertinusnak vagy szabadosnak nevezték.³⁷ A szerző kiemeli, hogy a 17. század eleji oklevelek külön említik a nemeseket és a lóföket, tehát ekkor csak a primorok számítottak nemesnek.³⁸ Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején gyorsult fel a székely nemesség kialakulásának és a székely társadalomról való leválásának a folyamata. A fejedelmek által adott adományokkal és oklevelekkel rendelkező személyeket nevezték a 16. század végétől nobilisnek. A lófők is törekedtek ilyen adománylevelek megszerzésére. A nobilis réteg leválása konfliktusokkal terhelt folyamat volt, melynek következtében egyfajta távolságtartás alakult ki a székely nemesség és a közszékelyek között, ami a 18. században a házassági stratégiákban is éreztette hatását.³⁹

Az utókor története tehát a 17. századra datálva megállapítja, hogy a közszékelyek elvesztették nemesi kiváltságaikat. Ez a nézet természetesen szöges ellentétben áll azzal az állásponttal, amit a 19. század végén és a 20. század elején keletkezett munkákban olvashatunk. A problémára Ruszoly József is utal cikkében, amikor megállapítja, hogy a régi jog 1848-as meghatározása nem volt elég egyértelmű, és ezért későbbi jogvitákhoz vezetett.⁴⁰ Az 1848. évi erdélyi

³⁵ A m. kir. belügyminiszter által igazolt nemesek 1867–1937. Szerk.: *Gerő József*. Bp., 1938. 13–16.

³⁶ *Balogh Judit*: A székely nemesség kialakulásának folyamata. Kolozsvár, 2005. 53–55. (a továbbiakban: *Balogh*, 2005.)

³⁷ *Balogh*, 2005. 74–76.

³⁸ *Balogh*, 2005. 77.

³⁹ *Balogh*, 2005. 139–143.

⁴⁰ *Ruszoly*, 1998. 480.

választójogi törvény ugyanis úgy szól, hogy a vármegyékben, Fogaras -vidéken, és a székely székekben azok fognak választójoggal bírni, akik „az 1791-beli 12-ik törvénycikk szerint közgyűléseken szavazattal bírván, az országgyűlési követek választásába is befolyni eddig is jogosítva voltak; ha szinte ezen jog gyakorlásában ezelőtt korlátozva is lettek volna.”⁴¹ A hivatkozott törvénycikk 2 paragrafusa szerint a székely székek közgyűléseinek – az ún. giras gyűléseknek – tagjai csak „a székből való összes birtokos nemes”⁴² lehetett. A probléma továbbra is abban áll tehát, hogy a közszékely nemes volt-e, hiszen ebben az esetben joggal tarthatott igényt a népképviseleti rendszeren belül is az automatikus választói jogosultságra, bár ezt már természetesen nem örökíthette tovább.

Orbán Balázs éles reakcióiból talán arra következtetünk, hogy ez a kérdés az új választójogi szabályok születésekor talán nem volt olyan egyértelműen eldöntött tény, mint emilyennek a 20. század elején látható. Esetleg fennállhatott annak a veszélye, hogy csupán a primorok és a lófők nemesi rangját ismeri el a magyar országgyűlés a választójog megadásakor. Ennek a nem pusztán terminológiai kérdésnek a tisztázása, vagyis hogy a közszékelyek pontosan milyen körülmények között jutottak hozzá szinte általános választójogukhoz, igen érdekes adalékokkal szolgálhat a népképviseletre való áttérés időszakának erdélyi viszonyairól.

3.3. A városi lakosság tulajdon alapú választójoga

A választási szabályok további tárgyalása során került sor a városi lakosságot érintő változásokra. A törvényjavaslat is tartalmazta azt a megkötést, hogy csak abban az esetben kap választójogot a városban lakó polgár, ha a házához alá eső háza, legalább három lakrészből áll. Orbán Balázs ekkor a marosvásárhelyi polgárok választójogát védelmezte, hiszen – szavai szerint – a korábbi szabályozás értelmében 315 forint érték elegendő volt a választójog megszerzéséhez, az új szabály által megkövetelt három lakrészes ház azonban „több ezer forintot” ér. A polgárság üldözőjének nevezte a kormányt, melynek tevékenységét igen szűklátókörűnek tartotta, mivel a „legműveltebb, leghazafiasabb, és legmagyarabb osztályának ily kitagadása” „előrehaladásunk, sőt lételünk legerősebb oszlopát” dönti meg.⁴³ A probléma azonban nem csupán Erdélyt érintette, hiszen Gyula város példáján tiltakozott Beliczay Rezső is az új szabályok ellen.⁴⁴ Szapáry Gyula válaszában csak Beliczay Rezső felvetésére reagált. Gyakorlatilag kétségbe vonta, hogy a 315 forint értékben összeírt lakóházak valóban azzal az értékkel bírnak-e, és utalt arra, hogy a három lakrész megkövetelése sokkal jobban ellenőrizhető, mint az ingatlan piaci értéke.⁴⁵

⁴¹ Coprus Juris Hungarici 1848. évi erdélyi törvénycikkek

⁴² Coprus Juris Hungarici 1791. évi erdélyi törvénycikkek

⁴³ Képviselőházi Napló 1872. XI. 364–365.

⁴⁴ Képviselőházi Napló 1872. XI. 365–367.

⁴⁵ Képviselőházi Napló 1872. XI. 367.

3.4. A földadóminimum kérdése Erdély esetében

Az áprilisi törvények értelmében Magyarországon negyed jobbágytelek után kaphatott a lakosság földtulajdonra alapuló választójogot. Ezt a szabályt a rendezett úrbéri állapotok hiányában természetesen Erdélyben nem alkalmazhatták, és ezért már 1848-ban is a befizetett adó összege szerepelt cenzenként. A külön szabályozás 1874 után is fennmaradt. Magyarországon községenként állapították meg a hajdani negyed jobbágytelek után fizetett minimális adóértéket, aki pedig ennyit fizetett választójogot kapott akkor is, ha földjének nagysága elmaradt attól. A megszüntetett Határőrvidéken, a Partiumban és a szabad kerületekben sem lehetett azonban az úrbéri viszonyokra alapozni, ezért itt megállapították, hogy mekkora földterület felelhet meg egy negyed jobbágyteleknek – a Határőrvidéken tíz 1600 négyszögöles hold, a Partiumban és a szabad kerületekben pedig 8 hold –, és így alkalmazták az előbb bemutatott szabályt. Erdélyben azonban a föld nagyságát nem vették figyelembe, hanem annak továbbra is csupán a jövedelmét vették alapul. A törvénytervezet 5. paragrafusa kimondta, hogy a földadókataszter alapján 84 forint jövedelemmel kell rendelkezni, vagy első osztályú ház birtoklása esetén 79 forint 80 krajcár, magasabb osztályú ház birtoklása esetén 72 forint 80 krajcár után kellett földadót fizetni. Itt a törvénytervezet logikája tehát éppen ellentétesen működött, mint ahogy az az úrbéri állapot nélküli magyar területeken megfigyelhető volt. Ez pedig igen kedvezőtlenül érintette az erdélyi földművelőket.

A földadóminimumot meghatározó 4. paragrafus július 12-ei heves vitája során ismét a figyelem középpontjába került Erdély ügye. Kozma Parthén (Partenie Cosma), a belényesi román képviselő hozzászólása izsította fel a kedélyeket. A képviselő kiemelte, hogy míg Magyarországon 8 hold föld után jár a választójog, addig Erdélyben 36 hold föld tulajdonlására van szükség, hogy a megkívánt 8 forint 50 krajcár adót fizessen valaki. Kozma képviselő tiltakozott a külön erdélyi szabályozás ellen, amit az unióval ellentétesnek tartott. Azt javasolta, hogy a Partiumban használt kulcsot alkalmazzák az erdélyi birtokosok esetében is. Felhívta a figyelmet arra, hogy a tárgyalta szabályozás eredményeképpen konzerválódik a választási rendszer, amit továbbra sem lehet népképviselőknek nevezni, hiszen a választók kétharmada korábbi kiváltságain alapulva birtokolja majd a szavazati jogot. A belügyminisztert azzal vádolta, hogy nemzetiségi kérdést csinál a választójog és a választókerületi beosztás ügyéből, amit azonban nem saját meggyőződéséből tesz, „hanem csak némely önző erdélyi urak kedvéért, kik csak úgy tudják magukat érvényesíteni és föntartani, ha abból nemzeti kérdést csinálnak, hogy Erdélyben a jogegyenlőség létesítessek.”⁴⁶

A belügyminiszter helyett báró Kemény Gábor válaszolt, aki cáfolta, hogy 36 hold földet kellene bírni a választójoghoz, hiszen annak jövedelme nagymértékben függ a művelési ágtól. Azt állította, hogy 4–8 hold művelt föld birtoklása elegendő a választójoghoz. Ezen az alapon elvetettette Kozma javaslatát.⁴⁷

⁴⁶ Képviselőházi Napló 1872. XII. 29–32.

⁴⁷ Képviselőházi Napló 1872. XII. 32.

A vitához hozzászóló Pap György (Gheorghe Pop de Băsești) szerint teljesen természetes, hogy a magyarok számára az unió fontos ügy. „Mert Erdély a magyar birodalomnak archimedesi sarkpontja, s megvallom nekem, mint különben román nemzetiségű egyénnek nincs kifogásom ellene; mert ha már a sors ide ezen földre vetett, melyet szeretett hazánknak nevezünk s tartunk, melyen a magyar koszorús költő szerint együtt kell élnünk és halnunk,” –mondotta. Éppen az unió betartását kérte számon az országgyűlésen. Erdély külön szabályozásában csak egy dolgot tudott felfedezni, ez pedig a románok választójogi korlátozása volt. Kozmához hasonlóan ő is a partiumi szabályok erdélyi alkalmazását javasolta.⁴⁸

Az egyre hevesebb vitában a Fehértemplomot képviselő Babes Vince (Vincențiu Babeș) emelkedett szólásra, ő is Kemény Gábor szavaira válaszolt. „Én csak csodálkozásomat fejezem ki az iránt, hogy azon urak, kik ezelőtt 26 évvel „unió vagy halál-t kiabáltak, ma minden argumentummal a különbség, disunio mellett szólalnak föl”, most azonban a magyar nemesek képviselik a különállás, a románok pedig az unió ügyét. Beszéde során hivatkozott a választók etnikai összetételére, adatai szerint Alsó-Fehér vármegyében a lakosság 93,94%-a román volt, de a választók esetében 20%-ot sem adtak. Úgy látta, hogy a belügyminiszter a parlamentarizmus logikájával szemben, Erdély ügyében a magyar nemességhez szolidáris. Becsületes magyar nemes, mint nagy derűtség közepette kijelentette, ilyen lépésre nem szánhatja magát, csak ha miniszterként elfelejt becsületes nemes maradni.⁴⁹

Kemény Gábor válaszában ugyan kétségbe vonta Babes szavait, de elismerte, hogy nem tartaná célszerűnek, hogy választók között a románok többségbe kerüljenek. Ezt a nézetét úgy mond a történelmi tapasztalatára alapozta: „csak néhány évvel azelőtt, láthattuk a szebeni országgyűlésen, a hol önök románok voltak többségben, hogy a Leopoldi diplomát, Erdélynek az alaptörvényét, melyre most már sokszor hivatkoznak: magok a román képviselő urak is az első alkalommal könnyedén föladták, azt mondták: fölösleges, nem szükséges!” – hivatkozott az 1863-as országgyűlés eseményeire.⁵⁰

A földadóminimum ügye július 18-án is terítékre került. Ekkorra már kiderült, hogy a románoknak nem sikerül elérni a partiumi szabályozás behozatalát, ezért az adószámítás módja körül bontakozott ki szenvedélyes polémia. A kérdés lényegét az képezte, hogy a 8 korona 50 krajcáros minimális adóösszegbe, a 10%-os földadó mellett, beszámít-e a 3%-os pótdadó és a 9%-os földtehermentesítési járulék. Ebben az esetben ugyanis alacsonyabb jövedelemmel lehetett volna választójoghoz jutni. A magyar képviselők visszautasították ezt, Kemény Gábor azzal érvelt, hogy így duplájára nőne a választók száma, aminek elvetésekor ismét az 1863-as évre hivatkozott: „Általános tájékozásképen legyen szabad fölemlíteni, egy adatot, tudniillik azon választási census, a mely mellett Schmerling és Nádasdy a szebeni tartományi gyűlést egybealakítani helyesnek tartották, csaknem ugyanaz volt, a melyet jelenleg ajánl a központi bizottság.”. Az így

⁴⁸ Képviselőházi Napló 1872. XII. 36–38.

⁴⁹ Képviselőházi Napló 1872. XII. 39–41.

⁵⁰ Képviselőházi Napló 1872. XII. 44.

összegyűlt szebeni tartománygyűlésen a magyarok és székelyek kisebbségbe kerültek „a többiek mind engedelmesen megjelentek és képviselőt küldtek a Reichsrathba.” Beszéde végén még visszautasította, hogy nemzetiségi kérdést csinálnak a választójogi törvényből.⁵¹

Az egymást érő felszólalások közül még Orbán Balázs július 20-ai beszédét érdemes kiemelni. Melyben arra kérte a kormányt, hogy a Partiumra, a Határőrvidékre és Erdélyre nézve új javaslatokat készítsen, hiszen az akkor tárgyaltat ellentétesnek tartotta az unió szellemével. Beszéde elején kijelentette, hogy azt a jogot, amit a székelyeknek követelt, kész minden férfitra kiterjeszteni, azt azonban hozzátette, hogy az csak akkor lehetséges, „mihelyt az arra megkívántató föltételek meglesznek”. Ő is kiemelte, hogy a külön szabályozás miatt hatalmas anomáliák keletkeznek Erdély és Magyarország között. „Erdély minden fiának Székely-, szász- és oláhnek, s így az nem nemzetiségi, hanem nemzeti sérelmet involvál magában” – mondta. A szászokat nevezte a leghátrányosabb helyzetbe kerülő csoportnak, mivel a nemesek közül 30 ezret románnak tudott. Felhívta a figyelmet a székely közbirtokosságok problematikájára is, ahol az osztatlan közös tulajdonlás éppen a legértékesebb földeket érintette. Az országgyűlést teljesen tájékozatlannak tartotta Erdély ügyeit illetően, ezért egy alaposabban előkészített törvényjavaslatot kért számon a kormányon.⁵²

A választójogi törvény vitája során tehát feltűnő figyelem kísért Erdély helyzetét. A választójog kiterjesztése, vagy annak megszorítása szoros kapcsolatban állt a nemzetiségi kérdéssel, történt ez annak ellenére, hogy mind a Deák párt, mind pedig a Balközép politikusai tagadták ezt. Talán báró Kemény Gábor szavai árulkodtak leginkább ennek ellentétéről, hiszen ő újra és újra emlékeztette a házat az abszolutizmus éveiben folytatott román politikára. A választójog kérdésében közös platformra került a székely érdekeket képviselő Orbán Balázs és a román képviselői csoport, hiszen mindkét fél az erdélyi külön szabályozás problémáira hívta fel a figyelmet. A földadóminimum ugyanis egyszerre sújtotta Erdély lakosait, függetlenül azok nemzetiségi hovatartozására.

3.5. Az új megyei beosztáshoz alkalmazkodó választókerületi rendszer vitája

Mint azt ez előzőekben láthattuk, már a választójogi törvény vitája során is szóba került a kerületi beosztás. Szapáry Gyula ugyan 1874 őszére ígérte a kérdés rendezését, de erre akkor nem került sor. Az új beosztás elkészítését megelőzte a vármegyerendszer reformja. Ez és az új kerületi beosztást szabályozó törvények azonban már a Tisza-kabinet működésének első szakaszában kerültek a képviselőház asztalára.

A szükségessé váló új kerületi beosztás tervezetét Tisza Kálmán miniszterelnök és belügyminiszter 1877. március 22-én terjesztette az országgyűlés elé. Arra kérte a házat és a közigazgatási bizottságot, hogy minél hamarabb folytassa le a törvényjavaslat vitáját, hiszen az 1878-ban esedékes választások komoly

⁵¹ Képviselőházi Napló 1872. XII. 181–184.

⁵² Képviselőházi Napló 1872. XII. 207–208.

időzavart eredményeztek.⁵³ A közigazgatási bizottság elnöke, Pulai Kornél április 25-én számolt be a bizottsági munkálatok befejezéséről.⁵⁴

A miniszterelnök kérésének megfelelően az országgyűlés gyorsított ütemben vette napirendjére a törvényjavaslatot, és két vitanap alatt be is fejezték az általános és a részletes vitát. Az általános vitát megnyitó előadó, Pulay Kornél április 28-án ismertette a törvényjavaslatban szereplő legfontosabb változásokat, melyek elsősorban Erdélyt érintették. Az előterjesztés Abrudbánya, Csíkszereda, Ilyefalva, Hátszeg és Vajdahunyad városok önálló képviselethez való jogát megszüntette. Szamosújvár, Gyulafejérvár és Erzsébetváros a korábbi két-két képviselő helyett csak egy-egy választására kapott jogot. Brassó és Nagyszeben pedig két-két képviselővel szerepelhetett az új parlamentben. Így Erdély képviselőinek száma 75-ről 73-ra csökkent, a felszabaduló két helyet pedig Budapestnek szánták.⁵⁵ Szükséges megjegyezni, hogy az előadó rosszul számolta össze a változás eredményeképpen keletkező kerületeket, mivel mind a törvénytervezetben, mind pedig a szentesített törvénycikkben 74 és nem 73 erdélyi kerület szerepelt.

A két vitanap során a felszólalások szinte csak Erdélyhez kapcsolódtak, a rendezés logikáját kérdőjelezték meg erdélyi magyar, szász és román képviselők.

A vitát Molnár Antal, Szamosújvár képviselője kezdte. Kifejtette, hogy a törvénytervezet nem csökkenti az erdélyi anomáliákat, hanem éppen fokozza azokat. Úgy látta, hogy a kormány a rendezés látszata mögött fő célként – úgy látta – a kormány az erdélyi magyar városok befolyását óhajtotta csökkenteni. A népességszámmal és választói létszámmal indokolt új rendszer így Erdély politikai és etnikai viszonyait felborítja. Visszautasította a törvényjavaslatot, mert az gyengítette a városok politikai befolyását, hiszen a városok egy részét a megyék ellenőrzés alá rendelte. A tervezet fő céljának nem a kerületek kikerekítését, hanem az erdélyi magyar városok befolyásának csökkentését tartotta. Úgy látta nem enyésztek el a régi anomáliák, hanem újak keletkeztek. A városok önálló képviselethez való jogának elvétele a magyarság és a magyar állam érdekeivel ellentétes folyamatnak tűnt számára. Felszólította Tisza Kálmánt, hogy módosítsa a javaslatot, és Erdélyben erősítse, ne pedig gyengítse a városok jogait, melyeket a „politikai és nemzetiségi anomáliák” „jogos ellenszerének” tartott.⁵⁶

A budapesti szabadelvű képviselő, Schwartz Gyula az egész tervezett rendszert kritizálta. Sokkal nagyobb átalakítást tartott volna szükségszerűnek, a kis létszámú városi kerületek megszüntetésével teljesen egyetértett, de ő a képviselők számának 300 főre való csökkentését és Budapest szerepének fokozását is szükségszerűnek tartotta. A királyhágón-túli kerületek számát csökkentette volna, hiszen ott „néhány száz választó nem eszmecsere útján választ, ... hanem egynéhány volt földesúr, pap, néhány kormányhivatalnok, vagy szolgabíró” befolyásának alatt „gyakran országos ügyekben teljesen tájékozatlan embert választ képviselőnek.” A Molnár Antal által felvetett nemzeti érdekre is vála-

⁵³ Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója. I–XVIII. kötet. Szerk.: Nagy Iván. Bp., 1876–1878. X. 201. (a továbbiakban: Képviselőházi Napló 1875.)

⁵⁴ Képviselőházi Napló 1875. X. 270.

⁵⁵ Képviselőházi Napló 1875. X. 287.

⁵⁶ Képviselőházi Napló 1875. X. 287–289.

szolt: „Én részemről, mint bárki más e házban, magyar államot akarok Magyarországon, de még látszatát sem akarom annak, hogy mi a magyar elemnek többségét ily úton akarjuk biztosítani; a magyar nemzetnek erre szüksége nincs, a magyar nemzet értelmisége elutasít magától ily eszközt. Itt a magyar nemzet van hivatva uralkodni, nemcsak hosszas századokon alapuló történelmi jogánál fogva, hanem hivatva van teljesen kétségbe vonhatatlan erkölcsi és értelmi magaslatánál fogva, azért az ily kirívó anomáliákat orvosolnunk kell, még ha örököltük is azokat azon hagyománnyal, hogy a magyar fajnak a többség biztosítottassék. Szálljunk szembe ezen anomáliákkal és hajtsunk azon teoriára, mely azt tanácsolja nekünk, hogy a magyar nemzetnek ily mesterséges eszközre szüksége nincs és csak az igazság és méltányosság elveit tartsuk szem előtt.” A nemzetiségekkel szemben alkalmazott ún. választási földrajzot tehát visszautasította, és a valódi városok szerepének fokozását kérte számon az új törvénytervezeten.⁵⁷

Ezt követően Mocsáry Lajos emelkedett szólásra. Ő nem látta szükségszerűnek, sőt egyenesen károsnak tartotta a Schwartz Gyula által felvetett általános átalakítást. Elismerte ugyan, hogy az erdélyi anomáliák egy része megszűnt, és így jelentősen javult a román nemzetiség képviseleti lehetősége, de további lépéseket tartott szükségesnek. További 10, 10 000 főt el nem érő erdélyi várostól elvetette volna a képviselőhez való jogot, és Marosvásárhely, Gyulafehérvár valamint Nagyszeben esetében csak egy képviselő választását tartotta jogszerűnek. A magyar szupremácia fenntartásának igényével nem vádolta a kormányt, hiszen meglátása szerint az új rendszer több ponton nyilvánvalóan a románoknak kedvezett. Véleménye szerint a kis kerületeket, azért nem szüntették meg, hogy ezekben a máshol elbukott kormánypárti képviselők számára biztos győzelmet hozó, „vigaszverseny”-re nyíljon lehetőség. Ellenzéki képviselőként természetesen visszautasította ezt a szándékot.⁵⁸

A szászok kritikai hozzászólásait Fabriczius Károly, Segesvárról származó képviselő beszéde nyitotta meg. A kormány a választók létszámával kapcsolatos statisztikai adatokkal indokolta a változást. Erdélyben a régi jog alapján választók azonban a magyar területek javára torzították a rendszert. A Szászföldön pedig „tabula rasa” történt, hiszen az előkelő városok korábbi előjogaikat részben elvesztették. Foglalkozásszerkezeti adatokkal, valamint az analfabéták számával támasztotta alá azt a véleményét, hogy Erzsébetváros, Oláhfalú, Szék, Kolozs, Vízakna, Bereczk, Szamosújvár, Székelyudvarhely, Gyulafehérvár, Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy gyakorlatilag nem minősültek városnak. Így az önálló képviselőhez való jogukat el akarta törölni. Nem értett egyet azzal, hogy ez az átalakulás a magyarság többségét veszélyeztetné, mivel a román kerületeket a magyar politikusok legfontosabb bázisának tartotta.⁵⁹

Steinacker Ödön (Edmund Steinacker), Szében képviselője is különbséget tett az erdélyi kerületek között. Nem tartotta a népképviseleti jelleggel összeegyeztethetőnek azt, hogy azonos mércével mérje a régi jog alapján és a census

⁵⁷ Képviselőházi Napló 1875. X. 289–292.

⁵⁸ Képviselőházi Napló 1875. X. 293–295.

⁵⁹ Képviselőházi Napló 1875. X. 295–296.

alapján választókat. Úgy látta, hogy figyelembe kellett volna venni a települések kulturális és gazdasági mutatóit is, és ennek megfelelően, a valóban városi funkciót ellátó településeknek lehet képviseleti jogot adni. Elismerte ugyan, hogy a törvénytervezet előrelépést jelent ezen az úton, de Segesvár, Medgyes, Beszterce, Szászrégen és Szászsebes városok számára is Nagyszebenhez hasonló jogokat követelt. Hiszen ha történelmi elvek alapján a kis jelentőségű helyek is képviselethez jutnak, akkor a szász városoknak is jár ugyanez a jog. Szerinte egyébként a szászok 1874-ig bírtak ezzel, hiszen a székeket úgy képviselték, hogy az egyik követet a város, a másikat a vidék választotta, csak Szászrégen volt más helyzetben. Mi lehet a változás valódi oka? – tette fel a kérdést. A magyar szupremáciára való törekvés nem, hiszen a törvényjavaslat indoklásában ez nem szerepelt. Ennek ellenére azonban mégis azt a látszatot keltette számára a tervezet, hogy tudatosan a magyar érdekeket képviseli a szászokkal szemben.

A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban pedig a következő szavakat mondta: „Különbön legyen szabad ez alkalommal egy pár őszinte és higgadt szót mondanom a szupremáciáról. Nincs e hazában bármely ajkú hazafias, vagy csak egészséges gondolkodású ember, a ki el ne ismerné a magyar elem hegemoniájának természetes, jogosult, sőt szükséges voltát, és a hivatalos nyelvnek bizonyos praeponderantiáját. De ha a gyakran hangoztatott jogegyenlőségnek értelme és tartalma van: ez csak azt jelentheti, hogy a magyar nemzetiség, mint *prima inter pares* és első sorban államalkotó viszi a vezérszerepet. Méltóztassanak elhinni, hogy a nem magyar ajkú és különösen németajkú honpolgárok örömmel és őszinte baráti érzülettel fogják észlelni a magyar nemzetiség gyarapodását és intensív fejlődését, a mennyire ez saját gyakran tapasztalt erejéből és korszerű törekvéseiből ered.” A törvényjavaslat, meglátása szerint, azonban nem ezt az érzületet erősítette a nemzetiségek körében.⁶⁰

Az igen rövid általános vitát Tisza Kálmán zárta. A miniszterelnök-belügy-miniszter változatlan formában javasolta elfogadásra az eredeti szöveget. Arról beszélt, hogy nehéz a kormányt a szupremácia fenntartásával, vagy a szászokkal szembeni korlátozó magatartással vádolni. Hiszen több helyen éppen a magyarság érdekeinek sérelmére módosult az erdélyi kerületi beosztás, Nagyszeben és Brassó pedig igen jelentős szerepet kapott az új rendszerben. E két város kivételével azonban új jogokat nem akartak adni. A városok esetében, Erzsébetvárost kivéve, arra voltak tekintettel, hogy legalább 300 választója legyen egy településnek. A régi joggal kapcsolatban megjegyezte, hogy ebből nem lehet messze-menő következtetéseket levonni, csak annyit, hogy a lakosság a legegyszerűbben igazolható módon folyamodott a választójogért. Molnár Antalnak azt válaszolta, hogy ő hátsószándékot lát a kormány munkája mögött, de Molnár nem beszél arról, hogy a nemzeti álca igazából csak arra jó a képviselő számára, hogy mandátumát, a második szamosújvári helyet védelmezze. A törvényjavaslat legfontosabb céljaként Erdély és Magyarország közötti különbségek csökkentését jelölte meg. Ebben a vonatkozásban, minimális átalakítással nagy előrelépést látott megvalósulni. Állítását statisztikai adatokkal támasztotta alá. 1875 előtt Erdélyben a legnagyobb megyei kerületben 105 557 lakosra jutott egy mandátum, a

⁶⁰ Képviselőházi Napló 1875. X. 297–300.

legkisebben pedig 6195-re. Az új törvény szerint a legnagyobb választókerület 49 000 fős, a legkisebb pedig 27 000 fős lesz. A városok esetében a legnagyobb kerület 13 000 fős volt, a legkisebb 1200 fős. Az új rendszerben, ha Erzsébetvárossal a 2500 fős kivétellel nem számolnak, akkor a legkisebb és a legnagyobb kerület között az 1:10-ről 1:3-ra javul az arány, ezáltal Magyarországon 34 000 főre, Erdélyben pedig 38 800 lakosra jut egy képviselő. Beszédét a következő szavakkal zárta: a „törvényjavaslat mondom, midőn Erdély más ajkú lakosai iránt igazságos volt: még ma is épen a szászokat részesíti nem megvetendő, de a helyzet fejleményei folytán szerintem is igazolt kedvezménybe; de a mely másfelől ott, a hol kitűzött irányába az esett, hogy a magyar elemnek kedvezzen, ezt sem tartotta magától elutasítandónak.”⁶¹

Ezt követően Ghyczy Kálmán, a képviselőház elnöke részletes vitára bocsátotta a törvénytervezetet. A részletes vita során Hevessy Márton próbálta módosító javaslatával elérni, hogy 11 kisebb erdélyi várost vonjanak össze megyei területekkel.⁶² A Mocsáry Lajos korábbi felvetésére támaszkodó javaslatot, a vonatkozó paragrafusok tárgyalásakor a képviselőház elvetette.

Gebbel Károly (Carl Gebbel) szász képviselő megismételte Steinacker Ödönnek az általános vitában elhangzott javaslatát, mely meghagyta volna ugyan a 10 legkisebb erdélyi város képviselőtét, de Besztercének, Medgyesnek, Szászsebesnek és Szászrégennek megadta volna ugyanezt. A javaslatot Tisza Kálmán, a korábban hangoztatott érveinek megismétlésével visszautasította, és az országgyűlés ennek megfelelően leszavazta.⁶³

Az április 30-án folytatódó vitában, a városi kérdést követően, Beszterce–Naszód vármegyével foglalkoztak. Földváry János azt javasolta, hogy a megyéje kettő helyett három képviselői helyet kapjon. Ezt azért is méltányosnak tartotta, mivel Beszterce–Naszód kivételt képezett Erdélyben, hiszen a választói jogosultságukat elsősorban census alapján kapták meg. Tisza Kálmán ugyan elvetette a javaslatot, de Kállay Béni kiállt mellette. Kállay külön kiemelte, hogy a terület román lakosságú, és ez a kedvező gesztus nagyobb választási aktivitásra serkentheti őket. A vitába bekapcsolódó Steinacker Ödön szólt arról, hogy a kétszerte több lakosú, és ennek ellenére azonos adót befizető Szilágy hat helyet kapna, így gyakorlatilag Beszterce–Naszód lenne a legkedvezőtlenebb helyzetbe kerülő terület Erdélyben. Különösen érdekes volt Kemény Gábor beszéde. Aki amellet, hogy a változás szükségességét sürgette – 1848-ban nem népképviselői, hanem törvényhatósági alagra helyezték Erdélyben a választókerületeket –, azt az 1874-ben már többször hangoztatott vádat is megemlítette, hogy a naszódi románok is elküldték képviselőjüket a szebeni országgyűlésre. Egyébként ott jelentek meg először, hiszen a Határőrvidékre az 1848. évi törvények nem vonatkoztak. Kiemelte azt is, hogy az átlagos lakosságszám ugyan 49 000 fő kerületenként, de Naszódon 453 fő, Besztercén pedig 834 fő választót írtak csak össze.⁶⁴ A vitához még támogató beszédével ugyan a kis-küküllői szabadelvű

⁶¹ Képviselőházi Napló 1875. X. 300–302.

⁶² Képviselőházi Napló 1875. X. 304.

⁶³ Képviselőházi Napló 1875. X. 305–306.

⁶⁴ Képviselőházi Napló 1875. X. 310–312.

képviselő, Horváth Gyula is hozzászól, de a képviselőház követte a miniszterelnöki útmutatást, és a megye két helyet kapott.⁶⁵

Ezt követően leszavazták Hevesy Márton Szolnok–Dobokát érintő előterjesztését, melyben a képviselő arra tett javaslatot, hogy Szamosújvár és Szék városát tagolják be megyei kerületek közé.⁶⁶

A részletes vita monotonitása azonban ekkor hirtelen megtört, hiszen egyrészt egy rövid időre nemcsak erdélyi kérdések kerültek terítékre, másrészt két ponton módosult az eredeti törvényjavaslat.

Dániel Ernő, Begaszentgyörgy szabadelvű képviselője Szilágy és Torontál vármegyeiek képviselői számának átrendezését javasolta a képviselőháznak. Arra hívta fel a ház figyelmét, hogy vármegyéjében eddig is jelentős anomáliák léteztek, amit a törvénytervezet nem orvosol. Torontálban, az önálló képviseletet megtartó Nagybecskerek és Nagyikinda városokon kívül 10 kerületet alakítottak ki, ahol 49 000 lakos és 2570 választó jut egy területre, szemben a magyarországi átlagos 35 000 fővel és 1900 választóval. Ez sokkal kedvezőtlenebb helyzet, mint Bács–Bodrog, Pest–Pilis–Solt–Kiskun vagy Bihar megye esetében előállt. Torontál egyenes adója 3 500 000 Ft volt, ami a legmagasabb volt az országban. A megyében az írni és olvasni tudók aránya az országos adatot (35%) megközelítette (34,7%). Tehát mind kulturális, mind pénzügyi alapon indokoltnak látta a terv átdolgozását. Egy képviselő hellyel többet kért Torontál számára, amit a statisztikai adatok tükrében túlreprezentált Szilágytól tervezett elvenni.⁶⁷

Pogonyi Dénes, a Szilágy megyei Zsibó képviselője ugyan vitatta szavait, de a kérdést Tisza Kálmán hozzászólása döntötte el, aki Dánielnek adott igazat. Tisza nem ellenezte az átrendezést, csak annyit tartott szükségszerűnek megjegyezni, hogy a 11. torontáli kerületet Pancsova központtal alakítsák ki. A képviselőház a változtatást megszavazta.⁶⁸

Sikeres módosító indítványt nyújtott be a szepesszombati képviselő, Zsedényi Ede is, aki Abrudbánya és Verespatak önálló képviselethez való jogának megtartását gazdasági és nemzeti alapon látta indokoltnak. „Annak lakosai (Abrudbánya és Verespatak) által az e vidéken vékonyan elszórt magyar elemekkel szorosabb kapcsolatban állván, képviselőjük megválasztásában mindig hazafias szellem által vezéreltettek.” A feleakkora lakosságú Kolozs mandátumát akarta Abrudbányának juttatni. Fabritius Károly ugyan elvetette a tervet, de Tisza Kálmán a képviselőházra bízta az ügyet. Hiszen a településtől azért vették volna el a jogot, mivel választóinak száma nem éri el a 300 főt, a kisebb lakosságszámú Kolozsnak pedig 335 választója volt. Az egyik mellett a lakosságszám, a másik mellett pedig a választói létszám állt. A következő hozzászóló, Hegedűs Sándor arról beszélt, hogy a 15 képviselőválasztó-joggal bíró város közül tizenegynek kevesebb lakosa volt, mint Abrudbányának és Verespataknak együttvéve. Abrudbányán csak az 1874-es törvény hatására esett vissza ily mértékben a választók száma, hiszen 1872-ben 598, 1869-ben még 783 fő választott.

⁶⁵ Képviselőházi Napló 1875. X. 314.

⁶⁶ Képviselőházi Napló 1875. X. 314.

⁶⁷ Képviselőházi Napló 1875. X. 314–317.

⁶⁸ Képviselőházi Napló 1875. X. 316–318.

Kolozs 335 választójának döntő többsége régi jog alapján volt szavazóképes, Abrudbányán azonban csak 3 ilyen jogállású személy élt. A magyarság érdekeinek hangoztatását nem tartotta célszerűnek, ehelyett a történelmi fejlődés és a bányatelep gazdasági fontosságára hivatkozott Abrudbánya érdekeinek védelmezése során. A képviselőház ezt a változtatást is elfogadta.⁶⁹

Az 1877. évi X. törvénycikk vitája ezt követően befejeződött. Az uralkodó 1877. május 6-án szentesítette azt, majd május 7-én az országgyűlés mindkét házában kihirdették.

A közigazgatás átszervezésének folyamata tehát alaposan megváltoztatta az eredeti választási rendszert. Az 1877. évi X. törvénycikk alapján Erdély 74 választókerületre tagolódott. 2 kerületre oszlott Beszterce–Naszód, Brassó, Fogaras, Kisküküllő, háromra Udvarhely, négyre Alsó-Fehér, Csík, Háromszék, Kolozs, Nagy-Küküllő, Szeben, Torda-Aranyos, ötre Marostorda és Szolnok–Doboka, Hunyad pedig hatra. Az önálló képviselőválasztói joggal felruházott városok köre is megváltozott, Csíkszereda, Illyefalva, Kolozs, Hátszeg és Vajdahunyad megyei kerületi központ lett, az 1848. évi II. erdélyi törvénycikkben nem szereplő Brassó és Nagyszeben pedig bekerült a sorba. Két kerületre osztották továbbra is Kolozsvár és Marosvásárhely városát, valamint Brassót és Nagyszebent, egy kerületet alkotott Abrudbánya, Bereck, Erzsébetváros Gyulafehérvár, Kézdivásárhely, Oláhfalu, Sepsiszentgyörgy, Szamosújvár, Szék, Székelyudvarhely és Vízakna.

1877-re tehát létrejött az a rendszer, ami lényegesen már nem változott az elkövetkező évtizedekben. 1910 után ugyan jelentős változás történt az ország választójogi rendszerében, de ennek alkalmazására már nem maradt idő. Jól láthattuk, hogy a változást szenvedélyes viták kísérték, melyben a kormányoldal kritikusai igen gyakran a nemzetiségekkel szembeni fellépéssel vádolták a hatalom képviselőit. A magyar kormány részéről elhangzottak ugyan olyan mondatok, melyek a magyarság érdekeinek védelmét hangsúlyozták, de a nemzetiségek hátrányos megkülönböztetését határozottan cáfolták. A változás irányítóinak szinte tojástáncot kellett járniuk, hiszen bárhogy alakították át a rendszert, az érdeksérelmekkel járt együtt. Azt kellett tapasztalniuk, hogy a félmegoldások gyakran senkit sem elégítenek ki. Kiváló példa erre az erdélyi városok képviselőinek ügye. A magyar települések egy része elvesztette az önálló képviselőihez való jogát, a két száz nagyváros pedig megkapta azt. A hozzászólók maximalizálni akarták saját elképzeléseiket, tehát vagy vesszen el minden település külön joga, vagy egyik se veszítse el, vagy minden jelentős száz város kapja meg azt. Kompromisszum gyakorlatilag nem született, a szabadelvű országgyűlési többség szavazta meg azt a változást, ami ugyan minden fél számára adott is és el is vett, de ezt az érintett felek nem fogadták el, vele szemben tiltakoztak.

Az azonban megállapítható, hogy a reformok eredményeképpen az anomáliák jelentősen csökkentek, az erdélyi viszonyok közelítettek a magyarországihoz. Arányosabbá, ha nem is arányossá vált a nemzetiségek képviselete. A probléma természetesen nem oldódott meg, de kérdés, hogy egyáltalán elvárható-e „tökéletes” megoldódás? Egy tisztán egyéni mandátumokra alapozódó, censzusos vá-

⁶⁹ Képviselőházi Napló 1875. X. 319–321.

lasztási szisztémában egyáltalán nem oly egyértelmű, hogy mire kell tekintettel lenni a kerületek kialakításakor. A lakosságszám, vagy a választói létszám határozza-e meg a beosztást? Bármelyikre figyel a kerületi határok kialakítása során a hatalom annyi bizonyos, hogy egy időben viszonylag dinamikusan változó értékhez kapcsol egy statikus beosztást, ami előbb-utóbb elavulttá válhat. A kerületek kijelölése azonban nem csupán statisztikai kérdés, hiszen tekintetbe kell venni a lokális közösségek tradícióit is. Ha a struktúra nem illeszkedik a vidék társadalmának kapcsolati rendszeréhez, akkor a választópolgárok politikától való elfordulását is eredményezheti.

Fel kell arra is hívni a figyelmet, hogy a rendszer Erdélyben a magyarságnak, egy olyan beosztást sikerült találni, ami kiegészülve a census sajátos szabályai-val csökkentette a nemzetiségek, elsősorban a románok lehetséges beleszólását az országgyűlési politizálásba. A vitát figyelemmel kísérve érzékelhető, hogy a „magyarországi” politikusok óvatosan közelítettek Erdélyhez, melyhez szoros mentális szálak is kötötték őket. Fordított helyzet figyelhető meg „Magyarországon”, ahol a kerületi beosztás elsősorban a magyarlakta területek számára volt kedvezőtlen. Ha az erdélyi vármegyék etnikai szerkezetét összevetjük a területek választóinak nemzetiségi összetételével, akkor igen jelentős magyar felül reprezentációt tapasztalhatunk. Ezt a speciális erdélyi cenzusszabályokkal sikerült elérni. Az egyéb magyarországi területeken hasonló anomáliák nem figyelhetőek meg. A huszadik század elejének választójogi vitáiban is többször előkerül Erdély problémája, mely a magyarság számára „elveszik” ha az általános választójogi reformot bevezetik.

Kiss László

A MODERN ANTISZEMITIZMUS KIALAKULÁSÁNAK ESZMETÖRTÉNETI HÁTTERE

1. Metodológiai és történelmi alapvetés

A zsidókérdéssel foglalkozó magyar szakirodalomban ismereteink szerint alig van olyan munka, amely a különböző (gazdasági, társadalmi, politikai, vallástörténeti, lélektani és egyéb) szempontú megközelítések mellett, vagy ezekkel együtt, a modern antiszemitizmus kialakulásának eszmetörténeti hátterével is súlyának megfelelő módon és terjedelemben foglalkozna.¹ Ez a hiány szélesebb értelemben arra is rávilágít, hogy a mai magyar történelemtudományban – egy-két kivételtől eltekintve – az európai eszmetörténet nem tartozik a preferált területek közé. Pedig az eszmék eseménytörténetre gyakorolt hatásának vizsgálata – főleg az „ideológiák korá”-nak is nevezett 19. században – nemcsak a politológus, hanem a történész számára is megkerülhetetlen. Lord Acton kissé elfogult szavaival élve ugyanis: „Az újkori történész alapvető funkciója, hogy feltárja az eszmék pályafutását és az események menetét. Mégis inkább korunk kíváncsi, semmint eredménye ez.... A történelmet ... a gondolkodás történeteként kell tanulmányozni...”²

Az eszmék és az emberi cselekedetek, illetve a mindennapi gondolkodás kétirányú, kölcsönös kapcsolatban állnak egymással. John Lukacs szellemes gondolatát szabadon aposztrofálva, megfogalmazható: az is érdekes, hogy mit művelnek az emberek az eszmékkel, de talán még érdekesebb, hogy mit művelnek az eszmék az emberekkel.³

¹ Csak néhány példával élve: Karády Viktor nagy lélegzetű monográfiájában mindössze az újkori antiszemitizmus keresztény gyökereiről, valamint antikapalista és romantikus nacionalista jellegéről történik említés. *Karády Viktor: Zsidóság Európában a modern korban.* Bp., 2000. 357–361. (a továbbiakban: *Karády*, 2000.) Kubinszky Judit ugyan egy egész fejezetet szentel az „Antiszemita ideológia és propaganda” bemutatásának, de mondandóját lényegében a középkori keresztény gyökerekre és a fajelméletre szűkíti le. Prepuk Anikó és Gonda László monográfiája is ezt teszi. (Sorrendben lásd: *Kubinszky Judit: Politikai antiszemitizmus Magyarországon [1875–1890].* Bp., 1976. 68–87.; *Prepuk Anikó: A zsidóság Közép- és Kelet-Európában.* Debrecen, 1997. 107–108. [a továbbiakban: *Prepuk*, 1997.]; *Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945.* Bp., 1992. 149–156.) Gyurgyák János terjedelmes összefoglalásának közel 400 oldalas II. része („Szellemi-politikai irányzatok és a zsidókérdés”) sem foglalkozik a racionalizmus, a felvilágosodás, a francia forradalom eszmeisége, illetve a liberalizmus, a konzervativizmus, a romantika vagy a nacionalizmus szerepével az emancipáció és az antiszemitizmus kialakulásában. (*Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon.* Bp., 2001. 211–600.)

² Idézi *John Lukacs: A történelmi tudat, avagy a múlt emlékezete.* Bp., 2004. 203. 5. lábjegyzet. (a továbbiakban: *Lukacs*, 2004.)

³ A kiváló történész, aki az eszmetörténet legtágabb értelmezésének a híve, szó szerint a következőket írja: „nemcsak az eszmék befolyásolják a mindennapi gondolkodást, hanem a mindennapi gondolkodás is befolyásolja az eszméket, beleavatkozik a működésükbe.” Történelmi értelem-

A 18–19. század nagy eszméi három alapvető szinten fejtették és fejtik ki embereket és eseményeket formáló történelmi hatásukat: ideológiai, mozgalmi-pártpolitikai, valamint kormányzati-hatalmi szinten. A felvilágosult racionalizmus, a liberalizmus, a konzervativizmus, a szocializmus vagy az ezeket átítató nacionalizmus ugyanis soha sem maradtak meg pusztán az eszmék, az ideológiák szintjén. Az 1860/70-es évektől ugyanis – a politikai antiszemitizmus megjelenésével egy időben, a jelzett ideológiák bázisán – megalakultak az első szociáldemokrata, szocialista, konzervatív, keresztényszocialista, nacionalista, antiszemita stb. tömegpártok és mozgalmak. Ezek vezetői és képviselői bekerültek a parlamentekbe, választásokon győztes pártjaik pedig kormányzati tényezőkké váltak. A gondolataikat, cselekedeteiket vezérlő eszmék és értékek tehát politikai, kormányzati, hatalmi szintre emelkedtek. Így kapcsolódott össze némi leegyszerűsítéssel ideológia, eszmeiség, értékrend az egyik oldalon, mozgalom politikai döntés és cselekedet a másikon.

Az alábbiakban tehát arra teszünk vázlatos kísérletet, hogy áttekintsük a 18–19. század legfontosabb eszme- és ideológiatörténeti változásait, abból a szempontból, hogy ezek milyen pozitív vagy negatív hatással voltak az antiszemitizmus (mint ideológia és mozgalom) kialakulására. Meglátásunk szerint ugyanis a felsorolt ideológiáknak – sok más tényezővel együtt – jelentős szerepük volt nemcsak az európai zsidóság emancipációjának, hanem a modern zsidóellenesség kialakulásának előkészítésében is.

Az 1870-es években megjelenő antiszemitizmus ugyanis ugyanúgy nem volt előzmények nélküli, mint a modern rasszizmus sem. A sztereotípiák, előítéletek, vádak zöme, a fogalmi apparátus nagy részével együtt, már korábban kialakult. Az ókori zsidógyűlölet (a judeofóbia) jórészt a xenofóbiára, az ősi idegenellenességre, illetve az ezzel összefonódó etnocentrizmusra épült. A középkor-koraújkor zsidóellenesség viszont (amelyet a szakirodalom antijudaizmusnak nevez) főként a vallásos, keresztény szemléletre támaszkodott. Ezek egy részét az 1870-es évektől megjelenő modern zsidóellenesség (az antiszemitizmus vagy politikai antiszemitizmus) képviselői változatlan vagy módosított formában újból a szótárukba vették, miközben az új történelmi helyzetnek megfelelően, főként a polgári fejlődés hatására, újak is keletkeztek.⁴ Ebben a kontinuitás-diszkontinuitás kettősségére épülő hosszú folyamatban tehát a megőrizve megtartás és a továbbfejlesztés logikája egyidejűleg érvényesült.

Félig-meddig igaz tehát az állítás, hogy: „Bár a modern antiszemita ideológia sem számüzte kelléktárából a keresztény vádakát, a kor kihívásának megfelelően a legfontosabb alappillérre a tudományos objektivitás látszatát keltő *fajelméletet* tette, amely a darwini fejlődélmélet analógiájára az emberiség *felsőbb- és al-*

ben „talán érdekesebb, mit művelnek az emberek az eszmékkel, mint hogy mit művelnek azok velük”. Lásd: *Lukacs*, 2004. 211.

⁴ Ezt a szívós kontinuitást meggyőzően tanúsítja az 1882. évi tiszaeszlári vérvádper, vagy az a tény, hogy Magyarországon még 1946-ban, 1956-ban és 1968-ban is voltak ilyen jellegű atrocitások (konstruált vérvád Miskolcon, pogrom Hajdúnánáson, illetve „paraszi antiszemitizmus”-ból táplálkozó zsidógyilkosság a Mátészalka szomszédságában található Nyírcsaholyban)! *Pelle János*: Az utolsó vérvádak. Bp., é. n. 189–247., 283–298. és 299–310. – A zsidóellenes vérvádak történetére Európában és Magyarországon lásd még *Kende Tamás*: Vérvád. Bp., 1995.

sórendű fajokra osztásával vélte bizonyítani a zsidóság alacsonyabb rendűségét.⁵ Ehhez azonban feltétlenül hozzá kell tenni, hogy – amint majd látni fogjuk – nemcsak a zsidóellenes keresztény szemlélet örökítődött át és épült be előítéleteivel, sztereotípiáival, vadjaival együtt az antiszemita ideológiába. Az idézetben megfogalmazott gondolatot olvasva, az a jogos kérdés is felvetődik, hogy a modern antiszemitizmus leszűrhető-e egyetlen változatára, a faji antiszemitizmusra? Meglátásunk szerint nem, hiszen számos (vallási, politikai, kulturális; liberális, konzervatív, nacionalista, szocialista-kommunista; mérsékelt és szélsőséges stb.) fajtája, változata létezett és létezik. Vagyis, nem minden antiszemitizmus faji, rasszista jellegű, s nem minden fajelmélet antiszemita töltetű.⁶ Még kevesebb szó esik arról, hogy a felvilágosodás, a liberalizmus, a konzervativizmus vagy a szocializmus szellemisége is jócskán át volt itatva a zsidóellenességgel. A szabadság, egyenlőség és testvériség forradalmi eszmeisége, valamint az emancipáció megvalósulása/megvalósítása pedig újakat is teremtettek.

A politikai antiszemitizmust többnyire két szemszögből vizsgálják. Egyes kutatók a végkifejlet, a holokauszt, a náciizmus felől közelítik meg.⁷ A problémát itt főként az okozza, hogy – miközben a modern zsidóellenesség tudományos vizsgálatának nem az antiszemita diskurzusból kell kiindulnia – a kutató érzelmi azonosulása, filoszemitizmusa csorbíthatja munkájának objektivitását, hitelességét.⁸ A nemzetiszocializmussal foglalkozó művek legtöbbje viszont – írja Shulamit Volkov – azért kezdődik a 19. századi antiszemitizmus történetével, hogy a náci előtti Németország történetét a Holocaust egyfajta előjátékaként mutathassa be.⁹

Szeretnénk elkerülni mindkét csapdahelyzetet. A címben jelzett témához eszme- és politikatörténeti nézőpontból közelítünk, alulról felfelé építkezünk. Eredetükben és fejlődésükben vizsgáljuk meg azokat az esztörténeti folyamatokat, ideológiai és politikai változásokat, amelyek – az élet más területein (gazdaságban, társadalomban, politikában, mentalitásban stb.) is maradandó nyomokat hagytak, de (direkt vagy indirekt módon, kisebb vagy nagyobb mértékben) – a modern antiszemitizmus kialakulását elősegítették. Természetesen tisztában

⁵ Prepuk, 1997. 108.

⁶ A 19. századi fajelméletek között például – nem túl nagy számban ugyan, de – léteztek nem zsidóellenes vagy nem szlávellenes jellegűek is. Egyesek „a modern fajelmélet atyjá”-nak tekintett J. A. de Gobineau grófról is azt tartják, hogy „nem volt antiszemita és a rabszolgaságot is elítélte”. Lásd például: Politikai filozófiák enciklopédiája. Bp., 1995. 124.

⁷ Ez a retrospektív szemlélet Rosemary R. Ruiter – korszakokon átívelő, erős kontinuitást feltételező – gondolatában is felfedezhető. „Amikor felismerjük, hogy a zsidók középkori helyzete az újkorban folytatódott, a középkori antijudaizmus és a náciizmus között képzelt szakadék hihetetlenül összeszűkül. Kezdünk rájönni, hogy amit a náciizmus feltámasztott, az nem rég kipusztult attitűdök és szokások készlete volt, hanem egy olyan... megőrzött világ, melynek mítoszai még mindig éltek, izzó parazsa pedig könnyen lángra kapott.” Rosemary R. Ruiter: Az antiszemitizmus teológiai gyökerei. In: A modern antiszemitizmus. Szerk.: Kovács András. Bp., 1999. 111. (a továbbiakban: A modern antiszemitizmus, 1999.)

⁸ Erre a dilemmára Karády Viktor is rámutat: Lásd Karády, 2000. 334–335. – Tacitusra hivatkozva azt is mondhatnánk, hogy ezeket az – érzékeny és fájó, tömeggyilkosságba torkolló – eseményeket is tárgyilagos módon, „harag és részrehajlás nélkül” kellene vizsgálni.

⁹ Shulamit Volkov: Leírt és kimondott szavak. In: A modern antiszemitizmus, 1999. 174.

vagyunk azzal, hogy egyedül ezektől nem lehet, nem is szabad teljes magyarázatot várni.

2. A felvilágosodás és a felvilágosult abszolutizmus ellentmondásos öröksége

A vizsgálódást az 1700-as években célszerű elkezdni. Ekkor jelentek meg az emancipációt előkészítő eszmetörténeti alapok, akárcsak a zsidók jogfosztott helyzetén könnyítő első felvilágosult intézkedések is. Rosemary R. Rueter sommás, de lényeglátó értékelése szerint a nyugat- és a közép-európai zsidóság számára a középkor egészen a 19. századig tartott. Sőt, Kelet-Európában a gettók kora és annak szellemisége a 20. századra is áthúzódott. Az emancipáció előtti évszázadokban ugyanis a keresztény Európában élő zsidók, illetve a judaizmus számára a középkor „magát a kereszténységet jelentette”.¹⁰ A zsidóellenes előítéletek, vádak, korlátozó, jogfosztó intézkedések – amelyek a középkori zsidó közösségeket és egyéneket, bárhol éltek is, a keresztény társadalmak peremére szorították, abból kirekesztették, gettókba, egyfajta pária-helyzetbe kényszerítették – döntően a keresztény zsidóellenességnek, a vallási alapokon nyugvó antijudaizmusnak köszönhetők.

A „kettős forradalom korszaká”-ban kibontakozó emancipáció tehát hatalmas változásokat eredményezett az európai zsidóság életében. Shlomo Avineri megállapítását idézve: „A tizenkilencedik század minden lehetséges szempontból a legjobb század volt, amit a zsidók valaha is megéltek – kollektíve vagy egyénileg – a Templom lerombolása óta. A francia forradalom és az emancipáció lehetővé tette a zsidók számára, hogy bárki máshoz hasonlóan vegyenek részt az európai társadalmak életében. Első ízben élveztek jogegyenlőséget, s az iskolák, az egyetemek és a különféle foglalkozások fokozatosan megnyíltak előttük.”¹¹ A zsidók számára is elkezdődhetett az újkor.

A racionalizmusnak, a felvilágosodásnak, valamint a felvilágosult abszolutizmus megváltozott zsidópolitikájának meghatározó szerepe volt abban, hogy a 18–19. századi Európában meggyengültek, bár nem szűntek meg az egyház és a vallás addig kikezddhetetlen pozíciói.¹² Az évszázados keresztény, illetve katolikus előítéletek, vádak, sztereotípiák egy része ugyan az emancipáció időszakában is megmaradt, sőt a 19. századi nagy eszmeáramlatokba, valamint az (egyenjogúsításra egyfajta ellenhatásként létrejött) antiszemitizmusba is beépült, de sokat veszített az erejéből.¹³

¹⁰ Rosemary R. Ruether: Az antiszemitizmus teológiai gyökerei. In: A modern antiszemitizmus, 1999. 11.

¹¹ Shlomo Avineri: A modern cionizmus kialakulása. Bp., 1994. 13. (a továbbiakban: Avineri, 1994.) – Eric Hobsbawm nyomán „kettős forradalom”-nak nevezzük a hosszú 19. század angol ipari forradalommal és francia forradalommal kezdődő korszakát.

¹² Paul Johnson gondolatát idézve: „A francia forradalom és az azt követő események lerombolták a totális keresztény társadalmat, de egyben új pozíciót is biztosítottak a kereszténységnek...”. Paul Johnson: A kereszténység története. Bp., 2005. 512. (A továbbiakban: Johnson, 2005.)

¹³ Reinhard Rürup és Thomas Nipperdey megállapítják, hogy: „az antiszemitizmus úgy értelmezte önmagát, mint reakciót az emancipáció által új és megváltozott formában fellépő „zsidókérdés-

A 17. századi racionalizmus és empirizmus megalkotói, élükön René Descartes-tal és Isaac Newtonnal, valamint 18. századi felvilágosult követőikkel, őszintén hittek abban, hogy az emberi értelem lehetőségei határtalanok és kimeríthetetlenek. Az emberi és a természeti világ működése, törvényszerűségei megismerhetők és leírhatók. Ha pedig a gazdaság, a társadalom vagy az állam rosszul működik, vagy ha nincs jól berendezve, jobbra tehető, megreformálható. A racionalizmus erős kritikai szellemmel és megismerési vágygal, valamint a természeti és a történelmi jelenségek elfogulatlan emberi értelemmel történő vizsgálatával kapcsolódott össze.

Önmagában már ez a szemléleti áttörés is alapjaiban rendítette meg az addigi – isteni elrendelésre, vallási dogmákra és tekintélyelvűségekre épülő, megcsontosodott – keresztény, illetve katolikus felfogást. Hozzájárult a vallási hagyomány felbomlásához, többek között a judaizmus és a zsidók kizárólagos megítélésében is. Életre keltette az egyéni és a közösségi jellem átalakíthatóságának a hitét. Végül, de nem utolsó sorban: létrehozta a világi állam eszméjét, amely állam számára – legalábbis elméletileg – már nem volt fontos polgárainak a vallási hovatartozása, amely ez idáig a zsidók önértékelésének, de a keresztény társadalom zsidóképének is a legfontosabb alapját képezte.¹⁴

A felvilágosodás racionális eszmerendszere már a természetjogra és a szerződésméletekre épült. Addig ismeretlen ember- és társadalom felfogásával kezdte a másvallásúakkal szemben intoleráns zárt vallási rendszerek mindenhatóságát. Ez az egyetemes, elvont emberfogalom egyfelől az emberi nem, tehát minden ember/egyen eredendő egyenlőségét hangoztatta. Ez már megjelenésekor magában hordozta az alávetett helyzetű társadalmi csoportok (zsidók, nők, rabszolgák, jobbágyparasztk stb.) felszabadításának, egyenjogúsításának elvi lehetőségét.

Másfelől azonban nem volt alkalmas a történetileg kialakult embercsoportokra, vallási-etnikai közösségekre, a zsidókra ráakódott évszázados előítéletek, negatív nézetek feloldására. Ráadásul a francia felvilágosodás jeles képviselői nem tudtak, nem is nagyon akartak szakítani a keresztény morállal, a zsidók hagyományos antijudaista megítélésével. Voltaire ugyan keményen ostromozta a skolasztikus felfogást és türelmességre szólította fel a keresztényeket, de az ő zsidófelfogása is a keresztény gondolatvilágban gyökerezett: a zsidók elzárkózóak; gyűlölik keresztény környezetüket, amelyben idegenek; az üzlet, a pénz, a kereskedelem élteti őket, amelyekért bárkit elárulnak; elzárkózóak, állam az államban élnek stb. Más filozófusok az emberi nem létre halálos veszélyt jelentő, gyógyíthatatlan betegséget láttak bennük. Nekik is nagymértékben köszönhető, hogy az új viszonyok között is rögzült a „minden zsidó uzsorás vagy kereskedő” középkori sztereotípiája.¹⁵ Nem tekinthető véletlennek, hogy Voltaire a

re”, és ráadásul – ez igaz ebben az önértelmezésben – mint posztmancipatorikus mozgalmat”. Reinhard Rürup – Thomas Nipperdey: Antiszemitizmus. Egy fogalom keletkezése, funkciója és története. In: A modern antiszemitizmus, 1999. 47. (a továbbiakban: Rürup – Nipperdey, 1999.)

¹⁴ Erre vonatkozóan lásd Jakov Katz: Az előítéletől a tömeggyilkossáig. Bp., 2001. 39–40. (a továbbiakban: Katz, 2001.)

¹⁵ A fent elmondottakra bővebben lásd Kiss László: A zsidó emancipáció előtörténete Nyugat- és Közép-Európában (a 18. század 2. felében). Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Se-

„Filozófiai Szótár” leghosszabb címszavát éppen a zsidóknak szentelte. A „zsidók” címszó első részét így fejezte be: „Végül is nem fognak bennük találni csak egy tudatlan és barbár népet, amely már régóta egyesíti a legpiszkosabb fösvényiséget a legutálatosabb babonával és a legyőzhetetlen gyűlölettel mindazon népek iránt, amelyek megtűrik és gazdaggá teszik őket. «De azért nem kell őket megégetni».”¹⁶

A francia filozófusok álláspontját tehát számos következetlenség és ellentmondás jellemezte. Ezeket felerősítette Voltaire, Holbach, Diderot és más enciklopédisták kereszténységet és a kereszténység vallási gyökerének tekintett judaizmust egyidejűleg ostromozó valláskritikája. Ez a kritika így nemcsak a zsidó vallás felvilágosult reformjának, a haszkalának, majd az európai zsidóság egyenjogúsításának nyitott utat, hanem a velük szemben táplált előítéletek átörökítésének és megújításának is. A francia filozófusok is eszközöket és érveket nyújtottak a száz évvel későbbi antiszemita ideológia és mozgalom számára.

A felvilágosult abszolutista kormányzatok zsidópolitikáját is számos kettősség jellemezte a 18. század második felében. II. Frigyes vagy II. József és tanácsadók zsidókkal szembeni megváltozott magatartását persze nem valamiféle hirtelen támadt filozemitizmus okozta, hanem a gazdasági racionalitás, a gazdasági-pénzügyi érdek. A mélyen katolikus, felvilágosodás ellenes Mária Terézia például olyannyira nem kedvelte a zsidókat, hogy – Európában utolsóként – átmenetileg ki is űzte őket a birodalmából. Még uralkodása vége felé is így írt róluk: „Nem ismerek ártalmasabb pestist az állam számára, mint ezt a (zsidó) népet... Csalással, uzsorával és pénzügyi szerződésekkel koldussá teszik az embereket, és mindenféle piszkos ügyleteket bonyolítanak, olyasmiket, amelyekről a tisztességes emberek óvakodnak.”¹⁷ Merkantilista gazdaságpolitikájának megvalósításához, államigazgatást racionalizáló törekvéseinek sikeréhez viszont neki is, más uralkodóknak is, szükségük volt a – 17. században Európa több országában létrejött – maroknyi, befolyásos zsidó pénzügyi, kereskedelmi és szellemi-kulturális elit (bankárok, kereskedők, udvari zsidók stb.) szakértelmére, támogatására.

A felvilágosult abszolutizmus időszakában ugyanis Észak-, Közép- és Dél-Európa számos, a nyugat-európai „centrum”-tól fejletlenebb államában, a legfejlettebb atlanti térséget körülvevő perem- vagy oldalzónákon (a korszerűsítés és ésszerűsítés, illetve a közelítés és felzárkózás igényével) néhány felvilágosult uralkodó felülről vezérelt, átfogó reformokba kezdett.¹⁸ Ezek során egyfelől újra

ries Tom. XXII. Sectio Historiae. Red. Tamás Pócs et V. Raisz. Eger, 1995. 152–154. (A továbbiakban: Kiss, 1995.)

¹⁶ Az eredeti szövegrész franciául: „Enfin vous ne trouverez en eux qu’ un peuple ignorant et barbare, qui joint depuis longtemps la plus sordide avarice à la plus détestable superstition et à la plus invincible haine pour tous les peuples qui les tolèrent et qui les enrichissent. „Il ne faut pourtant pas les brüller.” Lásd: Oeuvres complètes de Voltaire. Tome VII. A Paris, Quai des Augustins No. 59. MDCCXXXV. 759. – A Dictionnaire Philosophique „Juifs” címszavát az interneten lásd: <http://www.voltaire-integral.com/Html/19/juifs.htm> (Utolsó letöltés: 2010. 06. 28.)

¹⁷ Idézi Villiam O. McCagg: Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1640–1918. Bp., 1992. 24.

¹⁸ A felvilágosult abszolutizmus egyik legismertebb meghatározása szerint „az európai modell peremzónáin elhelyezkedő államoknak volt külön, sajátos kísérlete arra, hogy erőiket összpontosítva, továbbfejlesztve, korszerűbbé, hatékonyabbá váljanak és az adott feudális rendszeren

meghatározásra szorult a zsidóság helye, szerepe az államban és a társadalomban. Fontossá vált hasznosításuk kérdése, vagyis az a kérdés, hogyan lehetne kereskedelmi, pénzügyi és szellemi képességeiket, tapasztalataikat minél jobban felhasználni, a birodalom, az állam szolgálatába állítani. Másfelől a felvilágosult abszolutista kormányzatok többé-kevésbé tudatos célja a „rendi, korporációs és egyházi kötöttségektől mentes polgári társadalom kialakítása volt az egyén szabadságára és a tulajdonra támaszkodva, a gazdasági haladás és a társadalmi erők szabad versenye révén”. A zsidókra, pontosabban a legfelső rétegekre, kezdtek tehát úgy tekinteni, mint akik a nem zsidókkal azonos képességekkel rendelkeznek ahhoz, hogy a társadalom hasznos tagjai lehessenek. „Csak a múlt elhibázott „zsidópolitikája” vezetett oda – érveltek most –, hogy a zsidók keresztény környezetük gyűlöletének és megvetésének tárgyává váltak. Ha e politika megváltozik, ha a zsidó lét jogi és szociális feltételei átalakulnak, akkor tehát megváltoznak majd a zsidók is.” Ők is bebocsátást nyerhetnek a polgárosodó társadalmakba. A zsidókérdés így módon az emancipáció kérdéseként vetődött fel.¹⁹

A zsidók általános befogadását megkönnyítette, hogy a Bordeaux-ban, Amszterdamban, Londonban élő szefárd zsidók, valamint a Berlinbe, Bécsbe befogadott zsidó családok között már a 17. században megjelent egy – már említett – kiváltságos felső réteg. Ezek a személyek és családok a 18. század második felében II. Frigyesről és II. Józseftől a keresztényeket megillető jogokat, türelmi rendeleteket, sőt nemesi címeket kaptak. Vagyis, már a törvény előtti egyenlőség és az emancipációs törvények előtt messzemenően asszimilálódtak, illetve integrálódtak keresztény környezetükbe. Ám kiváltságaikat és szabadságaikat féltve – Franciaországban, Poroszországban és a Habsburg Birodalomban egyaránt – elhatárolódtak szegény, jogfosztott zsidó társaiktól. A francia forradalom előestéjén tehát Európa-szerte ez a vagyonos és művelt elit vált a zsidók polgári „megjobbításáért” elindított kulturális mozgalom, a zsidó felvilágosodás, a zsidó vallási reform és a „kitérés járvány” élharcosává.²⁰

3. A francia forradalom és az emancipáció fényei, árnyai

A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy a francia Alkotmányozó Nemzetgyűlés Európában elsőként ennek az asszimilálódnak lévő, kb. 5000 főt számláló dél-franciaországi szefárd zsidóságnak adta meg a francia polgárjogot 1790. január 28-án. A 30 000 főre tehető – hagyományos módon élő, vallási és csoportidentitásához, életmódjához ragaszkodó, elzász-lotaringiai – askenáz zsidó közösség tagjai viszont hosszú parlamenti viták után csupán 1791. szeptember 27-én kapták meg az egyenjogúságot. Lényegében ezzel vette kezdetét az európai zsidó emancipáció több, mint fél évszázados folyamata.

Az új körülmények között a zsidókérdés új módon vetődött fel. Egyfelől a zsidók beillesztésének/beilleszkedésének problémáját jelentette a „gazdanépek”

belül felzárkózzanak arra a szintre, amelyet a fejlettebb zóna, elsősorban Franciaország képviselt.” *Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867.* Bp., 1990. 152.

¹⁹ Reinhard Rürup: A zsidókérdés a polgári társadalomban és az antiszemitizmus keletkezése. In:

A modern antiszemitizmus, 1999. 155–156. (a továbbiakban: *Rürup*, 1999.)

²⁰ A fentiekre bővebben lásd: *Kiss*, 1995. 160–161.

közösségébe, polgári és nemzeti fejlődésébe, ami – filoszemita és antiszemita érzelmeket és reakciókat kiváltva – előbb az egyenjogúsítás, a befogadás, később a megadott jogok visszavétele, a korlátozás, kirekesztés kérdéseként jelent meg. A zsidók oldaláról nézve, az emancipáció az egyéni és csoportidentitás feladásának vagy megőrzésének dilemmájaként jelentkezett. Egyenjogúsítás híján viszont, mint például Oroszországban, a nemzetté szerveződés és/vagy kivándorlás cionista programjaként vetődött fel. Az eldöntendő kérdés lényegében minden esetben az volt, hogy a modern, szekularizált világban hogyan legyenek zsidók? Egyáltalán: zsidók legyenek-e, zsidók maradjanak-e, zsidóként éljenek-e?²¹

Az európai zsidó emancipációnak – mint a befogadói oldal által kezdeményezett, törvényekben és politikai döntésekben megnyilvánuló jogi-politikai aktusnak – többnyire az alábbi fő korszakait szokták megkülönböztetni. A nyitányt jelentő „francia korszak” 1789–1815 közé tehető. Ezt követte 1815–1881 között a „német-osztrák” korszak. Mindkettő lényege a zsidóknak, mint egyéneknek az egyenjogúsítása volt. Az 1881/1882–1917 közötti harmadik, „orosz” korszak lényege viszont a – cári birodalomban egy tömbben és nagy számban élő, pogromoknak kitett – zsidóság ön-emancipációja volt. Az önfelszabadítás fő célját a nemzeti kisebbséggé szerveződött zsidók autonómiájának a kivívása jelentette.²²

A francia és a német-osztrák zsidók egyenjogúsítása a „francia” forradalmi-liberális, illetve a „német” felvilágosult-hivatalnoki megoldás szerint ment végbe. A két eltérő modell végrehajtói úgy látták, hogy a zsidók jogi korlátozását és mindenfajta diszkriminációját meg kell szüntetni, őket a többi polgárral egyenlő jogokkal és kötelezettségekkel kell felruházni. A befogadói törekvések és várakozások nem titkolt célja az volt, hogy az állampolgárrá és a nemzet szerves részévé tett zsidók – ezért a nagylelkű gesztusért mintegy cserébe – gyorsan feladják egyéni, csoport- és vallási kötődéseiket. Teljesen vagy nagyrészt beolvadnak a gazdasáadalomba. A szekularizált társadalmakban pedig a judaizmus ugyanolyan közönséges felekezetté válik majd, akár a többi.

A francia és a német-osztrák modell jelentősen különbözött egymástól az emancipáció megadásának módjában és a megvalósítás tempójában. Franciaországban az egyenjogúsítást egyetlen törvény mondta ki, így egyszeri, valóban forradalmi aktus volt. A német államokban és a Habsburg Birodalomban viszont – nem a személytelen törvény, hanem a mindenkor állami bürokrácia által felülről szabályozva – fokozatosan és lépcsőzetesen történt. Az egyenjogúsításnak ez a fokozatos és lépcsőzetes közép-európai megvalósítása „a lehető legszorosabb módon kapcsolta össze az emancipációt és az asszimilációt. Eszerint az első, részleges emancipáció után, mely megnyitná a zsidóknak a polgári társadalomba vezető utat, minden további jogi biztosíték az asszimiláció már elért fokától,

²¹ Lásd *Lendvai L. Ferenc*: Bevezetés: gondolatok a zsidókérdésről. In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész. Bp., 1990. 20–21. és 37–38. (a továbbiakban: Hét évtized I. 1990.)*

²² A korszakolásra lásd *Bányai László – Kiss Anikó*: Történelmi bevezetés. In: *Hét évtized I. 1990. 60–61. – Az oroszországi állami antiszemitizmusra és cionista mozgalomra lásd pl.: Prepuk, 1997. 116–120. és 122–127.; Zsidók Oroszországban 1900–1829. Magyar Ruszisztikai Intézet. MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Bp., 1995.*

illetve a zsidók „normalizálódásától” függött volna. Úgy tűnt, hogy csak a kedvezmények és az ellenőrzés efféle rendszere szavatolja a zsidók és a keresztények kívánatos „összeolvadását”.²³ Az elvárás, hogy a zsidók előbb érdemeljék ki a gazdaságadalom bizalmát, azt eredményezte, hogy a feltételekhez kötött emancipáció évtizedekre elhúzódott.²⁴

A politikai emancipáció időbeli elhúzódása már önmagában is elegendő lett volna arra, hogy a „zsidókérdés”-t a 19. század első két harmadában permanensen napirenden tartsa. Annál is inkább, mivel a zsidók sem Elzász-Lotaringiában, sem Közép-Európában nem tudtak vagy nem akartak úgy alkalmazkodni, ahogyan elvárták tőlük. Ezért az Elzászban élő, hagyományaikhoz, közösségeikhez ortodox módon ragaszkodó zsidókkal szemben Napóleon császár – az 1791. évi emancipációs törvényt korlátozva – kényszerítő intézkedések átmeneti bevezetéséről rendelkezett. 1807-ben „nagy szanhedrin”-ra hívta össze Párizsba a zsidó hitközségek előjáróit, akiknek ünnepélyes fogadalmat kellett tenniük, hogy nem tekintik magukat külön népnek, csupán zsidó hitű franciáknak. 1808-ban pedig rendeletet adott ki, amelybe tíz évre megvonta tőlük a jogegyenlőséget, „amíg csak el nem tűnik a köztük és más polgárok között fennálló különbség”.²⁵

A zsidóellenességnek azonban a hosszú 19. század első felében voltak még mélyebb és még fontosabb materiális és szociális alapjai is. Az emancipált zsidók előtt megnyíltak az egyéni érdemeken és képességeken alapuló gazdasági érvényesülés, a társadalmi mobilitás szélesedő csatornái. Eközben háttérbe szorultak a felemelkedés – keresztény társadalmakra jellemző, tradicionális – örökösödésen vagy születésen-származáson nyugvó megoldásai. Csökkent a feudális állam és az alattvalók között addig közvetítő intézmények (egyházak, rendek, céhek és egyéb feudális testületek) befolyása is. A gyors változásokra lassabban és nehezkesebben reagáló nemesekhez, parasztokhoz, vagy a céhes- és manufaktúraipari polgársághoz képest a zsidók többnyire sikeresebben vették az egyéni érvényesülés akadályait. Jobban boldogultak a szabadpiaci verseny farkastörvényei között és egyre nagyobb számban jelentek meg a különféle (gazdasági, pénzügyi, kereskedelmi, vállalkozói, szabadértelmiségi, kulturális, tudományos, szellemi stb.) pályákon, a jellegadó polgári foglalkozásokban. Ily módon megerősödött, néhol felülreprezentálttá vált egy – a zsidó népességen belül is kisebbséget képező, tehetős, középosztálybeli – befolyásos „elit”. Európa-szerte, kiváltképp Közép-Európában, ők lettek a polgárosodás motorjai és reprezentánsai,

²³ Rürup, 1999. 156. – Lásd még: uő: Emancipáció és antiszemitizmus. In: Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Bp., 1985. 39–41.

²⁴ Az Osztrák–Magyar Monarchiában 1867–1868-ig tartott, a német államokban pedig az egységes Németország megalakulásával fejeződött be 1871-ben. Lásd: Karády, 1995. 162–163. és 169. – A Magyar Királyságban a 1867. évi XVII. tc. rendelkezett „Az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében”: „1. §. Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak. 2. §. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet, ezennel megszüntetetik.” Lásd: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5318> (Utolsó letöltés: 2010. 06. 30.)

²⁵ Idézi Simon Dubnov: A zsidóság története. Bp., 1991. 186. – A „szégyenletes dekrétum”-ra, Napóleon zsidókat korlátozó intézkedéseire bővebben lásd: Karády, 2000. 149.; Prepuk, 1997. 56.

a minden újra, változásra fogékonyan és gyorsan reagáló „mohó, élősködő kapitalista” megtestesítői, majd a baloldali, radikális mozgalmak és szervezkedések zászlóvivői (nemzeti és nemzetközi méretekben egyaránt). Ez az elit tehát képes volt felhalmozott tőkéjének, szaktudásának, átörökölt vállalkozói tapasztalatainak, rokoni és nemzetközi kapcsolatainak, érdekeinek eredményes érvényesítésére. Egyszóval: a zsidók korábbi hátrányai az új viszonyok között előnnyé kezdtek válni.²⁶

Ezek az egy-két emberöltőn belül kibontakozó folyamatok irigységet, dühöt, félelmet vagy ellenséges érzületet váltottak ki. Régi előítéleteket elevenítettek fel a „keresztény társadalom veszélyeztetett tagjai”-ban, főként a vallásos szemléletű, nemzeti érzelmű, konzervatív gondolkodású emberekben. Az emancipáció túl jól sikerült – gondolták egyre többen. Nem arról volt már szó, hogy a zsidókat kell a keresztényeknek emancipálniuk. Úgy látták, hogy immár a nem zsidókat, a francia, német stb. nemzetet kell megvédeni a zsidó veszélytől és uralomtól! Ez is mutatja, hogy a modern antiszemitizmus „emancipáció utáni jelenség; a jogi egyenlőséget ténynek tekinti és az emancipált zsidó ellen fordul. „Zsidókérdése” már nem a zsidóság emancipálódására vonatkozó kérdés, hanem... a „zsidókkal szembeni emancipáció” követelése. A különbözően árnyalt antiszemitizmusok közös alapja az az állítás, miszerint a zsidóság olyan hatalmat képvisel, amellyel szemben védekezni kell. A modern antiszemitizmus, önértelemzése szerint, így elsősorban a zsidó befolyás és hatalmi törekvés ellen irányuló védekező mozgalom. Immár nem arról van szó, hogy a zsidóság a polgári társadalomba beilleszkedjék, hanem arról, hogy a társadalom állítólagos zsidó uralmát, vagy legalábbis bizonyos zsidók által uralt területeket semlegesíteni kell.”²⁷

A modern zsidóellenesség tehát olyan posztemancipatorikus mozgalomnak tekinthető, amely a liberálkapitalizmus új viszonyai között a régi ellenséget új

²⁶ A zsidók európai és magyarországi modernizációban betöltött szerepe vizsgálatának ma már jelentős magyar szakirodalma van. Az újabbak közül lásd pl. Karády Viktor többször hivatkozott monográfiájának vagy *Berend T. Iván*: *Kisiklott történelem. Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században*. Bp., 2003. c. összefoglalásának több fejezetét. A 19–20. századi zsidókérdés magyarországi gazdasági, társadalmi, kulturális vonatkozásaira lásd még: Gonda László és Gyurgyák János már említett könyveit. Lásd még *Béri-Lichtner János*: *Együttélés. A zsidóság szerepe Magyarország legújabbkori történetében 1790–1918*. Bp., 1995.; *Ungvári Tamás*: *Ahasvérus és Shylock. A „zsidókérdés” Magyarországon*. Bp., 1999.

²⁷ *Rürup*, 1999. 166. – Th. B. Macaulay (1800–1859), a kiváló whig politikus és történétíró, a zsidók emancipációjáról benyújtott első törvényjavaslat parlamenti vitájában tett támogató interpellációjában – amelyben azokkal a „perszekútorokkal” vitakozott, akik mellett kardoskodtak, hogy a zsidókat ne engedjék be a politikai hatalomba – a „zsidó hatalom”-ról egyebek között a következőket mondta: „Az igazság az, hogy a zsidók most sincsenek kirekesztve a politikai hatalomból. Ellenkezőleg: birtokolják azt; s mindaddig, amíg meg van engedve nekik, hogy nagy vagyonokat gyűjtsenek, szükségszerűen birtokában is maradnak. Az a megkülönböztetés, amit a polgári előjogok és a politikai hatalom között olykor tesznek, olyan distinkció, amely nem fed valóságos különbséget. A privilégium hatalom. A „civil” és a „politikai” rokon értelmű szavak, az egyik latin eredetű, a másik görög. S ez nem csupán szójáték. Ha egy pillanatra szemügyre vesszük a tényeket, látni fogjuk, hogy e két dolog elválaszthatatlan, vagy még sokkal inkább azonos.” *Thomas Babington Macaulay*: *A zsidók hátrányai a polgári életben*. In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. I. kötet. Szerk.: *Ludassy Mária*. Bp., 1991. 86. (a továbbiakban: *Macaulay*, 1991.)

módon definiálta, miközben ezzel új ellenséget is teremtett. Már nem a keresztény vallásra alapozódott és nem a zsidó vallás ellen irányult. Már nem is egy rendileg elkülönített, a maga hagyományos életmódját élő és hatalommal nem rendelkező, társadalmi bebocsátásért esedező, megtűrt és alávetett csoportot vett célba. Egy egyenjogúvá tett, asszimilálódóban lévő és egyre befolyásosabbá váló csoport elleni olyan mozgalomnak és ideológiának tekinthető, amelynek – irányzataitól függetlenül – legfontosabb célja a „zsidóuralom” elleni védekező harc lett.²⁸

Ezek a történelmi tények azonban még mindig nem adnak kellő magyarázatot arra a kérdésre, hogy miért jelentkezett – már az emancipáció kezdetén – az egyre dühödtebb zsidóellenesség? A válaszok között tallózva látni kell, hogy az emancipációs gyakorlat nap, mint nap konfrontálódott a magasztos, elvont eszmével, a felvilágosult racionalizmus, a liberalizmus és a francia forradalom szellemiségével, pontosabban ezek következtelenségeivel. A régi, vallási és teológiai alapú vádak ugyanis az új helyzetben tarthatatlanokká váltak, hiszen az emancipáció hívei a felvilágosodás elveire, a racionalizmusra, a humanizmusra és az univerzalizmusra hivatkoztak. A ráció nem engedte meg, hogy az egyén társadalmon belüli helyzetét az irracionális vallási felfogás határozza meg. A humanizmus megkövetelte minden ember, a humánus tiszteletét. Az univerzalizmus pedig előírta, hogy az ember jogait egyforma kritériumok határozzák meg.

A felvilágosult zsidó családból származó, hitével és a zsidó életformával korán felhagyó Max Nordau (1849–1923) a 19. század legvégén, amikor az emancipációs korszakra visszatekintett, úgy ítélte azt meg, hogy kétszeresen is megbukott. Megbukott külső szempontból, a nem zsidók és zsidók viszonya szempontjából, de belső szempontból is, s itt az emancipáció utáni zsidóság önmagához való viszonyára gondolt. A sikertelenség, a kiüresedés okát abban látta, hogy az emancipáció nem a valós történelmi viszonyokban, hanem a 18. század elvont, absztrakt racionalizmusában gyökerezett. „E racionalizmus pusztán logikai alapon jött létre, ... s ragaszkodott ahhoz, hogy a tiszta értelem e teremtményeit bevezesse a valóság világába. A zsidók emancipációja egyenesen következik a racionalista módszerből.” A francia forradalom vezetői, az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának megalkotói ennek a racionalista logikának az alapján „bejelentették a zsidók emancipációját – nem mintha testvéri érzelmekkel viseltettek volna a zsidók iránt, hanem azért, mert ezt követelte a logika... 1792 emberei pusztán elvi okokból szabadítottak fel minket” – állította Nordau.²⁹ A francia forradalom alapelveit és a zsidók emancipációját egyfajta politikai divatból követő európai országok szintén nem törődtek sem a népi érület lázongásával, sem azzal, hogy az emancipáció nem a történelmi valóságban gyökerezett, hanem egy elvont eszméből táplálkozott. Nem csoda, hogy hamar kiüresedett.³⁰

Alig negyed évszázaddal később Egon Friedell is igen kritikusan ítélte meg a francia forradalom történelmi jelentőségét. Úgy látta, hogy bizonyos emancipációs mozgalmak ugyan a párizsi forradalom hatására indultak meg, de hamis,

²⁸ Rürup – Nipperdey, 1999. 46–47.

²⁹ Idézi: Avineri, 1994. 123–124.

³⁰ Uo. 124.

félrevezető és sarkító az a nézet, hogy a konstitucionalizmus, a liberalizmus, a szocializmus és a 19. század összes politikai áramlata ebből az egy forrásból eredt. A forradalom nem hozta meg a polgárság döntő győzelmét, csak ideig-óráig döntötte meg az abszolutizmust, s nem zúzta szét végérvényesen a trón, a nemesi uralom és az egyházi rend régi formáit. Az egyenlőség helyett az egyenlőtlenség egy még kártékonyabb formáját hívta életre: a kapitalizmust. Nem hozta meg a szabadságot sem, hiszen éppen a „szabadság barátainak alkotmánya” idején, s itt a jakobinus diktatúrára gondolt, létezett egy soha addig nem tapasztalt mértékű szolgaság. Friedell konklúziója sem mindennapi. „A forradalom három jelszava, a *fraternité*, a *liberté* és az *egalité* közül az első üres operettfrázis volt...; a másik kettő meg összehétközhetetlen ellentét.”³¹

Ezek a kiragadott példák is elegendőek arra, hogy egyetértően hivatkozzunk, és a további vizsgálódás kiindulópontjává tegyük Jakov Katz megállapítását. A francia liberalizmus, alaptermészetéből adódóan, létrehozta a filoszemizmust, de egyúttal megteremtette a hamis nyitányt az antiszemizmushoz is.³² Az európai liberális értékrend az egyén szabadságára épült, a szabad és egyenlő egyének érdekeinek rendelte alá a csoport- és közösségi érdekeket, beleértve a nemzet érdekeit is. „Az egyénnek mindent, a nemzetnek semmit” – visszhangozták Európa-szerte a francia példa nyomán a 19. század első felében. Nem lehet különbség a törvény előtt emberek és embercsoportok között származási, vallási vagy nemzeti-nemzetiségi tekintetben. A természetjogra és a felvilágosodás elveire támaszkodva, elvetették a feudális egyenlőtlenség minden formáját, követelték a törvény előtti egyenlőséget, a tulajdon, a kereskedelem és az iparúzés szabadságát. Az emancipáció liberális támogatói tehát a gyors asszimiláció reményében azt vallották, hogy a zsidó egyéneknek is meg kell adni – s ez nem a szeretet vagy a nem szeretet dolga - az alapvető emberi és polgári jogokat, szabadságokat. Ha a „Mózes-hitű” franciák, németek, magyarok stb. megszűnnek, illetve nem akarnak nép, nemzet lenni, befogadást nyernek az állami és nemzeti közösségbe.

Ez az alapállás azt is mutatja, hogy a hosszú 19. század első felében a liberalizmus és a nacionalizmus kapcsolatán belül még az egyéni szabadságra épülő liberális értékek domináltak. A befogadás és kirekesztés kettősségén belül még a befogadás szellemisége érvényesült. A soketnikumú Magyar Királyságban például erre épült az „asszimilációs társadalmi szerződés”, amelyet a reformkori magyar köznemesség és az asszimilálódó zsidó polgárság legnyitottabb csoportjai kötöttek egymással. Az érdekegyesítés politikáját folytató magyar liberális vezetőknek a polgári és a nemzeti célok megvalósításához etnikai szövetsége-

³¹ Egon Friedell: Az újkori kultúra története. IV. kötet. Felvilágosodás és forradalom. Bp., 1992. 217. – A forradalmi eszmékben való csalatkozást Madách Imre irodalmi szinten fogalmazta meg az 1860-as évek elején „Az ember tragédiájá”-ban. Az „egyiptomi szín”-ben többek között a szabadság és testvériség forradalmi eszméinek korabeli megítélésére is kitért. A szolgaság és a szabadság, az uralom és az alávetettség eszme- és filozófiatörténeti problémái kapcsán Lucifer szájába adta azt a gondolatot, hogy a szolgaságra teremtett nép, ha ma szabadságot is adnak neki, „új urat keres holnap magának”. „Mert minden ember uralomra vágy – folytatta, csak a gazda örök. A tömeg legfeljebb nevet cserél, de a gazda megmarad. „Ez érzet az, s nem a testvériség./ Mi a szabadság zászlajához üzi/ A nagy tömegeket...” Madách Imre: Az ember tragédiája. Bp., 1994. 24. és 25. (Populart füzetek 55.)

³² Katz, 2001. 189.

sekre, valamint a magyarság létszámát növelő asszimilációs bázisra, egyfajta polgári és nemzeti erőt növelő tartalékra volt szükségük, hiszen a magyarok aránya az összlakosságon belül kevesebb, mint 40% volt. A nemzetből addig kirekesztett „nemtelen” magyaroknak, az országban élő nem magyar ajkúaknak és másvallásúaknak, beleértve a zsidókat is, a védelemért, a jogegyenlőségért, a felszabadításért, a szabad vallásgyakorlatért stb. cserébe tehát feltételül szabták a nyelvi, kulturális és nemzeti azonosulást, az identitás-feladást, és végső soron a magyarságba való teljes beolvadást.³³ Az 1840-es évekig legfeljebb csak azok ellen léptek fel, akik – mint például az Oroszországgal szimpatizáló, különféle szláv összefogási terveket dédelgető „pánszlávok” – ezekkel a magyarosító elvárásokkal nyíltan szembefordultak. Az igazi ellenséget még az állam és a nemzet határain kívül keresték. (A magyarok számára például ilyenek voltak az osztrákok, a németeknek a franciák, a lengyeleknek az oroszok, a szerbeknek a törökök stb., és viszont.)

Az 1840/1850-es évektől azonban a liberál-nacionalizmus nacionál-liberalizmusra váltott. Lord Acton (1834–1902), aki magát a liberális katolicizmus követőjének nevezte, ezt a váltást a következőképpen fogalmazta meg: „most a nemzeti elv a legfőbb követeléssé vált, amely önnön létét igazolja, amelynek számára az uralkodók jogai, a nép szabadsága, a vallás védelme ugyan ürügyül szolgálhatnak, de amely ezek híján is minden más, a nemzettől áldozatokat követelő ügynél előbbvaló”. Majd így folytatta: „a nacionalizmus magasabb rendű követeléseiért feláldozza az emberek egyéni hajlandóságait és kötelességeit, s hogy önmagát igazolja, szétzúz minden természetes jogot és hagyományos szabadságot”.³⁴ Ez az állam tehát már nem a szabad egyénekre, az egyéni szabadságra épülő gyenge állam volt, hanem a közösségi érdekek primátusán nyugvó olyan erős, „nemzeti” állam, amelyben az egyéni érdekek a nemzeti érdekeknek voltak alárendelve.

Ez a váltás azt is jelentette, hogy a nacionalizmus addig erőteljesebb integratív (nemzeti közösséget teremtő, egyesítő, befogadó) funkciójáról a hangsúly a dezintegratív (egyéneket, csoportokat, osztályokat, népeket-nemzeteket stb. megosztó, szembeállító, kirekesztő) funkciójára helyeződött át. A nemzet tényleges vagy potenciális ellenségeit már a nemzeti, illetve állami határokon belül is keresni kezdték. Ez a fordulat tehát az emancipált vagy emancipálódóban lévő európai zsidókat (de nem csak őket) újból kedvezőtlen helyzetbe hozta. Ki tudja már, hogy hányadszor a zsidó történelemben, ismét bűnbakszerepbe kényszerültek.

³³ Az asszimilációs társadalmi szerződésre lásd Kiss László: A szlovák nemzeti tudat születése. In: *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXII. Sectio Historiae*. Redigit: Sándor Gebei. Eger, 2005. 70. (A továbbiakban: Kiss, 2005); Karády, 2000. 168–169.

³⁴ Lord Acton: Nacionalizmus. In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai I.* 136. és 140. – Wesselényi Miklós már korán, az 1840-es évek első felében felfigyelt erre a jelentős esztörténeti fordulatra. Idézzük: „Nemzeti hív s buzgó érzet, bárminő hasznos, üdvös, sőt elkerülhetetlen legyen is alkotmányos hon kifejlődésére, de mégis polgári álladalomban nem fő cél, hanem a fő célnak, tudniillik a szellemi s anyagi jólét ... biztosításának s ... kiterjesztésének alárendelt cél s arra fő eszköz.” Majd így folytatta: „De nem kevesen vannak, kik hajlandók a nemzetiséget nem alárendelt cél s fő eszköz, hanem fő s egyedüli cél gyanánt tekinteni, s annak polgári jólétet, szellemi s anyagi kifejlődést, alkotmányos kedvező viszonyokat feláldozni. Ez nagy s veszélyt okozható tévedés.” Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Bp. 1992. 46.

Annál is inkább, mivel sokan nem adták fel, vagy csak részben, a zsidóságot. Az a várakozás tehát, hogy – hitüktől eltekintve – nem fognak különbözni a többi polgártól, nem vált valóra. Egy szűk rétegtől eltekintve, megmaradtak – házassági szokásaikhoz, sajátos foglalkozásaikhoz, társadalmi összetartásukhoz, vallási alapokon nyugvó kultúrájukhoz ragaszkodó, a keresztény vallásokat elutasító – elkülönült zsidó csoportnak. Az emancipáció befejezetlenségének és következetlenségeinek fényében tehát még inkább úgy tűnt, hogy a francia, német vagy magyar nemzeten belül ezek az egyenjogú állampolgárrá tett, hűtlen, álnok és élősködő zsidók egyfajta nemzetet alkotnak, állam az államban élnek, miközben kiterjedt, titkos nemzetközi szövetségekre támaszkodnak.³⁵ Már jóval az 1870-es évek előtt megszületett tehát az új vád. A zsidók: „állam az államban”, „nemzet a nemzeten belül”, ami megengedhetetlen.

Ezt a vádat Franciaországban már igen korán, 1789. december 23-án megfogalmazta a zsidók legékesszólóbb védelmezőjének tartott Stanislav de Clermont-Tonnerre. „...A zsidók, mint egyének mindent megérdemelnek, mint nemzet semmit... Az államon belül nem alkothatnak sem elkülönült politikai, sem vallási testületet. Csak egyénekként lehetnek polgárok. Vítatható, hogy ők maguk elutasítják-e ezt. Ha igen, jelentsék ki, s akkor nem kell kiűzni őket, mert elképzelhetetlen, hogy az államon belül létezzen nem-állampolgárok egy másik társadalmá, egy külön nemzet a nemzeten belül.”³⁶

Az antiszemita mozgalom és érzület szembehelyezkedett a francia forradalom eszményeivel, a liberális állami és társadalmi berendezkedéssel, és az ezekkel összenőtt új kapitalista renddel. A zsidókat a modernitás, a forradalmiság és a liberalizmus jellegadó képviselőinek tekintette. A zsidó uralom elleni harc tehát az ezek elleni harcot is jelentette, és fordítva. Antiliberalizmusa ellenére azonban az antiszemitizmus nem feltétlenül konzervatív mozgalom, még ha ebbe az irányba is mutatott a nemzetért, a hagyományos kultúráért és társadalmi rendért, valamint az utóbbi által garantált társadalmi és politikai státusért érzett szorongás, aggodalom, vagy a „trón és oltár szövetsége” fenntartásának a szán-

³⁵ Jakov Katz szerint már J. G. Herder úgy írta le a zsidó népet, mint „*parazitát, amely más népek törzsén élősködik*”. Katz úgy látja, hogy az „állam az államban” kifejezés az 1780-as években jött divatba a német államokban. (Katz, 2001. 89. és 92.) – Ugyancsak ő írta le, hogy J. G. Fichte az elsők között volt, aki a jelszót – elsősorban a zsidókra, de a katonatisztekre, a nemessegre, az egyházra és a céhekre is vonatkoztatva – már nyomatékkal használta. „Egy hatalmas állam terjeszkedik Európa szinte valamennyi országában – idézte a német gondolkodót –, mely szándékaiban ellenséges és állandó élethalálharcot vív mindenki mással. [...] Ez a zsidóság.” (Uo. 91.) Fichte és 19. század eleji német kortársai arról panaszkodtak, hogy az Európában szétszórta élő zsidók sajátos, titkos politikai egységet alkotnak, a kulisszák mögött titokban működnek, s mint ilyenek, a keresztény társadalmak legveszélyesebb ellenségeinek tekinthetők. (Uo. 132.)

³⁶ Idézi: Katz, 2001. 158. – Th B. Macaulay is kitért – a már említett, az angliai zsidók emancipációját szorgalmazó – parlamenti interpellációjában a „külön nép” közkeletű vélekedésre is, amelyet teljesen megalapozatlannak tartott. Idézzük: „Azt mondják nekünk, az angol zsidók nem is angolok. Egy külön népet alkotnak, amely ezen a szigeten telepedett le, de morális és politikai értelemben azokkal a testvéreikkel élnek együtt, akik szétszóródva élnek szerte a világban. Egy angol zsidó úgy tekint egy holland vagy portugál zsidóra, mint honfitársára, és egy keresztény angolra, mint idegenre. A honfiúi érzés illetlen hiánya, mondják, alkalmatlanná teszi a zsidót arra, hogy politikai funkciókat töltsön be.” In: Macaulay, 1991. 88.

déka. A modern zsidóellenesség olyan sokszínű, eklektikus „anti-mozgalom”-nak és ideológiának tekinthető, amely „a maga nacionalista, kultúrkritikai, monarchista-konzervatív, keresztény, antikapitalista vagy antiszocialista érveivel... a zsidókat a „modern” fejlődés, a liberális rendszer nyilvánvaló képviselőinek tekintette”.³⁷

4. Zsidóellenesség a nagy ideológiákban

A 19. századi zsidóellenesség könnyedén átlépte a pártpolitikai és a mozgalmi határokat. Részévé vált a korszak meghatározó eszméinek, ideológiáinak. A liberalizmusba vagy a szocializmusba ugyanúgy beépült, mint a konzervativizmusba vagy az ezeket átítató nacionalizmusba. (Jakov Katz egyenesen katolikus, liberális és szocialista antiszemitizmusról írt.) Ezért képes volt már „kezdetől fogva a modern társadalommal való elégedetlenség és elveivel való szembenézés ideológiájaként funkcionálni”.³⁸

A modern zsidóellenesség egyidejűleg volt az ipari forradalom és a francia forradalom nyomán kialakuló liberális polgári gazdaság és társadalom vajúdasának tünete és - főleg - következménye. A modern viszonyokra való áttéréssel egyre markánsabbá vált a polgári társadalom (tulajdonosa, burzsoája, l'homme-ja) egyenlőtlen „ember”-e, és a politikai állam (állampolgára, citoyen-je jogilag-formailag egyenlő) „politikai ember”-e közötti ellentmondás.³⁹ Ez az új világ a tőkés magántulajdon, a szabadpiac, a magánérdekek és magántulajdon által meghatározott igazságtalan világ volt. Egyenlőség és egyenlőtlenség, bőség és nyomor, felemelkedés és lesüllyedés, szabadság és alávetettség egyidejűleg voltak jelen. Gyakran drasztikusan konfrontálódtak is a „vadkapitalizmus” időszakában.⁴⁰

Az egyenlőség és a szabadság magasztos liberális elveiből gazdasági és politikai egyenlőtlenség lett. A vagyoni és egyéb megkötések miatt csak igen lassan

³⁷ Rürup – Nipperday, 1999. 48.

³⁸ Uo. 49.

³⁹ Ezt a fontossági sorrendet az 1789. augusztus 26-án elfogadott „Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozat”-ának már a címe is tükrözte.

⁴⁰ A kommunista irodalom legismertebb alkotásában, „A kommunista párt kiáltványá”-ban (1848) Karl Marx és Friedrich Engels a következőképpen értékelték az (általuk burzsoáziának nevezett) modern tőkésosztály történelmi szerepét és jelentőségét. „A burzsoáziának a történelemben felettébb forradalmi szerepe volt. A burzsoázia, ahol uralomra jutott, szétrombolt minden hűbéri, patriarchális, idillikus viszonyt. Könnyörtelenül szétépte a tarkabarka hűbéri kötelékeket, ...s nem hagyott meg más köteléket ember és ember között, mint a meztelen érdeket, az érzés nélküli „kézpénzfizetést”... A személyi méltóságot csereértékké oldotta fel, és...számtalan szabadság helyébe az egy lelkiismeretlen kereskedelmi szabadságot iktatta. [...] A burzsoá korszakot minden előbbi korszaktól a termelés folytonos átalakítása, az összes társadalmi állapotok szakadatlan megrendítése, az örökös bizonytalanság és mozgás különbözteti meg. Az összes szilárd, berendezkedett viszonyok, a nyomokban járó régtől tisztelt képzetekkel és nézetekkel együtt felbomlanak, az összes újonnan kialakuló viszonyok elavulnak, mielőtt még megcsontosodhatnak. Minden, ami rendi és állandó, elpárolog, mindent, ami szent, megszenteltelenítenek, és az emberek végre arra kényszerülnek, hogy józan szemmel vizsgálják léthelyzetüket, kölcsönös kapcsolataikat.” *Marx és Engels: A kommunista párt kiáltványa*. In: Marx – Engels válogatott művei. I. kötet. Bp., 1975. 139–140.

bővült a cenzusos választójoggal és a parlamenti képvisellel rendelkezők köre. A munkásvédő és szociális törvényekért, a megélhetésért, a szakszervezeti és a politikai szervezkedés szabadságáért, és egyéb elemi jogokért vérig menő harcot kellett vívniuk a milliósra duzzadó iparvárosok és a leszakadó agrártérségek pauperizálódó munkástömegeinek.⁴¹ A liberális elvek tehát, a valóság próbájával ütközve, kezdtek kiüresedni.

A történelem furcsa fintora, hogy a 19. századi liberális gondolkodás sem volt mentes a zsidóellenességtől, ami – azon túl, hogy az új viszonyok kulcsfigurája és megtestesítője Európa nagy részében a zsidó volt – főként a francia felvilágosodás, az enciklopédisták és az antijudaizmus továbbélő hagyatékának köszönhető. Még a liberalizmus következetes képviselőjének számító francia történész, Jules Michelet (1798–1874) antiklerikális liberalizmusában is kimutathatók Voltaire zsidóellenes gondolatainak maradványai, vagy az országban 1830 után megerősödött „újkeresztény” irányzat híveinek, a „klerikalisták”-nak a hatásai.

Nézeteit legkövetkezetesebben „Az emberiség bibliája” c. könyvében fejtette ki, amely 1866-ban jelent meg. Az ókori zsidó történelemmel és karakterrel leginkább „A zsidó – rabszolga” (Le Juif – l’Esclave) című V. fejezetben foglalkozott. Nemcsak a cím beszédes. Michelet ókori fejtegetéseinek érződik korának zsidóellenes szemlélete és sztereotip gondolkodása. A kereskedelemre és az üzletelésre való hajlamot pl. az eredeti zsidó jellem szerves részének tekintette. „A zsidó kezdettől a béke embere, üzletember. Ideálja se nem a harcos, sem a munkás, sem a földműves. Egykor nomád, mint a pásztor, később visszatér nomád életéhez, mint házaló, mint bankár vagy zsibárus”. A folytatás is hasonló: „Az igazi zsidó, a patriarcha, *spekuláns pásztor*, aki növelni tudja a nyáját a szerzés és a számítás intelligens gondoskodása által”.⁴²

Ernest Renan (1823–1892), a sokáig nyitott szellemű francia keresztény valláskritikus és történész, a kereszténység lényegét újraértelmező munkáiban a zsidók és a (teljesen elavultnak nyilvánított) judaizmus értékelését is elvégezte, amivel nagy hatást gyakorolt kortársaira. A „Jézus élete” (1863) fejtegetéseiben évszázados antijudaista keresztény vádak köszöntek vissza, élükön a Krisztusgyilkosokkal. Szerinte a bibliai judaizmus eredendő vallási intoleranciája vezetett Jézus halálához. A zsidók tehát egyetemlegesen felelősek ezért, sőt a kereszténységben található türelmetlenségért is. „A kereszténység intoleráns volt, ám a türelmetlenség nem kizárólag keresztény jelenség. Zsidó jelenség...”. Még akkor is, ha idővel a zsidók váltak az áldozataivá.⁴³ A zsidó népről sem volt túl jó

⁴¹ A szociális feszültségekre bővebben lásd Bayer József: A politikai gondolkodás története. Bp., 1998. 175–179.; George Rudé: Forradalmárok, zendülők. Bp., 1986.; E. J. Hobsbawm: A forradalmak kora (1789–1848). Bp., 1988.; Ugyanő: A tőke kora (1848–1875). Bp., 1978.

⁴² Az eredeti szövegrészek így hangzanak: „Le Juif est dès l’origine homme de paix, homme d’affaires. Son idéal n’est ni le guerrier, ni l’ouvrier, ni l’agriculteur. Nomade jadis, comme berger, plus tard il revient à sa vie nomade, comme colporteur, comme banquier ou brocanteur.”; „Le vrai Juif, le patriarche, est le *berger speculateur*, qui sait augmenter ses troupeaux par un soin intelligent d’acquisition et de calcul.” Lásd J. Michelet: Bible de l’humanité. Paris, 1864. 366. Mi a könyv alábbi internetes változatát használtuk: <http://books.google.hu/books?id=s5MGAAAQAAJ&pg=PA497&dq=jules+michelet+bible+d+e+l’humanit%C3%A9&cd=1#v=onepage&q&f=false> (Utolsó letöltés: 2010. 08. 29.)

⁴³ Ernest Renan: Jézus élete. Bp., 1991. 343. (a továbbiakban: Renan, 1991.)

véleménnyel. A minősítése jellegzetesen általánosító és sztereotipizáló. Óriási hibának tartotta, hogy ez a nép „kemény, önző, gúnyolódó, kegyetlen, elfogult, szörszálhasogató, szofista...”⁴⁴

Kisebbs-nagyobb mértékben a katolikus nézetek is hatottak Renanra vagy a francia és a német liberálisok, illetőleg szocialisták zsidóellenes álláspontjára. Főleg a katolikusok elleneztek erősen az európai zsidók emancipációját. A többségük nem értett egyet a kettős forradalommal kezdődő változásokkal, vagy csak kényszerűségből törődtek bele. A kereszténység és a zsidóság elleni támadásra az 1830-as évektől Európa több országában, így a Német Szövetség államaiban is, sor került. Ekkor tűnt fel a radikális szemléletű értelmiségiek ifjúhegeliánus és szocialista csoportja, élükön Ludwig Feuerbachhal (1804–1872) és – az ifjúhegeliánusként induló – Karl Marxszal. Szigorú valláskritikájukból nemcsak a kereszténységnek, hanem a judaizmusnak és a zsidóknak is kijutott.

Feuerbach szerint a vallás fejlődése a hegeli három fokozat szerint ment végbe: politeizmus, judaizmus, kereszténység. A judaizmus a legalacsonyabb rendű. A zsidóság legfőbb elve ugyanis az utilizmus, a haszon. Az izraeliták vallása egoista, s mint ilyen, természetellenes. „És mindezek a természetellenességek Izrael javát szolgálják, egyes-egyedül Jehova parancsára, aki senki mással nem törődik, csak Izraellel, aki semmi más, mint az izraelita nép megismerésére, minden más népet kizáró önzése, az abszolút intolerancia – monoteizmus.”⁴⁵ A zsidók két legfontosabb sajátossága tehát a haszonra való törekvés (*utilizmus*) és a vallásban is megnyilvánuló önzés (*egoizmus*).⁴⁶

A kapitalista gazdaság és társadalom utópista, kispolgári és „tudományos” szocialista kritikusai a zsidót azonosították a szabadversenyes kapitalizmussal, annak durvaságait, kinövéseit pedig a negatív zsidó tulajdonságokkal. Ily módon rövidre zárt kapcsolat keletkezett az (élősd, önző, haszonra, pénzre és kereskedelemre épülő...) új tőkés rend és a (jelképévé, emblematikus figurájává tett) zsidó között.

Karl Marx (1818–1883), keresztény hitre áttért zsidó család ateista gyermeke, is követte a zsidóellenes nyelvi-terminológiai hagyományt, valamint Feuerbach örökségét. Az antikapitalizmus és a zsidóellenesség összefonódása, valamint a zsidóról és a zsidóságról kialakított általánosító, előítéletes kép leginkább „A zsidókérdéshez” című korai írásában (1844) figyelhető meg. Marxot eredetileg egy sokkal szélesebb probléma foglalkoztatta. Az állampolgár és a politikai állam hogyan emancipálhatja magát az önző polgári társadalom vagyona és pénzre épülő vallása (értsd: uralma) alól? Végül soron ez csak a magántulajdon, a kapitalista társadalmi rend és annak „zsidó” szellemisége megszüntetésével, vagyis csak a „zsidóság” alóli emancipációval lehetséges.⁴⁷ „A zsidóemancipá-

⁴⁴ Renan, 1991. 107.

⁴⁵ Feuerbach: A kereszténység lényege. Bp., 1978. 153. (a továbbiakban: Feuerbach, 1978.)

⁴⁶ Feuerbach, 1978. 154. – Könyve függelékének XI. fejezetében további magyarázatokkal is szolgált. Jeremiás próféta könyvéből idézett. Isten a világot egyedül a zsidók, Izrael kedvéért teremtette. Nem csoda, ha: „A keresztények megrótták a zsidókat emiatt a gőg miatt, de csak azért, mert isten országa elvételétől és átruháztatott a keresztényekre”. Uo. 365.

⁴⁷ A zsidókérdéshez. In: Karl Marx és Friedrich Engels művei. I. kötet. (1839–1844) Bp., 1957. 354–356, 358. (a továbbiakban: Marx – Engels, 1957.)

ció végső jelentésében az emberiségnek a zsidóság alól való emancipációja” – írta.⁴⁸

Marx is úgy látta, hogy a zsidóság legfontosabb tulajdonságai a kapitalizmusra jellemzőek és fordítva. Ezek: gyakorlati szükséglet, önzés, önérdek, haszonlesség, alkudozás, kufárkodás, pénz, pénzimádat, váltó stb. „Mi a zsidóság világi alapja? – tette fel a kérdést. A *gyakorlati* szükséglet, a haszonlesés. Mi a zsidó világi kultusza? A *kufárkodás*. Mi a világi istene? A *pénz*. Nos, hát! A *kufárkodás* és a *pénz*, tehát a gyakorlati, reális zsidóság alól való emancipáció volna korunk önemancipációja.”⁴⁹ Ennek a zsidó szellemiségnek, ezeknek a tulajdonságoknak a megszüntetése tehát valóban a pénzre és kufárkodásra épülő kapitalizmus megszüntetését eredményezné.

Az utópista és a kispolgári szocializmus egyes képviselői (Charles Fourier, Alphonse Toussenel, illetve Joseph Proudhon és mások) is érzékelték a liberálkapitalizmus hibáit, durvaságait. Marxtól és Engelstől eltérően azonban a magántulajdonosi rendet nem megszüntetni kívánták, hanem – különféle jövőképek felvázolása és realizálása révén – megjavítani. A pénzre épülő rendszer bírálatába természetesen a rendszer képviselőinek tekintett zsidókat is belefoglalták.

A gazdag kereskedő családból származó Charles Fourier (1772–1837) önellátó társadalmi egységekre, ún. falanszterekre épülő utópiáját áthatotta a kereskedelem és az üzleti tevékenység, és a zsidók iránti ellenszenv. Állításai a korabeli sztereotípiákat ismételték az élősd, csaló, uzsorával és bankügyletekkel foglalkozó zsidókról, arról a csavargó hordáról, amely Elzász felől érkezve, Franciaországot már csaknem elárasztotta.⁵⁰ Fő művében, az „Új ipari és szocietárius világ” 48. fejezetében, a zsidók hordáit olyan civilizálatlan népnek írta le, amely kizárólag a csalásra, uzsorára és a kereskedelmi romlottságra épít. Szerinte az összes zsidó parazita, kereskedő, uzsorás stb. Világos különbséget tett produktív és improduktív, mezőgazdasági, (manufaktúra-)ipari és kereskedelmi, pénzügyi tevékenység között. A zsidókat természetesen ez utóbbiakkal kapcsolta össze.⁵¹

Alphonse Toussenel (1803–1885) még a mesterén is túltett „A zsidók, a kor királyai. A pénzügyi feudalizmus története” című könyvében.⁵² A pénzügyi feudalizmus ostromozása közben jórészt ő is a kor keresztény és egyéb sztereotípiáit követte, de – amint azt a könyv második kiadásának (1847) előszava mutatta – már túl is lépett rajtuk. A zsidó szót egyfelől addigi jelentésében használta. Már a bevezetés legelején megállapította például, hogy: „A zsidó, (mint) uzsorás,

⁴⁸ Marx – Engels, 1957. 373.

⁴⁹ Uo., 373.

⁵⁰ Katz, 2001. 173.

⁵¹ Lásd Charles Fourier: *Le nouveau monde industriel et sociétaire* (1829). Chapitre XLVIII. Caractères de dégénération de la 3e phase. 147–148. <http://inventin.lautre.net/livres/Fourier-Nouveau-monde.pdf> (Utolsó letöltés: 2010. 08. 26.)

⁵² A könyv nagy hatást gyakorolt a modern antiszemitákra, különösen Eduard Drumontra. Mi a könyv második kiadásának internetes változatát használtuk. Lásd A. Toussenel: *Les Juifs, rois de l'époque. Histoire de la féodalité financière* par A. Toussenel Tom premier. Paris, Gabriel de Gonet, Libraire-editeur, 1847. <http://www.archive.org/stream/lesjuifsfroisdel01tous#page/n5/mode/2up> (Utolsó letöltés: 2010. 08. 26.)

kereskedő, számomra rokonértelműek”.⁵³ Másfelől viszont már „a” – francia államban és nemzetben idegen – kapitalistával, a bankárral azonosította. Fourier-hez hasonlóan ő is mások munkájából élő improduktív parazitának nevezte. A dolgozók békéje pedig szükségessé teszi a paraziták, a kozmopolita bankárok, a monopolista zsidók elleni harcot.⁵⁴ Egyébként is: „A zsidók a francia nemzeten belül nemzet...”-ként léteznek, akárcsak Oroszországban is „egy nemzet a nemzetben”.⁵⁵ Ezekkel a Franciaországban idegen zsidókkal szemben tehát határozottan leszögezte álláspontját: „Egy haza van – de a kalmároknak egy sincs; Ubi aurum, ibi patria [ahol a haszon (arany), ott a haza]. Az ipari feudalizmus a kozmopolita zsidóban testesül meg.”⁵⁶

Toussenel nemcsak Fourierrel, hanem Saint-Simonnal és a követőivel is vitába szállt. Rokonságot mutatott ki az utópista csoport nézetei és a kibontakozóban lévő kapitalizmus között. A kapcsolatot a zsidók részvételével magyarázta, hiszen „a saint-simonista egyház hívei között szép számmal vannak körülmetéltek”.⁵⁷ A későbbiekben az antiszemita mozgalom közös gyakorlatává vált, hogy csak azért bélyegeztek zsidónak egy mozgalmat, mert abban zsidók is részt vettek.

A liberalizmushoz vagy a szocializmushoz képest a konzervativizmus értékrendje – főleg ha a kereszténységgel vagy a nacionalizmussal kapcsolódott össze – erőteljesebben zsidóellenes volt.⁵⁸ A 19. század első felében ugyanis nem kevesen voltak, akik a zsidókat hagyományos módon nemcsak Krisztus-gyilkosoknak tartották, hanem a kapitalizmussal is összefüggésbe hozták. Sőt, legszélesebb értelemben, ők lettek a modernitás, a felvilágosult gondolkodás, a liberalizmus és a forradalmiság megtestesítői.⁵⁹

Ezt a rövidre zárt összefüggésekre épülő szemléletet jól példázza az ifjú-hegelianusból konzervatívva lett Bruno Bauer (1809–1882) 1863-ban írt, „A judaizmus idegenben” című cikke. Egyebek között azt fejtegette, hogy a zsidóknak bűnös hajlamuk van a világ forradalmasítására. A zsidók helyeselték az összes európai forradalmat, amiben a keresztény világrend iránti ellenérzésük

⁵³ Uo. Introduction, I. – „Juif, usurier, trafiquant sont pour moi synonymes.”

⁵⁴ Uo. XIX.

⁵⁵ Uo. XIII. – „Les Juifs sont une nation dans la nation française...”; „...une nation dans la nation...”

⁵⁶ Idézi: Katz, 2001. 179.

⁵⁷ Idézi. Katz, 2001. 180.

⁵⁸ A konzervativizmus esztörténeti elemzése nem e tanulmány feladata. A tárgykörben az utóbbi két évtizedben jobbnál jobb elemzések és szöveggyűjtemények láttak napvilágot. Lásd pl.: *Mannheim Károly: A konzervativizmus.* Bp., 1994.; *Bayer József: A politikai gondolkodás története.* Bp., 1998. 207–222.; *Konzervativizmus 1593–1872. Szöveggyűjtemény.* Szerk.: *Kontler László.* Bp., 2000. (a továbbiakban: *Kontler*, 2000.); *Tanulmányok a konzervativizmus történetéről.* In: *Múltunk*, 2002. 3–4. szám

⁵⁹ Molnár Tamás, az USA-ban élő magyar filozófus, a közelmúltban egy egész könyvet írt az ellenforradalomról. Ebben tulajdonképpen nem tett mást, mint hogy a – nem feltétlenül pozitív töltetű – forradalmat a mindent felforgatni akaró individuális liberalizmussal és/vagy kollektivistá kommunizmussal azonosította. Az utolsó két évszázad – nem feltétlenül negatív értékekkel bíró – ellenforradalmait pedig a (stabilitáshoz, a rendhez, az állandósághoz stb. ragaszkodó) konzervativizmushoz kötötte. Lásd *Molnár Tamás: Az ellenforradalom.* Bp., é. n. (a továbbiakban: *Molnár*, é. n.)

fejeződött ki. Bauernek a zsidók forradalmi mozgalmakban való állítólagos túlsúlya iránti ellenszenve tehát itt keresztény történelmi-filozófiai jóváhagyást kapott.⁶⁰

A forradalmak konzervatív ellenzői kezdettől a – francia forradalmat előkészítő, a liberalizmust és a radikalizmust tápláló – felvilágosodás filozófiájának és filozófusainak eltökélt ellenfelei voltak. Az idő múlásával viszont egyre kevésbé a polgárosodással, a kereskedelmi és ipari vállalkozásokkal vagy a modernizációval és az urbanizációval volt bajuk. Sokkal inkább ezek személytelenségét, tempóját, méreteit stb. bírálták.⁶¹ Sőt, a nyitottabbak képesek voltak a forradalmak akár differenciált megközelítésére is.

Közéjük tartozott a brit és az európai konzervativizmus klasszikusának tekintett Edmund Burke (1729–1797) is.⁶² A „Töprengések a francia forradalomról” című nagy hatású művében (1790) elismerőleg szólt az 1688-as angol forradalomról, amely II. Jakab trónfosztását, illetve „elbocsátását” vér, felfordulás és polgárháború nélkül valósította meg. Meglátása szerint ez a forradalom „igazságos háborúval jutott diadalra” és „a jók és a megfontoltak számára a legeslegutolsó mentsvár” volt. „A Forradalmat azért hajtották végre, hogy megőrizzék *ősi*, elvitathatatlan törvényeinket és szabadságainkat, s a kormányzat *ősi* alkotmányát, mely számunkra a jog és a szabadság egyetlen biztosítéka.”⁶³ Ellenben „a francia forradalom a legelképesztőbb esemény, amely a világon valaha történt”, „irtózatossá, tragikomikussá színtéte”.⁶⁴

Úgy vélte, hogy a francia törvényhozás híján volt mindenfajta józanságnak, erénynek és bölcsességnek, amikor minden meglévőt felforgatott és lerombolt. Kiölték országuk szellemét. Ez a forradalom nem a múlt iránti tisztelet és az ősektől származó örökség elvén, nem ezek megtartásának és mértékletes megújításának, kiigazításának az elvén alapult. Márpedig „Anglia népe jól tudja, hogy az örökség eszméje egyúttal a megtartás és az áthagyományozás biztos elvi alapjául szolgál; anélkül, hogy kizárná a fejlődés eszméjét”.⁶⁵

Burke a vagyoni, társadalmi és politikai egyenlőtlenség, a tehetségen és a tulajdonon felépülő hierarchizált társadalom híve volt. Hitte és vallotta, hogy „a méltósághoz és a hatalomhoz vezető utat az alacsony származásúak számára nem szabad túlságosan megkönnyíteni, természetessé tenni”.⁶⁶ Mivel minden társadalom a polgárok különböző rendjeiből áll, s ezek közül némelyeknek – az örökletes tulajdonnal járó megbecsülés és kiválóság alapján – a legmagasabb helyeket kell elfoglalniuk, nem szabad megengedni, hogy szabók és asztalosok, borbélyok vagy gyertyamártók kormányozzanak. Most viszont Franciaországot

⁶⁰ Katz, 2001. 300–301.

⁶¹ Molnár, é. n. 61–62.

⁶² Burke érdekes módon, évtizedeken át a parlamenti frakció meghatározó whig (liberális) szónoka volt.

⁶³ Edmund Burke: Töprengések a francia forradalomról. Bp., 1990. 114–115. (a továbbiakban: Burke, 1990.)

⁶⁴ Burke, 1990. 92.

⁶⁵ Burke, 1990. 117.

⁶⁶ Burke, 1990. 137.

nem a tulajdon kormányozza. Huszonnégymillió ember uralkodik kétszáz ezer felett, s nem fordítva. Vitatta tehát az egyenlősítők törekvéseinek helyességét, mert „akik megpróbálják egyenlősíteni az embereket, soha nem teszik őket egyenlővé”. Csupán átalakítják és eltorzítják a dolgok természetes rendjét, felborítják a társadalom építményét, az országot pedig letérítik a természetes útról.⁶⁷

Burke egyébként csak érintőlegesen foglalkozott a francia forradalom elvont jelszavainak és eszméinek bírálatával, mivel őt – konzervatív politikushoz méltóan – a francia törvényhozás és törvényalkotás, valamint a forradalmárok konkrét intézkedései érdekelték. Az egyik alkalommal az angolok újítással szembeni dacos ellenállását és nemzeti jellemük csigaszerű lomhaságát állította a francia vademberek elé példának. Nyomatékosan hangsúlyozta, s eközben szinte dicsekedve állapította meg, hogy: „Nem vagyunk Rousseau megtértjei, sem Voltaire tanítványai; Helvetius közöttünk nem ért el sikereket. Nem ateisták a prédikátoraink, s nem örültek a törvényhozóink.”⁶⁸ Egy másik helyen megnevezte a hamis álarc mögé rejtőző despotizmus – számára nem vonzó – varázsigéit is: „Filozófia, Fényesség, Szabadelvűség, Emberi Jogok”.⁶⁹

Ezek mögött az eszmék és forradalmi változások mögött szerinte a pénzérdekeltséggel szoros szövetségre lépett „irodalmi összeesküvők társasága” állt, amely kezében tartotta az irodalom és a tájékoztatás monopóliumát, és ennek birtokában manipulálta a közvéleményt és a közhangulatot. „Mindenfelől azt hallom – írta nem titkolt ellenszenvvel –, hogy egy önmagát filozófusnak nevező klikk zsebeli be a legutóbbi események dicsőségének java részét; s hogy az ő nézeteik és elméleteik alkotják az egész tulajdonképpen mozgatórúgóit.”⁷⁰ Ezek az ateista atyák voltak elsősorban azok, akik dühödt támadást indítottak a fennálló egyház és az egyházi földtulajdon, a vallással összefonódott monarchia, az arisztokrácia és a fennálló demokrácia ellen. Ezek az újító szándékkal fellépő politikai írók, „mint minden újdonság terjesztői, színleg nagy buzgalommal viseltetnek a szegények és az alacsony osztályok iránt, miközben gúnyirataikban mindenféle túlzással gyűlöletessé teszik az udvarok, a nemesség és a papság hibáit”. „A vagyonnal és a hatalommal szembeni összes irigykedést a gazdagság egyéb formái ellen fordítják.”⁷¹

Ez a pártütő, cselszövő és prozelita szellem nemcsak az erőszakra ösztönözte őket, hanem arra is, hogy idegen uralkodóknál (például a néhai porosz királynál) intrikáljanak, és – ami a téma szempontjából még fontosabb – szoros kapcsolatot tartsanak fel a franciaországi pénzérdekeltséggel.⁷² Burke ugyanis a tulajdonnak két formáját különböztette meg: a földvagyon és a pénzvagyon, pontosabban az ősi nemesi földérdekeltséget és az új pénzérdekeltséget. Franciaország hatalmas eladósodásával, a föld pénzre, illetve a pénz földre való átválthatóságával párhuzamosan a két tulajdonforma (hadiállapothoz hasonlított) harcából szerinte az

⁶⁷ Burke, 1990. 135. és 138–139.

⁶⁸ Burke, 1990. 177.

⁶⁹ Burke, 1990. 211.

⁷⁰ Burke, 1990. 181. és 205–207.

⁷¹ Burke, 1990. 207.

⁷² Burke, 1990. 206–207.

utóbbi került ki győztesen. Ezzel súlyos hatalom alakult ki, amelynek egyetlen biztosítéka az egyháztól szerzett zsákmány lett.⁷³ Ám nem állnak meg az egyházi javak kifosztásánál, mert „uzsoráskodó kizsákmányoláshoz szokott kezükkel” a nyomorult parasztokat is megsarcolják. „A paraszt olyan emberek pénzsóvár és önkényes kedélyének lesz kiszolgáltatva, akiket a zsarolás minden fajtájába behajszolnak az új politikai rendszer ingatag alapján bírt javak növekvő profitjával szemben támasztott követelmények.”⁷⁴ Úgy látta, hogy ezt a forradalmat „az összes fondorlat, csalás, erőszak, gyűjtogatás, öldöklés, elkobzás, kötelező értékpapírok, s a zsarnokság és a kegyetlenség minden neme” indították el és tartották fenn.⁷⁵

Burke nem törekedett arra, hogy nevükön nevezze a pénzügyi tranzakciók mögött állókat. Általánosságban azt a személytelen pénzérdekeltséget halmozta el negatív jelzőkkel és tulajdonságokkal, amely „természeténél fogva jóval inkább kész a kalandra: birtokosai pedig hajlamosabbak bármilyen új vállalkozásban fogni. Mivel új keletű a szerzemény, természetesebben harmonizál minden újítással. Ezért ez a vagyonnak az a fajtája, amelyre a változás minden híve támaszkodik.”⁷⁶ A laza szerkezetű munkában tett utalásaiból, észrevételeiből vagy kirohanásaiból azonban több is kiderül. Egy helyen például azokat az üzérkedő, kalandor értékpapír kereskedőket, felvilágosult uzsorásokat ostorozta, akik megvásárolták az elkobzott egyházi vagyont és beavatkoztak a vidéki gazdaságba (miközben soha nem fogják az ekét tolni). Az uzsora nem a földművelés tanítója, az Istenben való hit elutasítása egyébként sem taníthat meg valakit a földművelésre. „E politika fő célja, hogy Franciaországot hatalmas játékasztallá alakítsák át; hogy lakóit hazardjátékosok nemzetévé tegyék, hogy a spekulációt kiterjesszék és beleágyazzák annak minden megnyilvánulásába...”⁷⁷ Máshol ezt azal egészítette ki, hogy a franciák urai nem lehetnek mások, mint ők, hiszen a vidéken élő földbirtokos nemes, a szabad gazda és a paraszt nincs abban a helyzetben, hogy részesülhetne a hatalomból és a befolyásból. „A forradalom által szerzett összes hatalom elkerülhetetlenül a városokban állapodik meg, a polgárok és az őket vezető spekulánsok körében” – szögezte le.⁷⁸ A vidéki nemes pedig teljes egészében ki fog szorulni országa kormányzásából.

Még konkrétabban fogalmazott, amikor annak a félelmének adott hangot, hogy: „ha ez az alkotmányszörnyeteg képes fennmaradni, akkor Franciaországot teljes mértékben az agitátorok testületei, a városokban az assignaták kezelői által alakított társaságok, meg az egyházi birtokok eladásának gondnokai, ügyvédek, ügynökök, üzérek, spekulánsok és kalandorok fogják kormányozni, mint a korona, az egyház, a nemesség és a nép tönkretetésére épített nemtelen oligarchia. Így végződik az emberek egyenlőségével és jogaival kapcsolatos összes csalárd

⁷³ Burke, 1990. 203–204. és 217.

⁷⁴ Burke, 1990. 219.

⁷⁵ Burke, 1990. 219.

⁷⁶ Burke, 1990. 204–205.

⁷⁷ Burke, 1990. 295–296.

⁷⁸ Burke, 1990. 298.

álom és látomás”.⁷⁹ Amikor visszafogottan üzérekről, spekulánsokról vagy pénzsóvár uzsorásokról beszélt, legfeljebb csak sejtetni engedte, hogy akár a zsidókra is gondolhatott. Terjedelmes munkájában viszont csak egyetlen egyszer nevezte néven őket, mégpedig – s ez nagyon sokat elárul Burke zsidókról alkotott véleményéről – az ország megalázói, kifosztói és esetleges urai között. Idézzük: „Országukban mindenkit, akit a dicsőség eszméjével kellene ösztönözni, megaláztak, megfosztanak becsületétől, s nem táplálhat más érzést, csak a sértettség és megaláztatás feletti felháborodását. Ez a nemzedék azonban hamarosan kihál. A nemesség következő nemzedéke azokra az iparosokra, pojjákra, spekulánsokra, uzsorásokra és zsidókra fog hasonlítani, akik társaikká, olykor akár uraikká lesznek.”⁸⁰

A nemességgel és az egyházzal szolidáris Edmund Burke egész Európában népszerű könyve tehát a későbbiekben sokaknak azt sugallhatta, hogy ezeket a franciaországi (főleg elzászi) zsidókat is – akik tehát akár az ország uraivá is válhatnak – súlyos felelősség terheli nemcsak a forradalom kirobbantásáért és az azt követő visszaélésekért, hanem az egyház, a nemesség és a parasztság, végső soron az egész ország kifosztásáért és tönkretételéért.

Edmund Burke felvilágosodás-, forradalom-, pénzérdekeltség és – tegyük hozzá – zsidóellenes gondolatai meghatározó hatást gyakoroltak a korai francia katolikus konzervativizmus, a restauráció korabeli legitimizmus és ultramontanizmus képviselőinek, Joseph-Marie de Maistre-nak (1753–1821) és Louis-Ambroise de Bonaldnak (1754–1840) forradalomellenes, „trón és oltár szövetség”-t hirdető nézeteire. A „Töprengések” francia fordítása ugyanis már 1791 elején megjelent, a két francia arisztokrata pedig 1796-ban megírta a „Gondolatok Franciaországról”, illetve „A politikai és vallási hatalom elmélete” című művét. Kontler László szerint „Burke a kályha, ahonnan a francia konzervatívok elindulnak”.⁸¹

A mélyen vallásos de Maistre már könyve elején leszögezte kiindulópontját: az emberek, ezek a szabad rabszolgák, ugyan önkéntes akaratukból és szükség-szerűen cselekszenek, de az isteni kéz fennhatósága alatt. A politikai, az erkölcsi és a fizikai világban egyaránt ez a láthatatlan kéz teremti meg a közös rendet. A francia forradalom tehát elrendelt forradalom, amelyet – a történelem legiszorosabb despotizmusát egy bűnös nemzet felett gyakorló – gazemberek, kö-zépszerű emberek (Robespierre és mások) vezetnek.⁸² Ők azonban csak látszólag vezetnek, mert – de Maistre ezt nem győzte elégszer hangsúlyozni –: „nem az emberek vezetik a forradalmat, hanem a forradalom használja fel az embereket”. A forradalom ugyanis magától halad, hiszen „az Istenség sosem mutatkozott meg még emberi eseményben ettől világosabb formában. Ha egészen alantas

⁷⁹ Burke, 1990. 299.

⁸⁰ Burke, 1990. 135.

⁸¹ Utószó. In: Kontler, 2000. 614. – Vadász Sándor véleménye szerint Burke „Töprengések”-jének továbbgondolására ez a két francia arisztokrata vállalkozott. (Lásd Vadász Sándor: A francia konzervativizmus a XIX. században. In: Múltunk, 2002/3–4. 38.) Ludassy Máriára úgy látja, hogy „már nem a Szentírás De Maistre bibliája, hanem Burke műve: Reflexió a francia forradalomról”. (Ludassy Mária: A trón, az oltár és az emberi jogok. Bp., 1984. 25.)

⁸² Gondolatok Franciaországról. In: Kontler, 2000. 253–254.

eszközöket használ, azért teszi, mert az újjászületés érdekében büntet”.⁸³ De Maistre, amikor újjászületésről beszélt, az uralkodói szuverenitás ellen elkövetett nemzeti bünt követő szörnyű bűnhődésre, a köztársaság bukására és a monarchia visszaállítására gondolt. Azok a szörnyek ugyanis, amelyeket a forradalom világra hozott, szerinte a királyságot szolgálták. Minden a francia monarchia érdekében történt.⁸⁴ A forradalom tehát ebben, de csakis ebben az értelemben, csodálatos és lenyűgöző.

Ennek az állításának nem mondott ellent a másik. A francia forradalmat minden mástól megkülönbözteti sátáni vonása: az Istenség gyűlölete, a nagy Lény elfeledése, a vallási eszmék megvetése a gögös filozófia, a filozofizmus (eme bomlasztó hatalom) által. Pedig minden tartós intézmény vallási eszméken, vagyis isteni alapokon nyugszik, élükön a keresztény vallás évszázados folytonosságát megtestesítő, isteni eredetű egyházzal és a monarchiával. Minden emberi hatalom és intézmény tehát hamis, tűnékeny múlandó. A forradalom új építménye is ilyen, azoknak a hatalmával együtt, akik létrehozták.⁸⁵ Hite szerint a kereszténység és a filozofizmus élethalál harcából az előbbi fog győztesen kikerülni, ami nemcsak a monarchia, hanem a kereszténység kivételes megújulását is magával hozza majd.⁸⁶

Ebből a nézőpontból kiindulva, de Maistre nemcsak Bacon, Locke vagy Montesquieu felvilágosult nézeteit vetette el, hanem az 1795-ös francia alkotmányt is. Ez utóbbi is csak az ember számára készült, s nem ütötték rá az isteni pecsétet.⁸⁷ Egyedül csak Isten tarthatja fenn magának a szuverenitások megteremtését, „sosem bízza rá a sokaságra urai megválasztását. Pusztán passzív eszközként használja őket e nagy mozgalmakban, amelyek birodalmak sorsáról döntenek. A sokaság sosem érheti el, amit szeretne: mindig csak elfogad, sosem választ”.⁸⁸

A régi alkotmány és monarchia, valamint a vallási tekintély visszaállítására irányuló törekvést tehát nem lehet ellenforradalomnak nevezni. A király visszahelyezése a trónra és a monarchikus rend visszaállítása Franciaországban gyengéd és gyógyító földindulás lesz. A lehető legtöbb embert emeli majd a polgártársai fölé, nem úgy, mint a köztársaság. Nem akar ideális egyenlőséget, mert ilyen csak szavakban létezik.⁸⁹ Végso soron tehát „a monarchia visszaállítása, melyet ellenforradalomnak neveznek, nem ellentétes forradalom lesz, hanem a forradalom ellentéte”.⁹⁰

„A politikai és vallási hatalom elméleté”-nek szerzője, de Bonald, sokkal határozottabban, egyértelműen fogalmazta meg felvilágosodás és liberalizmus ellenes, szabadságot és egyenlőséget tagadó álláspontját. A zsidókról is markáns

⁸³ Kontler, 2000. 255.

⁸⁴ Kontler, 2000. 257–258. és 260–261.

⁸⁵ Kontler, 2000. 264–265.

⁸⁶ Kontler, 2000. 267–269.

⁸⁷ Kontler, 2000. 272–273.

⁸⁸ Kontler, 2000. 280.

⁸⁹ Kontler, 2000. 284–288.

⁹⁰ Kontler, 2000. 298.

véleményt formált. Alapvető premisszája szerint a kereszténység és a monarchia hasonló lények egyesülése, amelynek célja egymás kölcsönös megtartása.⁹¹ A polgári társadalom tehát voltaképpen a vallási társulás és a politikai társadalom egyesüléseként definiálható, amelynek alaptörvényei a következők: államvallás, egyetlen (*monarchikus*) hatalom, állandó társadalmi különbségek.⁹² Tagadta a hatalom megosztásának és egyensúlyának Montesquieu-i elvét. Úgy látta, hogy „a képviseleti kormányzással kezdődik Európában mindennemű vallás hiánya, a deizmus vagy az ateizmus”.⁹³ A képviseleti kormányzás az egyéni akaratokra és az egyenlőségre épülő, Istent tagadó köztársaságra jellemző, nem pedig a monarchiára. Hite szerint „sem társadalmi egyenlőség, sem szabadság nem létezhet ott, ahol a polgár egyéni akaratoknak van alávetve, és ahol nincs minden polgár egyenlőképpen alávetve ugyanazon akaratoknak. A köztársaságokban tehát sem szabadság, sem pedig egyenlőség nem volt”.⁹⁴

Szoros kapcsolatot látott a francia filozófusok törekvése, azaz Európa republikánussá tétele és az ateizmus bevezetése között (és fordítva).⁹⁵ A monarchia megkülönböztető jellemzőjének tartotta továbbá, hogy benne a papságnak és a nemességnek – születésükön és sajátos foglalkozásukon nyugvó – megkülönböztetett hivatása van.⁹⁶ Az egyházi férfiúkon és a nemesembereken kívül a társadalom alábbi hivatásrendi csoportjait sorolta még fel: bátor hadfiak, feddhetetlen bírók, igazmondó írók, megbízható kereskedők, tehetséges művészek és kifogástalan magaviseletű asszonyok. Mindegyiküket jellemzi a becsület, mint az egyes hivatások saját erénye, illetve minden hivatás közös erénye.⁹⁷

A republikanizmus és az ateizmus egymást feltételező kapcsolatához hasonlóan de Bonald – a „megbízható kereskedők” pozitív minősítésnek ellentmondva – szoros viszonyt tételezett fel az ateista filozófia által inspirált forradalom, valamint a kereskedelem, illetve a kereskedő társadalommá válás között. A francia forradalom ugyanis „mindenütt egyesítette zászlai alatt a fanatizmus, a féktelenség és a harácsolás, érdek, bujaság és rettegés által... azt a népes osztályt, mely mások birtokán élőködik, melyet ... a kereskedelem tart fenn. Mert a kereskedelem – amelyet a társadalmak egyetlen vallásának tekintenek, mióta a pénz lett az emberek egyetlen Istene – ... megzavarja a fajok rendszerét, és előkészíti a forrongások okait és eszközeit...”.⁹⁸ A republikánus és kereskedő társadalmak istensége az arany lett. Ám a kereskedelem az embereket a vadság állapotába juttatja. Háborúban állnak egymással, vagyis megrohanják a tulajdont, mert a kereskedelem nem más, mint mások tulajdonának lerochanása. De Bonald példának hozta fel „a kalmárt, ki egyetlen árucikkéért sem a tisztességes árat kéri, a kalmárt, ki szemérmetlenül spekulál a legszegényteljesebb kisajátítás gyászos

⁹¹ Kontler, 2000. 310.

⁹² Kontler, 2000. 314–315.

⁹³ Kontler, 2000. 316–317.

⁹⁴ Kontler, 2000. 321.

⁹⁵ Kontler, 2000. 334–335.

⁹⁶ Kontler, 2000. 319.

⁹⁷ Kontler, 2000. 344–345.

⁹⁸ Kontler, 2000. 335.

pecsétjével ékeskedő papirosra (*assignatára* – K. L.)...”.⁹⁹ Az embereket állandó csalásba kergető, a megalkotatlan társadalmakra (értsd: köztársaságokra, demokráciákra) jellemző kereskedelemmel szembe állította a megalkotott társadalmakra (értsd: monarchiákra) jellemző földművelést, a mezőgazdaságot, mint a közvagyon virágzásának alapját.¹⁰⁰

Nem csoda, ha de Bonald kezdettől fogva ellensége volt a forradalomnak és a franciaországi (elzászi) zsidók emancipációjának. Miután német emigrációjából Napóleon felemelkedése után hazatért, egyike volt azoknak, akik valószínűleg komoly hatással voltak a császár elzászi zsidók egyenjogúságát korlátozó, már említett intézkedéseire.¹⁰¹ „A zsidókról” címmel hosszú cikket írt a *Mercure de France* 1806. februári számába.¹⁰² Nem rejtette véka alá elítélő véleményét *Voltaire*-ről és a filozófusokról (hiszen „a zsidók a filozófusok jóindulatának a tárgyai”), de a Nemzetgyűlés zsidókkal kapcsolatos álláspontjáról sem.¹⁰³ A német kormányok korlátozó intézkedéseivel példálózott, amelyekben – tartva a zsidók gazdasági és társadalmi fölényétől – lépéseket tettek a visszaszorításukra. A sugallt szándék nyilvánvaló: ilyen intézkedéseket a francia kormányzat is hozhatna, hiszen Elzász tulajdonképpen „egy félig német tartomány”, amely „a birodalom szélén fekszik”.¹⁰⁴

A franciákat a várható jövőjükre figyelmeztette. Ha a szabaddá tett zsidóknak, ennek a „mindig idegen nép”-nek megengedik, hogy elszaporodjanak, a keresztények rovására előretörnek majd. Ezért a kormányzatnak nem szabad megengednie egy kereszténységgel ellenséges viszonyban álló vallás uralmát, sem a zsidók új feudalizmusát, akik „Elzász valóságos, magas és hatalmas földesurai” az ottani gazdák felett. „Íme, ez az, amit a filozófia a zsidók javára tett Franciaországban.”¹⁰⁵ A mohó zsidók becsaphatják a keresztényeket, de nem szabad engedni, hogy méltóságukban megalázzák és kormányozzák őket.

Meggyőződéssel vallotta, hogy a zsidók évszázados szenvedése és száműzésük a rajtuk ragadt átok következménye. Büntetés és vezeklés bűneikért. Politikai helyzetük bárminemű változtatása előtt vezekelniük kell. Egyértelműen leszögezte, hogy a zsidók nem lehetnek polgárok a keresztény világban, csak ha megkeresztelkednek.¹⁰⁶ A dogmatikus katolicizmus talaján álló de Bonaldnak

⁹⁹ Kontler, 2000. 362.

¹⁰⁰ Kontler, 2000. 363.

¹⁰¹ Katz, 2001. 160. és 162.

¹⁰² A cikk szövege megtalálható: Sur les Juifs. In: *Oeuvres complètes de M. de Bonald*. Publiées par M. l'abbé Migne. Tome deuxième. Paris, 1859. 933–948. Mi a kötet internetes változatát használtuk. Lásd: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k23497d.image.r=oeuvres+completes+de+de+bonald.f468.langEN> (Utolsó letöltés: 2010. 08.30.)

¹⁰³ Franciául: „... les Juifs sont l'objet de la bienveillance des philosophes...”.

¹⁰⁴ Alsace est „une province demiallemande, et située à l'extrémité du royaume”.

¹⁰⁵ Les Juifs sont „... véritables hauts et puissans seigneurs de l'Alsace...”.; „Voilà ce que la philosophie a fait en France en faveur des Juifs...”.

¹⁰⁶ Az utolsó gondolat teljes egészében így hangzik: „C' est à-dire, pour parler clairement, que les Juifs ne peuvent pas être, et même, quoi qu'on fasse, ne seront jamais citoyens sous le christianisme sans devenir chrétiens”.

azonban ez minden bizonnyal kevés lehetett. Napóleonnál az összes zsidó emancipációjának örök időre szóló visszavonását szerette volna elérni.

Végezetül már csak megemlíjtük, hogy de Bonald előszeretettel foglalkozott nemzet-karakterológiai kérdésekkel, „faji” problémákkal is. Vitába szállt azzal a nézettel, amely Montesquieu nyomán meghatározó befolyást tulajdonított az éghajlatnak, az éghajlat emberek, illetve népek természetére, erkölcsére, értelmi és testi tulajdonságaira gyakorolt hatásának. Igenlően hivatkozott viszont Rousseau-ra, aki a nemzeti intézményeknek tulajdonított ilyen szerepet. Rousseau nyomán a vallási és a politikai intézmények nemzeti karaktereket formáló, örök-lődő szerepét hangsúlyozta. Ezeken alapulnak az európai népek tisztán erkölcsi minőségei: a spanyolok híres jóhiszeműsége, a germánok őszintesége, a gallok állhatatlansága, a korzikaiak bosszúszomja, illetőleg más népek zsugorisága vagy körmönfont csalárdsága.¹⁰⁷ Nem nehéz kitalálni, hogy ez utóbbiak kapcsán kikre gondolhatott.

Bízunk benne, hogy ebből a korántsem teljes eszmetörténeti áttekintésből kiderült, hogy már a hosszú 19. század első felében készen állt az antiszemita argumentáció jó része. Az 1870-es évektől – az új körülményeknek megfelelően, változatlan vagy módosított formában – jórészt ezekre támaszkodtak az Európá-szerthe megjelenő antiszemiták, miközben újakat is teremtettek. Időközben megvetették a modern fajelméletek, rasszista antiszemitizmusok alapjait is.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Kontler, 2000. 353–354. – Bővebben lásd: Théorie du pouvoir politique et religieux dans la société civile. Livre VII. Influence des climats: caractère national. In: Oeuvres complètes de M. de Bonald. Publiées par M. l'abbé Migne. Tome premier. Paris, 1859. 419–452. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k234962.image.r=oeuvres+completes+de+de+bonald.f3.la.ngEN> (Utolsó letöltés: 2010. 08. 30.)

¹⁰⁸ Lásd Kiss László: Korai fajelméletek. In: Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves. Bp., 2010. 285–306.

Misóczki Lajos

GAZDASÁGI, ERDEI, BÁNYA ÉS IPARI KISVASUTAK A MÁTRA VIDÉKÉN A 19–21. SZÁZADBAN

Az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés a teljes terjedelemben Heves vármegyében helyet foglaló Mátravidéken is a gazdasági élet valamennyi területén hol lendületes, hol visszafogott fejlődéshez tárt utat.

1. Az 1890–1919 közötti időszak

Az új, tőkés viszonyokon alapuló gazdasági és ipari üzemek indításában a kiegyezés után az agráriumban felhalmozott és befektetett pénz, valamint a banktőke segített. (Heves vármegyei sajátosság, 1890 után a kereskedelmi tőke is szerephez jutott, ellenben a külföldi tőkebefektetés elenyésző volt.) További fejlődésüket közvetlen vagy közvetett módon az 1867 utáni nagy ütemű vasútépítés-nyitás szavatolta. 1867. május 19-én megnyílt a hatvani–salgótarjáni, 1870. január 9-én a hatvani–miskolci, március 15-én a vámosgyörki–gyöngyösi, 1873. március 10-én a hatvani–szolnoki, 1887. július 31-én a kisterenyei–kálkapolnai–(kisújszállási) vasútvonal, amelyek körbe fogták a Mátravidéket.¹ Bár a vonalak több községen vagy külterületükön át is vezettek, a nagybirtokokon és ipartelepeken szükség lett volna olyan keskeny nyomtávú gazdasági vagy kisvasúti vonalak kiépítésére, amelyek a Magyar Királyi Államvasutak (MÁV) valamelyik állomásával kötik össze azokat. Ellenben 1890-ig a gazdasági vasutak nyitásához még várni kellett, mert 1.) Hatvan–Gyöngyös–Abasár–Eger, 2.) Gyöngyös–Mátrafüred–Eger, Gyöngyös–Gyöngyössolymos–mátrai alagút–Parád–Pétervására–(Bánréve), 3.) Gyöngyös–Gyöngyössolymos–Pásztó településeket bekapcsoló MÁV vonalak állami kiépítésében reménykedtek az említett településeken. Ugyanis külön-külön még egyik nagybirtokos sem számíthatott az 1860-as években gazdasági vasút nyítására valamely MÁV állomáshoz. Ugyanígy ipari vagy bányatulajdonos sem. Ezért a birtokosok közül a csányi Halász Aladár, az ecsédi Fáy József és Zoltán, a gyöngyöshalászi Bíró Lajos, a karácsondi Mattyasovszky Miklós és Széplaky György, a ludasi Beökönyi Viktor, a verpeléti gr. Sztáray Taszilo legfeljebb 1–2 emeletes gabonatarolót vagy kő és téglá építményű állatkarámot, mellé felhajtót állított, és tartott fenn a legközelebbi MÁV-állomáson. Egyedüli volt a vármegyében a debrő–parádi hitbizományi (gr. Károlyi-féle) uradalom, amely Recsk község szívében, Parád névvel vasútállomást kapott. A mátrai, helyi érdekű MÁV szárnyvonalon gazdasági rakodó és kitérő vágányokhoz is hozzájutott.

¹ Matelkovics Sándor – Szerényi József 1898: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. IX. kötet. II. rész. Vasutak. Bp., 1898.

Az összefoglaló néven *kisvasútként* szereplő keskenyvágányú vasutak eredeti rendeltetése gazdasági volt. Személyszállításra nem használták. Kezdetben az uradalmak vagy birtokrészek összefűzését szolgálták, majd utat kerestek MÁV állomásokhoz. Az ipari, gyakran bányavasutak legtöbbje eleve a legközelebbi MÁV állomásig vezetett. Vidékünkön 3–30 km közötti a pályahosszuk. Saját kocsit, 'kis wagent' vagy csillét közlekedtettek. A vonóerő gyakran egy vagy két ló volt. Többségük hajdani nyomvonala napjainkban már kideríthetetlen. Hasonlóan többen lehetetlen a keletkezési vagy a megszűnési évét pontosítani.

Tulajdonilag mindegyik *magánvasút* volt. A nyersanyagok gyors és akadálytalan továbbításával a tulajdonos/tulajdonosok gazdálkodását segítették, közvetlenül ők látták hasznukat, közvetve a nemzetgazdaságot szolgálták. A kezdeti idegenkedést mindinkább legyőzve a vasútvonalakat nyitó tulajdonosok mindegyike 1918-ban már odaérkezett, hogy tisztán lássa: „A többtermelés nemzeti organizációja a kis-(vagy) gazdasági vasutak hálózatának kiterjesztésével történhet.”²

Legkorábban az agrárágazatban jelent meg a kisvasút. Az első *gazdasági*, 0,60 m „nyombőségű”, állati vonóerővel, lovakkal működtetett vasutat gr. Károlyi Mihály a Detkhez tartozó Tarnócapusztától az Aldebrő külterületén fekvő Erzsébetteri tanyáig 1890/1892 között építtette birtokainak összekapcsolására. Tervezte, hogy a 3,456 km vonalat a Kápolnáig vezető állami út mentén, az útpadkán építteti tovább. Azonban az első világháború évei, majd az 1918. október 30-i „őszirózsás forradalom”, amely másnap éppen gr. Károlyi Mihályt hatalomra emelte, aztán az 1919. évi tanácsköztársasági események és a vesztes háború következményei a gazdasági vasút továbbépítését megállították. 1900-ig a kiépült vonalon gabonafélék szállításához ez az uradalom 40 db saját szállító vagon vagy kocsit alkalmazott a két végállomáson lefektetett kitérők és egy „*köztes*” kitérő közbeiktatásával. A századfordulón is megvolt ez a vonal.³ 1901-ben gr. Károlyi nagyúti birtokán, 3,456 km kisvasúti vonalon a lovak 40 kocsit vontattak. Az ismertetett vonalakon túl Károlyinak a Tarna határolta Mátravidék községeiben több helyen is volt gazdasági kisvasútja.⁴ Miután a Magyar Királyi Kúria az 1923. december 16-i, P. I. 6398-1923/54. sz. határozatával gr. Károlyi Mihály valamennyi magyarországi vagyonát elkobozta, birtokai zárolt gazdasági rendszerbe, a *Nemzeti Közművelődési Alapítványhoz* kerültek.⁵ Ezt a vasútvonalat megszüntették.

Beretvás Endre karácsondi földbirtokos 1894–1895-ben a község külterületén fekvő Felső-tanyát kötötte össze a MÁV állomásig vezető gazdasági „lóüzemű” kisvasúttal. Az uradalom tehenészetéből naponként tejet szállított, amit a 'nagyállomásról' Budapestre továbbítottak; Ősszel ugyanígy cukorrépat Hatvanba. Ez

² *Löherer Andor*: A többtermelés nemzeti organizációja a kis gazdasági vasutak hálózatának kiterjesztésével. Bp., 1918.

³ Adatok a magyar vasutak 1900. évi állapotáról és üzleti eredményeiről, valamint az 1891–1900. évi összesített eredményekről. Bp., 1901. 140. (a továbbiakban: Adatok, 1901.)

⁴ *Majzik Victor*: Hevesvármegye alispánjának jelentése Hevesvármegye 1901. évi állapotáról. Eger, 1902. 148. (a továbbiakban: *Majzik*, 1902.) A többi birtokán épített gazdasági vasutat nem sorolja fel.

⁵ Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár, az 1929. évi törvénycikkekből

a kisvasút, a helybeliek elnevezésével „*kutyavasút*” 0,66 m nyomtávú, 4,500 km hosszúságú volt, amelyen 24 saját tulajdonú szállító kocsi közlekedett. A vonal átvészelte a második világháborút. 1945-ben a helybeli községi előjáróság tehetetlenül nézte, hogy több helyen felszedték a síneket, a talpfákat meg eltűzelték. Az 1945. évi földosztáskor a volt Beretvás-féle birtok köztulajdonba került, az uradalmi létesítmények és a kisvasút 1948-ban végleg megszűnt.⁶

1896–1897-ben Csányi Ágoston a Hatvan, Hort és Csány közötti birtokainak központját, Sashalompusztát több irányba vezető, 0,66 m nyomtávú, összesen 12,00 km távolságon kötötte össze gazdasági vasúttal. Az egész évben szállító 40 kocsit lovak vontatták. 1909-ben a Gyöngyösi Forgalmi Bank alapító tőkéjével, Csányi további tulajdonos elsőségével, Heves-Csányi Szőlőtelep RT-vé alakult.⁷ Az 1930-as évekig a részvénytársaság gabona és egyéb terményét szállították rajta. A Grünwald Testvérek csánypusztai uradalma 1897 után építette meg birtokaihoz a kisvasutat. 1903-ban a gazdasági vasút 10,000 km hosszúra bővült; a 0,60 m nyomtávú vonalon a 37 saját kocsit lovak vontatták. Az uradalom központi majorjába gabonát és cukorrépát szállítottak.⁸ Az 1930-as évek elejéig fennállt.

Szent-Iványi Farkas 1896 körül az Apchoz tartozó, a Városrét és a Kopasz-hegy lejtője közötti uradalmát a „benti” magtárral kisvasúttal kötötte össze. Ehhez kapcsolta a következő évben a kőbányáitól vezető ipari vagy bányavasutat. (Ezt lásd lentebb.) A gazdasági és az ipari kisvasút az 1940-es évek elejéig megvolt.

Gr. Keglevich Gyula a Hatvan külterületén kívül eső brindzai földbirtokáról 1897 körül vezette 0,60 m nyombőségű, 3,000 km hosszú, 10 saját kocsival működő, lóvontatású, gazdasági vasútját. Gabonát és cukorrépát szállított Hatvanba, az utóbbit a cukorgyárba.

Szintén a hatvani cukorgyárba szállítottak a gyártulajdonos, Deutsch Ignác által 1890–1892-ben beruházott, répatermelő, saját gazdaságait összekötő kisvasutak, amelyek összes hossza 10 km volt 1900-ban. Ez a ’mezei’ vasút 1909-ig 20 km-re nőtt a Mátraalja irányába.⁹ 1900-ban a legtöbb, 120 saját kocsi ezen a vonalakon járt. A 0,60 m nyomtávú vágányokon ló volt a vonóerő.

Az 1894–1895–1896-ban fokozatosan kiépített, 1900-ig 17,710 km selypáltelki uradalmi vasút a Zagyva völgyében Apccal akart kapcsolatra lépni, de ez az első világháború közbejötté miatt nem valósult meg. Ipari vasúttá vált. Nem kizárt, az apci kőbánya vonalával akarták egybefogni. Ugyanis mind ennek, mind a selypi határban a Schossberger-féle uradalomnak tulajdonosa és fenntartója az, a Lőrincihez tartozó, selypi illetőségű Tornyai Schossberger Henrik, Brüll Ármin és Brüll Zsigmond voltak, akik családi kapcsolatban álltak Schossberger Rezsővel, aki a Zagyva keleti és nyugati oldalán földet birtokolt. Az utóbbi családtag a keletre eső birtokokat a selypi cukorgyár célállomással 1900-ban 15,115 km hosszú, több irányban vezetett, 0,75 m nyombőségű, 70

⁶ Juhász István: Karácsond község évszázadai. Gyöngyös, 2004. 135–136.

⁷ Nagy Magyar Compass 1918–1919/20. II. rész. Pénzügyi és kereskedelmi évkönyv. Szerk.: Galánthai Nagy Sándor. Bp., 1920. 364. (a továbbiakban: Galánthay Nagy, 1920.)

⁸ Adatok a magyar vasutak 1903. évi állapotáról és üzleti eredményeiről, valamint az 1891–1903. évi összesített eredményekről. Bp., 1904. 141.

⁹ Haraszthy Lajos: Hatvan. In: Heves vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., 1909. 152.

kocsit naponta több lóval mozgatott gazdasági vasútvonallal fűzte össze.¹⁰ Cucorrépa és gabona szállítására alkalmazták az 1930-as évek végéig. A Vulkán Cementgyár, amely 1906-ban létesült Selypen, belső kisvasúti vonalát kialakította, de a fő szállítási vonalhoz, a MÁV Hatvan–Salgótarján–Losonc vonalhoz közvetlenül nem kapcsolódott.

A Zagyva és a Tarna menti, valamint a mátraalji gazdaságok után évtizedes késéssel elérkezett a mátrai *erdei vasutak* kora is. Ezeket is az jellemezte, hogy egymástól elszigetelt vonalszakaszként működtek. Idővel a tulajdonjog összpontosítása és a gazdasági együttműködés előnyeinek parancsa összefűzte a külön vonalszakaszokat. Külön-külön és egybefüggően is teherszállításra alkalmazták. Amíg a fentebb bemutatott gazdasági vagy mezői kisvasutak mindegyikén állati vonóerő létezett, a mátrai erdei vonalakon a kezdeti, szintén állati vonóerőt gőzüzemű vontatással korszerűsítették, váltották fel.

1906-ban a Gyöngyössolymostól északra elterülő erdőség kitermeléséhez kezdett a tulajdonos Egri Érseki Uradalom. A 8700 kat. holdat kitevő erdőbirtok az 1879: XXXI. törvénycikk, közismerten az *erdőtörvény* besorolása szerint „magánerdő” volt. Magába foglalta Galyatető (965 m) erdőségét is. A magasabb részeket borító gyönyörű bükkös erdőrészekről délre szép tölgyesek álltak. A XVIII. század végétől tervezetten, 80 éves *vágásfordulóval* vágták. Ritka kivételként a magánerdő birtokosok közül az uradalom azonnal pótolta a kivágott fákat facsemetékkal. Megjegyezzük, a cser csak elvétve fordult elő. „Nagy baja ennek az erdőbirtoknak, hogy a fa kiszállítására szolgáló útjai igen kövesek, rosszak” – írta a korabeli ismertető.¹¹ Emiatt kezdte kiépíteni az uradalom az első *erdei vasútját*, amelyet Nyírjesi vonalnak neveztek, és amely 0,60 m nyomtávon a Nagy-völgyben, a Szén-patak mentén Lajosházát érintette.¹² A lóvontatású kocsikban épület-, szerszám- és tűzifának megfelelő rönk- és hasábfákat szállítottak. A fa iránti kereslet az uradalmat további erdőrészek kivágására készítette. Ezekhez 1907-ben lefektették a Szalajka-háztól a Csukás-völgyön vezető újabb erdei vasútvonalat. A jövedelmezőséget mutatta, 1909-ben a tölgyfát m³-enként „kicsiben” 20, „nagyban” 12 koronáért – a bükkfát 8 koronáért adta el az uradalom. A tűzifát m³-enként 3 koronáért. A kitermelt fát a gyöngyösi székhelyű Barna Gábor és Fiai Parkéta Gyár vásárolta meg, ahol fűrészáruvá és parkettává, a nagyon kiváló minőségű faanyagot hordódongává dolgozták fel. 1910-ben a gyár termelése vagy a feldolgozott fa mennyisége elérte a 200 000 m³-t.¹³ Közben a tőkeerőssé vált gyár részvénytársasággá alakult. Most már a parkéta gyár Rt. az érseki uradalommal együttműködést (szerződést) kötött az újabb erdei vasutak nyitására. A közösen lefektetett vonal szintén 1907-ben meg is nyílt, amely a Blokkháztól délkeletre vezetett. 1908-ban az előző meghosszabbítása, a monostor-völgyi vonal északi megépítése következett, nyugaton a Bagolyirtás alá, keleten a Kis-Átalkő tövéig. 1914-ben a csukás-völgyi erdei vasútból az

¹⁰ Adatok, 1901. 140.

¹¹ *Elek István*: Az erdészet és vadászat. In: Heves vármegye. Szerk.: *Borovszky Samu*. Bp., 1909. 257.

¹² Közlekedési Múzeum, (a továbbiakban: KO) Könyvtár. Különgyűjtemény; *Niederkirchner Zsolt*: Keskenynyomkőzű vasutak Magyarországon. Kézirat. Bp., 2001. 34.

¹³ Gyöngyösi Kalendárium (az) 1912. évre. Szerk.: *Stiller János*. Eger, 1911. 217.

északkeletre ágazó cseternás-völgyi pályát építették meg. Még abban az évben összekötötték a csukás-völgyi, cseternás-völgyi és a nyírjesi vonalakat.¹⁴ Hátra volt még a szén-patak-völgyi pálya összekapcsolása az utóbbi három vonallal. Ez aztán a szén-patak-völgyi és a nagy-völgyi vonal csatlakoztatásával 1914/1916-ban a Barna Gábor és Fiai Parkéta Gyár RT. költségein meg is valósult. A külön-külön épített erdei vasutak egy évtized elteltével nemcsak egybefüggővé váltak, hanem egyetlen vonalra összpontosított vasúti szakasszal a kisvasút 1916-ban „beérkezett” Gyöngyössolymosra. Noha már zajlott az első világháború, ez nem gátolta a termelést. Éppen a nagyra nőtt építő- és tűzifaigény még erőteljesebb erdővágást követelt. A Bana-féle rt. korszerűsítéshez fogott. A kitermelt fa gyorsabb és biztonságosabb továbbítása érdekében 16, rönk- és hasábfá szállítására alkalmas ’nyílt’ és 14, kőszállításra használható teherkocsit állított be az első kis gőzmozdonyhoz. A lovakat 1916-ban gőzmozdony váltotta fel. Elégké különös módon jelent meg az erdei vonalakon ez a kis mozdony: Akkor még az odaszállítása a gyöngyösi MÁV állomásról gondot jelentett. Ugyanis nem volt sem alkalmas közút, sem megfelelő szállítóeszköz a mozdonyszállításhoz. Az állomástól a városon át, Gyöngyössolymosig a szakaszosan megépített ’repülővágányon’ juttatták el. A síneken saját kerekein gurulva zakattolt végig a Liza nevű mozdony, amíg a sín pár el nem fogyott. Akkor a már „lefutott” vonalat felszedték, és újból és újból a mozdony elé fektették. Ezt a különös eljárást, a mozdony haladását, a „vonulást” 11 napján kicsik és nagyok százai nézték, követték végig a mai Vasút utca – Kossuth Lajos út – Petőfi Sándor utca mentén.¹⁵

1911-ben az uradalom és az rt. még mindig közösen, a farkasmályi kőbányától a gyöngyösi MÁV állomáshoz közeli rt.-ipartelephez építtette meg 3,400 km hosszan a gyöngyösi-parádi országút padkáján a gazdasági vasútiját. Mivel ennek a bányának közelében némi kivágható fa is volt, fát és egyéb erdei terméket is szállítottak rajta a gyöngyösi feldolgozó telepre. Ezért ez a vonal egyben erdei és bánya vagy ipari kisvasút volt. Gyöngyös 1917-ben felfigyelt a gyöngyössolymosi és a farkasmályi vasút városhoz „közeledésére”, ami által az egybekapcsolásukat szorgalmazta. Azzal mutatott példát, hogy 1917/1918 telén megtervezte a farkasmályi megállótól Mátrafüredig, onnan a Csatorna-patak völgyében építendő keskenynyomtávú vasutat. Ez a vonal már csak az első világháború után épült meg.

1917-ben Gyöngyös egy másik vonalnak, a Gyöngyössolymost és a várost összekötő kisvasút kiépülésének különösen megörült. Ugyanis a május 21-i óriási tűzvész után azonnal hozzájutott az uradalmi erdőkből az újjáépítéshez szükséges — az rt. üzemében feldolgozott épületfához. A Barna-féle rt. a tűz folytán csaknem koldusbotra jutott gyöngyösi lakosoknak sokszor ingyen adta az építőanyagot és tűzifát. Ezt azért tehette, mert a gyártelepeit nem érte tűzkár, és 1917/1918/1919-re az rt. alaptőkéje elérte a 2 000 000 koronát.¹⁶

¹⁴ Misóczki Lajos: Gyöngyös Mátravasút. Veszprém, 1996. 2. (Tájak–Korok–Múzeumok Kis-könyvtára 529.) (a továbbiakban: Misóczki, 1996.)

¹⁵ Szecskő Kálmán: A Mátravasút története. Kézirat. Gyöngyös, 1961. 6–8.

¹⁶ Galánthay Nagy, 1920. 577.

A mátraaljai gazdasági-uradalmi *kisvasutak* építésének kezdő ideje az első világháború éveire esett. Azonban éppen a háború akadályozta meg azt, hogy az elkezdett építést végigvigyék. A legjellemzőbbek közül:

1917. február 25-én (Gyöngyöshalász–)Adács–Visznek közötti „saját használatú, motoros üzemű, keskenyvágányú vasút” megépítését engedélyezte a kereskedelemügyi magyar királyi miniszter a 12 860. számú rendeletével.¹⁷ Az Adácshoz tartozó Kenyérvárpusztára még szárnyvonal is ágazott volna belőle. A vonalak közigazgatási bejárása március 16-án meg is történt, és a nyáron hozzáfogtak Haraszi Oszkár adácsi földbirtokos költségén a 10,030 km vasút építéséhez. Az építési engedély „csak mezőgazdasági termékek szállítására” vonatkozott mind Gyöngyöshalásztól, mind Visznezről, mind Kenyérvárról az adácsi MÁV állomásnál megépítendő kisvasúti állomásra. Ha a háború gazdasági csapásai nem sújtják Haraszi Oszkár földbirtokost, a „mezei” vasútvonalak közül a Mátravidéken, sőt Heves vármegyében is, elsőként ő alkalmazza a motoros vontatást, kiküszöbölve a ló vonóerőt.

Szintén a háború okozta súlyos gazdasági helyzet állította le az egyik leggondosabban előkészített gazdasági vasút lefektetését és megnyitását 1918-ban. A május 21-én érvényesített műszaki-építési leírás a következő vonalvezetésről szól.¹⁸ A kiinduló állomást és a kiszolgáló vasúti épületeket Gyöngyös és az akkor még a város déli részétől különálló Gyöngyöspüspöki határára tervezik. A kisvasút onnan keletre Gyöngyöshalász–Visonta–Gyöngyöshalmaj–Nyigetpuszta, majd délre fordulva Jókútpuszta–Detk vonalon Ludas MÁV állomásig épülne. A hossza 24,430 km. Nyomtávja 0,76 m. A vontatás gőzüzemű mozdonnyal történik. Csatlakozott volna hozzá a Budapest–Kassa állami út padkáján, a 84. és 86. km szakaszon fekvő, 0,60 m nyomtávú, Westphalen Auersperg Szőlészeti RT még 1908-ban megépített mezei vasútja. (Az eltérő nyomtáv miatt „átrakodóra” volt szükség.) Hevesugrán a Téven Zsigmond Szőlőtelephez, Jókút-pusztán a Fleischmann–Grüssner M. Salamon Cég telepéhez elágazó, mellékvonalat terveztek. A tervezet teljes hosszából néhány km valósult meg, a vasúti pálya építése 1919 őszén végleg abbamaradt.

Néhány kisvasút a felsoroltak közül egyik közé sem sorolható. Általánosan jellemző mindegyikre, *zárt területen* épültek, és saját birtokon használták – nem kötöttek össze településeket vagy uradalmi birtokrészeket, mint az előzők. 1897-ben fektette le, és kapcsolta egybe Szent-Iványi Farkas a fentebb bemutatott uradalmi vasútjával az apci kőbányáinak ipari vonalát. Az apc-zagyvaszántói MÁV állomásig 4,980 km hosszan vezetett a 0,76 m nyomtávú, kőszállításra alkalmas, 32 járművet lovakkal továbbító iparvasút.¹⁹ Gyöngyösön, 1898-ban Pápai Mihály birtokos és vállalkozó kőszállításra használható, 1,200 km hosszú kisvasútját fektette le, amely 10 saját kocsival 1919-ig működött.²⁰ Szintén

¹⁷ KO Okmánytár. Közigazgatási B. Jegyzőkönyvek, 1917. 294/966.

¹⁸ KO Okmánytár. Közigazgatási B. Vasúti közlekedés, 1918. 2716. A gyöngyös–ludasi gazdasági vasút műszaki leírása, I. kötet

¹⁹ Adatok a magyar vasutak 1916. évi állapotáról és üzleti eredményeiről, valamint az 1891–1916. évi összesített eredményekről. Bp., 1919. 201. (a továbbiakban: Adatok, 1919.)

²⁰ *Majzik*, 1902. 148.

ugyanattól az évtől kezdve Gyöngyösön, „kaszárnnyában” helymegjelöléssel, a katonalovak napi istállózásához „trágyaszállításra” belső, vagy zárt kezelésű kisvasutat tartottak fenn.²¹ Az öt szállító kocsit lovak vontatták az ötfelől egy gyűjtőhelyre vezető, 0,720 km hosszúságú vonalon. A felhalmozott trágyát onnan naponként, szekéren juttatták ki a gazdák a földjeikre. Ugyanígy 1893-tól bűzmentessé és tisztán tarthatóvá tette Gyöngyösön Rosenfeld Ede a bőrgyárát.²² Ugyanis a már fel nem dolgozható bőröket és csontokat a kézi erővel mozgatott kocsikban, a 0,036 km belső kisvasúti pálya megnyitásával naponta összegyűjtötte, és zárt szekereken, jóval a várostól távoli emésztőgödörbe szállíthatta. Az utóbbi két gyöngyösi eljárás követendő példát állított. Feltehető, azt az idegenforgalmi célt is szolgálta, amely Gyöngyös és a Mátra levegőjének, földjének és patakjainak tisztaságát fokozottan megőrizve számított a minél több idelátogató érkezésére. Szorgalmazója az az országosan is egyedüli tanácskozás volt, amelyet Bene/Mátrafüreden rendeztek 1890. június 26-án, meghirdetve a Mátra vidék természetvédelmét. Hatását mutatta, hogy 1950-ig a törekvések többé-kevésbé megvalósultak.²³ Az imént bemutatott, zárt használatú gyöngyösi kisvasutak 1927-ig működtek.

A mátravidéki és mátrai *ipari kisvasutak* lendületes építésének első ideje is 1919-ig tartott. A terjeszkedő különféle vállalkozások a kő és téglá építőanyagot folyamatosan és szinte korlátlanul igényelték. Ezeket a kőbányák és a téglagyárak látták el. Az egyre gyarapodó számú gőzgépek működéséhez meg szénre volt szükség. A Zagyva völgyére néző mátrai hegy- és dombvidéken megkezdődött a lignit- és a szénbányák nyitása. A mátraderecskei dombság ércbányászata csak többszöri újrakezdés árán kapcsolódhatott be jelentőségének megfelelően a kitermelésbe a kedvezőtlen domborzati és feltárási viszonyok miatt.

Az 1850-es évek közepén kezdődött a recski Lahoca-hegy déli részén az ércbánya nyitása. Azonban a nyitó, Parád-mátrai Bányamivelő Társulatot újabb, a Mátrabánya Egyesület, azt pedig 1861. november 24-én a Mátrai Bányaunió Mátrai Bánya Társulata, végül 1862. március 20–21-én a Mátrai Bányaegetlet követte. A nagy reménnyel folytatott recski ércbányászat 1880. október 10-én megszűnt, ugyanis „életképtelennek bizonyult”.²⁴ A kitermelt ércet egy részét helyben, más részét felvidéki helyeken dolgozták fel. Részvénytársasági újraindítás eredményeként 1891-ben 7322 kg aranyat, 54 761 kg ezüstöt és 51 000 kg rezet adott a három tárna.²⁵ Végre az újrainduláskor, 1900-ban a bánya területén

²¹ Uo.

²² Adatok, 1919. 186.

²³ *Misóczki Lajos*: Turisztikai és természetvédelmi törekvések a Mátravidéken a XIX–XX. század fordulójától 1950-ig. In: *Agria*. Szerk.: *Petercsák Tivadar–Veres Gábor*. XLIV. Kötet. Bp.

²⁴ *Uxa József*: A Hevesmegyében található haszonvehető ásványok és kőzetekről. In: *Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesült vármegyéknek leírása*. Szerk.: *Albert Ferenc, Montedégói*. Eger, 1868. 125–126.; *Kriston Pál*: Heves megye iparosítása a dualizmus korában. In: *Studia Agriensia* 13. Miskolc, 1992. 45. (a továbbiakban: *Kriston*, 1992.); *Csiffáry Gergely*: A Heves Megyei Levéltárban őrzött gazdasági szervek iratai 1846–1953. Repertórium XI. Miskolc, 1998. 28–30. (a továbbiakban: *Csiffáry*, 1998.)

²⁵ *Kriston Pál*: A bányászat helyzete Heves megyében a XIX. század második felében. In: *Egri Történelmi Évkönyv*. Szerk.: *Misóczki Lajos*. Eger, 1994. 108.

1,710 km-nyi, 0,52 m nyomtávú bányavasút létesült, amelyen 1901-től a 10 kocsi lovak vontatták.²⁶ Ellenben a Recsk-Parád MÁV állomásig tervezett keskeny nyomtávú vonal 1910-ig sem épült fel. Végül is 1904–1914 között megint szünetelt, aztán hosszú időre le is állt a bányászat Recskben.²⁷

A kőbányászat első tőkés vállalkozója a verpeléti Stern Alajos volt. Trachit bányája 1890-től már eladásra is szállított. A verpeléti kőfejtőjét a MÁV állomásig 2,650 km, 0,76 m nyomtávú iparvasút kötötte össze, amelyen 1891–1916 között 40 kocsi lovak vontattak. A tarnaszentmáriai kőbányájában 1912–1919-ig 0,300 km, 0,76 m nyombőségű vonalon 11 kocsi, csak a bánya területén, kézi vonóerővel mozgattak.²⁸ A debrecen–füzesabonyi vasút alapozása verpeléti kővel történt. 1892-ben volt nap, hogy 100 napszámos is dolgozott a verpeléti kőbányában 1–1,50 Ft napi bérért.

Amikor 1895-ben az alföldi állami műutak terveit befejezték, azokban a megépítésükhöz használandó követ Lukács Béla kereskedelemügyi magyar királyi miniszter javaslatára három kőbányára alapozták. Közülük a legjobb minőségű a zagyva-völgyi Nagybatony legénykúti kőbányából nyert oszlopos bazalt volt. Az ott, 1898-ban megnyitott Nagybatonyi Állami Kőbánya és Közúzó Telep egyedüli állami alapítású és fenntartású üzem lett a Mátravidéken. Az állami tulajdon számos előnyét lehetett tapasztalni. 1.) A kitermelés és feldolgozás folytonos korszerűsítése: A bánya 3,750 km-re feküdt a nagybatonyi MÁV állomástól. Attól 2,200 km-re kavicszúzó üzemet építettek, amelyet az állomással keskenyvágányú, 0,76 m nyomtávú, 60 járművet vontató, mozdonyüzemű vasút kötött össze. A bánya és a kavicszúzó közt sodronykötélpálya létezett, amelyen a kő részben a zúzóba, részben a kisvasút rakodójára, onnan a MÁV állomásra jutott.²⁹ Háromévenként 10-10 kőszállító kocsi újakra cseréltek ki, 1919-ben a kocsik fordító berendezését fektették le. 2.) Az állami telepen betegsegélyző pénztár nyílt. Üzemi orvosa, kézi gyógyszerháza és a „bányaközpontban” betegszobája volt. Az állam ezt a bányát 1944-ig működtette.

1905–1910 között a Zagyva völgyében, Mátraszöllősen nyitottak kőbányát, amely kívül esett a Mátra vidéken. Mégis szólunk róla, mert az ugyanakkoriban keletkezett pásztói kavicsbánya tulajdonosa 1910-ben az előzővel létrehozta a Pásztói Kavicsbánya és Mátraszöllősi Bazaltkőbánya RT-t. Mindkettő külön-külön épített kisvasutat Pásztóig, illetve Mátraszöllősig. Távoláguk ismeretlen. Az 1933. évi kirándulótérkép már egyiket sem jelöli.³⁰ Szintén a Zagyva mentén, Apc határában nyitották meg 1911-ben az Apcvidéki Kőbányák RT-t. A tulajdonába tartozó bányavasutakról nincsenek ismereteink, ellenben az rt. eredményes-

²⁶ Majzik, 1902. 148.

²⁷ Heves Megyei Levéltár (a továbbiakban: HML); Hordós István: Különgyűjtemény Heves vármegye irataiból 1849–1959-ig. Eger, 1966. (a továbbiakban: Hordós, 1966.)

²⁸ Adatok 1919. 203; HML; Hordós, 1966.; Kriston, 1992. 46

²⁹ Majzik, 1902. 138.

³⁰ HML; Hordós, 1966; Kirándulók térképe 6/a. Mátra hegység. Méretarány: 1:50 000. 1933. Bp. (a továbbiakban: Térkép, 1933.)

ségét mutatta, hogy az 1914. évi rendes évi közgyűlésen az igazgatóság 40 000 K tiszta nyereségről szól.³¹

Az 1907-től már működő Gyöngyöspatai Kovaföld Bánya a Szurdok-völgyben, északnyugatra haladva építette a 3,990 km hosszú, 0,76 m nyomszélességű, gőzmozdony vontatású, a földrajzi-domborzati elzártságot leküzdő kisvasútját Szurdokpüspökihez. Ott Mairovitz Mór és Fiai kovaföld gyárával és annak érdekeltségébe tartozó, távoli kisjobbágyi kőfejtővel társult. Az utóbbit 3,100 km keskenyvágányú vonal kapcsolta össze az immár két bányából érkező, kovaföldet feldolgozó, a szurdokpüspöki MÁV állomás szomszédságában épült gyárral.³² 1916-ban a jobbágyi határban, keleten emelkedő Nagy-Hársas-hegy alján működött a Gürhut és Szántó-féle kőfejtő bánya, amelyet a MÁV állomással 1,140 km hosszú, 0,65 m nyomtávolságú kisvasút kötött össze. A 40 szállító kocsit lovak vontatták.³³ 1944-ig működött. Igaz, még 1917/1918-ban bekerült a Salgótarjáni Kőszénbánya RT és Konszern (SKB) érdekeltségi köréhez tartozó Mátravidéki Szénbányák RT kebelébe,³⁴ de ez nem okozott törést a kovaföld bánya tevékenységében. Jobbágyi határában négy kőbánya fektetett le 1914-ig kisvasutat. 1918-ban 350 000 korona tőkével a jobbágyi kőbányák társultak, és megalapították a Nógrád-Jobbágyi Kőbányák RT-t.³⁵

1906–1919 között a Mátravidéken még a következő *kőbányák* voltak 50–150 m „helyi” kisvasúti vonallal: Apcon „új” kőbánya, Nádújfalun, Sirokban és Szurdokpüspökiben szintén „új” kőbánya, továbbá Tarnaszentmárián.³⁶ Ezeken a 15–25 kocsit lóval vagy kézzel vontatták.

Az egyre fokozottabban keresett építőanyagot előállító *téglagyarakban* még rövidebb, 25–100 m távolságú, a gyár területén lefektetett, keskenynyomtávú sínpáron mozgatták a 10–20 db szállító kocsit. Vegyesen alkalmazták az emberek és lovak vonóerejét.

1893-ban létesült Gyöngyösön a Jiraszek és Krausz Téglagyár, 1899-ben szintén Gyöngyösön a Kertész Téglagyár, 1900-ban Dudás Gőztéglagyár, Saier Gőztéglagyár, Kertész és Barna Gőztéglagyár. A kész téglák azonnal vevőkre leltek, ugyanis a gyöngyösi MÁV állomásról az ország bármely (távoli) településére gyorsan és biztonságosan, a kívánt mennyiségben továbbíthatták.³⁷ Ezen téglagyarak területén lefektetett kisvasúti vonalak egyenkénti hossza ismeretlen. Úgyisint az 1912-ben alapított Első Gyöngyösi Gőztéglagyár RT „benti” vonaláé.

Az agráripari kisvasutak között találhatók a számban és teljesítményben növekvő gőzmalmok vasútjai. A gőzmalmok udvarán több településen is volt keskenynyomtávú vágány. Az 5–10 kocsit lóval vagy kézzel mozgatták, ami azt

³¹ Kriston, 1992. 46.

³² Adatok 1919. 186.; HML; Hordós, 1966.

³³ Adatok 1919. 203.

³⁴ Csiffáry, 1998. 35.

³⁵ Galánthay Nagy, 1920. 69.

³⁶ Reiszig Ede, ifj.: Heves vármegye községei. In: Heves vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., 1909. 21., 74. és 80.

³⁷ Török Kálmán: Gyöngyös. In: Heves vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., 1909. 138.; Kriston, 1992. 61.

mutatta, hogy csupán „helyben” alkalmazták. Heves vármegyében 1899-ben 32 helyen állt gőzmalom,³⁸ közülük a Mátravidéken 9 településen. Az utóbbiak közül 6-nak volt „benti” vasútja. Az egyik 1898-ban a Gyöngyösi Gőzfűrész és Faipari RT telepén létesített gőzmalom udvarán. Ez a malom 1911-ben már Büchler Testvérek Hengermalom RT névvel működött.³⁹ A gyöngyösi Barna-féle gőzmalom udvarán 1918/1919-ben fektettek le kisvasúti vonalat.

A Mátravidék *barnaszén- és lignitvagyonának* feltárása már az 1840-es években elindult Fancsal, a mai Rózsaszentmárton határában, elég kevés eredménnyel. Az ottani lignit újabb feltárása Dobrányi Kornél költségén 1892-ben folytatódott. „A «szenet» keskeny vágányú kisvasúton csilléssel szállították ki a bányából.”⁴⁰ A kitermelés és a kisvasút 1902-ig létezett. Szintén Rózsaszentmártonban, 1908-ban Rádi Nándor nyitott bányát, és fektetett le bányavasutat. Rádi a bányászatot 1918-ban a rózsaszentmártoni–ecsédi-völgy keleti oldalán kezdte, és csak az 1919-ben létesített III. számú lejtaknában alkalmazott kisvasúti csillévontatást. A kitermelt lignitet lovas szekereken az apci MÁV állomásra fuvarozták. A későbbi szállításhoz sem nyitottak „távolsági” bányavasutat, hanem 1919/1920-ban sodronykötélpályát szintén Apcig.⁴¹ A Rózsa I. 1924-ben, a Rózsa II. 1926-ban, a Rózsa III. 1927-ben zárta be a tárna ajtaját.

2. Az 1920–1944 közötti időszak

A gazdasági vasutak jórészt a mátraalji szőlő uradalmakban épültek, egyrészt a már meglévő vonalak számszerű és távolsági bővülésével, másrészt új pályák nyitásával. 1922–1933 között a Gyöngyös-Domoszlói Szőlőtelep RT, Hevesugrai Borgazdaság RT, Lőrinci Uradalom Szőlőtelep RT, Visonta-Jókúti Szőlőtelep RT, Westphalen-Auersperg Visontai Szőlőuradalom RT vonalépítései egyértelműen igazolták az itteni agrár nagytőke céltudatos fejlesztési törekvését.⁴² A visontai szőlőtelepeken a következő vasúti hálózat létesült: 1.) visontain 5 vonal, 200–480 m, 2.) Csókáspusztá–Varnyaspusztain 11 vonal, 400–650 m. Karácsond–Gyöngyöshalmaj között 5,000 km.⁴³ Ezeket 1939/1944-ig használták; a kocsik száma ismeretlen. Ezeken a kedvezőtlen domborzati viszonyok folytán a korszerűsítés felemásként zajlott. Csak a visontai szőlőtelep „gyűjtő” vonalán volt gőzmozdonyos kocsivontatás, a többin maradt a lóvontatás.

Az erdei vasutak közül a gyöngyössolymosi vonal 1921/1922 telén a 15,400 km-es útjával elérte a gyöngyösi MÁV állomást. 1925-ben a nyirjesi és a monostor-völgyi pályát 0,76 m nyomtávúra építették át. 1923. június 5-én Gyöngyös és Mátrafüred között is elindult a megújított vasúti teherforgalom. Ez a pályaszakaszk akkor kapta a Gyöngyös-Benei Vasút RT nevet. 1924-ben és 1925-ben két-

³⁸ Kriston, 1992. 73.

³⁹ Kriston, 1992. 76.

⁴⁰ Csiffáry, 1998. 33.

⁴¹ Csiffáry, 1998. 34.

⁴² Térkép, 1933.; HML; Hordós, 1966.

⁴³ Honvédelmi Minisztérium. Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Hadtörténeti Térképtár. (a továbbiakban: HM HIM HT) Méretarány: 1:25 000. 4864/3.

két gőzmozdony vontatta 6, illetve 16 teherkocsi szállította a fát, követ és a különféle erdei terméket Gyöngyösre. 1926. június 19-én Rábel Mihály üzemvezető irányításával megindult a korlátozott forgalmú utas szállítás is egy zárt és egy nyitott személyszállító, valamint egy „pakli” kocsi forgalomba állításával. A vasút gazdája Gyöngyös Megyei Város Villamosműve lett. A város 1927-ben olyan idegenforgalmi terv megvalósításához látott, amelyben a kisvasút kiemelt szerephez jutott. Dr. Hedry Lőrinc főispán dr. Puky Árpád polgármester idevágó tervezetéről ezt állapította meg: „Gyöngyös és a Mátra idegenforgalmának ügyét a kisvasút fűzi még szorosabbra, és segíti annak felvirágoztatásában.”⁴⁴ Ezt a vonalat 1928-ban az Orczy-kastély keleti gloriettjéig 0,835 km-rel meghosszabbították, és felépítették a hangulatos állomásépületet. 1932. május 12-től Mátravasút a neve. A város megújította a Mátrafüredről északkeletre tovább is gazdasági vasútvonalként szolgáló 2,7 km-nyi csatorna-völgyi vonalat. Az 1937. évben a Mátravasút az április 29–október 11. közötti idény kiemelkedő eredményét hozta: 1368 vonat 40 846 személyt és 63 t árut szállított. A személyforgalomból 13 686, az áruszállításból 3276 P volt a bevétele. A teendőket 21 fő látta el.⁴⁵ 1939-ben 24 az alkalmazott. Az év 165 napján a forgalmat 2 mozdony, 7 személy-, 3 teher-, 1 poggyász- és 2 pályakocsi bonyolította le. 1944-ben a kisvasút Gyöngyös Város Közművei tulajdonába került, amelynek vezetősége a háború ellenére óriási korszerűsítést tervezett. A tervek nem valósultak meg. Október 1-jén megszűnt a közlekedés a Mátravasúton és a még 1940 előtt 14,300 km vonallal társult, valamennyi mátrai mellékszárnnyat összefogó gyöngyössolymosi kisvasúton is. A novemberben végigzúduló front alatt a mozdonyok úgy maradtak meg, hogy a néhány alkalmazott szétszerelte, és elrejtette a Mátrában. A Mátravasút háborús kára 41 799,62 p volt. A vasutasok emberáldozata ismeretlen.⁴⁶

Az ipari vasutak, bányavasutak között a Recski Magyar Királyi Állami Ércbánya kisvasútja tovább is helyben töltötte be a rendeltetését. Annak ellenére, hogy 1926. december 1-jén magánvállalkozók kezéből a magyar államhoz került a tulajdonjog,⁴⁷ és nagy beruházással a Bikk-patak völgyében emelt völgyzárógáttal 80 000 m³ vizet nyertek a bánya ellátásához – a parádi MÁV állomást és a bányát nem kötötték össze kisvasúttal. Viszont a felső György táróból újabb vasúti vonalat építettek az ércelőkészítőig. Az ércbánya 1944-ig működött.⁴⁸

Az ipari vasutak között a *lignit* bányavasutak jelentősége tovább nőtt. A Mátravidéki Szénbányák RT bányavasútjai újabb pályákkal bővültek. 1923-ban folytatódott a rózsaszentmártoni Rózsa IV., 1930-ban Rózsa V., 1932-ben Rózsa VI., 1939-ben a Rózsa VII. akna kibányászása, amelyek 1929-ig, 1937-ig, 1940-ig és 1950-ig adták a lignitet.⁴⁹ A VII. számú aknából kötelpályán juttatták el a nemesítő vagy ahidráló zagyvaszántói üzemhez a lignitet, amely épületet a MÁV

⁴⁴ Misóczki, 1996. 3.

⁴⁵ Állami Erdei Vasutak Mátravasút Irattár, Gyöngyös. Vegyes összesítések, 1930–1996.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Békássy Jenő: Heves vármegye újjáépítése Trianon után. Bp., 1931. 294. (a továbbiakban: Békássy, 1931.)

⁴⁸ Csiffáry, 1998. 30.

⁴⁹ A Mátraalji Szénbányák, 1972. 4-6.

állomás mellett létesítették. A felsorolt aknák belső kisvasúti pályái csak az aknák bezárásáig léteztek. Ismertek a rózsaszentmártoni osztályozó épület és sodronykötélpálya építési körülményei 1940-ből; a Zagyva-völgyi altáró előtti iparvasút helyszínrajza 1942-ből és az Apc-Petőfi-bánya között létesített kötélpálya iratai 1943-ból.⁵⁰ A lignitbányáktól az apc-zagyvaszántói MÁV állomásig vezető kisvasutakról jól tájékoztat a Kirándulók térképe 6/a. szelvény. A rózsaszentmártoni bányákból 1939-ben átlag 167 350 t/hó lignitet hoztak felszínre.⁵¹ A szintén a Mátravidéki Szénbányák RT körébe tartozó pernyepusztai táró 1920-ban nyílt, de 1921-ben be is zárt. (Pernyepusztá neve 1945-től Pernyebánya, 1948 óta Petőfibánya.) Az rt. bányái belső kisvasútjainak hossza és a mozdonyok, csillék száma nem pontosítható a hiányos statisztika és a feldolgozások ellentmondó adatai folytán. A pernyepusztai és a Rózsaszentmárton–Lignitbánya (0,900 km), továbbá az Apc–Rózsaszentmárton közötti távon a kisvasutakat az 1:25 000-es 1927/1928 4863/4. HM HIM HT térképszelvény jelöli.

1920-ban indult Gyöngyös keleti határában a Szent Bertalan akna kitermelése. A Budapest–Gyöngyös Városi Szénbánya RT-t, azaz Gyöngyös Városi Széntermelő és Értékesítő RT-t Gyöngyös város, a Hangya Szövetkezet és az Országos Központi Hitelszövetkezet helyi fiókja, az Egri Egyházmegyei Takarékpénztár RT és helyi magánosok részvényjegyzésével alapították.⁵² A 300 családot foglalkoztató bányát, a közvetlen két szomszédos téglagyárat és a saját áramfejlesztő telepet kisvasút kötötte össze, a városi MÁV rakodóteleppel sodronypálya. 1926-ban 0,300 km, 1927-ben 0,586 km, 1930-ban 6,729 km hosszú, 0,60 m nyomtávú ipar vagy bányavasút épült.⁵³ A felszíni vasutak vonalaira utal a Kirándulók térképe 6/a. 1933-ban. A második világháború és a front idején kevés pusztulás érte. A termelés 1948-ig folyt. A bányavasút némely vonalrészre még 1953-ban, a volt bánya helyén újraindított XII. akna területén is létezett. A motoros mozdonyok száma 5 volt.

A Mátra északnyugati részén 1950-ig feltárt *kőszénbányák* ugyanaddig az évig Heves, utána Nógrád megye területére estek. Illetékesség szerint és tulajdonilag 1922-től a Salgótarjáni Kőszénbánya (SKB) RT érdekeltségébe tartoztak. Nagybátontól (1980 óta Bátonyterenye) délre 1921/1922-ben nyitották meg a szorospataki aknát. Az ottani 2400 kcal/kg fűtőértékű barnaszén iránti nagy igény az rt.-t újabb feltárásokra ösztönözte. A Nagybátony–Szorospaták között lefektetett bányavasút magába foglalta 1930-tól a Katalin bányatelep vonalát is.⁵⁴ A Nagybátony MÁV vasútállomáshoz befutó egyesített kisvasúti vonal valamennyi szakaszával 8,000 km volt, amelyen 1944-ig száz csille szolgált.⁵⁵

⁵⁰ Csiffáry, 1998. 17.

⁵¹ Dénes Ottó: A munka ötven éve a Mátraalji Szénbányáknál. Kézirat. Gyöngyös, 1968. Összesítések (a továbbiakban: Dénes, 1968.)

⁵² Békássy, 1931. 153.

⁵³ Csiffáry, 1998. 87.

⁵⁴ Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár. L-34-4-B-a Nagybátony, 1930/1952. Méretarány: 1:25000.

⁵⁵ Nógrád Megyei Munkásmozgalmi Múzeum és Levéltár, Salgótarján (a továbbiakban: NMMML); Gajzágó Aladár: A salgótarjáni medence szénbányászatának jelene. Kézirat. Salgótarján, 1958. 8. (a továbbiakban: Gajzágó, 1958.)

1941-ben megnyíltak a Szorospatakhöz tartozó Irén bányák 60 m átlagos bányamélységgel és 1944-ben a Tiribes akna felszín alatti átlag 330 m mélyen. A nagybáttonyi összes kisvasúti vonal hossza 12 km-re nőtt, 5 km-en kettős vágánnyal. A Nagybáttonyi Szénbánya RT 1921–1928 között állt fenn, 1928-ban Nagybáttony–Ujlaki Egyesült Iparművek (NUEI) RT-vé alakult,⁵⁶ amely 5,500 km-en újított fel bányavasutat.⁵⁷

A kőbányák iparvasútjai tovább épültek. A Szurdokpüspökiből kiinduló kovaföldi bánya „tároló” vonala 25 m-rel hosszabbodott. A tari kőbánya vonalát megkettőzték. A Szűcsiből délre vezető kisvasút a Csonkás-tanyánál két irányba vezetett. Ez új vonalként létesült 6,600 km hosszan 1932/1933-ban, belőle belterületen 2,600 km 1944-ben még megvolt.

A Mátravasút idegenforgalmi sikerén felbuzdulva a gyöngyösi székhelyű Magyar Turista Egyesület Mátra Osztálya (MO) és annak pásztói csoportja 1928 tavaszán Salgótarjánban tárgyalta a Salgótarjáni Kőszénbánya igazgatóságán, hogy esetenként, később pedig bizonyos rendszerességgel „a nagybáttonyi-szorospataki szénbánya-iparvasúton engedélyezze a kiránduló személyforgalmat”.⁵⁸ Ugyanúgy a személyszállítás engedélyét kérte a szurdokpüspöki-kovaföldbánya teljes kiépülése esetére is. Az alkalmi szállítást mindkét vonalon elérte, ellenben a személyszállító kocsik hiányában a menetrend szerinti közlekedést már nem. Így is a Mátrában, az 1920/1930-as években, a gyöngyösi vonallal már három helyen sikerült a kisvasutakat az idegenforgalom szolgálatára is bevonni.⁵⁹

Kitűnik, hogy a két világháború közötti években a vonalak bővítése vagy új nyitása a Zagyva völgyében, vagy a Mátra délnyugati dombvidékén történt. Egyedüli volt, hogy 1930 óta Mátramindszenten a községeken keresztül húzódó iparvágányon bonyolódott le az erdőben kitermelt fa elszállítása.⁶⁰ A vasúti kocsikat lovak húzták. A vonal a mátramindszenti MÁV állomásig 1950-ig létezett.

Az iparvasutak között létesült a Magyar Cukoripar RT Selypi Cukorgyárának keretébe tartozó gőzmalom vasútja. A malom 1924-ben önállósult Zsófia Malom RT néven, de 1937. január 1-jén visszatért a selypi cukorgyárhoz. A malom és a cukorgyár ’belső’ kisvasúti hálózata 0,300 km,⁶¹ viszont a közlekedő kocsik száma nem ismert. 1944 november elején a visszavonuló német katonák felgyújtották a selypi cukorgyári raktárakat; november 15–16-án a gyárban és a malomban megálltak a gépek. Bekövetkezett a szovjet katonai megszállás. A termelés mindkét helyen december 9-én újraindult.⁶² A „rég”i’ belső kisvasúti vonalak az 1950-es évekig megvoltak. A ludasi gőzmalom csekély pusztítással átvészelte a

⁵⁶ Szivircsek Ferenc: Bányakönyv. Salgótarján, 2000. 326–333.

⁵⁷ NMMML; *Gajzágó*, 1958. 11.; Átnézeti térkép 1944: A Salgótarjáni Kőszénbánya RT nógrádmegyei bányaműveinek átnézeti térképe 1943-ig. Méretarány: 1:50 000. Bp., 1944.

⁵⁸ Gyöngyös Város Tanácsa Végrehajtó Bizottság Irattár. Töredék Gyöngyös. (a továbbiakban: GYVT VB) Az 1928. ápr. 16-i MO levél.

⁵⁹ Barcza Imre–Vigyázó János: A Mátra részleges kalauza. In: Részletes magyar útikalauz 10. Szerk.: *Thirring Gusztáv*. Bp., 1930. 41.

⁶⁰ Békássy, 1931. 311.

⁶¹ HM HIM HT 1927/1928. 4863/4.

⁶² Csiffáry, 1998. 62.

második világháborút, ellenben a MÁV állomásig vezető kisvasútját nem újítták meg.

Kőfejtők vagy kőbányák, téglagyárak a belterületi vagy helyi vonalakon túl MÁV állomáshoz is utat találtak. A tarna-völgyi Mátraderecskén a téglagyárat Bell Miklós és Tsa 1930-ban alapította – a gőzmalmot ugyanabban az évben Klein István. A téglagyárban 49, a malomban 45 munkás dolgozott. A téglagyárat és a malmot is lövontatású kisvasút kapcsolta a MÁV vonalhoz, az előzőt a megállóig 0,500, az utóbbit a „rakodóig” 0,070 km-rel. Mindkét gyár átvészelte a második világháborút. Az Első Gyöngyösi Gőztéglagyár RT 1922-ben az első világháború gazdasági szorításait sikerrel élte túl, és a két világháború között is fennmaradt. 1936/1937-ben a belterületén újabb vasúti vonalat fektetett le.

1923-ban a Selypi Kőbánya RT-t alapították meg.⁶³ Az 1920-as évek elején még Lőrinciben, Szücsiben, 1939-ben Kisnánán nyitottak kőbányát ismeretlen távú kisvasúttal. Az 1927/1928-ból való, Apctól délre eső andezit kőfejtőnek 1,200 km vasútja volt; a Szücsi külterületén található Csonkás- tanya és az agyagbánya között 1,100 km, Tar vasúti rakodó és a trahit tufabánya között 1,200 km, Tar vasúti rakodó és a trahit kőbánya között 0,600 km hosszú kisvasút épült. A pásztói mészégető helybeni vasútvonala 0,300 km volt.⁶⁴

A két világháború között Ludason, Sirokban, Recskén, Taron, Vámosgyörkön és még két helységben alapítottak gőzmalmot,⁶⁵ amelyekhez belső alkalmazású kisvasút kapcsolódott. A verpeléti malom az 1920/1930-as évek fordulóján Popper József vezetésével „a környék egyik legkitűnőbb malma” lett.⁶⁶ Az 1930-as években Barok Miksáné és Tsa. hengermalma működött. Vasútjaikat nem ismerjük. A Gyöngyöspüspöki Gőzmalom RT 1920-ban létesült a Büchler-féle hengermalom utódeként.⁶⁷ 1933-ra kitűnő forgalmának köszönhetően gazdaságilag annyira megerősödött, hogy előbb csatlakozó, normál nyomtávú vasútvonalat szándékozott nyitni a gyöngyöshalászi állomásig, elkerülve az örlemények kevésbé fáradságos és bonyolult célba juttatását. Amint ez nem sikerült, kettős keskenynyomtávú kisvasutat akart lefektetni ugyanazon a vonalon, társulva a tőszomszédos Hermann Miksa Fatelep, Láda- és Betonárugyár RT-vel és a mellette levő Hermann Zsigmond Cementárugyár RT-vel. Kideríthetetlen, miért esett kútba mind a két tervezet.

3. Az 1945–2010 közötti időszak

A második világháború utáni ország újjáépítésben a kisvasúti pályák helyreállítása és a szállító eszközök kijavítása, pótlása párhuzamosan haladt a MÁV károk kiküszöbölésével. 1945. május 20-án Gerő Ernő kiadta a hangzatos jel-szót: „Arccal a vasút felé!” A koalíció éveiben úgy tűnt, a kisvasutak is fontos szerephez jutnak a gazdasági élet élénkítésében. 1947-ben a gazdasági vasutak

⁶³ Galánthai Nagy, 1938. 69.

⁶⁴ HM HIM HT 1927/1928. 4863/4. és a 4863/2-es térképszelvény

⁶⁵ HML; Hordós, 1966.

⁶⁶ Békássy, 1931. 231.

⁶⁷ Hevesvármegyei Compass. Hevesvármegye tisztii cím- és névtára az 1923. évre. Eger, 1922. 33.

(kisvasutak) 3 éves terve még a 2600 km-re becsült teljes magyarországi hálózat felújításának gondolatával készült. „Először a volt nagybirtokok kisvasútjait kellett volna helyreállítani – a bekövetkezett struktúraváltozások (az 1945. március 17-i, földreformról szóló 600/1945. számú MT rendelet megszüntette a nagybirtokrendszert) figyelembe vételével. A szükséges vonal kiegészítéseket... úgy kellett volna elvégezni, hogy a kisvasutak ezután ne csak a volt nagybirtokterületeket, hanem az eddig elkerült paraszti települések – falvak, tanyák, majrok – igényeit is kiszolgálhassák.”⁶⁸ Az említett földreformrendelet nyomán a földosztás a gazdasági vasutakra, így a Mátravidék valamennyi „saját” kezelésű kisvasútjára (a nagybirtokok, uradalmak, szőlész-borász rt.-k „mezei vasútjaira”) a lassú felszámolásukat hozta. A mátraalji mezőgazdasági termelőszövetkezetekben a kisvasutak munkavégzését a tehergépkocsik vették át, a vasúti vonalak gazdaságtalanná vált fenntartására nem is gondolhattak. Az 1980/1990-es évekre itt-ott csupán néhány méter sín vagy vágányrész maradt „véletlenül”, őrizve a hajdani vonalak emlékét.

Az ipari üzemek, gyárak államosítása hasonló következménnyel járt; 1948. április 29-én életbe lépett az 1948:XXV. tc. a 100 főnél több munkást foglalkoztató üzemek – 1949. december 28-án az 1949:20. tvr. a 10 főnél több munkást foglalkoztató üzemek államosításáról. Az említettek által a kőbányák, agyagbányák, tégl- és cserépgyárak, malmok néhány évig még fennálltak, és használták kisvasútjaikat, de volt olyan is, amely az 1950-es években végképp megszűnt. A gyöngyösi szurdok-parti téglagyár az 1980-as évekig termelt, a főépületét az 1990-es években áruházzá alakították át. Ha akadozva is, a Szurdokpüspöki – Parafakőgyár vagy Kovaföldgyár – Szurdok-völgy – Kovaföldbánya az északra kiágazó Pincepataki kőbánya kisvasúti vonallal, az 1950. évi megyei területmódosítást (Szurdokpüspöki Nógrád megyébe került, a kovaföldbánya Heves megyében maradt) „átvészelve”, állami vállalként az 1950-es évek elejéig tovább működött. A vasúti pályát a kőbányai rakodónál három új vonallal még bővítették is. A bánya bezárása után sokáig megvolt a vasútvonal: Az 1952/1969. évi 1:25 000-es térképszelvény épen tüntette fel.⁶⁹ A XXI. század első évtizedében már csupán itt-ott lehetett következtetni, merre vezetett a kisvasút. Végképp eltűnt. Ahol a „népgazdasági érdek” kívánta, a kisvasutat meghagyták, sőt „a meglévő kőbányavonalakat kibővítették... új vonalakat építettek; Pásztón... kisvasúttal szállították az építőanyagot.”⁷⁰ A Pásztó–Mátraszöllös mészkőbánya közötti vonalat 1947 után felújítva használták, az 1952/1969. évi 1:25 000-es térkép még jelölte.

Volt olyan gazdasági ágazat, a szénbányászat, amelyben az államosítás évtizedeken át a lendületes fejlődést hozta. 1950. január 2-án elindult az első ötéves terv, amely az iparosítás túlzott ütemét állította a cselekvés középpontjába. Az energiaforrások iránt felfokozott igény támadt. „A szén az ipar kenyere” jelszó a szénbányászatra irányította a figyelmet. Még 1946. június 26-án a nemzetgyűlés elfogadta az 1946:XIII. tc.-t a szénbányák államosításáról. Az SKB RT Salgótar-

⁶⁸ Thorday Zoltán: Kisvasutak Magyarországon. Bp., 1989. 9. (a továbbiakban: Thorday, 1989.)

⁶⁹ HM HIM HT L-34-4-A

⁷⁰ Thorday, 1989. 13.

jáni Szénbányák Nemzeti Vállalatá alakult, amely 1951. január 1-jén a Mátravidéket átfogó Nagybátonyi Szénbányák Nemzeti Vállalatá, 1952. január 1-től Nógrádi Szénbányászati Trösztté (NSZT) vált. Miközben már a második világháború előtt is működő mátrai szénbányák sokszorosra fokozták termelésüket az 1949. február 19-én országosan indított „szocialista munkaverseny-mozgalom” keretében, terjedt a „melegcsákányváltó” verseny, és egyre többen lettek az 1945. július 22-én meghirdetett „széncsaták hősei”. A nagy „hajítás” szigorú bányabiztonságot követelt. Mégis előfordultak olyan balesetek is, amit okozhattak még a kisvasúti pályákon haladó csillék, vagy a vonalak meghibásodásai is. Az esetek mögött rögtön az „ellenség kezét” sejtették.⁷¹

Számos kutatási ponttal kirajzolódott az a szénterület a Mátra északi, nyugati és déli részein, illetve lejtőin, amelyeken kijelölték a tárnák nyitási helyeit. Nagybátony körzetében 1948-ban a Kossuth tárót nyitották meg. A szén átlagos mélysége a felszíntől 62 m volt. 1959-ig folyt a bányászata az átlag 3000 kcal/kg fűtőértékű barnaszénnek, amelyből a jelzett évig 1 405 000 tonnát hoztak a felszínre.

A következő nyitás Dorogháza déli határában, a ménkesi-völgyben történt, 1949-ben. A Ménkes táró megnyitása nagyon gyorsan zajlott. Az előkészületeket nem számítva a feltáráshoz március 16-án láttak hozzá, és augusztus 19-én már ki is gördültek a meddővel és szénnel teli csillék. Minden gépet, síneket, csilléket a mátramindszenti vasútállomástól Dorogháza községen keresztül az akkor még makadám-burkolatú úton, a falu végétől földúton a táróig 16 pár ökörvontatta ígás szekéren szállították. Ugyanis a táró – a 472 m hosszú és 3,5 m magas ménkesi alagút – Pálházapuszta – Nemti Ilona osztályozó közötti villamosra tervezett 0,600 m nyomtávú kisvasúti vonal csak az év végére készült el. Ugyanúgy a tárótól a nagybátonyi szén- és meddőtárolóhoz vezető ménkesi sodronykötélpálya is.⁷² Végül a Ménkes táró és a „déli” kisvasúti fővonalon (Nemtiig 5,800 km) 6 db MD 50 gyártmányú, 50 LE teljesítményű dízelmozdony vonatott. A csillék száma 42, a személyszállító kocsiké 16 volt, amely számok évenként változtak. A bányát 1992-ben zárták be. A bányavasút egy szakasza 2008-ban Pálházapuszta határában megvolt. A Szorospatak – Nagybátony között 1952-ben megnyitott Katalin 1. aknát 1965-ig művelték. A kisvasúti pálya hossza 5,500 km volt 0,760 m nyomtávval, C50 gyártmányú, 50 LE dízelmozdonyokkal. A Tiribes–Nagybátony és az Irén bányák–Nagybátony vonalon 0,600 m-es nyomtávon Orstein és Koppel gyártmányú, 20 LE teljesítményű dízelmozdonyok vontattak. Az Irén bányák vasútvonala 1959-ig szolgált, a szorospataki és a nagybátonyi az 1960/1970-es évektől fokozatos csökkenéssel, a nagybátonyi és a többi bánya az 1980/1990-es évek fordulójáig egészen a megszűnésükig hasonlóan.⁷³ A Mátra Turistatérképe 1:40 000 1989-ben már egy bányavasutat sem jelöl.

⁷¹ *Gunst Péter*: Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989). Bp., 1999. 135. (Magyar gazdaságtörténet 2.)

⁷² HM HIM HT L-34-4-B 1952/1969. 1:25000-es térképszelvény; 37–221 1965. 1:10000-es térképszelvény.; *Gajzágó*, 1958. 18.; *Magyarfy Károly*: 40 év gépészeti és villamossági tevékenységének fejlődése a nógrádi szénbányáknál. Nagybátony körzet. Salgótarján, 1988. 64–65. (a továbbiakban: *Magyarfy*, 1988.)

⁷³ *Magyarfy*, 1988. 11–12., 64. és a 65. oldali térképszelvény; HM HIM HT 4863/2. 1:25000-es térképszelvény

1945. október 11-ig a Mátravidéki Szénbányák RT-hez tartozó valamennyi délnyugat-mátrai akna felújítása lezajlott. Az ottani lignitbányákban is elindultak a „széncsaták”. A még 1940-ben létesített lőrinci Mátravidéki Erőműn túl a környék ipartelepeit szintén lignittel „táplálták”. A háztartásokat is ellátták, mert az 1946. december 17-i kimutatás szerint a rózsaszentmártoni, a pernyei és az apci lignit kiadó nekik is juttatott.⁷⁴ Jutott az 1997-ben is működő Zagyvaszántó-Selyp illetőségű Zsófia Malomnak, cukorgyárnak és cementgyárnak. A pernyei bánya fejlesztése 1947/1948-ban nagyot lendült. Az 500 m-es altáró „benti” széntovábbítóját megújították, és külszíni vágánnyal hosszabbították. A pernyei bányának 1949. március 19-én Petőfibánya Nemzeti Vállalat – Zagyvavölgyi altáró lett a neve. 1950-ben az altáró hossza már 4,600 km volt, és összekötötte Petőfibányát a későbbi ecsédi külfejtéssel. Mivel a Rózsa VII. akna 1951-ben kimerült, megnyitották a Rózsa IX. (1968-ban zárták be), 1953-ban a szücsi XI. (1959-ben zárták be) és 1955-ben a szücsi X. aknát (1962-ig termelt). A lignit elszállítása az utóbbi helyekről már sodronykötélpályán zajlott le. Az ecsédi külfejtés (1957-től 1973-ig) megszűnésével a Mátraalja „nyugati medencéjében” végleg befejeződött a lignitbányászat.⁷⁵

A Mátra alatti, azaz a délre elterülő lignitvagyon mélyművelésű bányászata 1945 után a Gyöngyös szomszédságában helyreállított Szent Bertalan aknában folyt tovább. Ez azonban csak 1948-ig tartott, amely ideig a gyöngyösi MÁV állomásig kettős vágányvonalú kisvasúti szállítás mellett már teherautókat is bevontak. A bányák államosítása után bevezetett feszített feltárás 1948/1949 telén kimerítette a bányát, és bezárták. A kisvasúti vonalakat és a sodronykötélpályát Gyöngyös város és a Petőfi Bánya Vállalat jogutódaként 1954. július 1-jén létesített Mátravidéki Szénbányászati Tröszt (MSZT) felszedette, és „hasznosította”. 1953-ban szintén Gyöngyös délkeleti határában, közel a hajdani szent Bertalan aknához, megnyitották a XII. aknát. Hónapokkal a nyitás előtt nehezen döntöttek arról, hogy az új bányától a gyöngyösi MÁV állomásig építsenek-e kisvasúti vonalakat, vagy vasútvonalat nyissanak-e. Végül a bányanyitással egy időben, a gyöngyöshalászi megállótól a bányáig normál nyomtávú MÁV iparvágányt csatlakoztattak. Ez a vasútvonal annak ellenére, hogy a XII. aknát már 1967-ben végleg bezárták (helyének egy része 1999 óta MÉH Nyersanyag-Hasznosító Zrt.), épen megmaradt.⁷⁶ A bánya volt meddőhányójához vezető kisvasútnak ma már nyoma sincs.

A Mátra kisvasútjai között szólunk a recski ércbányákról. Bár a bánya különösebb pusztítás nélkül átvészelte a második világháború éveit és a front 1944. december 20-i napját, és a „belső” vasútvonalai is épen maradtak, művelése gazdaságtalanná vált. Az infláció megszűnése ellenére a bánya fejlesztése elmaradt. A működését a Gazdasági Főtanács 1948-ban leállította.⁷⁷ 1950-ben Recski Ércbánya Vállalat névvel újjáéledt. 1979. október 14-én ismét bezárták. Akkor a

⁷⁴ Dénes, 1969. Összesítések

⁷⁵ Varga József: Egykori lignitbányászat a Mátraalján. In: Hevesi Honismeret 6. Szerk.: Csiffáry Gergely. Kompolt, 2000. 30.

⁷⁶ Várostérkép – Gyöngyös 1. 1992. Méretarány: 1:250 000

⁷⁷ Csiffáry, 1998. 30.

hasznosítható kisvasutak egy része még megvolt. A tulajdonjogi és magánosítási eljárás ma is tart, csak bányafenntartás van az újonnan feltárt részben is.

A gyöngyöSOROSZI ércbánya második világháBORÚ utáni nyitása 1949-ben volt. 1988-ig az Országos Érc- és Ásványbányák GyöngyöSOROSZI Üzemeként működött.⁷⁸ Az 1950-ben tervezett, előbb két sínPÁRÚ kisvasút, utóbb MÁV, normál nyomtávú, egy sínPÁRÚ vasút a Bánya–GyöngyöSOROSZI–Toka-völgy–Gyöngyöshalász MÁV megálló vonallal soha nem valósult meg. Az altáró és őrlőtelep közötti 1,200 km kisvasút a bánya bezárásáig, 1986/1988-ig volt.⁷⁹

„A Mátravasút 1944/1945 telén dolgozóinak nyomorúságos életKÖRÜLMÉNYEI és a mindennapos rettegésük ellenére, hősi munkájuk folytán ismét talpraállt” – jelentette a GyöngyöSI Nemzeti Bizottság 1945. február 25-én Heves vármegye alispánjának Egerbe.⁸⁰ Április 10-ig még a szovjet megszálló katonaság használta. Amint az Egri Érseki Uradalmat is az 1945. március 17-i 600/1945. számú ME rendelet értelmében államosították, minden, a kisvasút is a Mátrai Állami Erdőgazdaságnak (MÁLLERD) tulajdona lett a 3 gőzmozdonnyal és 37 teherkocsival. Gyöngyös egyesíteni akarta tulajdonjogilag ezt és a gyöngyössolymosi vonalat is a Mátravasúttal és átvenni, de ez nem történhetett meg. Ugyanis 1949. február 15-től államosították még az addig városi tulajdonú Gyöngyös – Mátrafüred közötti kisvasutat, a Mátravasutat is. Noha a tervutasításos években folyton fejlesztették a kisvasutat, Gyöngyös kérése ellenére nem villamosították, és a gyöngyössolymosi vonalon nem indították el a személyforgalmat. 1951-ben a pipishegyi Szerszám- és Készülékgyár állami beruházással indított építkezéséhez Mátrafüredtől 3,6 km hosszan vasútvonalat fektettek le. (Ez a vonal 1980-ig megvolt, napjainkig már a talpfák, több helyen a vasút nyomvonala is eltűnt.) 1951/1955-ben Nagy Dénes üzemvezető irányításával volt olyan nap, amikor 80 beosztott vasutassal 120 vonatot közlekedtettek a 46,100 km-re bővített hálózaton. A vasutasok 1951-ben megszerezték „Az ország legjobb gazdasági kisvasútja” kitüntető címet a fa-, kő- és egyéb teheráru szállításának versenyében. 1953–1955 között a teherforgalmat több gyöngyössolymosi erdei vonalrészen megszüntették. 1958/1961-ben a személyforgalmat Gyöngyössolymos és Gyöngyös között is elindították. 1960/1964-ben a gőzmozdonyokat dízelmozdonyok váltották fel. 1961. május 28-án Mátrai Állami Erdei Vasutak – Mátrai Úttörővasút lett a gyöngyös – mátrafüredi vonalrész neve. Tulajdonosa a parádfürdői székelyű MÁLLERD maradt. 1961–1980 között a vonalakon naponta 6 pár személy- és 14 pár tehervonat közlekedett. A kisvasút fellendítette a Gyöngyös és a Mátra közötti idegenforgalmat. A forgalom tekintetében jelentős eredményeket a lassú visszaesés évei követték. 1978-ban abbamaradt a fa fuvarozása, 1980-ban a kőszállítás is leállt. 1984-ben megszűnt minden áruszállítás. 1969–1971 között újabb vasútvonalakat szedtek fel. A vágányhálózatot 18,500 km-re csökkentették. Az 1974. évi 543 510 személyforgalom/fő 1980-ra 210 700-ra esett vissza. A személyszállítás korszerűsítését Bajcsy Endre és Bajcsyné Tóth Ida kezdeményezésére 1979–1986 között végezték; rádiós irányítás, Pullmann-rendszerű sze-

⁷⁸ Uo. 40.

⁷⁹ HM HIM HT L-34-4, 1:100 000-es térképszelvény, 1960.

⁸⁰ GYVT VB. I. GyöngyöSI Nemzeti Bizottság Levelezése.

mélykocsik beállítása. 1987-ben a kisvasút visszakapta korábbi, Mátravasút nevét. Nem a kisvasút iránti érdeklődés csökkenése apasztotta az utazók számát, hanem az ugyanazon az útszakaszon hirtelen és folyton növekvő közúti, azaz személygépkocsi és autóbusz forgalom. 1989/1990-től a Mátra-Nyugat-bükki Erdő- és Fafeldolgozó Rt. vezérigazgatójának közbelépése a „Mentsük meg a kisvasutakat!” mozgalommal 1994-ben eredményt hozott: Megszűnt a Mátravasút felszámolásának réme. Észrevehető haladás következett: Az 1993. évi 115 720 személyforgalom/fő 1995-re 121 000-re emelkedett. Gyöngyösön, 1995. június 24-én a *Kisvasúti Napon* hazai és külföldi vendégek és szakemberek figyelték Szabó Gyula gyöngyösi, Lukács László gyöngyössolymosi polgármester ismertetőjét a kisvasútról. Fenntartójának, az Egererdő Erdészeti Rt-nek ~ Egererdő Erdészeti Zrt-nek szívügye tovább is a Mátravasút fejlesztése. Vezérigazgatójának, Benedek Fülöpnek és másoknak kezdeményezésére a hajdani gyöngyössolymosi vonalszakaszt 3,500 km-rel, Lajosházától a Szalajkaházig 2009-ben meghosszabbították. Meggyőződésünk, hogy a Mátravasút a jövőben is előmozdítója lesz Gyöngyös és a Mátra idegenforgalmának.

Tanulmányom megírását a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány támogatta.

Németh István

LENIN HAZAUTAZTATÁSA OROSZORSZÁGBA 1917 TAVASZÁN – NÉMET JÁTÉK A VILÁGFORRADALOMMAL?

Az első világháború kezdetén német részről még nem létezett egységes álláspont az Oroszországgal szemben folytatandó célszerű német politikáról. De Oroszország forradalmasítása és harcászati alábasása érdekében támogatták a bolsevikokat pénzügyileg és technikailag-szervezetileg, főleg a legendás „leplombált vagon” révén, mivel Oroszországban csak a bolsevikok hajlottak a háború szükség esetén különbékével való befejezésére. A német Legfelső Hadvezetés e lehetőség maximális kihasználásával számolt. Nem csak a kétfrontos háború befejezésére és a német keleti front katonai tehermentesítésére, s így a nyugati német csapatok harci erejének erősítésére gondolt, hanem arra is, hogy Oroszországot területi elcsatolásokkal és gazdaságilag meggyengítse, nagyhatalomként visszaszorítsa, vagy optimális esetben e pozíciójából kiszorítsa. Az 1914. szeptemberi 9-i német hadicél-irányvonal kimondta a „Német Birodalomnak belátható ideig nyugat és kelet felé történő biztosítását. Ezen cél érdekében Franciaországot annyira meg kell gyengíteni, hogy ismételten ne jelentkezhessen nagyhatalomként, Oroszországot pedig a lehető legtávolabbra kell szorítani a német határoktól, és meg kell törni a nem-orsz népek feletti hatalmát.” Richard von Kühlmann külügyi államtitkár állítólag hiába figyelmeztetett arra, hogy Németország nem képes tartósan befolyása alatt tartani Oroszországot s ügyelni kellene arra, hogy az újra megerősödött országot ne tegye ellenségévé. A döntő szót azonban a császár mondta ki, aki a katonák oldalára állt.

1917 tavaszán Lenin hazautaztatása Svájcban Németországon keresztül a „leplombált vagonban” az első világháború legendái közé tartozik. A különböző feljegyzésekben és visszaemlékezésekben az utazást, annak hátterét és szervezőit azonban egyáltalán nem, vagy pontatlanul és egyoldalúan említik.¹ Általánosan

¹ Theobald von Bethmann Hollweg kancellár, Erich Ludendorff tábornok és főszállásmester, Jan Masaryk, Winston Churchill, Lloyd George, Miljukov, A. F. Kerenszkij, Parvus-Helphand, Philipp Scheidemann, L. D. Trockij, Victor Naumann, Max Hoffmann vezérőrnagy, de maga Lenin és felesége, Krupszkaja, valamint Lenin akkori munkatársai és bizalmasai: G. J. Zinovjev, Karl Radek, Fürstenberg-Hanetzki vagy Guilbeaux is az utazást nem, vagy pontatlanul, egyoldalúan tárgyalták. A hivatalos, „tisztá” Lenin-életrajzokban pedig nem említették, főleg nem az utazás hátterét.

A magyar nyelvű irodalom is meglehetősen egyoldalú. Érződik az írásokon, hogy a szerzők ugyan nagyjából ismerték a hazautazás körülményeivel kapcsolatos nyugati irodalmat, de arra akkor nem hivatkozhattak. Ezek sorába tartoznak *Gyurkó László*: Lenin, Október. Bp., 1968. és a *Négyszemközt a forradalommal*. Bp., 1970. című könyvei. Utóbbiban Magyarországon addig a legrészletesebben közölt bolsevik dokumentumokat a hazautazásról (Uo. 83–115.), de német forrásokat egyáltalán nem említett. *John Reed*: Tíz nap, amely megrengette a világot. Bp., 1977. című könyvében az egész történetről alig írt valamit. *Dolmányos István*: Ragyogó Október. Bp.,

elterjedt nézet szerint Lenin hazautaztatásával Erich Ludendorff tábornok hozható kapcsolatba. Eszerint a tábornok azért szervezte meg az utazást, hogy az 1917. februári/márciusi orosz forradalom után a még harcképes orosz hadsereg maradvékainak gyors szétzilálásával tehermentesítse a keleti német frontot a német hadsereg küszöbön álló döntő, nyugati hadjáratai előtt. Ez az alapelképzelés nagyrészt helytálló, de a német politikai vezetés szorult helyzetében egy – később tévesnek bizonyult – logikai sort felállítva ennél többre, egyenesen különbékére törekedett Oroszországgal, amelyet feltételezései szerint Franciaország is követ majd. Ekkor pedig, még az amerikai csapatok partra szállása előtt teljes erővel Nagy-Britannia ellen fordulhatnak. Lenin hazavitelének megszervezésében a német Külügyi Hivatal (Auswärtiges Amt – AA) volt a kezdeményező, amely szerteágazó ügynöki kapcsolatait is felhasználta az akcióhoz. Kifelé viszszafogottságot tanúsítva, lépéseit szinte patikamérlegre helyezve alakította a nemzetközileg rendkívül kényes diplomáciai lépést. A német bürokrácia és az orosz emigránsok együttműködésével a sietős hazautaztatást három hét alatt lebonyolították. Az akcióban részt vett a német vezérkar, valamint a svájci és a svéd kormány is. Az akció tényleges nyertesei végül a bolsevikok lettek. Úti-költségüket ugyan saját zsebből fizették, de útjukat az 1917. novemberi forradalomig nagyvonalú német pénzügyi támogatás egyengette.

Voltaképpen több fázisú, már 1914 végén induló német politikáról volt szó. Németország az első világháborút – főleg első szakaszában – forradalmi háborúnak tekintette, a politikai világrend forradalmának, amely német befolyást teremt Európában és megdönti az angol hegemoniát Európán kívül. Angliát az antiimperialista erők (az iszlámmal, Indiában és Egyiptomban szervezett felkeléssel), a cárizmust pedig a kelet-európai nemzeti és szociális forradalmak (finn, lengyel, ukrán és kaukázusi népek) támogatásával igyekezett gyengíteni. Oroszországgal szemben pedig az első világháború kitörésétől 1917. márciusig egyfajta titkos „forradalmasító” politikát folytatott.

1. Oroszország „forradalmasítása” (1914. szeptember – 1917. március)

A német politika már az első világháború előtt felfigyelt az oroszországi és az emigrációban élő orosz forradalmi ellenzékre. Érdeklődése természetesen erősödött a háború kitörésével. A berni német követ, Gisberg von Romberg báró – az észt hazafi és német ügynök, Alexander Eduard Kesküla² révén – már 1914. szeptemberben kapcsolatba lépett a svájci orosz emigránsokkal, akik azonnal feltették neki a kérdést, milyen álláspontot foglal el Németország a jövő

1979. című munkájában sem tárgyalta a Lenin hazautaztatásával kapcsolatos német szándékokat – bár sejtette, hogy ismeri ezeket –, s csak Lenin szándékaival foglalkozott. (Uo. 221–225.) Új szemléletet és eredményeket hozott a hazai szakirodalomba az osztrák *Elisabeth Heresch*: II. Miklós. Gyávaság, hazugság, árulás. Az utolsó orosz cár élete és halála. Bp., 1995. című könyve.

² Kesküla, Alexander Eduard (1882–1963): észt hazafi, német ügynök 1917. júniusig. Ekkor elfordult Németországtól azzal az indokkal, hogy a német politika Észtország annexiójára törekszik.

oroszországi forradalommal szemben. A forradalmárokhoz tartozott Lenin is, aki Robert Grimm svájci szocialista közbenjárására 1914 szeptemberében érkezett Bernbe és 1917 februárja óta Zürichben tartózkodott.

Kesküla kapcsolatfelvétele után Törökországból is beérkezett Alekszandr (Lazar Iszrail) Parvus (dr. Helphand)³ orosz forradalmár és fegyverkereskedő javaslata, aki 1915 tavaszán bukkant fel a konstantinápolyi német konzulátuson, majd Berlinben fogadta őt Ludwig Zimmermann külügyi államtitkár is. A háború gyors befejezésében érdekelt német kormánynak egy oroszországi forradalom akcióprogramját kínálta. A Külügyi Hivatallal 1915 márciusában közösen kidolgozott tervezetben mindenre gondoltak, amely egy tömegmozgalom módszeres kiépítéséhez és a kívánt irányba tereléséhez szükséges. A tervezet egy recept-könyvhöz hasonlított. A politikai rendszer erőszakos megdöntésének teljes eszköztára megtalálható volt benne: a szabotázscelemekenyektől kezdve a bakui olajkutak felgyújtásán keresztül az ukrainai és finnországi nemzeti és szeparatista mozgalmak támogatásáig.

„Tavaszra a szabadság és béke jelszavával politikai tömegsztrájkot kell előkészíteni Oroszországban. A mozgalom központja Szentpétervár; itt ismét az obuhovi, putyilovi és balti művek. A sztrájknak ki kell terjednie a Szentpétervár – Varsó, a Moszkva – Varsó és a délnyugati vasútvonalra is. A vasutassztrájknak főleg az erős munkássággal rendelkező nagy központokra, vasúti javítóműhelyekre stb. kell kiterjednie. Általánossá tétele érdekében, ahol lehetséges, fel kell robbantani a vasúti hidakat, miként az 1904–1905. évi sztrájkmozgalmak esetében történt.

2. Orosz szocialista vezetők konferenciája

E művelet csak az orosz szociáldemokrácia vezetésével valósulhat meg. Utóbbi radikális szárnya már akcióba lépett. Szükség van a mérsékelt kisebbségi frakció csatlakozására is. Az egyesülést eddig főleg a radikálisok akadályozták meg. Utóbbiak vezetője, Lenin, két héttel ezelőtt maga vetette fel a kisebbséggel való egyesülés kérdését. Egy középutas megállapodásra van szükség annak érdekében, hogy a háború révén meggyengült belső adminisztratív apparátus miatt az abszolutizmus elleni energikus akciókra kerülhessen sor. Megjegyzendő, hogy a mérsékelt szárny áll legerőteljesebben a német szociáldemokrácia befolyása alatt...” – írta.⁴

A forradalmi mozgalom élére állítható személyként Lenint javasolta. A német Külügyi Hivatal azonban csak Lenin hét pontos programjának (a köztársas-

³ Parvus, Alekszandr (Lazar Iszrail) (dr. Helphand) (1867–1924): Odesszában született, s az 1905. évi orosz forradalmárok köréhez tartozott. Éles ellenfele volt a cári monarchiának; a szocializmus érdekében a központi hatalmak győzelmét várta. Úgy vélte, hogy a cárizmust a porosz bajonettek és az orosz proletáröklök kettős szövetségével kell legyőzni. 1917 májusában a Lenin hazaszállítása ügyében folytatott tevékenységéért porosz állampolgárságot kapott.

⁴ *Elisabeth Heresch*: II. Miklós. Gyávaság, hazugság, árulás. Az utolsó orosz cár élete és halála. Bp., 1995. 198. (a továbbiakban: *Heresch*, 1995.) Lásd: *Németh István*: Játék a világforradalommal. In: *Németh István* (szerk.): A 20. század titkai. Európa (1900–1945). Történelmi olvasókönyv 1. kötet. Eger, 2009. 185.

ság kikiáltása, a nagybirtok kisajátítása, 8 órás munkanap, teljes autonómia a nemzetiségek számára, békeajánlat Franciaországra való tekintet nélkül, amelynek során Németországnak le kell mondania az annexiókról és a háborús kártérítésekről, az orosz hadsereg azonnal elhagyja Törökországot, lemond Konstantinápolyról és a Dardanellákról, az orosz hadsereg bevonulása Indiába) vizsgálata után járult hozzá az akcióhoz, s induló tőkeként kétfélmillió márkát adott.⁵

E célkitűzések egybecsengtek a német külpolitikai törekvésekkel. Zimmermann ugyanis már 1914. november 27-i titkos memorandumában kifejtette, hogy „politikánk célja természetesen a jelenlegi, hallatlan áldozatokkal folytatott háború békével való befejezése, amely nemcsak tisztességes, hanem tartós is. E cél elérése érdekében kívánatosnak tartom, hogy éket verjünk ellenfeleink közé, s egyik vagy másik ellenfelünkkel lehetőleg mielőbb különbékét kössünk... Az Oroszországgal kötendő különbékét Oroszországnak kell kezdeményeznie. Ehhez le kell győzni Szerbiát is. Ez a különbéke pedig arra az eredményre vezetne, hogy Németország nincs többé lekötve keleten, s mind saját erőit, mind az osztrák-magyar csapatokat bevetheti Franciaország ellen.”⁶

1915-re az Oroszország elleni keleti front felszámolásának egyik eszköze a „titkos front” felépítése, a hátszági bomlasztás és forradalmasítás lett. A német és osztrák katonai vezetés a hadműveletekkel párhuzamosan titkos ügynökök sokaságát vetette be az orosz hadsereg és kormány destabilizálására, s II. Miklós cár megbuktatására.⁷ Ebben a főszerep a Külügyi Hivatalnak és a Ludendorff vezette német vezérkarnak jutott, amelyek II. Vilmos jóváhagyásával cselekedtek. Az ügynökök összefogását és a pénzügyi eszközök megszervezését a Külügyi Hivatalban Diego von Bergen követségi tanácsos végezte, s állandó kapcsolatban állt Parvusszal, aki Koppenhágában létrehozta a Nemzetközi Gazdaságkutató Intézetet s onnan szövögette hálóját. Az operációkat semleges országokon – Svájcban, Svédországon, Norvégián és Dánián – keresztül bonyolították. A diplomaták saját köreiken kívül hasonló gondolkodású politikusok, újságírók, bankárok, vállalkozók, arisztokraták és tudósok körében működtek. Összekötőik többnyire olyan oroszok voltak, akik forradalmi nézeteik miatt vagy külföldön éltek, vagy állandóan utazgattak Szentpétervár és Nyugat-Európa között. Ők szállították az információkat Oroszországból, szervezték a propagandát otthon, a Német Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia orosz hadifoglyai között, s bomlasztották az orosz hadsereget.⁸

A forradalmi és háborúellenes propagandát folytató ügynökök és információk sokba kerültek. Csak egy példa: Kesküla például havi 20 000 márkáért dolgozott. Steinwachs nevű ügynökük 1916. május 8-án számolt el 130 000 márkáról, amelyet 1915 szeptemberében kapott „az orosz propagandára.” Három ügynök (Kesküla, Litcheff, Klein) háromhavi bérezése 95 000 márkába került, a stockholmi nyomda ugyanakkor csak 2000 márkába, a duma-jelentések lefordítása 10 000-be, míg „*kisebb dolgokra*” 23 000 márkát számoltak el. Stockholmban

⁵ Heresch, 1995, 199–200.

⁶ Uo. 184–186.

⁷ Uo. 196–197.

⁸ Uo. 200–201.

később saját nyomdát rendeztek be havi 800–1000 márka költséggel, amely minden szükséges anyagot elkészített a három ügynök számára.⁹ 1916 áprilisában további 5 millió márka ment ügynököknek Parvuson keresztül Szentpétervárra.¹⁰ A költségekből szerényebb módon kivette részét az Osztrák-Magyar Monarchia is.

Lenin, mint „célszemély” előtérbe helyezése a német politikai vezetés számára így két fő ágon haladt előre. 1915. március 25-én Kesküla értesítette von Romberg követet a „lenini irányzatú orosz szocialistákkal” folytatott találkozásjáról és az elfogadott határozatokról. Július 26-án pedig átnyújtott a követnek egy memorandumot, amely a „nagy, modernizált Oroszország figyelmeztetését” összekötötte Lenin ajánlásával és a „forradalmi szervezetek energikus tevékenységét” ellensúlyként kezelte az „alkotmányos demokraták” veszélyével szemben. 1915 szeptemberében Kesküla is átadta Rombergnek Lenin „programját”. Ennek ismeretében Romberg azt javasolta, hogy azt franciaországi agitációjuknál használják fel. Lenin programja – írta szeptember 30-án Bethmann Hollweg birodalmi kancellárnak – „felbecsülhetetlen szolgálatot nyújtana számunkra.” Szerinte „Németország különbékéje az orosz demokráciával rendkívül értékes ütköztkártya lenne Delcassé úrral szemben és egy velünk kötött különbéke a kezünkre játszana.”¹¹

Mindezekkel párhuzamosan Brockdorff-Rantzau gróf koppenhágai és Lucius von Stoedten báró stockholmi német követ is folyamatosan jelentett Oroszország és hadserege forrongásairól. Kategorizálták az orosz forradalmárok irányzatait is: megkülönböztették a Plehanov vezette szélsőjobboldali „*honvédőket*”, az Axelrod vezette „centristákat” és a Lenin vezette szélsőbaloldali „internacionalistákat”. Egyik jelentésében a koppenhágai német követ kiemelte Lenin álláspontját, miszerint számára a Németország elleni harc nem jelent semmit, de „a cárizmus elleni harc mindent”; ő „nyíltan kívánja Oroszország vereségét.”¹²

1916 januárjában Dr. Helphand, miután három hétig Stockholmban orosz forradalmárokkal tanácskozott, visszatért Koppenhágába, s bizalmasan közölte Brockdorff-Rantzau koppenhágai német követtel, hogy a „rendelkezésére bocsátott egymillió rubelt azonnal tovább küldte, s az összeg már meg is érkezett Szentpétervárra, ahol rendeltetési céljának megfelelően használják fel. Helphand ragaszkodott ahhoz, hogy az akció január 22-én kezdődjön. Bizalmi emberei azonban határozottan eltanácsolták ettől, mert az azonnali cselekvést korainak

⁹ Uo. 218.

¹⁰ Uo. 251.

¹¹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA), Abt. A/betr. Allgemeine Angelegenheit Rußland von 1. 10. 1915. – 30. 6. 1916. Romberg követ jelentése a birodalmi kancellárnak, 1915. szeptember 30. Lásd: *Werner Hohlweg*: Lenins Reise durch Deutschland im April 1917. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 5. Jahrgang 1957. 4. Heft/Oktober, 310. (a továbbiakban: *Hohlweg*, 1957.)

¹² PA AA, Abt. A/betr. Allgemeine Angelegenheit Rußland v. 1. 2. 1915 – 30. 9. 1915. A stockholmi német követ jelentése a birodalmi kancellárnak, 1915. szeptember 11. Lásd: *Hohlweg*, 1957. 310.

tartották... Ki kell várni a megfelelő időpontot, amikor a helyzet olyan lesz, hogy garantált a forradalom sikeressége.”¹³

Az orosz forradalmárokkal 1917 márciusa előtt német részről zömében csak információs együttműködés alakult ki. A német diplomácia gyűjtötte róluk az információkat, de visszafogottnak mutatkozott, beleértve a pénzügyi támogatásukat is. A német kormány megválaszolatlanul hagyta az orosz emigránsok Kesküla által közvetített kérdését, hogyan viszonyul Németország egy jövőendő orosz forradalomhoz, s nem követte Romberg követ javaslatát sem, hogy a lenini programmal Franciaországban kezdjenek akciót. A német külpolitikusok nemcsak az orosz forradalmi mozgalmat figyelték, hanem laza kapcsolatot tartottak fenn az emigráns táborral is. Főleg Lenin emigrációs szerepe volt viszonylag korán ismert, de behatóan nem foglalkoztak nézeteivel. A Romberg által megküldött Sbornik Socialdemokrata példányai felvágatlanul heverték a német iratok között. Ugyanakkor figyelték a cári Oroszország vereségével kapcsolatos kijelentéseiket. De a fő kérdés továbbra is az maradt, hogyan lehetne különbéket kötni Oroszországgal. 1916. augusztus 7-én II. Vilmos császár így vélekedett: „Tisztán katonailag szemlélve fontos a harcoló felek egyikét különbékével kiszedni a szövetségből, s azután egész haderőnket a többiekre zúdítani... Franciaország nagyon gyorsan követné Oroszországot. Ekkor az egész német haderő teljesen a legfőbb hadúr rendelkezésére állna a brit hadsereg ellen, amelynek megsemmisítését az angol kormány jó-rossz békekötéssel megelőzhetné... Harcunkat ezután csak annyiban tudjuk folytatni, amennyiben az oroszországi belső harcok befolyásolják a velünk való békekötést.”¹⁴

3. Az 1917. februári/márciusi oroszországi forradalom után

Az 1917. márciusi orosz forradalom kiábrándultságot eredményezett Németországban. A megkönnyebbülés helyett ugyanis a Lvov herceg, Miljukov, Gucskov és Kerenszkij vezette Ideiglenes Kormány rövidesen bejelentette, hogy kitartanak a cár által aláírt szerződések mellett, s a háborút a szövetségesek oldalán a végső győzelemig folytatják. Ezzel szemben Németország még inkább úgy gondolta, hogy kül- és belpolitikai okokból egyaránt az Oroszországgal kötendő mielőbbi békére vannak utalva, mielőtt Nyugaton sor kerül a végső összecsapásra.

Az oroszországi helyzet azonban még meglehetősen zavaros és tisztázatlan volt. Ezt mutatták a német Külügyi Hivatalba 1917. március-áprilisban beérkező jelentések is, s a német külpolitikusoknak ezek alapján kellett dönteniük további tevékenységükről. Március 8-án/21-én Brockdorff-Rantzau a Parvusszal folytatott megbeszélés után azt jelentette Berlinbe, hogy Oroszországban „a küzdelem jelenleg a mérsékelt liberálisok és a szocialista szárny között folyik. Ő nem kértelkedik abban, hogy utóbbi fog felülkerekedni. A szociáldemokraták győzelme békét jelentene. Miljukov és Gucskov folytatni szeretné a háborút... Amint hatályba lép a politikai foglyokra vonatkozó amnesztia, meglesz a lehetőségünk arra, hogy a szocialistákkal közvetlen kapcsolatot építsünk ki és velük együtt-

¹³ Heresch, 1995. 212.

¹⁴ Hohlweg, 1957. 312.

működve Gucskov és Miljukov ellen dolgozzunk.”¹⁵ A másik ágon, Svájcban pedig Romberg követ 1917. március 10-én küldte meg a német kancellárnak a Sozialdemokrat, „Lenin úr pártja” központi lapjának néhány példányát. A követ utalt arra, hogy „a Lenin úr által Sbornik Socialdemokrata” néven újabban kiadott folyóirat Kesküla szerint „nagyon érdekes anyagokat” tartalmaz.¹⁶ A német kormány sokat áldozott az orosz médiában folytatott pacifista propaganda támogatására, ám a forradalmi folyamat egyszerre számukra is ellenőrizhetetlenné vált. 1917. március 27-én Romberg a Weiss nevű ügynökkel folytatott megbeszéléséről négy oldalas jelentésében kiemelte, hogy „az antant minden eszközzel hecceli ellenünk a lakosságot,” s német részről tenni kellene valamit, hogy „meggyőzzük az orosz forradalmárokat arról, hogy „Németországban is új idők következnek, mert nem lehet számunkra semmi sem veszélyesebb, mint a jelszó, hogy Németország maradt a reakció utolsó bástyája, amelyet le kell küzdeni.”¹⁷ Weiss odáig ment, hogy német politikai baloldaliak kiemelkedő képviselőinek – közöttük Ledebournak¹⁸ – politikai amnesztiát s kiutazást javasolt, hogy kapcsolatba léphessen az orosz forradalmárokkal.¹⁹ Információjáért Weiss 30 000 svájci frankot kapott.²⁰

4. A Lenin-csoport hazaszállítása (1917. április)

Ludendorff tábornok rövidesen ismét reménytelinek ítélte a helyzetet. Szerinte az orosz forradalom „katonailag” előnyös Németország számára; a katonai helyzet „olyan szerencsésen” alakult, hogy „nem kell számolnunk többé az oroszok offenzívájával”, s „már most” áthelyezhetjük haderőinket Keletről Nyugatra, s „a legnagyobb bizalommal tekinthetünk a jövőbe.”²¹

A tábornok optimizmusával szemben állt Brockdorff-Rantzau gróf 1917. április 2-i „szigorúan titkos” emlékirata az AA-nak, amelyben Németország valószínű helyzetének ismeretében vont le messzemenő következtetéseket. Németország számára – írta – az orosz forradalom miatt csak két lehetőség áll fenn: vagy a háborút katonailag és gazdaságilag „az őszig sikeresen folytatni”, vagy pedig itt egyáltalán nem kerülünk helyzetbe. Az első lehetőséget illetően kialakította a német politika „destruktív” Oroszország-programját. Most „Oroszországban a lehető legnagyobb káoszt kell teremteni, s főleg a szélsőséges elemeket kell érdekünknek megfelelően támogatni... a szélsőséges elemek alaposabb munkát végeznek és a folyamat gyorsabban lezárulna. Titokban a mérsékelt és szélsőséges pártok ellentéteit kell elmélyíteni, mivel érdekünk, hogy utóbbiak győzedelmeskedjenek; akkor az átalakulás elkerülhetetlen lesz és olyan formát ölt, amely

¹⁵ Heresch, 1995. 252.

¹⁶ Hohlweg, 1957. 311.

¹⁷ Heresch, 1995. 256–257.

¹⁸ Georg Ledebour (1850–1947): német baloldali szociáldemokrata politikus, újságíró, militarista-ellenes; 1900–1918 között Reichstag-képviselő.

¹⁹ Heresch, 1995. 257.

²⁰ Uo. 260.

²¹ PA AA, Hpt. A/W2g von 16. 4. – 22. 4. 1917. Von Grünau követségi tanácsos távirata a Nagy Főhadiszállásról a Külügyi Hivatalnak, 1917. április 19. Lásd: Hohlweg, 1957. 312.

megrázza az Orosz Birodalmat... A kilátások szerint hozzátétőlegesen három hónapon belül a széthullás olyan mérvű lesz, hogy katonai beavatkozásunk nyomán az orosz hatalom összeomlik.”²² Max Hoffmann ezredes a keleti front helyzetét tekintve az orosz hadseregnek hozzátétőleg 8 hetet adott a teljes szét-hullásig.²³

Brockdorff-Rantzau emlékirata egyedülálló, zárt programot jelzett, s megmutatta a német keleti politika jövődó útját. Hasonló véleményt képviselt Victor Naumann, Hertling gróf, a későbbi kancellár bizalmasa is. „Mi most – írta 1917. március 29-én Hertling grófnak – a háború döntő pillanatában vagyunk; ha most elmulasztjuk a valószínűtlen szerencsét, amely számunkra kínálkozik, akkor később nem panaszkodhatunk, bármi is történik velünk.”²⁴ Brockdorff-Rantzauval tárgyalva hangsúlyozta, hogy az orosz forradalom biztos fogódzót nyújt a háború befejezéséhez. Persze feltétlenül szükséges, hogy lemondjanak minden dinasztikus szentimentalizmusról és ügyesen felvegyék a kapcsolatokat az orosz pártokkal, egyidejűleg teljes visszafogottságot tanúsítva katonai és újságírói területen. Oroszországnak egyfajta pihenési szünetet kívánhatunk, amelyben szétszakíthatja önmagát. Három hónapon belül aztán békét kell kérnie vagy olyan gyenge lesz, hogy képtelen ellenállást tanúsítani.²⁵

Brockdorff-Rantzau Berlinbe küldte Parvus Helphandot, hogy megszerezze Bethmann Hollweg kancellár jóváhagyását Lenin Svájcban Oroszországba való hazatéréséhez. A bolsevik vezetőt „sokkal rabbiátusabbnak” tartották, mint Lvov herceg kormányának két szocialista tagját, Cseidzét és Kerenszkijt, akit háttérbe igyekeztek szorítani. Brockdorff-Rantzau és Parvus Helphand mellett Romberg berni német követ is jelentette, hogy a februári forradalom kitörése után „ki-emelkedő” orosz forradalmárok kérvényezték nála a Németországon keresztül hazatérést. Zimmermann államtitkár főleg a baloldali radikálisok hazatérését szorgalmazta, amelyhez a Legfelső Hadvezetés is azonnal hozzájárult.

Bethmann Hollweg kancellár azonnal elfogadta az új helyzetet, s az orosz forradalom kitörése után azonnal utasította a berni német követet, hogy „a hazájukba való hazatérés céljából... lépjen kapcsolatba a Svájcban élő oroszországi politikai száműzöttekkel, s kínálja fel számukra a Németországon keresztül hazatérést.”²⁶

Amikor Zürichben az orosz emigránsok hírét vették a forradalom kitörésének, azonnal megalakították vezető szervezetüket, amely az 560 különböző irányzatú orosz emigráns hazautazását intézte. A mensevik Martov javaslatára a bizottság elfogadta a határozatot, hogy a német kormánytól kérnek átutazási

²² Fritz Fischer: Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918. Düsseldorf, 1967. 306–307. (a továbbiakban: Fischer, 1967.) Lásd: Németh István: A német császárság 1871–1918. Összegzés és dokumentumok. Bp., 2009. 339.

²³ PA AA, Hpt. A/W2g v. 6. 4. – 15. 4. 1917. Von Grünau követségi tanácsos távirata a Nagy Főhadiszállásról a Külügyi Hivatalnak, 1917. április 17. Lásd: Hohlweg, 1957. 313.

²⁴ Uo.

²⁵ PA AA, Hpt. A/W2g v. 6. 4. – 15. 4. 1917. Von Treutier müncheni porosz követ távirata a Külügyi Hivatalnak, 1917. április 5. Lásd: Hohlweg, 1957. 313.

²⁶ PA AA, Hpt. A/W2g v. 6. 4. – 15. 4. 1917. Bethmann Hollweg távirata II. Vilmos császárnak, 1917. április 11. Lásd: Hohlweg, 1957. 314.

engedélyt német és osztrák hadifoglyokért cserében. A bizottság abból a megfontolásból alakult, hogy az antant nehézségeket támasztana az emigránsok szövetséges területen való átutazásával szemben, sőt bizonyos „fekete listák” alapján azt egész csoportoktól megtagadná. A német és svájci hivatalokkal folytatandó tárgyalásokkal a bizottság Robert Grimmet bízta meg.²⁷ A svájci hatóságok részéről Hoffman tanácsossal tárgyaltak.

A csoport hazaszállítását „biztos kísérettel” a helyettes vezérkar III b osztálya vette át a Külügyi Hivatallal együtt. Az utazást a két hivatal 50 német alkalmazottja bonyolította, akik megállapodásuk szerint „udvarias módon kísérik őket Németországon keresztül.” Egyedül az tűnt kérdésesnek, hogy a forradalmárok átléphetik-e az angol felügyelet alatti svéd–finn határt. Ezért a III b osztály útlevel-részlegének vezetője, Zürn százados azt tanácsolta, hogy az emigránsok vigyék magukkal a svájci kormány svéd átutazási engedély iránti kérvényét. Így nem lehet majd Németországgal szemben azzal érvelni, hogy „ezeket a nyugtalan személyeket hirtelen Svájc kérvénye nélkül Svédországba küldjük.” Német részről tudatában voltak annak, hogy rendkívül körültekintően kell eljárni, úgy, hogy a forradalmárok ne kompromittálódjanak, de a németek is megőriznék arcukat. Ezért nyilvánosan nem ajánlatos túlságos buzgóságot tanúsítani – ajánlotta Romberg március 28-án a Külügyi Hivatalnak –, s a forradalmárok se forduljanak közvetlenül hozzánk. Az emigránsoknak úgy kellene viselkedniük, mintha segíteni szeretnénk nekik. De azért a szentpétervári svéd követet bizalmasan értesíteni lehetne jóindulatunkról.²⁸

Március 20-i nyilatkozatában az emigráns bizottság – a Németországgal való együttműködés vádját elkerülendő – azonban kijelentette, hogy a hazautazásra csak az orosz Ideiglenes Kormány hozzájárulásával kerülhet sor. Ez a lépés a gyakorlatban az utazás elnapolását jelentette. Mivel március 14-e után Lenin mindenkinél jobban igyekezett haza, külön akcióhoz folyamodott. Bizalmasai köréből választott közvetítők révén – köztük tartozott Paul Levi²⁹ – kapcsolatba lépett a berni német követtel, s így rövidesen megtudta, hogy német részről is sürgősnek tartják hazautazását.

E ponton kapcsolódott be ismét az eseményekbe Parvus-Helphand, aki a német külügyesek, Brockdorff-Rantzau, Matthias Erzberger³⁰ és von Maltzan báró támogatásával ismét javasolta Bethmann Hollweg kancellárnak Lenin hazaküldését Oroszországba. A központi hatalmak győzelméről vallott elképzelése arra épült, hogy a demokratikus Németországnak és a demokratikus Oroszországnak meg kellene egyeznie. Békeszándék azonban csak az orosz szociáldemokraták

²⁷ *Hohlweg*, 1957. 315. Robert Grimm (1881–1958): svájci szociáldemokrata politikus, 1911–1918 között a svájci parlament (Nationalrat) képviselője. Az 1915. évi zimmerwaldi és 1916. évi kientali nemzetközi szocialista kongresszus szervezője.

²⁸ *Hohlweg*, 1957. 316.

²⁹ Paul Levi (1883–1930): német ügyvéd, szociáldemokrata, majd Németország Kommunista Pártja (KPD) egyik alapítója, 1919–1921 között elnöke.

³⁰ Matthias Erzberger (1875–1921): német centripárti politikus. 1903-tól Reichstag-képviselő. Az I. világháború alatt diplomata. 1918. novemberben tárca nélküli miniszterként a német fegyverszünetet aláíró delegáció tagja. 1919-ben pénzügyminiszterként pénzügyi reformot hajtott végre. 1921-ben „teljesítési politikusként” merénylet áldozata lett.

között létezik, akiknek vezetői (köztük Lenin) azonban emigránsként Svácbban tartózkodnak. Az orosz-német többségi szocialista nem osztotta Lenin „internacionalista” forradalmi felfogását, de úgy gondolta, hogy Lenin haza jutva kíméletlenül félretolja az Ideiglenes Kormány és a szentpétervári Munkás- és Katonatanács vezetőit, s haladéktalanul békét köt.³¹

Georg Sklarz, Parvus-Helphand ügynöke Zürichben német részről elsőként, kétszer is tárgyalt Lenin egyik közvetítőjével, s útiköltséget kínált fel Lenin számára. „A német kormány nyolc krajcáros emberkéjével” ezért azonnal megszakították a megbeszéléseket, de nem mondtak le a német hivatalos szervekkel való további tárgyalásokról.³² Április elején megszakította a kapcsolatot Robert Grimm is, az emigráns bizottság megbízott tárgyalási vezetőjével, akivel emberileg és forradalmi céljait illetően sem értett egyet, mert úgy érezte, hogy szándékosan hátráltatja a bolsevik csoport hazautazását.³³ Nem akarta kitenni magát a németekkel való kollaboráció vádjának sem. Ezért tárgyalási vezetőjének Grimm helyett Fritz Platten³⁴ a svájci szocialistát választotta, s megbízta az utazás technikai részleteinek egyeztetésével.

Platten a szocialista párt balszárnyához tartozott, amely szimpatikus volt Leninnek, bár munkabírását nem becsülte különösebben nagyra. Miként kezdetben Lenin, április elején most a németek kezdték szorgalmazni a Lenin-csoport utazását, nem várva a szentpétervári kormány hozzájárulására a többséget illetően. Április 2-án von Stumm, a Külügyi Hivatal államtitkár-helyettese sürgette von Romberg követet a tárgyalások „lehetőség szerinti” felgyorsítására, mivel az antant Svájcban már ellenintézkedéseket kezdeményezett.³⁵ Másnap Romberg is türelmetlenül táviratozott vissza Berlinbe, hogy „a német részről tanúsított hajlandóság ellenére a forradalmárok közül senki sem lépett velem kapcsolatba, nyilvánvalóan azon félelem miatt, hogy Szentpéterváron kompromittálódnak.”³⁶

A német követ pontosan rátapintott a lényegre. Leninnek az utazás előtt nemzetközi jogi és politikai oldalról egyaránt biztosítania kellett magát, ezért 9 pontos utazási feltételt állított össze. A német hatóságokkal kizárólag csak Platten, a szállítás felelőse tárgyalhatott; engedélye nélkül senki sem léphetett be az utazók „tartósan lezárt kocsijába”. A vasúti kocsit „területen kívülnek nyilvánították”; a Németországon keresztüli utazás során nem kerülhetett sor útlevél- vagy személyi ellenőrzésre, ezért az utazók kiválasztása politikai meggyőződésük, a háború és béke kérdéséhez való viszonyuk figyelembevétele nélkül történt. A német átutazási engedély kiadása német és osztrák hadifoglyok cseréje fejében történt. A feltételek gondos összeállítása jelezte, mennyire átgondolta Lenin az

³¹ *Hohlweg*, 1957. 318.

³² Uo.

³³ Uo. 319.

³⁴ Fritz Platten (1883–1942): svájci szociáldemokrata, majd kommunista politikus. 1917–1922 között a parlament (Nationalrat) tagja. 1923-ban a Szovjetunióba emigrált, majd feleségével együtt a sztálini tisztogatás áldozata lett.

³⁵ PA AA/Hpt. A/W2g v. 6. 4. – 15. 4. 1917. Telegramm des Unterstaatssekretärs von Stumm an den Gesandten von Romberg in Bern v. 2. 4. 1917. Lásd: *Hohlweg*, 1957. 319.

³⁶ Uo. Telegramm des Gesandten von Romberg an das Auswärtige Amt v. 3. 4. 1917. Lásd: *Hohlweg*, 1957. 320.

utazás problémáját saját- és a bolsevik csoport biztonsága érdekében. Feltételeit Platten 1917. április 4-én adta át a berni német követnek. Romberg megjegyezte, hogy ugyan nem tartozik a diplomáciai szokások közé, hogy magánszemélyek³⁷ előírásokat nyújtsanak át valamely állam kormányának, most azonban presztízis-okok nem játszhatnak szerepet. Ezért még aznap táviratozott a Wilhelmstrasséra, sürgősen ajánlva az utazási engedély kiadását. Az antant kíméletlen ellenlépései és az emigránsok közötti véleményeltérések fellángolásának lehetősége miatt is gyorsan kell cselekedniük. Lenin utazásának meggyorsítását ajánlotta a nagy tekintélyű Adolf Müller többségi szocialista is, aki 1919-től lett német nagykövet Bernben. Romberg április 5-én megküldte a német kancellárnak Lenin utazási feltételeit. Ezen a napon Brockdorff-Rantzau is beavatkozott az ügybe: Zimmermann külügyi államtitkárnak küldött hosszabb levelében Parvus-Helphand személyes fogadását kérte. A német diplomata továbbra is azzal indokolta kérését, hogy Németország jövője az orosz kapcsolat alakulásától függ, s ez ügyben elkerülhetetlenek a „radikális elhatározások, hogy számunkra a győzelmet az utolsó órában biztosítsuk.”³⁸

Franciaország, Németország, Lengyelország, Svájc, Svédország és Norvégia vezető „internacionalistái” közös nyilatkozatot adtak ki: Lenin és hívei visszatértek Oroszországba, hogy a „forradalomért dolgozzanak”, s így segítsenek valamennyi ország proletariátusának – beleértve Németországot és Ausztriát is – saját kormányuk elleni forradalmi harcának. Ilyen körülmények között a forradalmárok nemcsak jogosultak, hanem kötelezettek is az Oroszországba való visszatérés számukra felkínált lehetőségének elfogadására.³⁹

Április 7-én a Külügyi Hivatal a Legfelső Hadvezetéssel egyetértésben elfogadta Lenin utazási feltételeit. A német vezérkar megküldte a berni követnek a technikai utasításokat: a német határ átlépése Gottmadingennél; a csoport szállítása Saßnitzig; a csomagok leplombálása, nincs útlevel-ellenőrzés; két darab II. osztályú vasúti kocsni rendelkezésre bocsátása. A Külügyi Hivatal kérésére Ludendorff tábornok kísérőnek báró Arwed von der Planitzot, a szász gárdalovasság századosát nevezte ki. Platten is megerősítették szállítmányvezetői pozíciójában. Időközben, április 6-án Romberg német követ „*szigorúan bizalmasan*” értesítette a genfi császári főkonzult, hogy a szocialista Plattennek Gottmadingen-Saßnitz viszonylatban adjon ki vízumot. A magas útiköltségre való tekintettel a hazautazók III. osztályú kocsit kértek, amelyet a német nagykövet taktikai megfontolásokból támogatott. Azt is szorgalmazta, hogy a sajtóban ne jelenjen meg semmiféle tudósítás az utazásról. 1917. április 11-én a Züricher Morgen Zeitung-ban így csak egy rövid, ártalmatlan hír jelent meg az orosz csoport elutazásáról, akik között „asszonyok és gyermekek” is voltak.

A német kormány az utazással kapcsolatos utolsó előkészületét Zimmermann utasítása jelentette a stockholmi német követnek, hogy a svéd kormánytól szerezzen átutazási engedélyt az orosz forradalmárok számára, amelyet néhány nap

³⁷ Hohlweg, 1957. 320.

³⁸ PA AA/Hpt. A/W2g v. 6. 4. – 15. 4. 1917. Schreiben des Gesandten von Brockdorff-Rantzau an den Staatssekretär Zimmermann v. 5. 4. 1917. Lásd: Hohlweg, 1957. 321.

³⁹ Uo. 323–324.

múlva meg is kapott. Ausztria-Magyarország vezető személyiségei, elsősorban Czernin külügyminiszter és a katonák egyetértettek a döntéssel, csak Károly császárnak voltak aggodalmai. A német diplomaták azonban értettek az osztrák diplomaták aggodalmainak eloszlatásához.⁴⁰

Lenin elutazására Zürichből a német hatóságok által megállapított időben, 1917. április 9-én, menetrend szerint 15 óra 10 perckor került sor. A 33 utas között 19 bolsevik volt, Lenin és felesége mellett közeli munkatársa, Grigorij Zinovjev és Karl Radek.⁴¹ Az emigráns bizottság határozata ellenére történő elutazás lármás kiabálás közepette történt; az elutazókat „provokátoroknak, lumpeneknek, disznóknak” nevezték.⁴² Az utazás Singen-Offenburg-Mannheim-Frankfurt/Main-Bergen-Saßnitz útvonalon zavartalan volt. A német hatóságok mindenütt figyelmesek voltak hozzájuk s gondoskodtak ellátásukról. A gyermekek még tejet is kaptak. Lenin vonata Berlinben megállt, s hét órán keresztül egy holtvágányon vesztegelt, ahol a Külügyi Hivatal tagjaival találkozott.⁴³ Saßnitzban pedig, ahol a vonat késése miatt az április 11-éről 12-ére virradó éjszakát töltötték, „jó szállást kaptak egy zárt helyiségben”. Másnap kompon keltek át Svédországba.⁴⁴ Malmöben pedig Parvusszal tisztázott bizonyos anyagi és szervezeti kérdéseket.⁴⁵ Lenin és emberei szigorúan tartották magukat az utazási feltételekhez. Planitz százados szerint „egy majdnem ünnepi és konok tartózkodás” érződött közöttük.⁴⁶ Az utasok szinte alig beszéltek. Később Lenin meszeszemenően elégedetten nyilatkozott utazásáról. Egy zürichi pártbeli társának írt levelében „rendkívül korrektnek” minősítette a németek magatartását, akik „szigorúan betartották” az utazási feltételeket.

II. Vilmos április 11-én „a reggelinél” javasolta, hogy az utazóknak „fehérkönyveket és hasonló írásokat, mint például a húsvéti üzenet lenyomatát vagy a kancellári beszédeket kellene átadni, hogy hazájukban felvilágosítást végezhesenek”. A vezérkar azonban, amely folyamatosan figyelemmel kísérte az utazást és azt „nagyon harmonikusnak” ítélte, semmit sem tett e vonatkozásban. Sokkal inkább arra figyelt, hogy az utazók elérjék úti céljukat. Ha pedig a svéd- finn határon feltartóztatták volna őket, akkor a német vonalakon keresztül juttatták volna be őket Oroszországba.⁴⁷

Lenin a Treheborg-Malmö-Stockholm-Tomio-Bjelo-Ostrov útvonalon április 16-án este, angol tisztek kíséretében érkezett Szentpétervárra, ahol lelkes munkástömegek fogadták. Malmöi megérkezéséről jelentve Brockdorff-Rantzau

⁴⁰ Uo. 324.

⁴¹ Grigorij Zinovjev (1885–1936): orosz hivatásos pártmunkás, 1903-tól bolsevik. Az októberi forradalom után a szentpétervári szovjet, majd a Komintern elnöke. Terrorista tevékenység vádjával Sztálin kivégeztette. Karl Radek (1885–1939): bolsevik pártvezető, a Kommunista Internacionálé egyik vezéralakja. Ő is a sztálini tisztogatás áldozata lett.

⁴² *Hohlweg*, 1957. 324.

⁴³ *Heresch*, 1995. 276–278.

⁴⁴ *Hohlweg*, 1957. 324.

⁴⁵ *Heresch*, 1995. 278.

⁴⁶ *Hohlweg*, 1957. 325.

⁴⁷ „Gehorsame Anzeige” (Telephonische Meldung des Freiherrn von Lersner vom 11. 4. 1917. Lásd: *Hohlweg* 1957, 325, illetve *Heresch*, 1995. 276.

kiemelte, hogy a fogadására ott megjelent oroszországi forradalmárok „feltétlenül szükségesnek” tartották „lehető nagyszámú kiemelkedő agitátor tevékenységét, hogy szembeszegüljenek Miljukovnak és Gucskovnak a háború folytatására irányuló szándékaival.”⁴⁸ 1917. május közepén a német és az osztrák vezérkar bécsi együttes ülésén elfogadták azokat a közös lépéseket, amelyek az oroszországi Ideiglenes Kormány politikai eszközökkel való megdöntését célozták. Ezután a németek még határozottabban segítették a bolsevikokat Lenin hatalomra juttatása érdekében.⁴⁹

Hazautazásával Lenin utat mutatott a még Svájcban maradt orosz emigránsoknak. Néhány nappal hazaérkezése után emigránsok újabb csoportjai fordultak átutazási kérelemmel a német kormányhoz, éspedig „hasznos feltételek közepette, mint a Lenin-csoport.” A sikeres utazás ellenlépéseként aztán az antant is lehetővé tette az emigránsok szövetséges területen való hazautazását.

Az orosz hadsereg 1917. június 6-án/19-én offenzívát indított, amely katasztrofálisan végződött. Az újonnan kinevezett tisztek nem álltak feladatuk magaslatán, s meghozta eredményét Parvus bomlasztó tevékenysége is. Ő ugyanis a katonák beleszólási jogát tudatosan beépítette felforgatási tervébe, sikeresen aláásva a katonai fegyelmet: a katonák kora hajnalig szavazgattak a támadási tervről, s végül úgy döntöttek, hogy azt nem hajtják végre.⁵⁰ A bolsevikok számoltak az offenzíva összeomlásával s a kudarc okozta hangulatot kihasználva megkísérelték puccsal magukhoz ragadni a hatalmat. De az új belügyminiszter keresztülhúzta tervüket, s a puccskísérlet kudarcba fulladt. A rendőrség átkutatta a bolsevik pártirodát, és számos kompromittáló iratot talált. A hírt Pereverzev igazságügy-miniszter nyomban a sajtó elé tárta: „Lenin a német ellenség ügynöke. Irodájában ezt bizonyító iratokat foglaltunk le. Vizsgálataink és információink szerint Lenin titkos ügynökeként dolgozik Stockholmban a bolsevik Jakob Fürstenberg, aki Ganyeckij néven ismert, valamint a bolsevik Parvus (dr. Helphand), Petrográdon pedig a bolsevik Kozlovskij, a Ganyeckijjal rokonságban álló és együttműködő Sumenson asszony és még több más személy is. Megállapítottuk, hogy ezen személyek részére, elsősorban Kozlovskij címére, német pénzek érkeznek, amelyeket Berlinből a Diskonto-társaságon keresztül a stockholmi Nia Bankba, majd onnét a petrográdi Szibéria Bankba utalnak át, ahol jelenleg több mint kétfélmillió rubel van a számlán. Ezenkívül a katonai cenzúra azt is leleplezte, hogy a német és a bolsevik ügynökök sürgönyök révén állandó összeköttetésben állnak egymással.”⁵¹ Kerenszkij miniszterelnök elrendelte Lenin, Kamenyev, Zinovjev és Sumenson azonnali letartóztatását. A Pravda szerkesztőségét bezárták.⁵² Karinszkij államügyész azonban értesítette ismerősét, Boncs-Brujevicset, Lenin barátját a vádemelésről. Így Lenin másnap Zinovjevvel együtt eltűnt Szentpétervárról, s a finn határ mellett húzták meg magukat.

⁴⁸ PA AA/Hpt. A/W2g v. 6. 4.–15. 4. 1917, Telegramm des deutschen Gesandten in Kopenhagen an das Auswärtige Amt v. 13. 4. 1917. Lásd: *Hohlweg*, 1957. 326.

⁴⁹ *Heresch*, 1995. 278.

⁵⁰ Uo. 282.

⁵¹ Uo. 283.

⁵² Uo.

Az illegalitásban dolgozó bolsevikok megkísérelték koholmánynak beállítani a Lenin elleni vádakát. Berlin és Stockholm azonnal határozott hangú hivatalos cáfolatot adott ki. Rövidesen újabb sokkoló hír érkezett Berlinbe arról, hogy kitudódott: Lenint a németek támogatják. A koppenhágai német követ jelentése szerint „a Recs (Beszéd) című orosz lap július 20-i száma arról tudósított, hogy két német vezérkari tisztt, név szerint Schidicki és Lusbers közölték Jermolenko orosz hadnaggyal, hogy Lenin német ügynök. A bolsevikok és a császári kormány között német ügynökként Jacob Fürstenberg és Dr. Helphand (Parvus) közvetített.” A Recs még azt is írta – folytatta a követ –, hogy Hugo Haase⁵³ orosz újságírókkal folytatott beszélgetésben kijelentette, hogy Helphand a közvetítő a császári kormány és az orosz bolsevikok között, s pénzt utalt át nekik.⁵⁴

Mivel a német kormány a sikertelen bolsevik puccskísérlet után úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Lenin talán mégsem tudja olyan gyorsan megdönteni az oroszországi rendszert, sőt esetleg nem is képes célt érni, 1917. szeptember végén (október közepén) északnyugatról támadást indított Oroszország ellen. A németek előtt rövidesen nyitva állt az út Kronstadt és Szentpétervár felé. A bolsevikok október 12-én/25-én megalakították a Forradalmi Katonai Bizottságot, amely hivatalosan „a német invázió elleni védelmet,” valóságban azonban a kormány megdöntését célzó puccsot előkészítését szervezte.

Több hazai és nemzetközi körülmény figyelembe vételével Lenin a fegyveres felkelést 1917. október 25-re (november 6-ra) tűzte ki, s végül sikerrel járt. Amikor másnap a rölapok az Ideiglenes Kormány megdöntéséről és az államhatalomnak a Forradalmi Katonai Bizottság kezébe való kerüléséről tudósítottak, Luzius, a stockholmi német nagykövet Berlinbe küldött táviratában csak ezt írta: „további kétfélmilliót kérek az ismert célra.”⁵⁵ Nem sokkal később további tizenöt millió márkát utaltak át, már közvetlenül Leninnek. Ludendorff tábornok pedig köszönetet mondott a Külügyi Hivatalnak az orosz forradalom támogatásáért.⁵⁶

Az októberi forradalom győzelme után Lenin utasította Duhonyin tábornokot, a hadsereg főparancsnokát, hogy valamennyi fronton hirdesse ki a fegyverszünetet és kezdjen béketárgyalásokat az ellenséggel. Duhonyin azonban nem volt hajlandó erre; szembeszegülésével saját halálos ítéletét írta alá.⁵⁷

Az antant-országok mindent elkövettek, hogy Oroszország Lenin vezetése alatt is folytassa a háborút Németország ellen: hatalmas összegeket, élelmiszer- szállítmányokat, fegyvereket, katonai tanácsadókat és zsoldemelést kínáltak fel. Lenin azonban mindezt elutasította, mert Németország az Egyesült Államokból is kapott különböző támogatást: az Amerikai Zsidó Bizottságtól, illetve egy vöröskeresztes akció keretében az országba érkezett delegációtól. Utóbbiak világnézeti indokaikon (a bolsevik kormány igenis idealista, demokratikus, békeszerető) túlmenően úgy vélték, hogy a bolsevizmus elterjedése „hasznos” lenne

⁵³ Hugo Haase (1863–1919): német jogász, szociáldemokrata politikus, pacifista. 1911–1916 között Németország Szociáldemokrata Pártjának (SPD) egyik elnöke.

⁵⁴ Heresch, 1995. 285.

⁵⁵ Heresch, 1995. 298.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo. 302.

nemcsak egész Oroszországban, hanem Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában is, mert „gyengíteni a német befolyást”, és „véget vetne a német militarizmusnak.”⁵⁸

1917. december 3-án Richard Kühlmann külügyi államtitkár a Nagy Főhadiszálláson tartózkodó összekötő tisztjéhez küldött táviratában megerősítette a korábbi célt: a bolsevikok hatalomra jutását az antant szétrobbantására és Oroszország Németországhoz való közeledésére kell felhasználni. „A legfontosabb diplomáciai hadicél az antant szétrobbantása és annak nyomán számunkra kedvező új, s nekünk megfelelő politikai kombináció létrehozása. Az ellenséges lánc leggyengébb tagjának az orosz gyűrű tűnt; ezért fokozatos fellazítása, s ha lehetséges, kikapcsolása érvényesült; e célt szolgálta a destruktív munka, amelyet Oroszországban a front mögött folytattunk, elsősorban a szeparatista tendenciák támogatása és a bolsevikok támogatása révén. Azok a pénzügyi eszközök, amelyek a bolsevikok számára különböző csatornákon és változó címkék alatt a bolsevikokhoz folyamatosan folytak, lehetővé tették számukra a Pravda, fő sajtóorgánumuk kiadását, élénk agitáció kifejtését, és a párt kezdetben vékony bázisának erőteljes kibővítését. A bolsevikok most hatalomra jutottak; az még nem látható, hogy mennyi ideig tudják magukat hatalmon tartani. Pozíciójuk megszilárdításához békére van szükségük; bennünket pedig minden érdekünk arra szorít, hogy talán csak rövid kormányzati idejüket kihasználva előbb fegyverszünetre, majd ha lehetséges, békekötésre jussunk velük. A különbéké megkötése hadicélunk megvalósítását, Oroszország szakítását jelentené szövetségeseivel. E szakításból szükségszerűen adódó feszültség ereje fogja Oroszország közeledési igényének intenzitását és Németországhoz fűződő jövőbeli kapcsolatait meghatározni. Korábbi szövetségesei által pénzügyileg cserben hagyva Oroszország nálunk keres támogatást. [...]”⁵⁹

5. Breszt-Litovszktól Rapallóig (1918. március 3. – 1922. április 16.)

1917. november 6-7-én Lenin győzelme Kerenszkij felett a német birodalmi vezetés szemében az 1914 ősztől Oroszországgal szemben folytatott katonai és politikai törekvéseinek megkoronázását jelentette. Az orosz kolosszus a katonai nyomás és a Németország által támogatott társadalmi forradalom (bolsevikok és nemzetiségek) harapófogójába került. Úgy tűnt, hogy a „béke és kenyér” jelszavával hatalomra jutott bolsevikok teljesítik a gyors békekötésre irányuló német várakozásokat. Erre utalt a szentpétervári hatalomátvétel másnapján a szovjetek kongresszusának rádióközleménye a népekhez és kormányokhoz, amely annexió és hadisarc nélküli, a népek önrendelkezése alapján általános békét sürgetett.

Az Oroszországgal megkezdett fegyverszüneti tárgyalásokkal – mint a különbéké első lépésével – Németország elérte első taktikai célját. A német birodalmi vezetés tisztában volt a bolsevikok kényszerhelyzetével: mivel békejel-

⁵⁸ Uo. 302–303.

⁵⁹ Horst Günther Linke (Hrsg.): Quellen zu den deutsch-sowjetischen Beziehungen 1917–1945. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt, 1998. 32. (a továbbiakban: Linke, 1998.) illetve Kühlmann államtitkár, Zimmermann utódjának visszaemlékezése, 1917. december 3. Lásd: Fischer, 1967. 309.

szavakkal kerültek hatalomra, belpolitikai okokból azonnal be kellett fejezniük a háborút; másrészt azonban nem fogadhatták el a minden áron való békekötés feltételeit, mert táptalajul szolgált volna a jobboldali szociálforradalmároknak és a mensevikeknek, illetve a polgári-monarchista reakciónak. A német katonai vezetés már a fegyverszüneti tárgyalások jóváhagyásakor (november 27.) elhatározta az 1918 márciusában nyugaton indítandó nagy-offenzívát, ezért keleten mielőbbi békekötést sürgetett, de hadicéljairól nem mondott le.⁶⁰

A régi kontinens feletti hatalom megszerzését erősítette a főleg gazdaságilag egyesített Közép-Európa német terve. A birodalom első világháború előtti világ-gazdasági orientációja a katonai szükségszerűségek kényszerének hatására háttérbe szorult, és csak kevesek szemében – közöttük Bethmann Hollweg kancellár – tűnt a jövőendő békekorszak vezető gondolatának.

1917–1918 fordulóján ideiglenesen úgy tűnt, hogy a birodalom számára látszólag korlátok nélküli kedvező történelmi pillanat köszöntött be. Olyan egyedülálló, kedvező alkalom körvonalazódott, amikor maguk mögött hagyhatták a meghaladott nagyhatalmi politika kötelező kategóriáit, sőt az európai hegemonia politikáját is. Kecsegtetően felsejlett előttük a kontinentális keleti impérium berendezésének hallatlan lehetősége, amely a nyugati katonai győzelem feltételét is magában hordozta. A birodalomban nagystílusú európai és tengerentúli hódítások és csábító világhatalmi álmodozások keringtek.⁶¹

Az ukrán Rada képviselőivel 1918. január 13-a óta folytak különtárgyalások. Kühlmann ezen hangsúlyozta, hogy a tárgyalások alapfeltétele a központi hatalmak területi integritásának elismerése. Számukra Chelmnón kívül más területi kérdés nem lehetett vita tárgya. II. Vilmos is békekötést sürgetett Ukrajnával. „Ha a bolsevikokkal nem sikerül, sikerül az ukránokkal, és ez a fő. Ez jogtalan helyzetbe hozza a rendíthetetlen Trockijt, bandájával együtt, és saját embereinek, főleg a katonák dühe gyorsan ellene fordul. Tehát vagy megdöntik, vagy békére kényszerítik. Ha Ukrajna békét köt, az északi és a nyugati terület tehetetlenné válik, különösen akkor, ha együttesen blokádot hozunk létre Oroszország ellen. Ez az éhség segítségével észre téríti Szentpétervárt, és kénytelen lesz mégis békét kötni – táviratozta aznap a német császár.”⁶²

A békét Ukrajnával végül 1918. február 9-ére virradó éjjel, fél kettőkor írták alá a négy központi hatalom és az Ukrán Népköztársaság között, amely „kenyér-békeként” vonult be a történelembe. A szerződés szerint a Monarchia és Ukrajna határai megegyeztek a háború előtti osztrák–oroszlal. A feltételes önállóságra bocsátott államot, amelynek függetlenséget ígértek, 1 millió tonna gabonaszállításokra kötelezték, amelynek részleteit az azonnal megalakuló bizottságok dolgozták ki. A gabonán kívül megszüntették egyéb fontosabb termékek mennyiségét is. A szerződés előírta, hogy Ukrajna köteles július 31-ig leszállítani 400 millió db tojást, 50 ezer tonna élősúlyú szarvasmarhát, szalonnát, cukrot,

⁶⁰ Fischer, 1967. 417.

⁶¹ Klaus Hildebrand: A német kérdés: Németország és Európa a XIX. és XX. században. In: Valóság, 1999/8. 44–53.

⁶² Lengyel István: A breszt-litovszki béketárgyalások. Bp., 1975. 153–154. (a továbbiakban: Lengyel, 1975.)

lent stb. A bizottságok által összeállított anyaglista 56 nyomtatott oldalt tett ki.⁶³ Czernin a békeszerződésben álmai beteljesülését látta. Ujjongva táviratozott haza Károlynak: „A békét Ukrajnával éppen most, éjjel 2 órakor aláírtuk. Kérem Öfelségét, húzassa meg Bécsben az összes harangot a Legfelsőbb iránti köszönetként az első békéért.”⁶⁴

A mindinkább német befolyás alá kerülő Ukrajna kiinduló pontja lett a Ludendorff által tervezett, Oroszország déli vidékei felé tervezett, „alexandriai méretű” terjeszkedésnek. A gazdasági szükségből származó béke rövidesen katonai kiindulási pontként szolgált a gátlástalan expanziós vágy számára. Február 10-én Trockij híres „sem háború, sem béke” nyilatkozatával igyekezett kibújni Németország diktátuma alól. Február 11-én reggel Trockij negyedmagával (Joffe, Pokrovszkij, Bicenکو, Karelin) elutazott Breszt-Litovszkából. A tárgyalások így negyedszer szakadtak meg a Lengyelországra, Litvániára, Kurlandra, Livóniára, Észtországra, illetve az Ukrajnára irányuló német követelések miatt.

A német tárgyalófelet meglepte Trockij lépése, de meglepetésükből felocsúdva felismerték, milyen lehetőség hullott az ölükbe. Február 17-én keleten ugyanis lejárt a fegyverszünet, s nem lehetett meghosszabbítani sem, mivel az oroszok nem tartózkodtak Breszt-Litovszkban. Mindez a németek számára kedvező alkalmat kínált a háború folytatására, amelyért az oroszokat hibáztathatták. A harci cselekmények folytatása lehetővé tette Ukrajna, Livónia és Észtország megszállását, s így tovább romlott az oroszok tárgyalási pozíciója a végleges békekötés esetén.⁶⁵

Az 1918. február 13-án Bad Homburgban tartott német koronatanácson a politikai és katonai vezetés képviselői abból indultak ki, hogy Oroszország három részre szakadt: Ukrajnával és Finnországgal békeállapot, Nagy-Oroszországgal még hadiállapot áll fenn. A katonákhoz hasonlóan II. Vilmos a bolsevikok mielőbbi megbuktatását sürgette, amelyben egyúttal egyfajta német rendcsinálási feladatot is látott, mielőtt ott az angolok és az amerikaiak befolyást szerezhetnének és az angolszászok által megszervezett Oroszország állandó veszélyt jelenthetne Németország számára. „A bolsevik tigrist körvadászaton kell lelőni” – hajtogatta.

A katonai beavatkozás politikai indoklására végül is ő találta meg a megoldást: „Nem új háború, hanem segítség” – hangzott formulája. A szentpétervári polgárság bolsevik-ellenes fellépését támogatandó német csapatoknak kell meg szállniuk Livóniát és Észtországot. Az akció igazolására segélykérésre volt szükség ezen országokból; egyfajta „segítségre a rablók ellen.” Hasonló érvenyesült Finnország és Ukrajna esetében is. Hindenburg leszögezte: „A segítség-

⁶³ Az élelmiszerelosztás során Németország 6 részt, a Monarchia 4 részt kapott. A fémek és ércек elosztásában Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia 2:1 arányban részesedett. Egy másik bizottság a vegyészeti termékekkel és nyersanyagokkal, gumi és festékanyagokkal foglalkozott. *Lengyel*, 1975. 235–237.

⁶⁴ Uo. 237.

⁶⁵ *Fischer*, 1967. 441.

kérésnek 18-áig itt kell lennie.” Németország katonai beavatkozása így „rendőri intézkedés” jellegét öltötte az emberiség érdekében a bolsevik veszély ellen.⁶⁶

Hindenburgnak igaza lett. Február 17-én Bresztből megérkezett az ukrán Rada „Ausztria-Magyarország népeihez!” és „A német néphez!” küldött felhívása, amely a Rada elsöprését kizárólag „orosz bandák” tevékenységének állította be és segítséget kértek uralmuk visszaállításához.⁶⁷

Az 1918. február 18-i előrenyomulás során a német hadsereg (52 hadosztály és 13 dandár) elérte a Dünaburg-Narva-Peipussee vonalat, hogy „rendteremtő erők” védelme alatt „szabad” választásokat tartsanak. A német előrenyomulás célja Ukrajnában a felkelő munkások és a szovjet csapatok által február 8-án elűzött, s Volhíniába menekült ukrán kormány visszahelyezése volt hivatalába. A német előrenyomulás – amelyhez erős német nyomásra az osztrák-magyar csapatok is csatlakoztak – helyenként a Vörös Gárda és a csehszlovák légió ellenállásába ütközött, ezért erős német csapatkontingenseket kötött le. A Monarchia azonban nem lépett be közvetlenül a Szovjet-Oroszország elleni háborúba.⁶⁸

„Ez a legnevetesegebb háború, amelyet valaha is megéltem – jegyezte fel Hoffmann tábornok naplójába. Csaknem kizárólag vonatokon és autókön folyik. Az ember felrak a vonatra egy maroknyi gyalogost gépfegyverekkel és egy ágyúval, és elutazik a legközelebbi állomásig, elfoglalja, foglyul ejti a bolsevikokat, vasúton további csapatokat von előre és utazik tovább.”⁶⁹

A folyamatos német katonai előrenyomulás miatt február 19–21-én riasztó hírek érkeztek Szentpétervárra a gyenge, szétszóródó orosz csapatok helyzetéről. A város elfoglalásának lehetősége miatt a Népbiztosok Tanácsa február 20-án este írásban közölte, hogy hajlandó aláírni a békét a breszti feltételek alapján. Az 1918. február 21-i német ultimátum feltételei azonban sokkal súlyosabbak voltak a korábbiaknál: Oroszországnak teljesen le kell szerelnie hadseregét, át kell engednie az egész Baltikumot, Belorusszia egy részét, haladéktalanul kivonni csapatait Ukrajnából és Finnországból, s békét kell kötnie az Ukrán Népköztársasággal. A feltételek elfogadására 48 órát, az orosz megbízottak Breszt-Litovszkba utazására és a békeszerződés aláírására három napot, ratifikálására pedig két hetet adtak.

A breszt-litovszki békeszerződést⁷⁰ 1918. március 3-án délután írták alá, lényegében olyan formában, ahogyan a németek a támadás megindítása és március 1-je között kidolgozták. A 14 cikkelyből álló szerződés területi határozatainak értelmében Németország annektálta Lengyelországot, Litvániát, Kurlandot, Livóniát, Fehér-Oroszország és Észtország jelentős részét. Oroszországnak ki kellett ürítenie Kelet-Anatóliát, Ardagan, Karsz és Batumi vidékét. A pénzügyi

⁶⁶ Uo. 442. illetve Leirat II. Vilmos, valamint a birodalmi vezetés és a Legfelső Hadvezetés bad homburgi megbeszéléséről, 1918. február 13. Lásd: Linke, 1998. 44–47.

⁶⁷ Lengyel, 1975. 265.

⁶⁸ Fischer, 1967. 443.

⁶⁹ Lengyel, 1975. 273.

⁷⁰ Halmosy, 1983. 25–30. ill. Linke, 1998. 53–56. Németország összeomlása (1918. november 11.) után a szovjet kormány a breszti békét 1918. november 18-án semmissé nyilvánította. A központi hatalmak a velük kötött Párizs környéki békeszerződések értelmében végérvényesen elismerték a breszt-litovszki békeszerződés semmissé nyilvánítását.

egyezményben Oroszországot 6 milliárd márka hadisarc fizetésére kötelezték Németországnak, ebből 1,5 milliárdot aranyban és bankjegyekben, 1 milliárdot árukban, 2,5 milliárdot speciális hitel formájában, 1 milliárd sorsáról pedig később szándékoztak dönteni. Szovjet-Oroszország hozzávetőlegesen 780 ezer km²-nyi területet veszített, kb. 56 millió lakossal. E területeken folyt a vastermelés 73%-a, s termelték ki a szén 79%-át, s ezek voltak az ország legiparosodottabb részei.

A német birodalmi politika nem elégedett meg Ukrajnának Oroszországtól való leválasztásával, hanem „segítségnyújtását” az ukránokkal fizettette meg. A német pénzügyi és gazdasági követeléseket (érc- és gabona-szállítások, a belföldi hajózás ellenőrzése, német részesedés az ukrán vasutakban stb.) már az 1918. március 5-én tartott konferencián rögzítették. Április 28-án a németek szétzavarták a teljesen talajtalanná vált ukrán Radát, s II. Vilmos jóváhagyása után a földbirtokosok és gazdagparasztnok németek által összehívott „parasztkongresszus” Ukrajna „hetman”-jává és katonai diktátorává kiáltotta ki Szkoropadszkij volt cári tábornokot. Az ukrán kormányok ilyen katonai segédlettel sem tudták teljesíteni élelmiszer-szállítási kötelezettségüket. Sem Németország, sem Ausztria-Magyarország nem teljesítette az exportáruért exportárut megállapodást, hogy mindenekelőtt textíliákat szállítson Ukrajnának az élelmiszerszállítmányokért cserében. Mindezek ellenére a központi hatalmaknak jelentős mennyiségű élelmiszert sikerült kisajtolniuk Ukrajnából. A katonai szervek 1918 novemberéig 113 421 tonna élelmiszert szedtek össze, amelyből a Monarchia 67 382 tonnát kapott. Az állami begyűjtő szervek is összeszedtek 172 349 tonna élelmiszert, amelyből a Monarchia 61 500 tonnát kapott. Közel 15 ezer vagonra becsülték a csempészúton behozott élelmiszert. Így 1918 tavasza-ősze között Ukrajnából kisajtottak 400 ezer tonna élelmiszert, de ebből csak legfeljebb 120 ezer tonna volt a gabona, holott a központi hatalmak július végéig 1 millió tonnára számítottak.⁷¹

A breszt-litovszki békeszerződés nem eredményezett igazi békét keleten. A kialakult viszonyok fenntartása továbbra is erős német erőket kötött le keleten, amelyek hiányoztak a nyugaton tervezett döntés kicsikarásához. Mivel Hertling kancellár elutasította Wilson amerikai elnök 14 pontját, utóbbi a breszt-litovszki békében annak bizonyítékát látta, hogy Németországban a hatalomra és az egoista érdekekre támaszkodó politikának nincs igazi ellenzéke. Főleg a többségi szociáldemokrácia magatartása ábrándította ki, amelyben liberális pártot, s a demokratikus Németország magját látta. Igazából csak ezt követően követett el mindent a szövetségesek oldalán a monarchista-militarista Németország legyőzéséért.⁷²

A látszólagos német győzelem azonban rövidesen egy pirruszi győzelem közelébe került. A keleti frontot nem lehetett a kívánt mértékben tehermentesíteni, az oroszok által kiszolgáltatandó fekete-tengeri flotta elsüllyesztette önmagát, s az oroszokra terhelt dologi- és pénzügyi szolgáltatásokat lassan, vagy csak ideiglenesen lehetett behajtani, illetve hasznosítani a nyugati hatalmakkal szemben

⁷¹ Lengyel, 1975. 271–272.

⁷² Fischer, 1967. 447–448.

elszenvedett vereség miatt, amely formálisan az 1918. november 11-i fegyverszünettel pecsételődött meg. A német kormánynak el kellett fogadnia azt is, hogy orosz részről az 1918. március 3-i breszt-litovszki békében elhatározott diplomáciai kapcsolatok hivatalos felvétele jegyében intenzív propagandatevékenységet fejtettek ki. Nem utolsó sorban azonban a németek a diktatórikus breszt–litovszki békével önmagukat fosztották meg egy jelentős politikai-lélektani pillanattól, hogy a győztes nyugati hatalmakkal szemben meggyőzően érvelhessenek a mérsékelt békeszerződés mellett.⁷³

A másik oldalon a bolsevikok viszont túlbecsülték a változások radikalizmusát. A németországi események pontosabb ismerete nélkül – mivel a német kormány 1918. november 5-én bel- és külpolitikai tehermentesítése érdekében megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval – Leninnel és Csicserin külügyminiszterrel az élükön a párt és az állam vezető képviselői üdvözölték a „németországi szocialista forradalmat” és szoros együttműködést ajánlottak fel, beleértve egy véd- és dacsövetség megkötését is. Moszkva számára szomorú kiábrándulást jelentett, hogy ezek az ajánlatok nem találtak nyitott fülekre. A német Népmegbízottak Tanácsa és a weimari köztársaság későbbi kormányai más prioritásokat érvényesítettek. Sőt 1919-ben ellenségeskedésük a Baltikum-ban fegyveres összecsapásokig fajult.⁷⁴

1919 első felében Németországot a nyugati hatalmakkal „egyesítő egyedüli formula” a bolsevikoktól való eltávolodás, sőt a „bolsevizmus elleni harc” volt, az enyhébb békefeltételek reményében. De az 1919. június 28-án aláírt versailles-i béke után rövidesen már a „revízió” kifejezést használták leggyakrabban a weimari köztársaság pártjai és kormányai. Brockdorff-Rantzau később moszkvai nagykövetségként a Moszkvával fenntartott jó kapcsolatokkal igyekezett a versailles-i szerződés hatását enyhíteni. 1920 nyarán azonban a szovjet csapatok offenzív stratégiájuk jegyében már Varsó alatt álltak. Lenin azt feltételezte, hogy a lengyel-szovjet háború a nemzetközi osztályharc döntő csatája lesz; egyrészt attól tartott, hogy valamennyi kapitalista ország egyesül a győztes Szovjet-Oroszország ellen, másrészt azt remélte, hogy Lengyelország és Németország proletariátusa a szovjet fegyverek sikerén felbátorodva saját kormánya ellen fordul és szolidárisan cselekszik majd a Vörös Hadsereggel. A Vörös Hadsereg „Fel Berlinbe!” 1920. évi jelszava azonban Varsó alatt meghíusult.

A német külpolitikának rövidesen meg kellett akadályoznia, hogy Szovjet-Oroszország és Franciaország ismét egymásra találjon 1894. évi szövetségük jegyében. Az 1922. április 16-án Rapallóban aláírt szerződésükkel a „közép” és a „keleti szárnyhatalom” gazdasági és politikai kapcsolatainak új fejezete kezdődött.

Jogosan vetődhet fel a kérdés, mennyire voltak tudatában a németek annak, kivel is van dolguk? A német politika felelős vezetői valóban úgy vélték, megállapodhatnak a forradalommal abban a biztos tudatban, hogy az megáll a német császári kapuknál? A német iratokban erre nincs semmiféle utalás. Sokkal inkább az derül ki belőlük, hogy a pillanat szükségéből cselekedtek. A fő cél a

⁷³ Linke, 1998. 2–4.

⁷⁴ Uo. 4.

létért folyó küzdelemben a háború minden áron való megnyerése volt. E cél érdekében minden eszközt szívesen láttak, anélkül, hogy gondoltak volna kellemtelen következményeire. Inkább a német bürokrácia „megbízható szolgálati hétköznapijainak” működése volt feltűnő. A vasúti kocsik és a kísérő személyzet a helyén van, a vonat áthalad az egyes állomásokon, a szállítmányvezető időben megkapja a vízumot, a svájci és svéd kormány megadja a kiutazó- és beutazó vízumot; gondoskodnak a megfelelő ellátásról és szállásról. A proletárforradalom és német bürokrácia szokatlan, hatékony kapcsolatáról van szó, amelyből nem lehet kiemelni egyes embereket. Sokkal inkább tendenciák és személyiségek működtek együtt. A német oldalt tekintve Lenin utazása a többségi szocialisták, a szakszervezetiek, a birodalmi kancellár, a Külügyi Hivatal és a Legfelső Hadvezetés különböző szerepekben végbement, állandó együttműködésének eredménye volt. Ebben az esetben az egyébként mindenható katonai vezetés – amely végrehajtó hatalomként kulcspozícióban volt – alárendelte magát a politikai vezetésnek, amelyet szintén a többségi szocialisták és a diplomácia ösztönzött. A Legfelső Hadvezetés a politikától az orosz forradalom kitörésével a katonai tehermentesítést remélte keleten. Ezért amikor reményei teljesülni látszottak, átadta a terepet a politikai vezetésnek.

Ludendorff az első helyen említendő Lenin utazásával kapcsolatban, de ő inkább az események periferiáján mozgott, mert alig látott túl a katonai vonatkozásokon. Ha a politika Lenin hazaküldésével keleten hadosztályok felszabadulását ígérte a nyugati front számára, akkor Lenin átutazhatott Németországon. Ludendorff nem foglalkozott azzal, mi volt Lenin valódi szándéka, mit tett addig, vagy ő volt-e az utazás kieszelője. Később beismerte, fogalma sem volt Leninről, Kienthalról, „csupán a birodalmi vezetés utasításait” követte. Szerepe azonban mégsem csekély, mert gyakorlatilag ő engedélyezte az orosz csoport utazását. Rövid távon Lenin hazavitele a német politika sikere volt. A német politikai vezetés döntése a Lenin-csoport hazaszállításáról és a német–orosz viszony megítélésében aligha mutatott nagyobb távlatot, mint a katonai vezetés elképzelése. Az 1917. júliusi felkelés utáni visszaesés és a Lenin ellen rövidesen meginduló vádaskodások ellenére, miszerint német zsoldban áll, az akció igazi nyertese végül is a bolsevikok és az orosz forradalom lett. Az emigránsok egyáltalán nem gondoltak arra, hogy német célok szolgálatában cselekedjenek. A legradikálisabb forradalmárok Németország segítségére szorultak, akik megragadták a kínálkozó alkalmat. Így sajátos, rövid távú érdekazonosság jött létre közöttük.

Mivel a német kormány a Lenin-csoport hazaszállításán túlmenően 1917 során folytatta a bolsevik propaganda- és puccstevékenység pénzügyi támogatását, megkerülhetetlen a kérdés, ki volt a tényleges haszonélvezője az áprilisi akciónak? A német kormány esetében – amely csupán különbékére törekedett keleten – csupán „látszólagos közeledésről” volt szó.

Az antant érthető módon a forradalom után is megbízható szövetségesének igyekezett megtartani Oroszországot, különösen akkor, amikor az amerikaiak még nem jelentek meg a harcmezőkön. Ezért kevés vonzalmat érzett, hogy az orosz emigránsokat válogatás nélkül átengedje a szövetségesek területén. Támogatásra csak azok számíthattak – közöttük Plehanov –, akik a háború folytatását

szorgalmazták. A gyanúsak „fekete listákon” szerepeltek, akiket útközben feltartóztattak. Ezzel azonban aligha tudták megakadályozni az orosz forradalmat. Paléologue francia nagykövet 1917. április 21-én ezt jegyezte fel: „Lenin tekintélye a legutóbbi napokban erősen megnőtt. Nem kétséges, hogy körülötte csoportosulnak, neki engedelmeskednek a szélsőséges forradalmárok; már most félelmetes vezetőnek mutatkozik... itteni beszédeiben a munkások és a falusi tömegek diktatúráját követelte. Azt mondta, hogy a munkásoknak nincs hazája, és hogy az orosz seregek vereségét kívánja... ha az orosz seregek veresége szenvednek, akkor Oroszország a német győztes könnyű zsákmánya lesz, amely, miután kielégítette vele étvágát, s alaposan megkopasztotta, nyugodt szívvel átengedi az anarchiának.”⁷⁵

Mivel Lenin hazavitele német részről az orosz front szétzilálását és a háború befejezését vetítette előre, a semleges Svájc és Svédország is a mielőbbi béke érdekében támogatta a tervet. A svájci Hoffmann képviselő az orosz forradalomtól a háború menetének lerövidülését, gyors békekötést és ezáltal Svájc helyzetének megkönnyebbülését remélte. Érdeke kizárólag Svájcra irányult, sem egyik, sem másik hadviselő félre.

A jelek szerint Lvov herceg, az Ideiglenes Kormány miniszterelnöke nem mérte fel Lenin hazautazásának következményeit kormánya számára. A svájci követnek csak ennyit említett: „az emigránsok elutazása Svájcból nagyon kényelmetlen számára.” Miljukov szerint pedig: „Váljék csak ismertté, hogyan és kiknek a segítségével jutott be Lenin, ezzel majd annyira lejáratódik, hogy nem jelent többé veszélyt!”⁷⁶

Vitathatatlan, hogy a bolsevikok erőszakos hatalomra jutásuk idején abból indultak ki, hogy a világháború nemcsak az oroszországi szocialista forradalom bábja lesz, hanem a proletariátus nemzetközi méretű győzelméhez is hozzájárul. A győzelem eufóriájának időszaka azonban nem tartott sokáig. Nagyot kellett csalódnia a bolsevik vezetésnek, ha abban reménykedett, hogy propagandisztikusan a császári Németországgal folytatott békétárgyalásokat is kihasználhatja a németországi forradalmi fellendülés érdekében. A német katonák ugyanis fellebbvalóik parancsára haladéktalanul megtámadták Szovjet-Oroszországot, hogy érvényt szerezzenek a szigorú békefeltételeknek. Eközben az orosz katonák lábbal szavaztak a háború ellen; amint meghallották, hogy közelednek a németek, máris kiűritették állásaikat. Ezért valóban „lélegzetvételnyi szünetre” s a német békefeltételek elfogadására volt szükség.

Lenin forradalomelméleti nézetei eltértek Karl Marx tanaitól, aki előbb a polgári forradalom teljes kibontakozását, a demokratikus viszonyok megteremtését, szabad választásokat, parlamenti képviseletet, a kapitalizmus hosszú fejlődését, s az iparosítás lezárt folyamata után a széles proletár rétegekre támaszkodva tartotta lehetségesnek a szocialista forradalmat.

Lenin le akarta rövidíteni ezt a hosszú, feltételezhetően generációkat átfogó folyamatot, s a polgári forradalmat azonnal szocialistába akarta átvezetni. Tudta, hogy ezzel Marxba ütközik. De felépített egy ideológiai kényszerhidat, amely

⁷⁵ Maurice Paléologue: A cárok Oroszországa az első világháború alatt. Bp., 1982. 433–434.

⁷⁶ Heresch, 1995. 276.

megközelítően így hangzott: bizonyos, hogy Oroszországban még túlságosan korai a szocialista forradalom, de szerinte Németországban, Angliában, Franciaországban is omladoznak a marxi feltételezések: ezek az országok már rég maguk mögött hagyták polgári forradalmaikat és magasan fejlett tőkés-ipari rendszerrel rendelkeznek. De ki tudja, elkövetkezik-e egyáltalán Németországban és Angliában a már régóta esedékes szocialista forradalom, ha az ottani proletariátus nem kap egy erős lökést kívülről, a győztes oroszországi szocialista forradalom részéről. Ott ez ugyanis lehetséges, éppen az ő forradalmi tevékenysége eredményeként.

A forradalmi Németország és a forradalmi Oroszország együttműködéséről úgy kalkulált, hogy az elmaradt Oroszország saját erejéből nem lenne abban a helyzetben, hogy a szocializmust felépítse, de ha az orosz forradalom gondoskodik arról, hogy Németországban is forradalomra kerüljön sor, akkor ez a forradalmi, magasan fejlett Németország minden erejével segít a szövetséges forradalmi Oroszországnak, hogy leküzdje elmaradottságát és szintén szocialistává fejlődjön. Ekkor aztán a világforradalom feltartóztathatatlan lesz, a proletár tömegek felkelnek, elkergetik a kapitalistákat és a szocializmus az egész világon győzedelmeskedik. Ez örökre biztosítja a világékét, nem lesznek többé fegyverkezési korszakok, háborús nyereszkesedők, hatalomvágyó gyarmatosítók, hanem helyükre a szocialista világrendszer lép a Világ proletárjai, egyesüljetek! jelszó értelmében.

A Karl Marx nézeteitől teljesen áthatott, önjelölt Lenin egyszerűen figyelmen kívül hagyta Marx egyik alapvető tézisé, s olyan világot akart felépíteni, amely megfelelt személyes forradalmi ambícióinak. Ezt azzal magyarázta, hogy Marx már régen állította fel tézisé, s a világ azóta megváltozott. Marxot ezért az új helyzethez kell igazítani.

Kozári József – Vizi Sándor

A 2. MAGYAR HADSEREG A DONNÁL

A Német Birodalom 1941. június 22-én megindította hadjáratát a Szovjetunió ellen, amelytől Hitler és Halder szárazföldi vezérkari főnök a helyzetet végzetesen félreértve, villámháború révén néhány hét alatt teljes győzelmet remélt. 1940. december 5-én Hitler nagy derűlátással szólt az orosz hadjárat esélyeiről. Megvan a technikai fölényünk, jobbak a páncélosaink, tüzérségünk és légierőnk, mint az oroszoknak – hangoztatta.¹ A vezérkar Moszkvát tekintette fő hadműveleti célnak, Hitler viszont inkább a szárnyakra kívánt összpontosítani. Az 1940. december 18-i Barbarossa fedőnevű hadműveleti utasítás szerint „A hadművelet végső célja az eltorlaszolás az ázsiai Oroszország ellen nagyjából a Volga-Arhangelszk vonalon. Így szükség esetén az Uralban az oroszok kezén maradó utolsó iparvidék a légierő révén kikapcsolható.”² Hadműveleteik szárnyain számoltak Románia és Finnország „tevékeny részvételével” és a svéd vasutak és országutak rendelkezésre állásával.

Horthy Miklós kormányzó lelkenedezve fogadta Hitler levelét a Szovjetunió megtámadásáról, amelyet Erdmannsdorff budapesti német követ 1941. június 22-én délelőtt 10,30 órakor nyújtott át. „A kormányzó köszönetet mondott az általa nagyszerűnek talált hír közléséért. 22 éve sóvárogva várta ezt a napot és most boldognak érzi magát. Évszázadok múlva is hálás lesz az emberiség a Führernek ezért a tettéért” – táviratozta a követ a külügyminisztériumnak.³ Bárdossy László magyar miniszterelnök június 26-án a német követnél sürgette a választ kérdésére, számítanak-e „a magyar csapatoknak a Szovjetunió elleni német előrenyomulásban való esetleges közreműködésére,”⁴ majd Homlok Sándor ezredes, berlini magyar katonai attasé egyenesen azt kérte a német külügyminisztérium politikai munkatársától, közöljék az okokat, amiért a magyar véderőt kirekesztették a támadásból. Egyúttal közölte, hogy a Kassa bombázására és egy gyorsvonatot ért támadás miatt beállt a hadiállapot Magyarország és Oroszország között.⁵ Kurt Himer tábornok, a magyar vezérkarhoz beosztott német tiszt azt mondta Werth Henrik magyar vezérkari főnöknek: „Minden magyar segítsé-

¹ Ránki György: A második világháború története. Bp., 1982. 73.

² A hadműveleti utasítást közli: *Lev Bezimenzkij*: A titkos Barbarossa-dosszié. Bp., 1975. 205–210., illetve *Németh István*: Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. II. kötet. A „Harmadik Birodalom” (1933–1945). Összegzés és dokumentumok. Bp., 2007. 645–648.

³ Ránki György – Pámlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula (összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta): A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Bp., 1968. 594. Erdmannsdorf budapesti követ távirata a külügyminisztériumnak, 1941. június 22. (a továbbiakban: *Ránki – Pámlényi – Tilkovszky*, 1968.)

⁴ Uo. Erdmannsdorf budapesti követ távirata a külügyminisztériumnak, 1941. június 26. 598.

⁵ Uo. Kramarz, a külügyminisztérium politikai munkatársának feljegyzése Homlok katonai attaséval folytatott beszélgetéséről. Berlin, 1941. június 28.

get mindenkor elfogadunk. Semmit sem akarunk követelni, de minden önkéntes felajánlást hálásan veszünk. Szó sincs arról, hogy Magyarország esetleges részvételét nem akarnánk.”⁶

Bár a németek félelmetes kezdeti sikerei az összeomlás szélére jutatták a Vörös Hadsereget, de az 1941. decemberi Moszkva alatti vereséggel a villámháborús tervek összeomlottak. A Wehrmacht, mintegy 150–200 kilométert szorult vissza nyugat felé és a döntés a következő évre tolódott. A birodalom vezetői kezdték belátni, hogy a Szovjetunió elleni hadjárat nem terveik szerint alakul és a háború folytatásához, a remélt győzelem kivívásához további erőforrásokra lesz szükségük. A szükséges katonai és gazdasági kapacitás megszerzésének a kényszere, a keleti front kérdésében megváltoztatta Németország addigi közép-európai politikáját. A német vezetést a Moszkva alatt elszenvedett személyi és anyagi veszteségek arra készítették, hogy fokozottabban vegye igénybe kisebb szövetségesei katonai erejét. A birodalom ekkor már követelő módon lépett fel kisebb szövetségeseivel szemben, így a keleti front tekintetében Magyarország esetében sem lehetett szó önkéntességről. A németek nem „elfogadtak” és nem is kértek, hanem igényeket, elvárásokat fogalmaztak meg. Az érdekek egyezőségét hangoztatva egyenesen követelték, hogy a magyar honvédség nagyobb mértékben támogassa a Wehrmachtot a „közös erőfeszítésben.”⁷

A reálpolitikai kényszerűség, az évtizedes magyar politikai beidegződés és az ország vezetésében is kétségkívül meglévő németbarát politikai körök együttes nyomására, így lett a keleti hadjáratban való magyar részvétel önkéntes felajánlkozásból, teljesítendő kényszer a nagyobb és erősebb szövetséges oldalán. Történt ez annak ellenére, hogy az országnak semmilyen közvetlen, megfogalmazható érdeke nem fűződött a Szovjetunió elleni háborúhoz.⁸

1. A német külpolitika aktivizálódása Magyarország irányában

Magyarország már 1941 nyarán önként részt vett a Szovjetunió ellen folyó támadó hadműveletekben. A magyar háborús részvétel okait gyakran magyarázzák kikerülhetetlen kényszerként, mintegy magyarázva a döntéshozók szorult helyzetét. E kényszer-elmélet sok tekintetben nem állja meg a helyét. A politikai-katonai vezetés nagyon is világos, ámbár teljesen hibás számításaira alapozott szándékától hajtva mintegy tolakodott a front első vonalába. Ezért sokkal inkább helytállóbb a megállapítás, hogy a világméretű külpolitikai folyamatok előidézte kényszer, a magyar vezetők által nem eléggé átgondolt stratégia, az ideológiai szűklátókörűség (keresztes-hadjárat a bolsevizmus ellen) együttesen okozták hazánk világméretű katonai konfliktusba történő sodródását. Annak ellenére, hogy ebben a háborúban a kis országok választási lehetősége kimerült a csatlós, vagy áldozat szerepének megválasztásában, mégsem volt mindegy, hogy milyen körülmények között és mikor vált egy ország a háború részesévé. A há-

⁶ Uo. Ermannsdorf budapesti követ távirata a külügyminisztériumnak, 1941. június 24.

⁷ *Nagybacsoni Nagy Vilmos*: Végzetes esztendő. Bp., 1986. 83–84. (a továbbiakban: *Nagybacsoni*, 1986.)

⁸ Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése 1945. Bp., 1990. 24.

borúba lépés kapcsán a magyar politikai vezetők tisztánlátását megzavarta a kétségtelenül jelentős német katonai győzelemsorozat. Attól tartottak, hogy lemaradnak a „győzelemről.” Így a megerősített hadtest erejű Kárpát-csoport és később az abból kiemelt gyorsadtest lényegében a háború kezdetétől közvetlenül harcolt a keleti front támadó hadműveleteiben.⁹ Bár a harcoló alakulatokat 1941. december végére kivonták a frontról, az év végén még mindig öt, megszálló feladattal megbízott magyar dandár tevékenykedett a Szovjetunió területén.¹⁰

Magyarországnak a német szövetségi rendszerbe való végleges betagozódása 1941-ben nyarán, a Szovjetunió elleni háborúba való belépéssel visszafordíthatatlanná vált. Önálltatás volt azt gondolni, hogy a tengely melletti elköteleződés e stádiumában az ország még eldöntheti, hogy miképpen és milyen erőkkal vegyen részt a további harcokban. A németek irányították az eseményeket és nem engedték meg kisebb szövetségeseiknek az önálló politikát. Azt sem tűrték, hogy az európai kis országok a harcok nehezből valamiképpen hosszútávon kimaradva katonai erőket tartalékoljanak a saját céljaikra.

A magyar politika mozgástere beszűkült. A német agresszivitáson, a belső politikai nyomáson és a politikai neveltetésen túl e tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar vezetők, bár kissé naivan úgy gondolták, hogy csak a német szövetségben és a német győzelem után születhet olyan politikai megoldás, amelynek segítségével az ország elérheti céljait.

Nem okozhatott meglepetést a magyar vezetőknek Hitler 1942. január 2-án írt levele, amelyben Magyarország nagyobb mérvű részvételét kérte az oroszok elleni háborúban. E kérés teljesítését a magyar vezetés nem kerülhette ki és világos volt, hogy valamilyen formában növelni kell az ország részvételét a németek keleti háborújában.

A kényszerítő okok közül a legfontosabbnak a bécsi döntéseket és a feszült magyar–román viszony tekinthető. Német támogatás nélkül a Magyarországnak az I. világháborút követő békeszerződés revíziójára vonatkozó igényei és az ebből következő a terület-visszacsatolási politika eleve kudarcra voltak ítélve. Azzal, hogy a németek, ha részlegesen is, de támogatták a magyar igényeket Trianon kedvezményezetteivel, elsősorban Romániával szemben, nyitva tartották a lehetőséget, hogy viszonzást követeljenek. Minden korabeli magyar politikai döntéshozó számára nyilvánvalónak kellett lenni, hogy a német támogatás árát előbb-utóbb meg kell fizetni. Nem elhanyagolható szempont továbbá, hogy a térség kis államai közötti feszültség, a német kegyekért történő versenyfutásba csapott át, amelyben mindegyik résztvevő – így Magyarország vezetése is – a szomszéd államok rovására szeretett volna jó helyet szerezni a reménybeli győztesek asztalánál.

A különböző szinteken kialakuló német–magyar együttműködés az időnkénti gyenge magyar különállási törekvések ellenére 1940–1942-ben már befejezett

⁹ A Kárpát csoport kb. 40 000 fővel a kassai VIII. hadtest bázisán 1941. július 1-én alakult meg. Állományába az 1. hegyi, a 2. határvadász dandár, a gyorsadtest 1., 2. gépkocsizó és az 1. lovasdandára tartozott. Ez az alakulat a hadtestparancsnok Szombathelyi Ferenc altábornagy vezetésével került bevetésre 1941. július 1-től.

¹⁰ A 121., 124., 105., 108., gyalogdandárok és a 111. gyalogdandár részei.

ténynek számított. A kérdés csupán az volt, hogy Magyarország eddig is csekély mozgásteréből mennyit képes megőrizni a jövőben. Ennek eldöntése viszont 1942 elején már kizárólag a német döntéshozókon múltott. A német-magyar kapcsolatok szorosabbá, ha úgy tetszik számunkra függővé alakítása attól függött, hogy a németek mikor és milyen módon nyújtják be a számlát korábbi támogatásukért.

A német diplomáciai gépezet magyar vonatkozásban 1942. január 6-án kapcsolt nagyobb fokozatba. Joachim von Ribbentrop német birodalmi külügyminiszter ekkor érkezett Budapestre és a három napon keresztül folytatott tárgyalások során először a két ország sorsközösségét hangsúlyozta, amely „a háborús fejlemények és főként a bolsevizmus elleni közös harc nyomán jött létre.” Majd azzal a követeléssel lépett fel, hogy „Magyarországnak ebben az évben egész hadseregét rendelkezésre kellene bocsátania, hogy a kitűzött cél eléréséhez hozzájáruljon.” Ezután azt kérte, hogy Magyarország 20 ezer népi németet bocsásson a Waffen SS rendelkezésére. Végezetül kifejtette, hogy „Magyarországnak a birodalomba irányuló ásványolaj-szállításait a múlthoz viszonyítva még jelentősen növelnie kell.”¹¹ Az eszközökben nem válogató Ribbentropnak végül sikerült elérnie, hogy a magyar kormány általános ígéretet tett arra vonatkozóan, hogy „lehetőségeinek végső határáig” hajlandó részt vállalni a keleten folyó háborúban.¹²

1942. január 20-án Wilhelm Keitel vezértábornagy sem udvariassági látogatásra érkezett, hanem feladata a Ribbentrop által kicsikart magyar háborús hozzájárulás katonai részleteinek a tisztázása volt. A tárgyalások során három hadtestbe szervezve kilenc dandárt, valamint a gyorshadtestet (négy dandár) és egy hegyi dandár átadását kérte. Ez a követelés, figyelembe véve a már keleten lévő öt dandárt, 19 (mások számításai szerint 21) dandárt jelentett.¹³ Ekkora erő felállítására és a keleti hadszíntérre küldése lényegében a teljes korabeli magyar honvédség összes alkalmazható alakulatának a mozgósítását és a szovjetek elleni háború szolgálatába állítását követelte volna meg. Ez esetben viszont az ország vezetésének figyelmen kívül kellett hagynia Magyarország más irányú védelmi szükségleteit.

Mint Szombathelyi Ferenc vezérezredes vezérkari főnök megjegyezte az országnak nincsenek érdekei a szovjetek ellen folyó háborúban, pusztán ideológiai okokból harcol keleten.¹⁴ Ezzel szemben voltak más irányú – katonai erők alkalmazását feltételező – félelmei, amelyek a környező országokat, elsősorban Romániát érintették. Az sem elhanyagolható szempont, hogy honvédség állapota

¹¹ Ránki – Pamlényi – Tilkovszky, 1968. 646–647. Weber tanácsos távirata a külügyminisztérium kabinetirodájának, 1942. január 17.

¹² „Magyarország ugyan nem bocsáthatja rendelkezésre hadseregét 100%-ban a keleti hadjárat céljára, de hajlandó lehetőségeinek legszélső határáig elmenni, azaz a hadjáratban az eddigiek-nél lényegesen nagyobb erőkkel részt venni” In: Vargyai Gyula: Magyarország a második világháborúban. Bp., 2001. 225. (a továbbiakban: Vargyai, 2001.)

¹³ Ránki – Pamlényi – Tilkovszky, 1968. 648–649. Jagow budapesti követ távirata Ribbentrop külügyminiszternek. Budapest, 1942. január 22.

¹⁴ Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Bp., 2005. 157. (a továbbiakban: Ungváry, 2005.)

sem tett lehetővé ilyen mérvű mozgósítást és harctéri bevetést. Igaz, hogy a 21 dandárnyi katonalétszámnál több is rendelkezésre állt, de a szükséges fegyverzet és felszerelést az ország nem tudta előteremteni.

A magyar fél tehát, érthetően elfogadhatatlannak tartotta Keitel igényeit és legfeljebb 6 gyalogdandár átadásához járult volna hozzá és ezek felszereléséhez is német segítséget igényelt. Figyelembe véve a harctéri bevetés fegyverzeti-anyagi feltételeinek megteremtésének anyagi nehézségeit, Szombathelyi Ferenc vezérezredes a kiküldendő magyar alakulatok német mintára történő felszerelését szerette volna elérni. A nagyobb német anyagi hozzájárulást megtakarítandó, Keitel úgy értékelte a keleti front helyzetét, hogy a szovjet hadsereg az 1941. évi téli harcokban meggyengült, ezért a magyar hadsereg a német segítség nélkül is sikerre számíthat. A korabeli magyar fegyverzetet és felszerelést a szovjet haderő ellen ő megfelelőnek tartotta. Végül mégis megígérte, hogy a magyar csapatok „lehetőleg” ugyanolyan felszerelést kapnak, mint a németek, de kikötötte, hogy azokat csak Oroszországban adják át.

A tárgyalások végén kompromisszum született. A magyar kormány és a katonai vezetés január 22-én úgy döntött, hogy kilenc gyalogdandárt, egy páncélos dandárt és egy repülőcsoportot küld – harcoló erőként – a Keleti Frontra, és kint marad továbbra is az öt megszálló dandár. Ez a döntés kevesebb volt, mint amit a németek követeltek, de végül elfogadták. Vállalták továbbá, hogy a kivonuló magyar csapatokat korszerű fegyverzettel látják el és a sajátjukéval azonos ellátási szintre emelik.¹⁵

Megegyezés született arról is, hogy a magyar alakulatok német parancsnokság alá kerülnek, így alkalmazásukról is kizárólag ők dönthetnek. A frontra vonuló magyar alakulatok kikerültek a magyar katonai vezetés közvetlen irányítása alól. A Honvéd Vezérkarnak nem lehetett beleszólása abba, hogy miként tervezik szövetségeseik a magyar csapatokat felhasználni.

Nem konkretizálták, de a magyar vezetés nem is volt abban a helyzetben, hogy ezt megtehesse, hogy milyen feladatra és milyen időtartamban kívánják alkalmazni a kiküldött csapatokat. És nem született konkrét megállapodás, a németek által biztosítandó felszerelés és ellátás, a minőség, a mennyiség és az átadás időbeni kérdéseiben sem.

A tárgyalásról, amelynek eredményeként a Magyar Honvédség 25%-át küldték a keleti frontra, csak egy feljegyzés és nem írásos, államok közötti egyezmény született. Afféle „úriemberek közötti megállapodás” volt, amelyben szinte mindent a bizalomra, az ígéretre és a becsületszóra alapoztak.

2. A frontra induló magyar hadsereg szervezete

„A rendelkezésre álló időhöz és eszközökhöz mérten mindent megtettünk, hogy a 2. hds.-et várható feladataira a lehető legjobban felkészítsük.”¹⁶ – állította Szombathelyi Ferenc.

¹⁵ Nagybacsoni, 1986. 83–84.

¹⁶ vitéz Szombathelyi Ferenc vezérezredes 1942. április 11-én kelt: a m. kir. honvéd vezérkar főnökének 63. 579. eln. 5. vkf.-1942. számú parancsa: A. 2. hds. kik. és agi. felkészültsége. In:

A 2. magyar hadsereg frontra küldésével kapcsolatban sokféle- gyakran politikai alapon kialakított- vélemény fogalmazódott meg. Fontos kérdés, vajon tényleg eleve a pusztulásba küldött emberek tömegéről van-e szó, akiket feláldoztak a politika célok oltárán vagy pedig a 2. magyar hadsereg esetében egyszerűen nem volt mód ennél jobban felszerelt és felkészített fegyveres erőt kiküldeni.

Az eleve felkészületlenül, esélytelenül, korszerűtlen fegyverzetrel frontra küldött, pusztulásra szánt hadsereg elmélete nyilvánvalóan nem állja meg a helyét. De felülvizsgálatra szorul a „nem is lehetett jobban” vélemény is, mert ez a hadsereg súlyos anyagi és kiképzési hiányosságokkal indult a frontra.

Annak ellenére, hogy a korabeli honvédelmi vezetés igyekezett a lehető legtöbbet, a legjobbat nyújtani, mégis a 2. magyar hadsereg felállításánál, felszerelésénél és később harctéri vezetése során bizony történtek súlyos mulasztások. A korabeli katonai vezetők jóhiszeműségből vagy félelemből, esetleg rosszul értelmezett katonai fegyelemből, vagy szövetségesi hűségéből elkövettek, vagy eltértek a katonai hatékonyságnak ellentmondó, a „hogyan ússzuk meg a legolcsóbban” szemléletből is származtatható baklövéseket, kötelelességszegéseket, amelyek később visszaütöttek. A magyar döntéshozóknak tudniuk kellett, hogy a magyar honvédség nem áll a kor színvonalán és egy világméretű háborúban való részvételre nincs felkészülve. Harci alkalmazhatósága, csak az egykori kisantant-államok elleni fegyveres konfliktus, kedvező külső feltételek fennállása esetén történő megvívására korlátozódott. Nem kellett nagyobb szakértelem annak megállapítására sem, hogy egy hosszú háborúban Magyarország nem volt képes modern felszereléssel tartósan ellátni egy nagy létszámú hadsereget. Egészen egyszerűen az ország kapacitása nem tette lehetővé, hogy tartósan, a kor színvonalának megfelelő háborút viseljen és lépést tartson a rohamos haditechnikai fejlesztésekkel. Ennek ellenére a magyar vezetők 1942-ben német segítséggel, térben és időben korlátozva lehetségesnek tartották egy nagyobb létszámú magyar katonai kontingens bevetését a keleti fronton. Figyelembe véve a magyar ipari és pénzügyi lehetőségeket, ennek ára csak az itthon maradó csapattestek lefegyverzése lehetett, mivel csak így lehetett felszerelni a frontra indulókat. Ennek következtében az országban gyakorlatilag nem maradt használható nehéz-fegyver és a frontra került a teljes harcokosi és a kiképzett harcokosizó állomány, valamint a repülőcsapatok döntő hányada. Az országban maradó katonai erő meggyengült és nem volt mód az elvesztett felszerelés pótlására, valamint újak rendszerbe állítására.

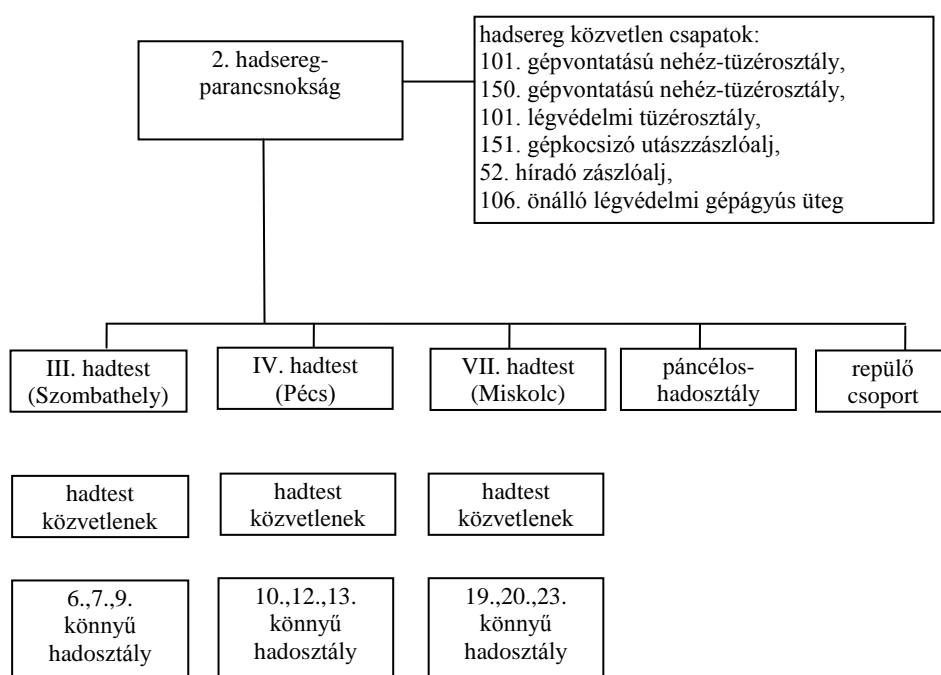
1942 elején a Magyar Királyi Honvédség elvi háborús hadrendjében három hadseregbe szervezve, huszonhét gyalog-, két lovas-, két határvadász-, egy hegyi-, egy gépkocsizó dandár, egy megalakítás alatt álló páncélos hadosztály, egy repülő dandár, a folyamőrség és a fővezérség közvetlen alakulatok tartozott.¹⁷ A két ezredből álló gyalogdandárok, némi szervezeti módosítás után, 1942. február 17-től, egységesen a könnyűhadosztály nevet vették fel.

Dr. Horváth Miklós: A magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. Bp., 1959. 52. (a továbbiakban: *Horváth*, 1959.)

¹⁷ *Dombrándy Lóránd – Tóth Sándor:* A Horthy-hadsereg története. In: Magyarország hadtörténete. Szerk.: *Liptai Ervin*. Bp., 1985. 263.

A frontra küldendő hadsereget, a 2. hadsereg-parancsnokság bázisán állították fel és a 2. magyar hadsereg nevet kapta. Létszáma összességében elérte a 207 000 főt, a harcoló állomány azonban ezen belül nem érte el a 120 000 katonát. Élére a magyar katonai körökben vitathatatlan tekintéllyel rendelkező katonát, vitéz Jány Gusztáv vezérezredest nevezték ki. Jány tábornok szakmailag jól képzett, sőt szaktekintélynek számító, tiszteletet parancsoló, jó fellépésű katona volt. Személyes bátorsága kétségbevonhatatlan. Apolitikus személyiség, akitől távol állt mindenfajta napi és pártpolitikai megnyilvánulás. Hibája, hogy a katonai fegyelmet mereven értelmezte magára és másokra nézve egyaránt.

A 2. magyar hadsereg szervezete

Egy hadseregparancsnok azonban nem rajparancsnok, neki távlatokban, nagyobb összefüggésekben is kell tudni gondolkodni és nagy morális bátorságot igénylő a személyére nézve is kockázatos döntéseket hozni. A mereven értelmezett fegyelemmel való szembehelyezkedés válságos helyzetben, feloldhatatlan konfliktust jelentett számára. Makacs tudott lenni és olykor lobbanékony is. Köztudottan nem volt németbarát, aminek néhányszor túlzottan is hangot adott, ami nem segítette az együttműködést német előjáróival. Talán azért is esett rá a választás, mert számítottak arra, hogy közismert erős magyar érzelmei miatt, nem hogy a németeknek kedvezni és mindig a hadserege érdekeit tartja szem előtt.¹⁸

¹⁸ Lakatos Géza: Ahogyan én láttam. Bp., 1992. 56.

A magyar vezetés egyik célja volt, hogy Magyarország a dunai térségben egy esetleges általános katonai-politikai összeomlás esetén jelentős katonai erővel rendelkezzen. A katonai vezetés ezért minél több fegyverzet és felszerelés tartálékolását szerette volna elérni. Nem kerülhettek a frontra a honvédség fiatal korosztályai sem, hanem a legjobban kiképzett, legértékesebb tartalékként az ország területén kellett maradniuk. További cél volt, hogy a hadsereg feltöltése egyenlően terhelje meg az ország egész területét, ezért a feladatra kijelölt hadtestek csak korlátozottan vehették igénybe a saját tartalékosaikat. A hiányokat póttartalékosokkal egészítették ki (35–45 év közötti korosztály), akik nem, vagy csak nehezen tudtak megfelelni a háborús követelményeknek. Magas volt a nemzeti-ségi aránya (20%) is és 10%-ot tett ki a munkaszolgálatra kötelezett állomány. A behívott állomány jelentős része életkoránál fogva is kevésbé volt alkalmas feladatára és a különböző alárendeltségű kötelékek összeszervezése gyengítette a csapatok kohézióját.

Az 1942 áprilisára megszervezett hadsereg, hadsereg-közvetlen egységekből és három, (a III. szombathelyi, IV. pécsi és a VII. miskolci) hadtestből, valamint az 1. tábori páncélos hadosztályból állt. Bár a Keitel vezértábornaggyal folytatott tárgyalásokon, német részről nem merült fel repülőcsapatok frontra küldésének az igénye, a hadseregnek alárendeltek egy repülőcsoportot is.

A 2. magyar hadseregben nem léteztek azok az új fegyvernemek, amelyek akkorra már a korszerű háború nélkülözhetetlen kellékei voltak. Kovács Gyula ezredes szerint – aki a hadsereg vezérkari főnöke is volt – a hadseregből hiányzott a korszerű légierő, az önálló páncélos csapatok, a rohamlőveg kötelékek, az önjáró páncélvadász alakulatok, a sorozatvető egységek és a megfelelő számú aknavető.¹⁹ A 45 000 katonát számláló, hadsereg-közvetlen csapatok sorába tartozott a 101. és a 150. gépvontatású nehéztüzérosztály, az 1. repülőcsoport (1942. október 2-tól 2. repülődandár), egy légvédelmi tüzérosztály, két híradó-zászlóalj, három hadtápaszlóalj, egy utász zászlóalj, szállító és ellátó alakulatok, 96 tábori munkásszárad.

Minden hadtest három ún. könnyű-hadosztályból és hadtest-közvetlen alakulatokból szerveződött. A 13 500 főt számláló könnyűhadosztályok egyenként két ezredből, egy fogatolt tábori tüzérezredből, valamint hadosztály-közvetlen, huszár, légvédelmi és seregvonat kötelékekből álltak.²⁰ Az összesen 9500 fős hadtest-közvetlen alakulatokat egy-egy gépvontatású és egy tarackos tüzérosztály, egy légvédelmi tüzérosztály, egy-egy híradó, utász kerékpáros zászlóalj, valamint huszár, tüzerbemérő, gáz- és vegyi-harc századok alkották. A könnyű hadosztályok esetében a hadosztály elnevezés megtévesztő, mert erejük alig haladta meg a korábbi dandár erejét. A magyar könnyű hadosztály nem a korban szokásos kilenc, hanem csak hat gyalogos zászlóaljjal és hat tüzerűteggel rendelkezett. Állományukból hiányoztak az ebben az időszakban már nélkülözhetetlen páncélvadász, felderítő oszta-lyok és utász zászlóaljak. A légvédelmüket egy légvé-

¹⁹ Vitéz Kovács Gyula vk. ezds. a 2. magyar hds-nél tapasztaltak magyarázata és a hozzáfűzött javaslatok (1942. aug. 17.) In: *Horváth*, 1959. 82.

²⁰ Az eredeti szervezés szerint, a III. hadtest alárendeltségébe a 6., 7., 9., a IV. hadtestébe a 10., 12., 13., végül a VII. hadtesthez a 19., a 20. és a 23. könnyű hadosztály tartozott.

delmi gépágyús üteg (6 db 40 mm-es gépágyú) és egy légvédelmi géppuskás század (10 db géppuska) biztosította.

A gyalogezerdekbe, egyenként három puskás, egy géppuskás századból álló gyalogos zászlóaljat és ezredközvetlen alegységeket (alosztályokat) szerveztek.²¹ A gyalogos zászlóaljak körülbelül 1000 főt számláltak. Fő fegyverzetük 12 géppuska, 4 aknavető 4 páncéltörő ágyú, a puskás századoknál 12 golyószóró, 2 nehézpuska, 2 gránátvető volt. A magyar könnyű hadosztályok tűzereje 1942 nyarán jelentősen gyengébb volt a német hadosztályokénál, de a hiányosságok ellenére alig maradt el a szovjet lövészadosztályokétól. Annak ellenére, hogy utóbbiak állományába is három lövészezredet szerveztek, a katonákkal való feltöltöttségük ebben az időben 3500–9000 fő között váltakozott. Hasonló volt a szovjetek helyzete a haditechnikai ellátottsággal kapcsolatban is. E területen, az elvi állománytábla és a napi gyakorlat között jelentős különbség figyelhető meg. Így összességében elmondható, hogy 1942 nyarán a háromezredes szervezet – a létszám és haditechnikai hiányosságok miatt – a szovjetek számára még nem jelentett lényeges előnyt.

1942 elején Magyarországon nem volt hadra fogható páncélos kötelék. Az 1. (tábori) páncélosadosztályt a gyorsadtest bázisán szervezték meg. Személyi állománnyal való feltöltöttsége megfelelt, de harctechnikával való ellátottsága minimálisnak tekinthető. Keitel vezértábornagy a tárgyalások során a hadosztály, német harckocsikkal történő felszerelését ígérte meg. Az ígéret lényegében csak ígéret maradt, mert a nagy veszteségeket szenvedett német páncélos erők veszteségpótlásának az igénye nem tette lehetővé magyar alakulat megfelelő haditechnikai felszerelését és a németek egyébként sem szívesen adtak át korszerű haditechnikát a kisebb szövetségeseiknek. Így a magyarok, csak 108 darab elavulófélben lévő PzKpfw 38(t) „G” típusú csehszlovák gyártmányú harckocsit, valamint 22 darab szintén nem az élvonalba tartozó PzKpfw IV F1 német páncélost kaphattak.

A hadosztály a 30. harckocsiezerdeből, egy gépkocsizó lövészdandárból, egy páncélvadász osztályból, egy felderítő-zászlóaljból és két gépvontatású tarackos tűzérosztályból (3–3 üteg, egyenként 4 db 10,5 cm tarack és 2 db géppuska) állt. A 12 500 katonát számláló kötelék harckocsi állománya, 134 darab, különböző eredetű és típusú harckocsival rendelkezett.²²

A hadsereg szervezetét tanulmányozva szembeötlő a hadsereg és hadtest közvetlen tűzérség csekély száma. A hadsereg-közvetlen nehéz-tűzérséghez tartozó 101. gépvontatású nehéztarackos tűzérosztály két ütege, egyenként 2–2 db 21 cm-es 39. M. nehéztarackkal, míg a 150. gépvontatású nehéz tűzérosztály három ütege egyenként 4–4 db 10,5 cm-es 31. M. nehéz ágyúval volt felszerelve. Az 150. tűzérosztály 4 db első világháborús 30,5 cm 11/12 és 16. M. Skoda nehézmozsarát, csak 1942 decemberében szállították ki a hadművelleti területre,

²¹ Tábori tűzér üteg, 4 darab 8 cm tábori ágyú, páncéltörő ágyús század, 4 darab 47 mm lövontatású belga páncéltörő ágyú és 2 darab német 50 mm gépvontatású páncéltörő ágyú (Botond vontatás), lovas szakasz, kerékpáros szakasz, 3–3 golyószóró.

²² 22 darab Pz-IVF, 108 darab T-38 Skoda (csehszlovák eredetű), 4 darab Toldi, 14 darab Csaba páncélgépkocsi, 18 darab Nimród.

ahol januárban úgy váltak az oroszok zsákmányává, hogy egyetlen lövést sem tudtak leadni.²³

A hadtest-közvetlen tüzérség két nem teljes értékű tüzérosztályból állt. A három helyett csak két ütegből álló közepes tarackos tüzérosztályok egyike fogatolt, míg a másik gépvontatású volt. Az ütegek 4–4 darab, 15 cm-es 14/39. M. közepes tarackkal voltak felszerelve. A fogatolt osztályok lövegeit lovak, míg a gépvontatásúakat Botond terepjáró gépkocsik vontatták.

A könnyűhadosztályok szervezetszerű tüzérsége jelentősen gyengébb volt a szembenálló hadseregek hadosztályaiénál.²⁴ A fogatolt tábori tüzérezredek egyenként két osztályból álltak, amelyekből az első osztályok két (4 db 8 cm-es ágyú, 4 db 10,5 cm-es tarack), a második osztályok négy (első két üteg 2×4,10 cm-es könnyű, második két üteg, 2×4,15 cm-es közepes tarack) üteggel rendelkeztek.²⁵

A 2. magyar hadsereg repülőcsoportjának állományába, három repülőosztályba szervezve, 7 repülőszázad tartozott.²⁶

	század	repülőgép
Távolfelderítő:	1	4 db He-111P
Közelfelderítő:	1	12 db He-46
Vadász:	2	22 db RE-2000 Héja
		4 db Bü-131
Bombázó:	1	14 db Ca-135
		3 db Bü-131
		1 db FW-58
Szállító:	1	3 db. Ju-86
		3 db Ca-101
Futár:	1	2 db Fw-58
Összesen:	7	68

A hadsereget nem kizárólag a hadrendben szereplő 2. hadsereg beosztott alakulataiból állították fel. Lényegében a teljes honvédség képviseltette magát benne, ezért ideiglenesen létrehozott seregtestnek tekinthető. Eredetileg csak a VII. hadtest tartozott a 2. magyar hadsereg kötelékébe, a másik kettő a 3. hadsereg alárendeltségéből került át. A mozgósításra kijelölt hadtestek a hátról csak két szervezetszerű könnyűhadosztályukat mozgósíthatták, míg a harmadikat egy másik hadtesttől kapták meg, ami oda vezetett, hogy egymást és a parancsnokokat nem ismerő kötelékek kerültek egy szervezetbe. Hiányzott belőlük az összehozhatóság, az egységes csapatszellem.

²³ Szabó Péter: Don-kanyar. Bp., 1994. 35.

²⁴ Vargyai, 2001. 229.

²⁵ Vargyai, 2001. 230.

²⁶ M. Szabó Miklós: A Magyar Királyi Honvéd Légierő a második világháborúban. Bp., 1987. 119.

3. A hadsereg személyi összetétele, mozgósítás és felkészítés

Egy hadsereg sikeres működéséhez elengedhetetlen a korszerű, kornak megfelelő felkészítés, a katonák morális szilárdsága. A hadsereg szervezésének a magyar elvekhez képest is sajátos gyakorlata összességében, hátrányosan befolyásolta a frontra küldött alakulatok harcképességét. A politikai szempontok elsőbbsége miatt eltértek a honvédelem rendszerében kialakított és jól bevált gyakorlattól, ezért a katonai hatékonyság követelményei a háttérbe szorultak. A korabeli források szerint bevonultatott legénységi állomány döntő többsége a legalsóbb legvédtelenebb, vagyoni helyzetét tekintve nincstelen társadalmi rétegekből került ki. Magas volt a frontszolgálatra csak korlátozottan alkalmas idősebb korosztály aránya. Mások ezzel szemben azt állítják, hogy a behíváskor nem válogattak a szegények és a gazdagok között.²⁷ A felmentésnek azonban számtalan módja van. A 12. könnyű hadosztály összefoglalója szerint „a tartalékos tisztikar zöme selejtes elemekből, a középosztály legalsó rétegeiből került ki, mert az értékesebbek a polgári állásba való meghagyás útján mentességet szereztek. Ugyanez áll a legénységnél is. A bevonultak között a birtokos parasztosztály mélyen arányszámán alul volt képviselve, mert meghagyás útján nagyrészt mentességet biztosított magának. A legénység zömét napszámosok béresek, uradalmi cselédek, és más nincstelenek tették ki. Így a tisztek és legénység túlnyomó része olyanokból állt, akik nem voltak sem olyan pozíciónak, sem olyan javaknak birtokában, melyeknek védelme őket elszánt harcra vagy éppen önfeláldozásra készíthetné”²⁸ A felmentésekre és a frontszolgálat kikerülésére csak a befolyásosabb és gazdagabb rétegeknek volt. Aki nem rendelkezett sem pénzzel, sem kapcsolattal, annak csak a bevonulás maradt. Márpedig ezek csak a szegényebb, társadalmilag magukat megvédeni nem képes emberek lehetnek. Ha nem így lenne, akkor miként történhetett volna meg, hogy a rajparancsnoki kar tisztessé ki nem képzett, frissen előléptetett őrzetökből, rosszul képzett tartalékos tizedesekből, míg a gyalogezredek állományának 50–60%-a póttartalékosokból, vagyis a frontszolgálatra legalkalmatlanabb katonákból állott.²⁹ A ténylegesen bevonultatott katona joggal érezhette vesztesnek magát. Mindez kihatott a harci szellemre is, mert a személyi állomány behívásának nyilvánvalóan igazságtalan módja: a magas kibúvási arány, a protekció, a harcoló katonát sújtó szociális hátrányok a későbbiek során, az eldobottság és a halálraítéltség érzését keltette a katonákban.

A tisztikar 70%-a tartalékos tiszt állományból került ki, akik többségükben nem sok érdeklődést mutattak a hadsereg iránt. A későbbi értékelések nagyon sok problémát egyértelműen a hivatásos tisztek hiányára és a tartalékos tisztek magas számarányára vezetnek vissza. Negatívan befolyásolta a harcok irányítását, hogy a hadsereg törzstiszti állományába sok kevés csapatgyakorlattal rendelkező és korban idős tiszt került be.

²⁷ Ungváry, 2005. 158.

²⁸ M. Kir. 12, k. ho. Történetéről összefoglaló 1942. IV. 27–1943. I. 17-ig. In: Horváth, 1959. 56.

²⁹ Vitéz Jány Gusztáv vezérezredes: Helyzet megvilágítás. In: Horváth, 1959. 102.

Az ország lakossága sem fogadta el a hivatalos propagandát, és joggal nem azonosult a háború egyébként sem világosan kifejtett céljával. Csak kevesen gondolták, hogy az ország határaitól 1000 kilométerre kell megvédeni a hazát. Ez a jelenség viszont kihatott a fronton szolgálók erkölcsére is.³⁰ „A kivonult hds. és valószínűleg maga az anyaország sem látja tisztán e háborúnak és e háborúban való részvételünknek célját, értelmét.” A folytonos életveszély és a nehéz körülmények okozta állandó feszültség mellett a katonák hangulatát a család féltése is befolyásolta. Miközben látták, milyen gondoskodást mutat a német állam katonái és családjuk ellátása érdekében, megtapasztalta a magyar állam közömbös magatartását a frontharcossal szemben. „A németekkel való együttlétünk olyan háborús, a küzdő katonát érintő szociális problémákra mutatott rá, amelyek a német haderőnél kétségtelenül jobban vannak megoldva, mint minálunk (pl. egy német katona, akinek négy gyermeke van, a háborús veszedelemről beszélve kijelentette, hogy családjáért nem aggódik. Ha elesik, családjának megélhetési lehetőségei javulnak a hadiárvák kifogástalan ellátása miatt).³¹

A leírásokból kitűnik, hogy a katonák nem érezték magukénak a háborút. Arra gondoltak, hogy mások céljaiért kellett harcolniuk és meghalniuk egy idegen országban. Súlyos hibának bizonyult a magyar hadvezetésnek a leváltásra vonatkozó beválthatatlan ígérete. Mielőtt a 2. hadsereg elindult a keleti frontra megígérték a katonáknak, hogy hamarosan leváltják őket, ami 1943 elejéig nem, vagy csak részben történt meg. Emiatt a sokan becsapva érezték magukat, akik úgy érezték, hogy mint feláldozható emberanyagot, a biztos halálba küldték őket. Sok katona így a menekülés ösztönös, ősi formáját választotta. A hadsereg morálját jól tükrözi a 2. hadsereg vezérkari főnökének 1942. augusztus. 13-i parancsa, amelyben megállapította: „A táb. eü. intézetekben feltűnően sok a kéz- és lábsebesült.”³²

A hadsereg kiküldésére vonatkozó tárgyalások idejét, a mozgósítás elrendelését és a frontra történő felvonulás időpontjait összehasonlítva megállapítható, hogy a 2. hadsereg felkészítése ilyen rövid idő alatt nem fejeződhetett be megnyugtatóan. Már a Szombathelyi Ferenc vezérezredes, vezérkari főnök idézett parancsában is benne van, hogy a felkészülés feltételeken teljesült és a kiküldésre kerülő hadsereg bizony nem mindenben felel meg a várható kihívásoknak.

A mozgósítási parancsokat 1942. februárban adták ki áprilisi mozgósítással, miközben többször is megváltoztatták az időpontokat. A hadsereg keleti frontra történő felvonulása 1942. július 28-ára fejeződött be.³³ A közbeeső öthónapnyi idő rendkívül csekélynek mondható egy több 200 000 főt számláló hadsereg behívására, megszervezésére, összekovácsolására, kiképzésére és felvonultatására. Tehát bizton állítható és ezt a visszaemlékezések is megerősítik, hogy a hadsereg felkészítése során sok minden csak papíron történt meg.

³⁰ Vitéz Kovács Gyula vk. ezds. a 2. magyar hds.-nél tapasztaltak magyarázata és a hozzá fűzött javaslatok (1942 aug.17.). In: *Horváth*, 1959. 75.

³¹ Uo.

³² *Horváth*, 1959. 73.

³³ Az első szállítmányok már április 11-én elindultak a frontra.

„A 2. hds. hadrendje papíron tényleg megvesztegetően szép volt. Nehéz fegyvereit azonban az utolsó napokban kapta meg. Velük-a végszállítmányoktól eltekintve- megbarátkozni nem tudott. Voltak fegyverei, de velük éles lögyakorlatot nem tarthatott, lőszer sem állott rendelkezésre, kgr. nem volt. ...Így tulajdonképpen harcos kiképzése nem volt, csak azoknak a zlj.-nak, melyeknek a megszálló ho-okhoz kellett volna elvonulniuk és így hónapokig mozgósított állapotban voltak és lögyakorlatot is tarthattak. ...”³⁴

A hadsereg kiképzettsége magán hordozta az előző évtizedek hiányosságait. Az 1920–30-as években kialakult gyakorlat lehetetlenné tette a hatékony kiképzést és az ütöképes kötelékek kialakítását. A szükséges harci tapasztalat hiánya a hadsereg kiképzése során megmutatkozott.

„A hadsereg kiképzésében éppen ott mutatkozik a hiányosság, ahol a kiképzés jósága az eddigi haditapasztalatok szerint a harc eredményes levezetésében döntő.”³⁵ Hiányosságok mutatkoztak a parancsnoki állomány felkészítésében. A parancsnokokat főleg a harcvezetés egy mozzanatában az elhatározás, vagyis a harc tervének kialakítására ösztönözték és gyakoroltatták. Az 1930-as évek vezetési gyakorlatai során kevés figyelmet fordítottak a harcvezetés késeire. A későbbi hadműveletek során viszont sokak számára éppen az jelentett problémát, miként hozzon helyes döntést feszült helyzetben, fáradtan, miként ösztönözze alárendeltjét a feladat végrehajtására, hogyan tartsa rakoncátlankodó, állandóan mást akaró beosztottját az ellenőrzése alatt.³⁶

A rendelkezésre álló kevés idő alatt a csapatokat nem lehetett kellően begyakoroltatni. Tapasztalat hiányában a parancsnokok jelentős része sem ismerte a tűzvezetést, nem volt képes kihasználni a csapatánál rendszeresített fegyverzet lehetőségeit sem. Az utólagos értékelések szerint, a katonák nem tudtak a terepen mozogni, nem értettek az erődítéshez, az álcázáshoz, gyenge volt a tűzfegyelem és a katonák nem bíztak a fegyvereikben. Kevés volt a harcszerű lögyakorlat, sok katona nem dobott éles kézigránátot és a gyakorlatok során nem találkozott harcokcsival. Az erőfeszítések ellenére hiányos volt a fegyvernemek közötti együttműködés begyakorlása.

Szombathelyi Ferenc vezérezredes kissé optimista állításával ellentétben álljon itt egy részlet, hogyan látták a felkészülés állapotát a 12. könnyű hadosztálynál. „Fentiek egybevetésével megállapítható, hogy az elvonuló 12. k. ho. nem felelt meg mindenben azoknak a követelményeknek, amelyeket a korszerű harc egy gyalog seregtesttel szemben támaszt.”³⁷ A 2. magyar hadsereg, a honvédség vezetésének jó szándéka ellenére, komoly hiányosságokkal indult el a frontra és ezek jelentős része a szervezésre, a kiképzésre fordított több idővel, nagyobb odafigyeléssel nagyrészt elkerülhető lett volna.

Jány vezérezredes feljegyzései is arról tanúskodnak, hogy a hadsereg összeállítására és kiképzése eléggé ötletszerűen történt. A rendelkezésre álló idő rövidsége

³⁴ Vitéz Jány Gusztáv vezérezredes: Helyzet megvilágítás. In: *Horváth*, 1959. 101.

³⁵ Vitéz Kovács Gyula vk. ezds. a 2. magyar hds.-nél tapasztaltak magyarázata és a hozzá fűzött javaslatok (1942 aug.17.). In: *Horváth*, 1959. 83.

³⁶ Ua. 81.

³⁷ M. kir. 12. k. ho. történetéről összefoglaló 1942. IV. 27-től 1943. I. 17-ig. In: *Horváth*, 1959. 47.

ge miatt, az új fegyverek beérkezése, a kiképzés, sőt már a hadműveleti területre való felvonulás is időben összemosódott. Így a csapatok a beérkezett nehézfegyvereket nem ismerhették meg. Az átképzésre és a hadműveleti terület viszonyaira, való felkészítésre a hadseregparancsnok kérésére sem hagytak időt. Sok csapat nem ismerhette meg a fegyvereit és nem vett rész harcszerű gyakorlaton. A hadműveleti területen, elsősorban német követelésre, felkészülés nélkül vetették be őket, ahogy ez a III. hadtest Tyim elleni támadásával történt.³⁸ A csapatok felkészítésének gyengéit jól mutatja, hogy szakasz és századparancsnokok hajtottak végre olyan harcfeleadatokat, amelyeket megfelelő felkészülés esetén rajparancsnokoknak kellett volna.³⁹

A hadsereg felvonulását valamilyen okból irreálisan rövid időn belül kényszerítették ki. A német vezetése követelései a magyar politikai és a felsőbb katonai vezetés legalábbis nem mondott ellent. Magatartásukkal kiszolgáltatották a hadsereget és annak vezetését az idegen érdekeknek.

4. A fegyverzet és a felszerelés

„Felfegyverzés tekintetében nyugodtan állíthatjuk, hogy az elvonuló hds. mindazon korszerű fegyverekkel kellő számban rendelkezik, amellyel bármilyen ellenféllel szemben felveheti a harcot és nem marad el semmiféle hds. mögött.”⁴⁰ A Magyar Honvédség fegyverzetének mennyisége és minősége magán hordozta az előző húsz év hadseregfejlesztésének összes ellentmondását. Az egymást követő gyakran kiforratlan hadsereg-fejlesztési koncepciók okán az országban sokféle eredetű fegyverzet volt megtalálható. Mivel a honvédség valódi fejlesztéséről csak 1938-tól lehet szó és alig három-négy év alatt nem lehetett ütőképes hadsereget felépíteni, így Magyarország felkészületlenül lépett a második világháborúba.

1942 tavaszán, azonban a honvédség vezetése felszerelés és fegyverzet tekintetében igyekezett a lehetséges maximumot nyújtani a frontra küldött hadsereg számára. A feltöltést a honvédség más alakulataitól egyenlően elvont felszereléssel a németek által ígért kiegészítések figyelembevételével állították össze. A kivonuló csapatok megkapták az országban található fegyverzetnek és felszerelésnek, valamint a gépjárműállománynak közel a felét. Összességében a 2. magyar hadsereg alakulatai – legalábbis számszerűleg –, megkapták a hadiállományukban előírt fegyverzetet és felszerelést. A harctéri követelmények, a magyar előírások és szükségmegoldások azonban jelentősen eltértek egymástól. A fegyverzet jelentős része többféle beszerzésből és fejlesztésből származott és a sokféle eszköz eltérő paraméterei csökkentették a kötelékek egységes bevetethetőségét. A harcképesség gyengülése mellett bonyolult volt a lőszer és alkatrészellátás. A

³⁸ vitéz Jány Gusztáv vezérezredes: helyzetmegvilágítás 2331/2. hads. I. a. 42. X. 23. sz. In: *Horváth*, 1959. 103.

³⁹ vitéz Jány Gusztáv vezérezredes: helyzetmegvilágítás 2331/2. hads. I. a. 42. X. 23. sz. In: *Horváth*, 1959. 103.

⁴⁰ vitéz Szombathelyi Ferenc vezérezredes 1942. április 11-én kelt: a m. kir. honvéd vezérkar főnökének 63. 579. / eln. 5. vkf.-1942. számú parancsa: A. 2. hds. kik. és agi. felkészültsége. In: *Horváth*, 1959. 51.

különböző hatású fegyverek nehezen megoldható harcászati szituációkat eredményeztek.

A 2. magyar hadsereg német mintára, velük egyenlő szintű felszerelésének német ígérete csak részben teljesült. A magyarok a németek által ígért katonai felszerelésnek csupán egy részét kapták meg. Az átadott anyag nagy része elavult, többnyire zsákmányolt (47 mm belga és 75 mm francia eredetű páncéltörő ágyúk) és leváltás alatt álló német gyártású fegyverzetből (T-38 harckocsik, 50 mm páncéltörő ágyúk) állt. A németek azokat a fegyvereket engedték át, amelyekre a Wehrmacht már nem tartott igényt.

A géppuskák, golyószórók, puskák megfeleltek a követelményeknek és belátható célzott lőtávolságon ugyanolyan hatásfokkal működtek, mint ellenfeleiké. A hadsereget alapfegyverként, az 1895/31 M. korszerűsített Mannlicher rendszerű ismétlő puskákkal szerelték fel. Igaz, e puskáknak ismert szerkezeti problémái voltak, a záruk nagyobb hidegben befagyhattak, vagy nem voltak csereszabatosak. Hatásukat tekintve viszont semmiben nem maradtak el a szovjet 1891/30 M Moszin-Nagant puskák mögött. A sokat és negatívan emlegetett, az I. világháborúból maradt, átalakított 7/31. M. Schwarzlose géppuska, hasonló hatékonyságúnak tekinthető az ugyancsak nagy számban rendszerben álló, szintén matuzsálem korú szovjet 1910 M. Maximmal.⁴¹ Golyószórók tekintetében nem volt lemaradás, mert az 1931 M. Solothurn golyószóró a kor színvonalán állt.

A magyarok által ebben az időben használt géppisztolytípusok (MP-38, MP-40, lőszer: 9x19) sem maradtak el a szovjeteké (PPS-41, lőszer: 7, 62x25) mögött.⁴² Igaz, a szükségesnél kevesebb mennyiség állt rendelkezésre, ezért csak a szakasz és rajparancsnokok kaptak ilyen fegyvert, de ez 1942-ben a szovjet, sőt a német oldalon is hasonlóképpen történt. 1943-ra viszont a szovjet oldalon már tömegesen alkalmazták, ami rövid távolságokon, állásharcban nagy tűzfőlényt biztosított nekik.

⁴¹ Lőszer: a 8x56 mm gyalogsági töltény,

⁴² A Király Pál által tervezett, 4, 15 kilogramm tömegű, késleltetett tömegzárás szerkezetű fegyver a 9 X25 mm-es Mauser pisztolylőszert tüzelte. Bár az MP-40 német géppisztoly egyszerűbb szerkezetű volt, de a Király géppisztolynak nagyobb volt a lövedék kezdősebessége, valamint kisebb a tömege, ezért és persze praktikai okokból is, a Magyar Királyi Honvédség a magyar fejlesztésű fegyvert választotta. A fegyvert később továbbfejlesztették és a háborús gyakorlat követelményei szerint, alakították át.

A szovjet és a magyar aknavetők összehasonlítása
(In: Szanati József: *A tábori tüzérség az első és a második világháborúban.*
Bp., 1984. 106–107.)

ország	Aknavető					aknagránát	
	Típus	űrméret (mm)	lőtávolság (méter)	tűzgyorsasága (l/perc)	tömeg (kg)	tömeg (kg)	kezdősebesség (m/s)
Szovjetunió	1937, 1941. M	82	3100	25	56	3,3	70–211
	1938, 1941. M	120	5700	15	56	16	119–272
Magyarország	39. M	50	860	20–22	20	0,95	76–105
	36/39 M	81,4	4300	15–20	85	4,1	80–220
	40. M.	105	6200	8–10	84	8,6	80–220

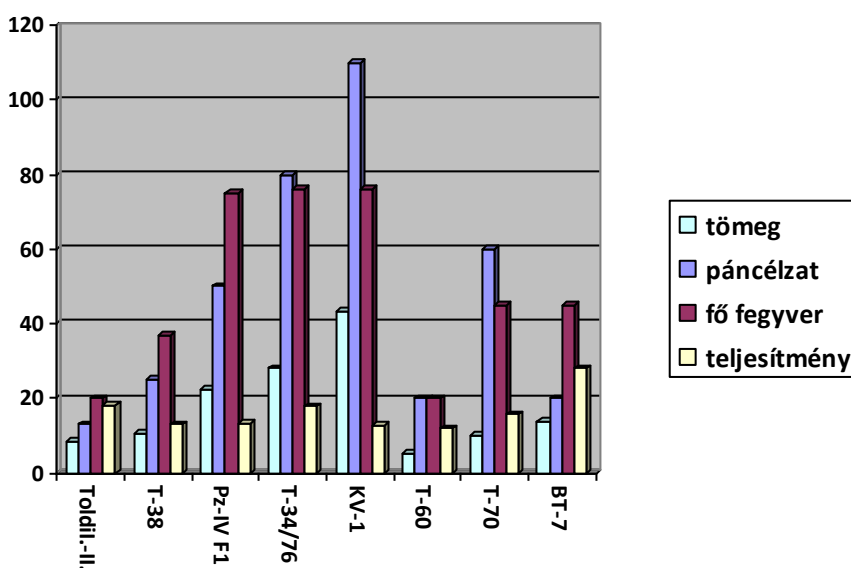
A gyalogság harckocsik elleni harcát, a svájci solothurni fegyvergyár S-18 jelzésű, a magyar honvédségben 36. M. jelzéssel rendszeresített 20 mm űrméretű nehézpuska hivatott megvívni. A fegyvert többfeladatúnak szánták és ezért páncéltörő, valamint repeszgránátot is rendszeresítettek hozzá. Ezt a fegyvert alkalmazták a Toldi I. harckocsi és a Csaba páncélgépkocsi fő fedélzeti fegyvereként is. Maximális páncélatütő képessége 27 mm volt. Ez a teljesítmény a rendszeresítés évében még megfelelő volt. A harckocsik erősödése miatt 1942-ben maga a nehézpuska koncepció is elavultnak számított. E fegyverek csak a könnyen páncélozott célok ellen voltak használhatók. Leküzdhetette a T-26, a BT típusú harckocsikat, de hatástalan volt a T-34 és a KV-I ellenében. További hátránya volt, hogy a lőszer egyetlen szövetséges hadseregben sem volt rendszeresítve, így azt közvetlenül Magyarországról kellett szállítani.

Az aknavetők terén a szovjetek voltak kissé fölényben, azonban a magyar fegyverek is megfeleltek a követelményeknek. A 2. magyar hadseregben rendszeresített aknavetők mennyisége azonban elmaradt a háborús szükséglettől, ami oda vezetett, hogy e területen a szovjet haderő fölényt élvezett. Különösen gyengén állt a hadsereg az aknavetők lőszerellátásának kérdésben. E fegyvertípus hatékonysága az adott területre leadott nagyszámú lövésben rejlik, sajátossága a magas lőszerfogyasztás.

Az 1. páncélos hadosztály harckocsi állományából a Toldi alkalmatlanok voltak minden harckocsinak szánt feladat megoldására, PzKpfw 38 (t) „G” (magyar jelölése T-38) csehszlovák gyártmányú harckocsik csak a szovjet könnyű harckocsik ellen voltak bevetethetők, mert a 37 milliméter űrméretű ágyújuk nem volt alkalmas a T-34-es harckocsik elleni harca. A Csaba felderítő páncélgépkocsit csak felderítési feladatokra lehetett alkalmazni. A Nimród páncélvadászok 40 mm-es, 120 lövés/perc tűzgyorsaságú gépágyújukkal alkalmasak voltak légvédelmi feladatok ellátására. Jól küzdötték le a könnyű páncélozott és a páncélatlan célokat, de a szovjet közepes harckocsikkal való harc már meghaladta a

képességeiket. A magyarok által alkalmazott harckocsi típusok közül a leghatékonyabbnak tekintett P-IV F sem felelt meg teljes körűen, mert rövidcsövű 75mm-es lövegét nem harckocsik elleni harcra tervezték. Az erősebb harckocsi ágyúk iránti igény égető probléma volt a németek számára is, de az új típusú hosszú csövű löveggel (L/43) szerelt páncélosokat ekkor még a német páncélosalakulatok kapták meg.

A 2. magyar hadsereg és a Vörös Hadsereg által alkalmazott harckocsik összehasonlítása, a fontosabb paraméterek alapján (a tömeg tonnában, a páncélzat vastagság, és fegyverzet űrméret milliméterben, a teljesítmény LE/t-ban van megadva)

Jóllehet a 2. magyar hadsereg által használt harckocsik közül egyik sem vetethető össze a legmodernebb szovjet páncélosokkal, de a Toldi kivételével mindegyik megközelítette, vagy éppen meghaladta a korábbi szovjet harckocsi típusok (T-26, BT-7) és a nagy számban harcoló szovjet, vagy a nyugati eredetű könnyű harckocsik harci tulajdonságait.⁴³ Nem állítható tehát egyértelműen, hogy harcok kezdeti szakaszában a magyar páncélos erők technikai elmaradottságuk miatt minden tekintetben esélytelenek voltak. Bár a magyar 1. tábori páncéloshadosztály által használt harci technika értelemszerűen gyengébbnek bizonyult, az újabb és nehezebb szovjet típusoknál (T-34, KV-I.), de 1942 nyarán-őszén még sikerrel harcolhatott a régebbi, vagy könnyű típusokkal felszerelt szovjet harckocsizó csapatok ellen.

⁴³ A 2. magyar hadsereg harckocsi állományában legjobbnak minősülő, német eredetű P-IV F1 harckocsi is, rövidcsövű, L-24 kaliberhosszú, 75 milliméteres löveggel volt felszerelve, amely így inkább a gyalogság a támogatására és nem a modern harckocsik elleni harcra volt alkalmas.

A páncéltörő tüzérség hatásosságát és fegyverzete eredetét tekintve igen tarka képet mutat. A 244 darab 36 M. 37 mm ágyút csak „kopogtatónak” hívták utalva arra, hogy korszerű harckocsik páncélzatát (T-34, KV-1) már nem volt képes áttörni. Létjogosultságát a hadrendben azzal magyarázták, hogy erődök, könnyű harckocsik, és páncélozatlan célok ellen még használható volt. A 245 darab, 36 M. belga zsákmányanyagból származó 47 mm páncéltörő ágyúnak gyenge volt a szerkezete és a találati pontossága. Páncélatütő képességük 300 méter lőtávolságon mindössze 47 milliméter volt, ezért nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Jó hatásfokkal, csak a régebbi típusú, vagy a könnyű harckocsik ellen lehetett alkalmazni őket. A szovjet közepes és nehéz páncélosokat egészen közel kellett engedniük, hogy a siker reményével lőhessenek rájuk, így gyakran megtörtént, hogy a T-34 és a KV-I harckocsik még a hatásos lőtávolságukon kívülről kilőtték őket. Nem volt egyszerű a hozzájuk való lőszer beszerzése és pótlása sem. Összességében az alkalmazásukra kényszerült katonák nem voltak jó véleményekkel róla és úgy ítélték meg, hogy páncéltörő ágyú szerepkörben csak korlátozottan lehet alkalmazni.

Az 97/38 páncéltörő ágyú, a francia ágyú csövének és a német a PaK- 38 páncéltörő löveg alvázának az egyesítéséből származott. A fegyver szükségmegoldásnak tekinthető és nem igazi páncéltörő fegyver. Páncéltörő képességét az e korban bizonytalan hatású kumulatív lőszerrel oldották meg, mivel mert ennek páncélatütő teljesítménye nem függött a lövedék csőtorkolati sebességétől. Könnyű mozgathatóság, mérsékelt hatékonyság és a hatalmas visszarúgás jellemezte. A 2. magyar hadsereg 43 db, ilyen fegyver kapott 1942 novemberében. Általában ki tudta löni a T-34 harckocsikat és szerencsés esetben a KV-I is, de a találatot bizonytalanná tette a lövedék alacsony kezdősebessége. A 2. magyar hadsereg páncéltörő tüzérségének lövegeiből, csak a 77 db 38. M. német, 50 mm-es és az 50 db 97/38. francia eredetű átalakított 75 mm-es páncéltörő ágyúk tekinthetők megfelelőnek. Ezek viszont csak csekély számban álltak rendelkezésre, így pusztán a páncélelhárítás tervezett súlypontjaira jutott belőlük. Meg kell jegyezni, hogy ezek a fegyverek is régebbi konstrukciójú, a német haderőből kivonás előtt álló, vagy éppen kivont eszközök voltak, amelyek hatékonysága már csak rövid ideig volt megfelelő. Megfelelő fegyverek hiányában a magyar hadsereg nem rendelkezett elegendő, széleskörűen alkalmazható és hatékony páncéltörő eszközzel. „A ho. 40 db páncélelhárító lövegéből csak 4 db (a német 5 cm-esek) volt a korszerű orosz harckocsik ellen hatásos. A többi 36 db 47 mm-es belga páncéltörő ágyú a T-34-es orosz harckocsival szemben teljesen hatástalan. Páncélos támadással szemben tehát a ho., saját eszközeit véve alapul, úgy szólván teljesen védtelen.”⁴⁴ A páncélelhárítás területén csak 1942 decemberében történt némi javulás, amikor a németek átadtak 6 db, majd januárban még 10 db. 40 M. 75 mm-es német páncéltörő ágyút. E fegyverek, 500 méteren elért, 132 milliméteres páncélatütő képességükkel, mozgékonyaságukkal és rejthetőségükkel, minden tekintetben megfeleltek a kor követelményeinek és eredményesnek bizonyultak a legmodernebb szovjet harckocsik ellen is. A 2. magyar hadse-

⁴⁴ M. kir. 12. k. ho. Történetéről összefoglaló 1942. IV. 27-től 1943. I. 17-ig. In: *Horváth*, 1959. 56.

reg azonban csak későn és keveset kapott belőlük és ráadásul a januári harcokban mind elveszett.

Annak ellenére, hogy a magyar páncéltörőfegyverek zöme, a T-34 és KV harckocsik ellen csekély hatékonyságú volt, jól lehetett használni őket a régebbi és a gyengébb szovjet típusok ellen. 1942 nyarán, sőt még jóval később, is egészen 1944 elejéig, gyenge hatékonyságú harckocsi típusok nagy számban harcoltak a szovjet harckocsizó csapatok kötelékében.⁴⁵ Szerencsésnek tekinthető, hogy a szovjet parancsnokok, 1942 nyarán-őszén, a harckocsikat kis csoportokban vetették be a magyar frontszakaszon és így a gyalogság is felvehette a küzdelmet ellenük. Az 1943. januári offenzíva során, azonban a szovjet harcászat is megváltozott. Tömegesen vetették harcba a gyalogsággal és a tüzérséggel együttműködő új típusú harckocsikat. Ennek a támadásnak az erre felkészületlen, a gyenge páncélelhárítással rendelkező vékony magyar védelmi vonal nem tudott ellenállni.

A szovjet és a magyar tüzérség lövegeinek összehasonlítása

(In: Szanati József: *A tábori tüzérség az első és a második világháborúban. Bp., 1984. 103–104.; Kováts Zoltán–Lugosi József–Nagy István–Sárhidai Gyula: *Tábori tüzérség. Bp., 1988.)**

ország	típus	űrméret/mm	lőtávolság/km	a lövedék tömege/kg
Magyarország	1931. M. v. á.	105	19 500	17,5
	5/8. M. 8. cm á.	76,5	9, 4	7
	1914/37.M. v. tarack	149	10 700	42
	40. M. tarack	105	10, 4	15
	31. M. tarack	150	14,6	42
	1939.M. gépvontatású nehéztarack	210	15 100	117,5
Szovjetunió	ZISZ-3 á.	76	13, 2	6,2
	1938. M. tar.	122	11, 8	21,7
	1937. M. tar.	152	17, 2	43,56
	1938. M. tar.	152	12, 3	51,1
	1935. M. Br- 2 á.	152	25-27	48,8
	1939. M. Br-17 á.	210	28,6	133

A tüzérség löveganyagának jelentős része az első világháborúból származó korszerűsített fegyverzet volt. A korszerű követelményeknek csak a német eredetű 37 M, 10,5 cm-es könnyűtarack (Göring tarack), az olasz gyártmányú 39 M, 21cm-es nehéztarack, a 31 M, 15 cm-es közepes tarack és a 31 M, 10,5 cm-es ágyú felelt meg. Az 8 cm-es ágyús ütegek, 5/8 és az 18 M lövegei korszerűtlenek és régi gyártásúak voltak. Lőtávolságuk nem érte el a 10 000 métert. E

⁴⁵ Ne gondoljuk, hogy 1942 nyarán, a Vörös Hadsereg kizárólag T-34-es, vagy a nehéz KV-1-es harckocsikkal volt felszerelve. Még az újonnan felállított harckocsi hadseregek állományának is 40–50%-a gyenge hatékonyságú, lényegében még felderítésre is csak szükségszerűen használható T-60-as és T-70-es típusokból állott, nem beszélve a még szolgálatban álló BT-7 harckocsikról. Az 1943. július 12-én, Prohorovkánál harcba induló, 5. gárda harckocsi hadsereg állományának 30-35%-a, még mindig könnyű harckocsi volt (580 T-34, 269 T-70, 2 KV-1, 24 db Churchill MK-IV.). (A szerzők)

fegyverek minden tekintetben elmaradtak a szovjet tüzérség hasonló lövegei mögött. Igaz, nem volt feladatuk az ellenség tüzérségével való harc és ezredlővegként alkalmazva, az ezred harci területén kellett megfelelő hatékonyságot mutatni. Összességében a szovjet tüzérség, nemcsak lövegek számát, de a hatásadatait tekintve is fölényben volt a 2. magyar hadsereg tüzérségével szemben.

A magyar hadseregben kétségkívül meglévő hiányosságok ellenére nem osztható fenntartások nélkül az elterjedt nézet, hogy a 2. magyar hadsereg fegyverzeti szempontból messze és reménytelenül elmaradt a szembenálló szovjet alakulatoktól. Célszerű e kérdést időszakokra bontva vizsgálni. 1942 nyarán, részben a nagy veszteségek, részben a sokféle fegyverzet miatt, a szovjet hadsereg felszereltsége is sok kívánnivalót hagyott maga után. Ebben az időszakban a Vörös Hadsereg is nagy számban használt régebbi típusú fegyvereket. Ekkor a magyar csapatok, némi német támogatással képesek voltak ellenük többé-kevésbé kiegyenlített harcot folytatni. Az ország lehetőségeinél fogva, azonban csak egyszer volt képes viszonylag egy többé-kevésbé megfelelően felszerelt hadsereg méretű seregettestet kiállítani. A fegyverzet folyamatos korszerűsítésére az elveszettek pótlására nem lehetett gondolni.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a második világháború a hadseregek fejlődésének rohamos mennyiségi és minőségi fejlesztéséről is szól. Reménytelenül lemaradt az ország, ha nem volt képes a hadseregét folyamatosan növekvő mennyiségű és minőségileg megújuló haditechnikával ellátni. Az 1942 nyarán elfogadhatónak minősíthető fegyverzettel felvonuló 2. magyar hadsereg 1943. elején már másféle szovjet hadsereggel találta szemben magát és elvesztette a lépéstartás lehetőségét mennyiségben és minőségben egyaránt. A magyar erősítések és a veszteségpótlás elmaradása, a szovjet fejlesztések és a gyártás felfutása következtében a 2. magyar hadsereg technikai lemaradása 1943 januárjában - főleg a nehézfegyverzet területén - mind mennyiségi, mind minőségi értelemben súlyossá vált.

5. Az 1942. nyári harcok mérlege

A 2. magyar hadsereg alakulatai 1942. április 11. és július 27. között, három szállítási lépcsőben, vasúti szállítással jutottak ki a szovjet területre. Az alakulatok zöme Kurszk és Orel, kisebb részei, pedig Vorozsba és Lgov körzetében rakodtak ki. A második lépcsőben szállított IV. hadtestet és a VII. hadtest közvetlen alakulatait, a vonalak túlterheltsége és partizántámadások miatt Gomel körzetében rakták ki. A csapatoknak több száz, egyes esetekben több mint ezer kilométeres gyalogmenetben kellett elérni a hadművelleti területet. Az 1. páncélos hadosztály a lengyelországi Rzeszówtól indulva láncfalpon érte el Kurszk körzetét. A felvonulás a fokozódó meleg és a romló útviszonyok miatt nehéznek bizonyult és kihatott a csapatok erőállapotára. Különösen nagy veszteség érte a lóállományt, amely az ellátási nehézségek miatt is súlyosbodott. A 12. könnyű hadosztály hét nap alatt 100 lovat veszített, elsősorban víz és lótáphiány miatt.

A felvonuló csapatokat több esetben érte partizántámadás, illetve a felvonulás során több alakulat vett részt partizánok elleni műveletben (pl. 22. gyalogezred, a pécsi IV. utászszázalaj stb.). Így már a felvonulás során bekövetkeztek az első

veszteségek is.⁴⁶ A III. hadtest Kurszk térségében rakodott ki és már május végén fel kellett váltania a 2. német hadsereg két hadosztályát, egy körülbelül 60 kilométer hosszú arcvonalszakaszon. 1942. június 28-ára a lassan felvonuló 2. magyar hadsereg kiérkezett erői megközelítették a 90 000 főt és ezzel az állománnyal kezdte meg feladatai végrehajtását a németek támadó hadműveletében. Jány vezérezredes 1942. május 16-án, a Vezéri Főhadiszálláson Hitleről kapott tájékoztatást a német déli hadseregcsoport által végrehajtandó nyári támadásról (Operation Blau) és a 2. magyar hadseregnek szánt feladatokról.

A tervezett támadást a 2. magyar hadsereg részéről, a III. hadtest három könnyűhadosztályának (9., 6., 7.) és megerősítésül kapott VII. német hadtest 16. gépkocsizó és 387. gyaloghadosztályának kellett végrehajtani. A csoportosításnak a 4. és a 6. német hadsereg között támadva, Kurszkból kiindulva Tyimnél kellett áttörni a szovjet védelmet, elfoglalni a várost és Sztarij Oszkol irányába támadva, átkelni az Oszkol folyón és kijutni a Donhoz. A támadás június 28-án légi és tüzérségi előkészítés után hajnali fél háromkor indult meg. Magyar részről a harcok fő terhe a 9. könnyűhadosztályra hárult, amelynek Tyim előtt a szovjet védelem legjobban megerősített, mintegy 10–15 kilométer mélységben kiépített szakaszát kellett támadnia. A harckocsi-árkokkal és betonfedezékekkel megerősített védelmet rohamozó hadosztály támadása kezdetben jó ütemben indult, majd mindinkább lelassult, végül elakadt a növekvő szovjet ellenálláson. A támadás a magyar hadsereg megerősítésére rendelt, a III. hadtesttől északra támadó, jól szervezett és megfelelően felszerelt, tapasztalt német VII. hadtest sikerét kihasználva folytatódott. A 6. könnyűhadosztály, a 16. német gépesített hadosztály mögött haladt, mint második lépcső. A jobbszárnyon a 7. könnyűhadosztály nem ütközött jelentős ellenállásba és gyorsan nyomult előre. Tyimet azonban csak a támadás negyedik napján, 1942. július 2-án sikerült elfoglalni, amikor a szovjet 40. hadsereg az általános helyzet alakulása miatt kiürítette várost. A 9. könnyűhadosztály azonban súlyos, nagy veszteséggel járó harcokat vívott a város birtoklásáért és személyi állományának 20%-át elveszítette. A támadásban részt vevő magyar kötelékek 1942. július 7–10-e között jutottak ki a Donhoz és a harcok során közel 3000 fő véres veszteséget szenvedtek.⁴⁷

A német hadvezetés a Dél hadseregcsoportot két részre osztotta. Az „A” hadseregcsoport délen folytatta a támadást, míg a „B” hadseregcsoport, amelyhez a 2. magyar hadsereg is tartozott, északról biztosította a Sztálingrád és a Kaukázus felé folyó hadműveleteket. A 2. magyar hadsereget ezért az ottani német erők felváltása után azonnal védőállásba rendelték Voronyesztől délre, a Don folyó mentén. A fárasztó menetelés és a sok veszteséggel járó harcok után kiérkező

⁴⁶ A partizánok elleni harcokban a 12. k. ho. 32 katonát és 8 géppuskát veszített. M. kir. 12. k. ho. Történetéről összefoglaló 1942. IV. 27-től 1943. I. 17-ig. In: *Horváth*, 1959. 58.

⁴⁷ Az igazsághoz tartozik, hogy a hadtest parancsnoka Domaniczky Ödön altábornagy kevésnek tartotta erőit a várható feladathoz és erősítést kért. Miután nem kapta meg felmentését kérte, amit azonnal meg is tettek, de a támadás előtt a hadtestet egy páncélvadász osztállyal megerősítették, légi támogatást kapott és növelték a tüzérségi előkészítés idejét. Jól mutatja a magyar viszonyokat, hogy bár Domaniczky tábornoknak a vezetés által igaz közvetetten elismerten (az erősítés megadása) mégis igaza volt, ennek ellenére hadbíróági eljárás után kényszernyugdíjazták.

magyar csapatok megkezdték a védelem kiépítését a folyó mentén. A magyaroktól északra a 2. német hadsereg, délre pedig a 8. olasz hadsereg helyezkedett el.

A szovjet csapatok már 1942. augusztustól erőteljes támadásokat indítottak és három hídfőt sikerült elfoglalniuk a Don menti magyar védelem vonalában. Scsucsje, Korotojak és Uriv a további harcok során nagy jelentőségű lett, ezeket a Vörös Hadsereg egy későbbi támadás kiindulási alapjának tekintette, és erősen védte. Mivel a hídfők mindig veszélyt jelentenek arra a hadseregre, amelynek harcrendjébe beékelődnek, természetes, hogy a magyar és a német hadsereg is megkísérelte a felszámolásukat. A 6. szovjet hadsereg ellen 1942. július 18.–szeptember 16. között indított támadássorozat hídfőcsatákként vált ismertté. A két német gyaloghadosztály által támogatott 2. magyar hadsereg, az uriv-sztorozsevojei hídfő ellen háromszor, a korotojaki hídfő ellen szintén háromszor, a scsucsjei ellen pedig kétszer indított támadást. E támadások a jelentős véráldozat és a kezdeti sikerek ellenére nagyrészt kudarcba fulladtak. Csak a korotojaki (augusztus 28.) hídfőt és Sztorozsevoje települést (szeptember 11.) sikerült a XXIV. német páncélos hadtest támogatásával támadó magyar-német erőknek visszafoglalni. Uriv fele, vele egy jelentős terület a térségben és a scsucsjei hídfő szovjet kézen maradt, ami a későbbiek során végzetesnek bizonyult.

A 2. magyar hadsereg 1942. október 1-ig 26–27 000 katonát és jelentős mennyiségű haditechnikát veszített, amit a későbbiek során nem sikerült pótolni.⁴⁸ A tisztikar 20%-a, a legénységi állomány 15%-a elveszett. E számok még súlyosabbak, ha figyelembe vesszük, hogy a veszteség nem arányosan terhelte a hadsereget, mivel azok nagyobb része értelemszerűen a harcok fő terhére viselő puskás századokat érintette. Elsősorban a harcoló állomány fogyatkozott meg súlyosan és a hadsereg sokkal jobban meggyengült, mint az a számokból első látásra következik. A 12. könnyű hadosztály két zászlóalját (18/I., 38/I.) kellett felosztatni az augusztus 15-én Korotjaknál elszenvedett veszteségek miatt és egy időre magát a hadosztályt is ki kellett vonni a harcból.

Már a nyári harcok során kiderült, hogy a 2. magyar hadsereget nem a modern háború igényeinek megfelelően szervezték. Kévsé volt tüzérsége, harckocsi állománya és hadtestenként legalább egy-egy rohamlőveg és páncélvadász osztályra lett volna szüksége. Növelni kellett volna az aknavetőik számát, hogy válaszolni lehessen az e téren meglévő szovjet fölényre. Ezek hiányában gyakran német támogatásra volt szükség az eredményes harc folytatásához.

Jány vezérezredes 1942. szeptember 24-én, a vezérkar főnökéhez intézett felterjesztésében kérte a hiányosságok kiküszöbölését és intézkedést kért az elvesztett felszerelés, különösen a tüzérségi lövegek pótlására, a téli ruházat kiszállítására és az ételmezés javítására. A frontszakaszon befejeződtek a magyar hadsereg offenzív jellegű hadműveletei hadműveleti szünet következett és a magyar csapatok megkezdték a felkészülést a téli védelemre.

⁴⁸ A 20. könnyűhadosztály tüzérsége elvesztette lövegállományának közel 40%-át. In: Horváth, 1959. 29.

6. Védelem a Don mentén

A hídfőharcok befejezésével a 2. hadsereg csapatait átcsoportosították, a leharcolt s nagy veszteségeket szenvedett alakulatokat kivonták, átszervezték és megpróbálták feltölteni. A jobb szárnyon Kamisovától Nyikolszkijig a VII. hadtest (23., 19., 12., és a 10. könnyű hadosztály), középen Nyikolszkijtól Sztorozsevojeig a IV. hadtest (13., 7., 20. könnyű hadosztály), balszárnyon pedig Sztorozsevoje-Malisovo vonalában a III. hadtest (6., 9. könnyű hadosztály) védett. A hadsereg jobb szomszédja csatlakozással Kamisovánál az olasz Tridentina, bal szomszédja Malisovánál a német 323. hadosztály volt. (l.j.-k kellenének)

A keleti hadszíntér földrajzi viszonyai teljesen eltértek a német és a magyar viszonyoktól. A tájat vegyes lombos, főleg nyírfákból álló erdőfoltok tarkították, a végtelen térségek úgynevezett „Oroszország pszichóizist” idéztek elő az ehhez nem szokott katonákban. Műút nem létezett, amit annak neveztek, az egyszerűen a talajra rakott terméskövekből állt. A nyári évszakban ehhez hasonló „műutak” és kátyús, vagy javított földutak vezettek a távolba. Télen az utak lényegében eltűntek a hó alatt, vonalvezetésüket negyven-ötvenméterenként, póznákra kötött szalmacsomókkal jelezték.

A magyar vezetés szándékai szerint a védelemnek a Don által képzett természetes akadályra kellett épülnie, hogy a támadást még átkelés közben meg lehessen állítani. Elsődleges célnak tekintették, hogy a támadást még a folyón, illetve az első vonal előtt megállítsák. A Don azonban még nyáron sem jelentett igazi akadályt, télen pedig különösen nem. Az alig 60 méter széles folyón sok gázló volt található, így a támadó meleg időben is könnyen átkelhetett rajta. A part „dúskált” rejtőzködésre alkalmas mocsaras területben és cserjésben. A magyarok által védett parton lévő hídfők birtokában a szovjeteknek nem volt szükséges veszteséggel terhelt folyami átkelést végrehajtani, így a magyar hadvezetés által hangoztatott egységes folyóvédelemről nem lehetett beszélni.

A 2. magyar hadsereg kilenc könnyű hadosztályának és a páncélos hadosztálynak, mintegy 208 kilométer hosszú szakaszon kellett védeni a Don vonalát. Élelmezési létszámába 1942. október 1-jén 7160 tiszt és 197 ezer katona, összesen 204 160 ember tartozott. Mivel a páncéloshadosztály tartalékként jöhetett számításba, így összesen 54 magyar és három német gyalogzászlóalj állt rendelkezésre a feladat végrehajtásához.⁴⁹ A védendő arcvonalszakasz hossza és a rendelkezésre álló erők nem voltak arányban egymással. Amennyiben minden zászlóalj az első vonalban védett, ami képtelenség, mert ez esetben a védelem nem tud tartalékot képezni és nincs semmiféle mélysége, akkor is minden zászlóaljra 3–7 kilométer széles arcvonalszakasz jutott. Előre nem látható feladatok megoldására azonban minden hadtestnek legalább 4 zászlóalj erejű tartalékot kellett visszatartani. A hadosztály, ezred és zászlóaljparancsnokoknak is szükségük volt valamilyen erő kikülönítésére. E kikülönítések szükséges és logikus lépések voltak, de tovább csökkentették az arcvonalba rendelkezésre álló erőt. Egy zászlóaljnak így legalább 5 kilométer széles szakaszt kellett védenie, ami a korabeli

⁴⁹ A magyar alakulatokhoz hozzá kell adni a német 429. gyalogezred három zászlóalját és így 57 zászlóalj állt rendelkezésre.(??l.j.)

eszközökkel és a 2. magyar hadsereg rendelkezésére álló tüzérővel képtelenség volt. A védelemre kiszabott arcvonalszakasz hossza ellentmondott a Magyar Királyi Honvédség érvényes harcászati szabályzatának is, amely ilyen esetre egy zászlóaljnak csak 3 kilométer széles védelmi szakaszt engedélyezett.⁵⁰ Ilyen hosszú arcvonalon a 2. magyar hadsereg rendelkezésre álló erő nem volt elegendő a szilárd védelem kiépítéséhez. Ez viszont nem hadsereg-parancsnokság, hanem a német B hadseregcsoport parancsnokságának, a hibájának tekinthető. A magyar vezetés világosan látta, hogy a kapott feladat meghaladja a lehetőségeit. A hadsereg parancsnoka többször kérte az arcvonal rövidítését, ami nem történt meg és törekvéseihez a magyar felső vezetés támogatását sem nyerte el.

A doni magyar védelem ellenálló képességét akadályozó tényezőket az alábbiak szerint foglalható össze:

1. A védelmet nem lehetett az előírásoknak megfelelően felépíteni és műszakilag kiépíteni.

2. Az állások sok helyen kezdetlegesen és csak részben voltak kiépítve.

3. A főellenállási vonal (első vonal) kiépítésénél nem törekedtek azon alapkövetelmény betartására, hogy a tűzfegyverek hatása maximálisan érvényesüljön, valamint az előterep maradéktalanul megfigyelhető és belőhető legyen. A vonal gyakran ott épült ki, ahol a nyári-őszi harcok során a front megmerevedett.

4. A csapatok nem tudták megfelelő sűrűségben megszállni, kevés volt a tüzérő a fő ellenállási vonal előtt.

5. Kevés volt a védelem rendelkezésére álló tüzérség.

6. Nem lehetett tartalékot képezni, így ellenlökésre és megerősítésre sem volt elegendő erő.

7. A védelemnek nem volt mélysége, könnyen áttörték, mert hátul nem voltak védőcsapatok és nem voltak ellenállásra kiépített terepszakaszok (reteszállások) sem.

8. Kevés volt a műszaki anyag, akadályrendszer, aknamező az első vonal előtt hiányosan épült ki.

9. Nem, vagy csak csekély számban voltak tartalékállások, amelyekben a visszavonulók megkapaszkodhattak.

10. A páncéltörőeszközök számbeli és minőségi elégtelensége, a mozgékony páncélvadász osztagok szinte teljes hiánya a védelmet sérülékennyé tette a harcokcsi-támadással szemben.

11. Szállító eszközök hiányában a tartalékcsapatok manőverező képessége gyakorlatilag nulla volt.

12. A csapatok állandóan arcvonalszolgálatban voltak, (nem volt pihentetés).

13. Az első vonal áttörése esetén (márpedig ez szinte mindig megtörténik) egyenesen következett a védelem teljes összeomlása.

A 2. magyar hadsereg csapatai ilyen feltételek között nem voltak képesek egy mélységben tagozott – a tömeges harcokcsi-támadásnak is ellenállni képes –

⁵⁰ Horváth, 1959. 29.

védelmet kiépíteni. A magyar védelem Jány vezérezredes 1943. január 18-án kelt sokatmondó megállapítása szerint is „fátyolszerű” volt.⁵¹ Nem voltak erős, gyorsan mozgó tartalékok, amelyek szovjet támadás esetén gyorsan a helyszínre jutva, ellentámadást indíthattak volna. A túl széles vonalon, viszonylag kicsi tűzsűrűséget lehetett biztosítani. Többszörösen biztosított, hatásosan működő, zárt tűzrendszerről csak helyenként lehetett szó.⁵² A tűzfegyverek zöme a peremvonalban volt elhelyezve, amelyeket a szovjet tűzérési előkészítés már a csata elején megsemmisített. Az amúgy is kevés tűzérési löveg zömének a lőtávolsága kisebb volt, mint a szovjeteké és a lovak hiányában helyhez kötött állásból tüzelhettek. A Vörös Hadsereg tűzérése így a magyar tűzérség hatásos lőtávolságán kívülről, és nehezebb lövedékekkel tüzelhetett a 2. magyar hadsereg doni állásaira.

Nem megfelelően történt meg az állások műszaki kiépítése. A kevés műszaki alakulat a hátsó állásokon és a parancsnoki harcálláspontokon dolgozott, ezért az első állásokat a csapatoknak kellett kiépíteni. Bár az erősítési elvek jók voltak, a csapatok műszaki kiképzése nem volt elégséges a bonyolult védelemi rendszer teljes kiépítéséhez. A nagy kiterjedésű vonalon a harcoló katonákat kifárasztotta, hogy nappal az állásokon dolgozott, éjjel őr- vagy figyelőszolgálatban volt, esetleg éjszakai vállalkozásban vett részt, vagy ellenséges tevékenységet kellett elhárítania. Nem javította az erősítés minőségét, hogy a szükséges műszaki munkákat sok csapat kényszerként és felesleges foglalkoztatásként élte meg. Korszerű anyagok és megfelelően kiképzett munkaerő hiányában sok helyen csak a helyszínen talált anyaggal és ötletszerűen tudtak erősíteni a katonák. Gyakran a megfelelő sánctárszámok is hiányoztak, az első vonalban sok helyen csak gyalogsági ásó állt rendelkezésre.

A 7. könnyűhadosztály parancsnokának jelentése szerint, az egyik legveszélyeztetettebb helyen Urivnál és Galdajevkánál az állásokat háromheti munkával sem lehetett védőképessé tenni. Az árkok mélysége és rossz vezetése miatt a szovjetek oldalazó tűz alatt tarthatták a védőket. Sok katona láb és bokalövést kapott az árkokban.⁵³ A 12. könnyűhadosztály jelentése szerint sok helyen még szilánkálló fedezékeket sem készítettek, amelynek következtében az ellenséges tűzérési és aknavető tűz az összes óvóhelyet és tüzelőállást szétrombolta. A lövészárkokat sok helyen rossz vonalvezetéssel, csekély mélységben építették ki. Gyakran nem történt meg a terep felmérése, vagy az elfoglalt terepszakaszt mindenáron tartani rendelő parancsok miatt; a védőállás gyakran ott húzódott, ahol ősszel a szovjetek egy-egy támadást megállítottak. Ez esetben viszont a szovjetek uralták a terepet és az így kiépített állás csak ritkán kedvezett a magyar katonáknak. A hadsereg-parancsnokság általában nem engedélyezte a kedvezőbb terepszakaszra való visszavonulást, így viszont fenntartotta a csapatai számára hátrányos harcászati helyzetet.

⁵¹ Megállapítások a magyar hadsereg helyzetéről 234/2. hadsereg I. a. oszt. 1943. I. 14. szám. In: *Horváth*, 1959. 146–147.

⁵² Harctapasztalatok Jelentése (2. hds. IV hdt.). In: *Horváth*, 1959. 317.

⁵³ A 7. k. ho. harci tudósítása 1943. I. 1-től II. 28-ig. In: *Horváth*, 1959. 248.

A magyar csapatok 1942. november elejétől találkoztak az orosz tél valóságával. Nagyjából hasonló gondokkal küszködtek, mint a németek. A fegyverek zárszerkezetei befagytak, a lövegeket nem lehetett mozgatni, a motorok üzemképtelenné váltak, a lovak tömegével hullottak el. A meleg ruházat nem érkezett időben a frontra és 1942 decemberére a hadsereg ruházati helyzete katasztrofálissá vált. A lábbelik 40%-a, a zubbonyok 25%-a, a nadrágok 50%-a, a fehérnemű 75%-a elhasználódott. Ennek pótlása 1943. januárra, a hadsereg decemberi igénye ellenére sem történt meg, ami az orosz tél viszonyai között válságos helyzetet eredményezett. A magyar katonák számára nagy gondot jelentette, hogy a német hadiélelem adag-mennyisége kevésnek, minőségben pedig élvezhetetlennek bizonyult. A szardíniakonzerv, a margarin, a mûmész és a gyümölcsíz nem felelt meg a magyar étkezési szokásoknak. Hiányoztak az itthon megszokott ételek, mint például a szalonna. Naponta személyenként 195 gr. friss húst és 150 gr. szárazfőzeléket is kiosztottak, de a harctevékenység, az erõdítési munkálatok, a kevés pihenés, a figyelõ- és járõrszolgálat, a zord hideg ennél sokkal több kalóriát igényelt. Az OKH. július 29-én kelt Gen. St.D.H. (Gen. Qu. 821/13 számú utasításában a magyar fejadagok felemelését elutasította. A csapatok erõállapotának csökkenését a hadsereg vezetése is érzékelte, ezért a harcoló állomány részére napi 50 gr. szalonna, 150 gr. liszt vagy szárazfõzelék kiutalását engedélyezte. További pálinka és hús ellátmány-kiegészítést is kiutaltak az elsõ vonalban harcolók részére, amelyet viszont készletek hiányában (a Magyarországról történõ ellátást a gyakori vasúti szállítási zavarok hátráltatták) csak a hátul lévõk rovására tudtak megoldani.

Kevés volt a szalma és a fûtõanyag. Volt olyan század, amelyik mindössze 2m³ fát kapott, amelyet fedezéképítésre kellett felhasználnia, így fûtõanyag nélkül maradt. A honvédek a hideg elõl földbe vájt bunkerekben húzódtak meg, gyakran a jeges földön feküdtek. A hadsereg vezetõ orvosának 1942. december 16-i jelentése szerint a 18/III. zászlóaljnál napi 2–30 katona végelgyengülés okozta halálával kell számolni.⁵⁴

A szállítási és ellátási gondok már 1942. decemberben jelentkeztek. Szállítóeszközök és üzemanyag hiányában, gyakran a meglévõ anyagot sem lehetett, olykor a katonai bürokrácia útvesztõi miatt nem is akarták, elõre szállítani. Kevés volt az üzemanyag és a gépjármû alkatrész. A gépjármûvek tömegesen hibásodtak meg a szokatlan igénybevételtõl. A lovak nem bírták az orosz tél viszonyosságait és a front közelében a táplálásuk sem volt megoldható. A nagyarányú elhullás miatt 40–70%-kat már szeptemberben hátraszállították õket az úgynevezett „lõudültetõ” telepekre. Ezek viszont gyakran 70–150 kilométer távolságra voltak a fronttól, így válságos helyzetben a lovak nem álltak rendelkezésre. A pótolhatatlan lóállomány ily módon történõ megóvása nem volt szokatlan gyakorlat. Más hadseregek is hasonlóan jártak el és nyugodt frontszakaszokon nem jelentett problémát. Ha a harctevékenységek felélénkültek, akkor a kevés, fronton maradt lóval nem lehetett egyszerre megoldani a megsokasodott feladatokat (a szállítást, a nehézfegyverek mozgatását stb.). A magyar frontszakaszon pedig

⁵⁴ v. Kovács Gyula vörge. 2. hds. vkf. telefonbeszélgetései, Alekszejevka, 1943. I. 2-án. In: *Horváth*, 1959. 132.

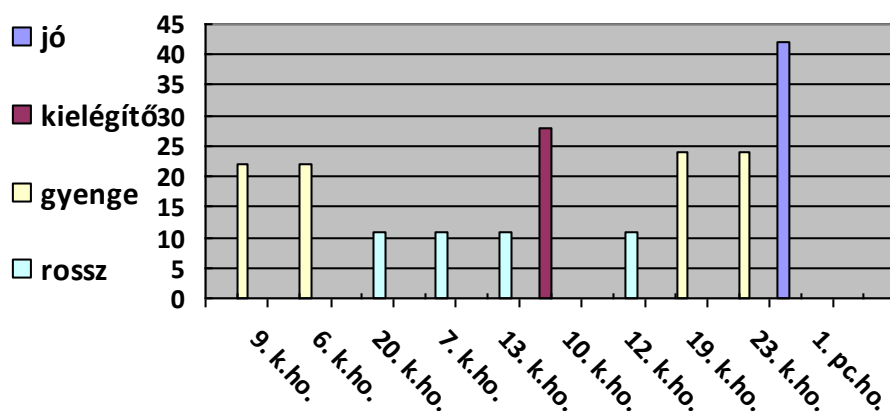
éppen ez történt és a szovjet offenzíva megindulásakor a tüzérség mozdulatlan-ságra ítéltetett.

A felszerelés hiányosságai, főleg a nem megfelelő ruházat, a hiányos lőszer és élelemellátás nyomasztóan hatott a honvédekre. A katonák harci kedve folyamatosan csökkent, a hangulatromlott, a katonák haza szerettek volna menni. Ezen az állapoton a hadsereg-parancsnokság parancsai nem sokat segítettek. A hazai vezetés által magára hagyott hadsereg vezetése a hiányokról nem tehetett. Mivel a problémák megoldása meghaladta hatáskörét, csak kérhetett, amely gyakran nem teljesült. A szövetséges németek sem tartották be a megállapodást. A csapatok erőállapota így nem felelt meg az előírt harcértéknek, sem erőben, sem erőnlétben, sem erkölcsben.

A tartalék és váltás hiányában a csapatok folyamatos frontszolgálatot teljesítettek, ami rontotta az állomány hangulatát és a harckészségét és komolyan befolyásolta a katonák pszichikai és fizikai erőállapotát. A csapatok erőállapota, önbizalma romlott, ami hozzájárult a későbbi vereséghez. „11. Az arcvonalan bevetett erők váltásszerű pihentetése nem volt lehetséges. Az alakulatokat sohasem lehetett összegyűjteni. A legénységgel nem lehetett erkölcsileg foglalkozni. 16. Alacsonyabb rendűségi érzet az elg-el szemben. Önbizalom hiány.”⁵⁵ A katonák nehezen viselték a kemény orosz telet, az állandó frontszolgálatot és a nélkülözéseket. Novemberben már jelentkeztek az első tünetek; sok katona 6-8 kilogrammot is veszített testsúlyából és még e hónapban megtörténtek az első végkimerülés okozta halálesetek.

A 2. magyar hadsereg hadosztályainak harcértéke 1942 decemberében

(In: Dr. Horváth Miklós: *A magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. Bp., 1959. 32.*)

⁵⁵ A 2. hds. pság. harctapasztalati jelentése a hadműveleti tevékenységekről. In: Horváth, 1959. 322.

7. Szovjet támadási előkészületek

A K. Sz. Moszkalenko vezérőrnagy vezette szovjet 40. hadsereg 1942. október 22-én vette át az Uriv környéki arcvonalszakasz védelmét az addig ott harcoló 6. hadseregtől. Állományába a 100. 159. 206. 141. lövész hadosztály, a 14. harcokosi dandár, két páncélvadász dandár, valamint tüzér, aknavető ezredek tartoztak. Az alárendeltségébe került a hídfőt védő 25. gárda és a 107. lövész-hadosztály is.⁵⁶ Bár a történetírás két településnevet – Uriv és Scsucyje – hangsúlyoz, megjegyzendő, hogy ezeken kívül több kisebb hídfő is volt a szovjetek birtokában: Alekszandrovka, Arhangelszkoje, Csernyeckij tanya. A további szovjet hadműveleti tervek egyik alapját képező uriv-sztorozsevojei hídfő kiterjedése ekkor 13 kilométer széles és 8 kilométer mély volt.

Kezdetben a szovjet erők is gyengék voltak a térségben. Az urivi hídfő kivételével egy századra náluk is 2–3 kilométeres védelmi szakasz jutott és az alegységek között voltak 500 méter hosszú, csak tűzzel biztosított hézagok is.⁵⁷ A szovjet védelem teljes mértékben csak november elejére épült ki. A frontszakaszon ősszel viszonylagos nyugalom volt. A szembenálló felek tevékenysége az ősz folyamán felderítésre, járőrtevékenységre és a vállalkozások végrehajtására, valamint az elmaradhatatlan mesterlövész tevékenységre korlátozódott.

Az első szovjet támadó elgondolás a 40. hadsereg törzsében született meg. Moszkalenko vezérőrnagy kezdetben csak a Voronyezs-Rosztov vasútvonal, Szvoboda állomás körzetében lévő szakaszának birtokbavételét célozta meg. A kidolgozásba a Főhadiszállás is bekapcsolódott Zsukov és Vasziljevskij személyében, így a kezdeti kisebb léptékű hadműveleti terv 1942. december 20-ra, az egész Voronyezsi Front balszárnyával végrehajtandó stratégiai jelentőségű támadó feladattá nőtte ki magát. Az új cél a német-magyar-olasz erők osztrogozsszk-rosszosi csoportosítását képező hat német, tíz magyar és öt olasz hadosztály bekerítését és megsemmisítését irányozta elő.

A 40. hadseregnek az uriv-sztorozsevojei hídfőből, a 18. lövészhadtestnek a scsucyjei hídfőből és a 3. harcokosi hadseregnek Kantyemirovka ÉK körzetében kellett áttörést végrehajtania, majd találkozó irányba, Alekszejevka, Osztrogozsszk és Karpenkovo felé támadva, be kellett keríteni és meg kellett semmisíteni az ellenséges csoportosítást. A háromból két áttörési szakasz – uriv-sztorozsevoje és scsucyje – közvetlenül érintette 2. magyar hadsereg védelmét. A harmadik csapás Kantyemirovka ÉK körzetéből a 8. olasz hadsereget érte, de közvetve kihatással volt a magyarokra is.

A szovjet hadsereg 1941 óta sokat fejlődött felszerelésében, harceljárásában és főleg önbizalomban. Sok visszaemlékezésben megjelenik az alkoholgőzös állapotban végrehajtott orosz tömegtámadások leírása, amelyről azonban a magyar magasabb parancsnoki szintek nem tettek említést. A IV. hadtest jelentése szerint a szovjet gyalogság mély, lépcsőzött harcrendben, hullámokban és súly-

⁵⁶ K. Sz. Moszkalenko: A délnyugati irányban. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1982. 301. (a továbbiakban: Moszkalenko, 1982.)

⁵⁷ Moszkalenko, 1982. 302–303.

pontképzéssel támadott.⁵⁸ Ugyanezen jelentés szerint az oroszok gondosan készítették elő az 1943. januári áttörést. A támadást gondos felderítés vezette be, s jól választották meg a támadás helyét és idejét. Az előkészületeket gondosan álcázták, kiválóan alkalmazták a megtévesztést a támadás idejét, helyét és irányát illetően. A korabeli harci okmányok tanúsága szerint a magyar és a német parancsnokságok nem észlelték a szovjet előkészületeket.

A támadó csapatok nagy tömegű sorozatlövő fegyverrel és célszerű felszereléssel voltak ellátva. A támadó erőket sícsapatok erősítették, és a gyors mozgás érdekében nagyszámú szánt alkalmaztak. A szovjet tüzérség felülmúlta a magyar és a német tüzérséget. Heves és pontos tüzelőkészítést lőttek, s tömegesen használtak aknavetőket. A leírások szerint a harcokocsik és a gyalogság együttműködése szervezett volt. Nem az arcból való rohamokra, hanem az ellenállási pontok megkerülésére és elszigetelésére törekedtek.

A magyar hadsereg vezetése nem érzékelte, vagy nem értékelte jelentőségének megfelelően a szovjet előkészületeket. Kovács Gyula vezérőrnagy, a 2. magyar hadsereg vezérkari főnöke. 1942. december 27-én még így elemezte a helyzetet: „Az elg. élénkebb felderítő és rohamvállalkozó tevékenységét a Jariv-i hídfőben is azzal magyarázom, hogy az erőt lekötő szándékon kívül legalább annyira tart tőlünk, mint mi őtőlük.”⁵⁹ Vitéz Kovács az elkövetkező napokban sem változtatta meg véleményét és a közeli szovjet támadást, illetve annak várható súlyát még 1942. 01. 07-én sem ismerte fel. Egyszerűen nem hitt az Uriv-i hídfőből indított nagyobb erejű szovjet támadás lehetőségében. Csupán egy kisegítő csapással számolt, vagyis azzal, hogy a magyar frontszakaszt csak a szovjet általános offenzíva mellékcspása éri. Gyanúja először január 11-én ébredt fel, de még ekkor sem gondolt arra, hogy a támadás 12-én bekövetkezik. A magyar hadsereg-parancsnokság hibájához az is hozzájárult, hogy előljáró parancsnoksága, a Heeresgruppe B sem várt nagyobb szabású támadást a magyarok által védett szakaszon és valamilyen oknál fogva ekkor már napok óta nem, vagy nem megfelelő mértékű tájékoztatást adott a magyaroknak frontszakasz általános helyzetéről. Annyit tett, hogy az orosz betörések elhárítása érdekében 1943. január 1-i paranccsal egy hadtesterejű csoportot – közismert nevén a Cramer-hadtestet – hozott létre, amelyet a 2. magyar hadsereg parancsnokának rendelték alá, amely az alábbi egységekből állt:

- az 1. magyar páncélosadosztály,
- a 168. német gyaloghadosztály kétharmada,
- a 26. német gyaloghadosztály,
- a 700. német páncélos csoport,
- a 190. német rohamlővegosztály.

E csoport azonban csak elvileg volt a magyar hadseregparancsnok alárendeltségében, mert a déli frontszakasz egyetlen hadműveleti tartalékaként, alkalmazása személyen Hitler engedélyétől függött. E döntéssel a magyar hadsereg vezeté-

⁵⁸ Harctapasztalatok jelentése (2. hds. IV hdt.). In: *Horváth*, 1959. 314.

⁵⁹ A hds. vkf. helyzetmegítélése 1942. XII: 21-én az olasz hadseregnél elért szovjet sikerek következtében. In: *Horváth*, 1959. 124.

se saját tartalékát képező 1. páncélosadosztály fölött is elveszítette a rendelkezési jogot.

8. Csata a Donnál 1943 januárjában

A szovjet offenzíva 1943. január 12-én kilenc óra ötvenöt perckor a 7. könnyűadosztály balszárnya, majd a 20. könnyű adosztály jobbszárnya ellen az urivi hídfőnél kezdődött meg. A szovjet visszaemlékezések arról írnak, hogy ekkor még csak korlátozott célú harcfelderítés indult, amelynek Moszkalenko szándékai szerint azonnal támadásba kellett átmennie, amennyiben a támadó alegységek sikert érnek el.

Ugyan az első roham elakadt, de a támadás 13 óra 50 percre jelentős eredményeket ért el. Uriv-nál lényegében áttörték a 7. könnyű adosztály frontját, elfoglalták Uriv magyar kézen lévő részét és Goldajevka falut. A 4. gyalogezred által védett, legtöbb helyen rosszul kiépített, gyenge védőképességű állásokban nem lehetett tartósan védekezni. A szovjetek lerohanták az Urivval szemben lévő magaslaton (a 160, 2. magassági ponton) lévő jól kiépített reteszállást is, amelynek tartásához a hadosztály parancsnokság nagy reményeket fűzött.

Megoszlanak a vélemények arról, hogy már ekkor a teljes erejű szovjet offenzívával kellett-e megküzdeni a védelemnek. A közvetlenül megtámadott 7. könnyű adosztály parancsnoka szerint ezen a napon két szovjet adosztály támadott, míg az előljáró IV. hadtest parancsnoka úgy vélte, egy szovjet adosztály tört be Uriv É és a Gyevica patak közötti területre, megingatva ezzel a hadtest védelmét. Január 12-én estére négy szovjet adosztályt (340. 107. 140. 25. gárda lövészadosztályok) azonosítottak az Uriv-i hídfőben, ami nem jelenti, hogy ezek a kötelékek, ezen a napon teljes erővel támadtak. Moszkalenko arról ír, hogy a harcfelderítést a három adosztályból kijelölt zászlóaljerejű kötelékek hajtották végre.

Utólag értékelve mellékes, mi volt a szovjet szándék január 12-én. A magyar hadsereg sorsa szempontjából sokkal fontosabb, hogy a támadók estére kezdeti sikerüket 6-10 kilométer mély betöréssé bővítették. E betörés, ha figyelembe vesszük a magyar front mélység nélküli felépítését, áttörésnek számított.

A szovjet betörés felszámolása érdekében a IV. hadtest parancsnoka a hadsereg parancsnoksággal egyetértésben másnapra ellentámadást tervezett Uriv előtt. A 2. hadsereg vezérkari főnöke, helyesen súlyosnak és helyi ellenlökésekkel megoldhatatlannak ítélte a kialakult helyzetet. Nem tartotta elégségesnek a rendelkezésre álló erőket, ezért már január 12-én este javaslatot tett a Cramer hadtest bevetésére. Ez a csoport azonban, bár a 2. magyar hadsereg alárendeltségébe tartozott, egyben a B hadseregcsoport egyetlen tartaléka is volt. Az alakulattal, így sem Jány vezérezredes, sem pedig a hadseregcsoport parancsnoka, von Weichs vezérezredes sem rendelkezhetett. Bevetéséhez Hitler engedélyére volt szükség és az erre vonatkozó kérést fel kellett terjeszteni az OKH-nak. Bár az idő sürgetett, de az előljáró német parancsnokságától Kovács vezérőrnagy január 12-én éjjelig nem kapott, de nem is kaphatott választ. Végül csak a 700. páncélos csoport alkalmazását engedélyezték.

Ezzel az elkésett, ráadásul szakszerűtlen döntéssel a németek gyakorlatilag szétszórták az egyetlen rendelkezésre álló és éppen az ellentámadás céljára létrehozott ütképesnek számító hadműveleti köteléket. A túlzottan központosított parancsnoki lánc természetes lassúsága miatt a parancs késve született meg, így a páncélos csoport sem fejlődhetett fel időben ahhoz, hogy az ellentámadás összehangolható legyen a többi alakulattal.

A Cramer-hadtest részenkénti bevetése ellentmondott báró Weichs vezérezredes korábbi parancsának is, aki kifejezetten a hadtest együttes alkalmazását írta elő.⁶⁰ A továbbiakban azonban a hadtestet részenként vetették harcba, amely a siker maradék esélyét is kizárta. Az erőviszonyok ismeretében nem valószínű, hogy ez az alakulat megakadályozhatta volna a szovjet áttörést, azonban a szakszerűtlenség és a késlekedés is kedvezőtlenül hatott a következő nap harcainak a sorsára.

Az adott körülmények között, a tervezett ellentámadást sem térben, sem időben nem sikerült összehangolni és a részenként harcba vetett német-magyar kötelékeket a szovjet erők könnyebben felmorzsozták. A magyar ellentámadás január 13-án, a reggeli órákban csak három gyalogos zászlóaljjal indulhatott. A rosszul összehangolt, többszöri pánikkal kísért akció (7/I. zászlóalj) kilenc órára elérte lehetőségei maximumát (160, 2. magassági pont). Ekkor azonban, a német 700. páncélos csoport támogatásának elmaradása miatt, amely a késlekedés és a távolság miatt 8 óra 5 perckor még nem tudott a helyszínen harcba lépni, a magyarok a szovjet 150. harckocsi dandár harckocsijaitól rendkívül súlyos veszteségeket szenvedtek és a kiindulási állásaikba szorultak vissza.

A külön felvonuló 700. páncélos csoport, Bolgyirevkától északra, 10 óra körül csapott össze a szovjet 150. harckocsi dandárral. Elvben, ha minden harckocsijuk beindult, a németek voltak többen, de a T-38 harckocsik nem bizonyultak ellenfélnek a T-34-ek számára és a szovjeteket ezúttal jobban is vezették. Összefogott erőikkel szemben a páncélos csoportot két lépcsőben vetették be, így a technikai hátrány, a vezetési hiba és az erők elaprózása rövid úton a német páncélos kötelék megsemmisüléséhez vezetett.⁶¹

Mint kiderült, a szovjet vezetés a január 12-i siker hatására a támadás idejét az Uriv-i szakaszon január 13-ra hozta előre. Az ellentámadás visszaverésével egyidejűleg már a délelőtti órákban kiszorították állásaiból, részben pedig bekerítették a 7. könnyű hadosztályt és a tőle északra védő 429. német gyalogezredet. Miközben északon folyamatosan támadták a 20. könnyű hadosztályt, Uriv térségében teljes súlyával kibontakozott a támadás és elfoglalták Dovgalevkát, Bolgyirevkát, valamint Gyevicát. Jelentős változás volt az előző napi harcokhoz képest a nagyszámú szovjet harckocsi bevetése, amelyek 14 óra 40-re megváltoztatták a délelőtti helyzetet. Ilyen nagyszámú, 100–200 darab szovjet harckocsi támadását a magyar védelem még nem tapasztalta és megfelelő hatású, elegendő számú páncéltörő eszköz hiányában nem sokat tehetett. A három szovjet lövész hadosztály és három harckocsi dandár az első napon tíz kilométer szélességben

⁶⁰ Báró von Weichs vezérezredes tikos távirati parancsa a Cramer hadtest létrehozására HBIX/Fü. I. I. 43. 0500. In: *Horváth*, 1959. 131.

⁶¹ Az eredeti 100 db harckocsijából 4 db és 2-3 db lövege maradt meg. (szerzők)

teljes áttörést ért el a IV. hadtest arcvonalán Uriv-nál, teljesítve ezzel a hadsereg napi feladatát. A 7. könnyű hadosztályt gyakorlatilag szétverték és részeire szabdalták. A hadosztályhoz tartozó 4. gyalogezred súlyos veszteségeket szenvedett, szétszakadt és visszavonult. A 35. gyalogezredet részben bekerítették, egy zászlóalja meghátrált. A IV. hadtest szakaszán a front átszakadt és tartalékok hiányában nem lehetett helyreállítani. A szovjet áttörés nyomán a 2. hadsereg balszárnyán álló, az Urivtól északra védő III. hadtestet délről részben átkarolták és elvágással fenyegették a hadsereg többi részétől. A tőle délre védő 20. könnyű hadosztálynak már a második napon déli irányba kellett arcvonalat változtatni, hogy ebből az irányból is védekezhessen a további támadások ellen. Erre az eshetőségre azonban korábban csak kevés előkészület történt, így új állásokat építeni az orosz télben és fagyban lehetetlennek bizonyult. A hadosztály súlyos helyzetén az sem változtatott, hogy január 12-én még sikerrel hártotta el a 25. szovjet gárdalövész hadosztály részeinek a támadásait. Január 13-án estére, annak ellenére, hogy a 14. gyalogezred még tartotta Sztorozsevojet, a 23. gyalogezredet bekerítették.

A 7. könnyűhadosztály parancsnoka már ezen az estén úgy ítélte meg a helyzetet, hogy: „Minden jelentés és megfigyelés azt bizonyítja, hogy a csap-ok harcra nem alkalmasak, összefagytak összetörtek, apatikusak...”⁶² Az összeszedett és rendezett katonák az első harci zajra újra szétfutottak, gyakori volt a pánik, sok katona egyetlen célt követett, hogy minél távolabb kerüljön a harcoktól. Még az engedetlenek lelövése sem használt. A fenyegetésre sokan válaszolták: „Hát lőjön le! De én már nem bírom tovább!”⁶³

A szovjet támadás iránya délre fordult el és átkarolás fenyegette a 7. könnyűhadosztály jobb szomszédját, a 13. könnyűhadosztályt, valamint a VII. hadtest hadosztályait is. Január 14-én 6 óra 30 perckor, Scsucsjénél, a 18. lövészhadtest két-három kilométer széles vonalon támadást indított a miskolci VII. hadtest állásai ellen. A támadás irányában a 12. könnyűhadosztály 4 zászlóalja védett. A három hadosztály erővel támadó 50–100 harckocsival megerősített szovjet támadás estére mély betörést ért el. Világos volt, hogy a magyar védelem hatásos páncélelhárítás nélkül csak ideig-óráig tarthatott ki. A szovjet támadás irányában védő 12. könnyű hadosztály védelme délelőtt 10 órára összeomlott és a hadosztály estére 70%-os veszteséget szenvedett. A 2. magyar hadsereg védelme ezen a napon töredezni kezdett. Az arcvonalat 1943. január 14-én délelőtt a második ponton is visszafordíthatatlanul áttörték és a hadsereg reménytelen helyzetbe került. Estére a IV. és a VII. hadtest védelmét áttörték, a 7, 20. és a 12. könnyű hadosztály súlyos veszteségeket szenvedett. A katasztrófát tetőzte, hogy ugyanezen a napon a front Kantyemirovkánál az olasz szakaszon is összeomlott és a 3. harckocsi hadsereg támadása a magyarok hátába irányult.

Január 15-én estére a hadsereg vezetése számára is nyilvánvalóvá vált, hogy az eredeti arcvonalat nem lehet visszaállítani és a frontot sem lehet tartani. Nem maradt remény a tervszerű visszavonulásra sem. Harcképesség szempontjából a szovjet támadás következményei a teljes magyar hadseregére kihatottak. A meg-

⁶² A 7. k. ho. harctudósítása 1943. I. 1-től II. 28-ig. In: *Horváth*, 1959. 246.

⁶³ A 7. k. ho. harctudósítása 1943. I. 1-től II. 28-ig. In: *Horváth*, 1959. 246.

támadott alakulatokat lényegében megsemmisítették (7., 12., 20. könnyűhadosztály), más alakulatok részben az ellentámadások végrehajtásához szükséges erőösszevonások (6., 9., 10., 19. és 23. könnyűhadosztályok), részben a veszteségek következtében meggyengültek. A 12. könnyűhadosztály lényegében szétesett és visszaözlött, a 7. könnyűhadosztályt szétverték. A 20. könnyűhadosztály a III. hadtest felé özlött vissza. Magát a hadtestet végleg elvágták a hadsereg főerőitől, ezért január 15-én reggeltől a 2. német hadsereg alárendeltségében utalták.

Bár a bekerített alakulatok jelentős részben átvágták magukat, de elvesztették személyi állományuk jelentős részét és a nehézfegyverzetüket.⁶⁴ Az állásaikból kiszorított csapatok harcképessége a mínusz 32–38 fokos hidegben fizikailag és pszichikailag is meggyengült. Az anyagi helyzet és az állások kiépítésének elmaradása miatt támpontok (főleg a településekre alapozott) körvédelme nem volt lehetséges. Az erre vonatkozó döntés késlekedése miatt viszont a tervszerű visszavonulásra sem maradt lehetőség. A hadsereg arcvonala szétszakadozott és válsághelyzet alakult ki. A túlerő és a hideg miatt a csapatok fizikailag és morálisan megrendültek, több helyen pánik tört ki.

A kialakult helyzet erős tartalékok azonnali alkalmazását, vagy a visszavonulás elrendelését követelte. Jány vezérezredesnek azonban nem voltak tartalékai és az alárendeltségében lévő a magyar páncéloshadosztályt is magába foglaló Cramer hadtestet sem vethette be. Az erre vonatkozó engedélyt von Weichs vezérezredes még január 15-én este is várta az OKH-tól. A helyzet percről percre súlyosabb lett és az általános parancs még mindig az arcvonal feltétlen tartását írta elő. Jány annak ellenére, hogy tisztában volt vele, mit kell tennie, hogy megmentse hadseregét, a parancs szellemét követve nem volt hajlandó elrendelni a visszavonulást. Kétségtelen, hogy az önálló döntés meghozatalában magyar előjárói is megkötötték a kezét, de ő még január 15-én délelőtt is arról fogadkozott a B hadseregcsoport parancsnokának, hogy a magyar hadsereg, ha azt a parancsot kapja, akkor az (ekkor már nem létező) állásaiban a végsőig kitart.

Eközben a német parancsnokság kétszínű játékot folytatott. Weichs vezérezredes és összekötő tisztjei kétértelmű szóbeli javaslataikban ösztökélték a magyar hadsereg parancsnokát az önálló cselekvésre, de a nyílt, számon kérhető parancsaikban határozottan Hitler parancsának betartására, vagyis a végsőig való ellenállásra utasított. Támogatást azonban a német vezetés sem adott, s 1943. január 14-én – hosszas könyörgés után – csak a Cramer-hadtest részét képező 168. német gyaloghadosztály bevetését engedélyezte. Szándékairól és a front helyzetéről a 2. magyar hadsereg parancsnokságnak rendszeres helyzetfőjelközlést már a szovjet offenzíva megindulása előtt sem adott, amivel lehetlenné tette a magyar csapatok tevékenységének tervezését és összehangolását a német és az olasz hadműveletekkel.

Január 16-ára a szovjet 40. hadsereg 45 kilométer szélesen és 60 kilométer mélyen, a 18. lövészhadtest 50 kilométer szélesen és 35 kilométer mélyen, míg a 3. harcokosi hadsereg, 30 kilométer szélesen és 90 kilométer mélyen tört előre.⁶⁵

⁶⁴ A nehézfegyvereket nem lehetett az állásokból kihúzni és vonóerő hiányában a hómezőkön sem tudták mozgatni.

⁶⁵ Gosztönyi Péter: A Magyar Honvédség a második világháborúban. Bp., 1992. 97.

E nap reggelén már a német B hadseregcsoport parancsnoksága is tudta, hogy a magyar hadsereg a továbbiakban jelentős erőkiejtésre már nem képes. Ennek ellenére tovább hangoztatta a kitartásra vonatkozó irányelveit és utasításait. Arra számítottak, hogy a Cramer-hadtest megfordíthatja a helyzetet, de Cramer csak január 16-ára kapta meg a bevetési parancsot, amikor már semmi remény nem maradt a szovjet áttörés megállítására és az eredeti állások visszafoglalására. Így az 1. magyar páncélos hadosztállyal és a 26. német gyalog hadosztállyal eleve korlátozott célú ellenlökést indítottak. A fő cél ekkor már az elszakadás, a német alakulatok elszakadásának a biztosítása volt. Az egyébként kudarcot vallott akcióban a 26. német hadosztályból csak egy zászlóalj vett részt, míg zömük már az elvonulásra készült. Valószínű, hogy ekkor már ők sem hittek a szovjet támadás visszaverésében és a front helyreállításának a lehetőségében.

Január 16-ra a 2. magyar hadsereg négy részre szakadt. (III. hadtest, Kraiss-csoport, Cramer-hadtest, VII. hadtest) és kilenc hadosztályából öt súlyos veszteséget szenvedett, vagy lényegében megsemmisült. Az arcvonaltól szétszakadozott és középen, valamint a déli szárnyon folytatódott a szovjet hadseregek erőteljes átkarolásra irányuló támadása. A III. hadtestet elvágták, a IV. hadtestet szétverték, a VII. hadtestet a bekerítés veszélye fenyegette, de a hadtest parancsnoka még ekkor sem tudta elérni parancsnokánál a visszavonulási parancsot. Nem rendelték el a visszavonulást akkor sem, amikor a hadtest jobbszárnyán álló olasz hadtest senkit nem értesítve és a B hadseregcsoport engedélye nélkül megkezdte a visszavonulást, a bekerítés veszélyének téve ki a magyarok déli szárnyát.

Január 17-én Osztrogozsszk körzetében bezárult a szovjet gyűrű és január 18-án a 40. hadsereg egységei Alekszejevkánál, a 2. magyar hadsereg addigi törzsszállásánál találkoztak a 3. harckocsi hadsereghez tartozó 15. harckocsi hadtest délről érkező csapataival.

A magyar hadsereg-parancsnok jókora késéssel, csak január 17-én hajnali háromkor kapta meg a visszavonulási parancsot a B hadseregcsoporttól. Ezen a napon végre Jány is kiadta visszavonulási parancsát, de szervezett visszavonulásról ekkor már szó sem lehetett. A szétvert csapatrészek önállóan hátráltak. A hadsereg-parancsnokság sok csapatával elvesztette a kapcsolatot, így csak a hátráló csapatrészek felfogásáról és összegyűjtéséről intézkedhetett.

A VII. hadtest visszavonuló alakulatait többször az oldalukba került szovjet erők támadása érte. A szovjet csapatoknak azonban nem sikerült teljesen bekeríteni a csoportokban, nehézfegyverzet nélkül visszavonuló magyar csapatrészeket. Alekszejevka és Ilinka védelme, az 1. páncélos hadosztály önfeláldozása lehetővé tette, hogy a nagyrészt rendezetlenül visszavonuló csapatok és vonatrészek áthaladhassanak nyugat felé.

Összeköttetés hiányában január 18-án este a magyar parancsnok semmit nem tudott a VII. hadtest hollétéről. Jellemző a német vezetés magatartására, hogy ugyanezen a napon, 17 óra 10 perckor érkezett táviratában von Weichs vezérezredes „megdöbbenését” fejezte ki a VII. hadtest visszavonulása miatt. Megismételte Hitler parancsát, miszerint a doni állásokat az utolsó emberig tartani kell. Röviden: kereken megtagadta a parancsnoksága által előző napon szóban kiadott visszavonulási parancsot. E magatartás, már a németellenességgel igazán nem vádolható Kovács Gyula vezérőrnagynak is sok volt és „meglepetését” fejezte ki.

Január 19-én Osztrogozsszk és Illovszkoje védői kitörtek nyugat felé és nyitva tartottak egy körülbelül 8 kilométer széles folyosót. A csapatok emberfeletti teljesítményt nyújtva harcoltak és megzavarták a szovjet vezetés terveit, de harcképes kötelékek visszavonulásáról nem nagyon volt szó és a veszteségeket még csak megbecsülni sem lehetett. E harcokban morzsolódott fel az 1. páncélos hadosztály is.

Külön említést érdemel az elvágott III. hadtest sorsa. Mivel a németeket ellátási kötelezettség nem terhelte, csak feladatot adtak, a magyarok viszont ellátni nem tudták az elvágott erőket, a III. hadtest nehéz helyzetbe került. A 2. német hadsereg parancsnoka, hadtestcsoportot hozva létre a VII. német hadtest alárendeltségébe vonta a magyarokat, ami a katonai állatorvosi ló esete. Két egyenlő szintű katonai szervezet közül az egyiket a másiknak alárendelni céltalan és értelmetlen. Az így létrehozott helyzet a két egyenrangú parancsnok között, főleg a német magatartás miatt sok konfliktushoz vezetett.

A magyar hadtestet a 2. német hadsereggel együtt egy másik szovjet támadás is érte. Január 20-tól a Voronyezsi Front parancsnoksága, folytatva a korábban megkezdett támadást, s annak eredményeit kihasználva, új támadást tervezett. A terv szerint a főcsapást délről, a 4. harcokcsi hadtesttel megerősített 40. hadsereg, északról a Brajnszki Front 13. hadsereg méri. A támadás célja a két csoportosítás összetartó irányba támadva, Kasztornoje körzetében egyesülve bekeríteni és megsemmisíteni a 2. német hadsereget. A támadásban részt vett a Voronyezsi Front 38. és 60. hadserege is. A voronyezs-kasztornojei szovjet támadás január 24-én indult és a német front északon összeomlott. Bár az üzemanyaghiány által is akadályozott 40. hadsereg támadása akadozott, de sikerült lezárnia a német-magyar csapatok visszavonulásának útvonalait. Nem tudta viszont megerősíteni a bekerítés gyűrűjét, ami miatt a bekerített csapatok visszavonulása bár rendkívül sok veszteséggel, de lehetővé vált. A német-magyar erők harcolva egyik bekerítésből a másikba jutva hátráltak a hómezőkön át.

A VII. német hadtest parancsnoka, Siebert altábornagy a neki alárendelt magyar III. hadtestet feláldozva utasította a visszavonulás biztosítására. A III. hadtest katonái nemcsak az oroszoktól, hanem a németektől is szenvedtek. Rendre nem engedélyezték, hogy a németek által használt és nyitva tartott utakon vonuljanak. Gyakran erőszakoskodtak, elvettek szállítóeszközöket, felszerelést és a magyar katonákat a hómezőkön való éjszakázásra kényszerítették. Siebert altábornagy még magyar alárendeltjét gróf Stomm Marcell vezérőrnagy hadtestparancsnokot sem kezelte partnerként és sorozatosan állította válsághelyzet elé. „Gróf Stomm Marcell vezérőrnagy úrral – aki január végén orosz fogságba került – és törzsével szemben maga Siebert altbgy. is úgy bánt, mint más szokott talán a foglyokkal.”⁶⁶ Végül február 1-én arra utasította, hogy az erős orosz vonalakon keresztül kíséreljen meg kitörést nyugat felé, mert a németek által nyitott rést és úrvonalakat nem használhatja. Ebben a helyzetben Stomm vezérőrnagy feloszlatta hadtestét, ami katonai etikai szempontból sokak szerint nem elfogadható magatartás. Stomm tábornok február 3-án szovjet fogságba esett, de

⁶⁶ Hunyadváry József alezredes: Harctudósítás és tapasztalatok, melyeket az orosz harctéren, mint a 47/II. Zlj.pk. szereztem. In: *Horváth*, 1959. 241.

alárendeltjei együtt tartották katonáikat és kivezték a bekerítésből az összesen 6–7000 katonát. Ennyi maradt az 50 000-ből.

A magyar alakulatokban a túlterheltség és az egyenlőtlen küzdelem, az éhezés és a hideg hatására már január 12-én mutatkoztak az apátia és a pánik jelei. A 7. könnyűhadosztály parancsnoka már január 12-én tábori csendőröket rendelt ki a „visszaözlők” felfogására.⁶⁷ Szabó László vezérőrnagy a január 13-ai ellentámadás kudarca után is pánikról, a csapatok harcbevételének nehézségeiről számolt be a hadsereg vezérkari főnökének telefonbeszélgetésük során. Igaz, ekkor már az előidéző okokat is megjelölte. „7/I. zlj. Egyszer már megindult tádrá, pánik tört ki, még egyszer összeszedték, újra tád-ott, állítólag hk-k megjelelésére újra visszament kiindulási helyére.” „Csak a véletlenül és a kiválasztott tiszteken múlik egyedül az állások tartása. Én csalódtam az emberekben, nem csodálkozom azonban semmin, mert váltás nélkül harcolni és dolgozni nem lehet.”⁶⁸

A pánik nem minden alakulatot érintett, de hogy létezett, azt bizonyítják a parancsnokok beszámolóí, és az, hogy a hadsereg-parancsnokság január 16-án már a csapatok visszaözlésére készült fel. Egy sor korabeli parancs létezik, ami az elhatalmasodó engedetlenségi hullám megfékezését célozta.

E jelenség azonban a téli visszavonulás velejárója volt és a tengelyhatalmak minden érintett hadseregénél – így a német hadseregnél is – megfigyelhető volt. Nincs abban semmi különös, hogy mínusz 32–42 fokos hidegben, a túlérővel szemben nem megfelelő fegyverzettel harcoló, ellátás nélkül visszavonuló, gyakran a szabad ég alatt éjszakázó csapatok fegyelme megtört. Sok katona eldobta a fegyverét, mert így elkerülhette a harcot. Kovács vezérőrnagy már január 18-án kénytelen volt megállapítani, hogy az Oszkol-völgyébe visszavonult kötelékek katonái 25%-ának van meg a fegyvere, nehézfegyver alig maradt, a tüzéség pedig teljesen elveszett. Igaz, közöttük sok volt a századonként eleve csak 30 puskával rendelkező menetszázad vagy leváltott alakulat.

Gyakran a parancsnoki állomány sem állt a helyzet magaslatán. A kötelékek szétestek, elvesztették az összeköttetést előljáró parancsnokságokkal. Arra is akadt példa, hogy a parancsnokság „veszítette el” a csapatát. Így történt, hogy január 18-án a VII. hadtest parancsnoka és a vezérkari főnöke a hadtest nélkül érkezett meg Bugyonnijba és egyikük sem tudott felvilágosítást adni csapataik hollétéről.⁶⁹ Jány vezérezredes következetességét jól szimbolizálja (több példa is van rá, hogy szemében nem számított, a vétkes tábornok vagy egyszerű katona), hogy azonnal visszaküldte őket a csapatukhoz.

Január 19-én pedig már Kovács tábornok is a „lehető legkisebbre csökkent” minősítést adta a hadsereg erkölcsi és fizikai ellenálló erejének.⁷⁰ Jellemző, hogy gyakran önmagának is ellentmondva még ezeket az alakulatokat is felhasználhatónak vélte a szovjet támadás megállítására vagy késleltetésére. „A Cramer-hdt-el Bugyonij körletben maradva, a helyzet szerint veszélyesebb elg. erőcsoport

⁶⁷ Szakály Sándor: A magyar tábori csendőrség. Bp., 1990. 57.

⁶⁸ Vitéz Kovács Gyula vör. telefonbeszélgetései. 1943. I. 13-án. In: Horváth, 1959. 143.

⁶⁹ Vitéz Kovács Gyula vör. telefonbeszélgetései. 1943. I. 19-én. In: Horváth, 1959. 169.

⁷⁰ Vitéz Kovács Gyula vör. telefonbeszélgetései. 1943. I. 19-én. Uo. 173.

ellen fordulni. Az Oszkol völgyben beállott helyzet folytán a hds. parancsnokság megítélése szerint sürgősen dönteni kellett az Oszkol völgy közelében gyülekeztetett csapatok sorsáról. A fegyverrel rendelkezőket illetőleg irányadónak kell tekinteni a feladatot, melyet a Hrg. B. nem változtatott meg.”⁷¹

A szilárd vezetést megőrzött csapatok tovább harcoltak és rendezetten vonultak vissza, semmiben nem maradva el a németek mögött. A magyar hadsereg szétesését a németek túlhangsúlyozták, vélhetően azért, hogy a vereségben őket telessék meg bűnbaknak. Többször fegyvereit eldobáló katonaként írták le a fegyvertelenül kivonult magyar váltás katonáit is. A hátrálást azonban nem lehetett megállítani. A hadsereg-parancsnokság harcálláspontja január 23-án Belgorod volt és január 24-én 12 órakor, a szovjet áttörés tizedik napján, a 2. magyar hadsereget hivatalosan is kivonták az arcvonalból. A csapatok maradványainak visszavonását a még harcképes magyar kötelékeket összefogó, Vargyassi Gyula vezérőrnagy által vezetett csoport és a Cramer-hadtest biztosította.

A következő napokban a hadsereg-parancsnokság elsősorban a visszavonulók rendezésére koncentrált és január 24-én Jány Gusztáv vezérezredes hadseregparancsnok kiadta szerencsétlen szövegezésű hadseregparancsát. E parancs első pontja így kezdődött: „A 2. magyar hds. elveszítette becsületét, mert kevés – esküjéhez és kötelességéhez hű – ember kivételével nem váltotta be azt, amit tőle mindenki joggal elvárhatott.” A nehéz körülmények között harcoló csapatok ilyen általános és sommás arcucsapására saját parancsnoka részéről még nem volt példa. Kiadásának okait magyarázni lehet, de elfogadható magyarázatot adni rá aligha. Ilyen parancsot akkor is ostobaság volt kiadni, ha sok tekintetben nem volt teljesen alaptalan. Mivel nem tett világos különbséget és általánosított, parancsa a harcban helytálló csapatokra ugyanúgy vonatkozott, mint a pánikba esettekre. Így csak arra volt alkalmas, hogy erkölcsileg és tudatilag tovább züllessze a csapatokat, hiszen a még hadsereg tábornoki kara is tiltakozott ellene. A későbbi visszavonás e tekintetben nem sokat segített, ami egyszer kimondatott és a lelkekben mély és keserű nyomokat hagyott, azt nem lehetett egy másik parancssal egyszerűen törölni.

A visszavonulás nem jelentette a hadsereg katonáinak a megmenekülését. A gyalogmenet a hómezőkön és a kilátástalan harcok még hosszú heteken keresztül folytatódtak, Egyes alakulatok 800 kilométert is gyalogoltak az orosz télben ellátás nélkül. A megmaradt hadsereget Romni, Vorozsba, Glukov és Konotpo körzetében próbálták meg újjáalakítani, de a Vörös Hadsereg térnyerése miatt a Dnyepertől nyugatra jelöltek ki számukra a gyülekeztetési és újjászervezési körletet.

A németek viselkedését illetően sok példa van arra, hogy élelmet, szállást, fegyvert és felszerelést raboltak a magyar katonáktól. A német magatartás következtében fegyveres összetűzésekre került sor a szövetséges katonák között. Még Jány vezérezredes is kénytelen volt parancsot kiadni a garázdálkodó németek elleni ellenállásra.

A szovjet erők nem tudták megvalósítani a bekerített ellenség felszámolását, de olyan veszteségeket okoztak, hogy az felért a megsemmisüléssel az érintett német, olasz és magyar hadsereg vonatkozásában. A 2. magyar hadsereg veszte-

⁷¹ A hds. vkf. helyzetmegítélése 1943. január 21-én. In: *Horváth*, 1959. 175.

ségei az eredeti dokumentumok alapján kb. 120 000 fő. Ebből a Donnál kb. 100 000 fő esett el, sebesült meg, tűnt el, került hadifogságba. Az elesettek száma meghatározhatatlan, hiszen nagyon sokan eltűntek (80 549 fő). 1943. március 3-án a magyar hadsereg harcértéke 2910 tiszt, 61 116 légénységi állományú katona, 34 284 puska, 885 géppisztoly, 101 géppuska, 375 golyószóró, 3 db 10,5 cm tarack, 2 db 10 cm tábori tarack, 28 db 10 cm ködvető, 4 db 75 mm páncéltörő ágyú, 2 db 50 mm páncéltörő ágyú, 2 db 74 mm önjáró páncéltörő ágyú, 18 db 40 mm légvédelmi gépágyú, 2 db aknavető, 2 db gránátvető, 10 db nehézpuska, 14 599 ló, 5989 fogatolt jármű, 1246 gépjármű volt.

Az életben maradottak háromnegyed része a vonatalakulatokhoz tartozott, ami arra utal, hogy a harcoló állomány lényegében megsemmisült. Vitéz Kovács Gyula vezérőrnagy az OKH vezérkari főnökéhez írt levelében a harcoló csapatok 80–85%-ának elvesztéséről ír.⁷² A hivatalosan eltűntnek nyilvánítottak közülbelül fele halhatott hősi halált. A többi hadifogolytáborba került, ahol szintén magas volt a halálozási arány.

9. Összegzés

Vitéz Jány Gusztáv vezérezredes még a fronton megkapta a német Vaskezeszt Lovagkeresztjét. Hazatérése után azonban nyugállományba helyezték. A 2. magyar hadsereg maradványait 1943. március 28. – május 30-a között szállították haza. Lehetőleg csendben, éjszaka érkeztek meg a kijelölt állomásra. A politikai és katonai vezetés igyekezett eltitkolni a történeteket és mélyen hallgattak a veszteségek mértékéről. A hadsereg tragédiája azonban akkor is, ma is foglalkoztatja a közvéleményt. Sokféle értékelés született e hadsereg katonáinak a teljesítményéről. Ezek jelentős része elítélő és igazságtalan, mert politikai alapon született. Nem a katonák tehetek arról, hogy a frontra kellett menniük. Többnyire keserves kényszer volt mindenki számára és sokan kedvetlenül, a hazatérést várva teljesítették szolgálatukat, amelynek legfőbb oka a mozgósítás igazságtalanságai, az elhagyatottság érzése, a háború céltalansága és a szovjetek egyre növekvő ereje lehetett. Ahogy az ország lakossága, az egyszerű katona sem értette, miért kell a Don partján harcolnia és meghalnia. „Meggyőződésem, hogy nem az emberanyagunkban van a hiba, hanem hiányosan, talán rosszul volt előkészítve ez a háború és hiányos szellemi munícióval tápláljuk most is az anyaországot és a kivonult hadsereget egyaránt” – írta Kovács Gyula ezredes már a harcok kezdetén 1942. augusztus 17-én.⁷³

A katona azzal harcol, amit az állama biztosít neki és olyan célokat követ, amelyeket a politikai vezetés megjelöl. Arra viszont nem lehet kötelezni, hogy szeresse is azt, amire éppen kényszerítik. Nem gondoljuk azt sem, hogy senki sem hibázott, s ez a vereség a sors akarata volt. Nem biztos, hogy valóban megállják a helyüket az utólag hangoztatott politikai szempontok, amelyek a hadsereg kiküldéséhez vezettek. Ezt a hadsereget hihetetlenül rövid idő alatt mozgósí-

⁷² Hadtörténelmi Intézet Levéltára 1943. 2. hds. I.a. oszt. 5. fasc.; Horváth, 1959. 342.

⁷³ Vitéz Kovács Gyula vk. ezredes: A 2. hadseregnél tapasztaltak magyarázata és a hozzáfűzött javaslatok. In: Horváth, 1959. 75.

tották és juttatták ki a frontra. Ennyi idő alatt nem lehetett egy hadsereget maradéktalanul felkészíteni a várható feladataira, mint ahogy azt a később napvilágra került hiányosságok bizonyítják. A kiképzés és felkészítés jelentős része csak papíron, vagy még ott sem történt meg. Maga a hadseregparancsnok írta, hogy a hadserege csak a szemledombról mutatott jól.

Sokakat foglalkoztat a kérdés, mi vezetett a hadsereg vereségéhez. Hiszen a csapatok döntő része megtett minden lehetőséget a szovjet támadás visszaveréséért és a pánikjelenségek csak később, a kilátástalan harc és a rossz vezetés következtében jelentkeztek. A Vörös Hadsereg erőfölénye a felkészületlenség, a túlzott mérvű feladat mára már magától értetődő. Azonban voltak más okok is, amelyek a katasztrófát előidézték. Itt említendő a magyar politika magatartása. A magyar politikai vezetőket számításaikban nemcsak a réalpolitika kéréseire, hanem törvényei, hanem évtizedes szovjetellenes beidegződéseik is vezették, s egyfajta szent háborúnak értelmezték a keleten folyó harcokat. A politika farkastörvényeinek realitása nem vezethet emberek életét követelő, szükségtelen gesztusokhoz az aktuális politikai partner iránt. Egyetlen politikus sem jogosult mások élete felett még közvetett módon sem dönteni. Ezért a 2. magyar hadsereg tragédiájának legfőbb tanulsága: „Soha többé!”

Guszmán Gergely

**A FÜGGETLEN INDIA ARCHITEKTÚRÁJA
(SARDAR VALLABHBHAI PATEL SZEREPE AZ INDIAI
KONGRESSZUSBAN ÉS AZ 1947-ES INTEGRÁCIÓS
FOLYAMATOKBAN)**

A 19. században induló indiai nacionalizmus nemcsak a brit gyarmati világ lebontását, hanem az új nemzeti identitás felépítését is megcélozta. A kezdetekben ez nem jelentett mást, mint a domíniumi státus megszerzését, de a 20. században már egyértelműen a Koronától való teljes elszakadás vált prioritássá. Az eljövendő berendezkedést illetően számos alternatív elképzelés született, amelyek képtelenek voltak egymással együttműködni ideológiai különbözőségük miatt. A hindu nacionalisták egyértelműen a vallást kívánták egységesítő elemként kikiáltani, míg az Indiai Kongresszus Párt tagjai egy szekuláris berendezkedésű és a vallási kisebbségeket tiszteletben tartó modern államot képzeltek el. A Kongresszus nemzetépítő munkája lényegét tekintve egy társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális szinten zajló folyamat, vagy folyamatok összessége volt, amelyek gyakran fedték egymást, máskor párhuzamosan haladtak egymás mellett. A nemzeti státus elérése és a nemzeti identitás fejlődése pedig állandóan megújult és újrainterpretálódott.

A nemzetépítés folyamata tehát több (idő és tér) dimenzióban zajlott és szakaszai elemzése során egyre inkább közelebb kerülhetünk a főáramlatok megértéséhez. Az indiai kontextust szem előtt tartva a folyamatot vizsgálhatjuk egy kisebb társadalmi (kasztok, vallási/nyelvi/etnikai csoportok), vagy helyi politikai egységek törekvéseként, egy gazdasági/politikai átalakulásként, a közigazgatás átszervezése kapcsán, egy politikai párt hatalomra jutásaként, vagy egyéb társadalmi/kulturális/politikai változásként. Esetünkben a nemzetépítés területiális vonatkozását mutatjuk be Vallabhbhai Patel India első belügyminisztere szerepén keresztül.

1. Akit „Sardar”-nak neveztek

Vallabhbhai Jhaverbhai Patel 1875. október 1-én született a Gujarat állambeli Kheda körzetben, Nadiad városában. Ebben a körzetben nevelkedett apja, Jhaverbhai Patel családi birtokán Karamsandban. Miután tizennyolc évesen megházasodott ügyvédnek tanult és tanulmányai befejeztével 1904-ben már praktizált. Minden vágya az volt, hogy Angliába utazzon és ott képezhesse magát tovább. Az anyagi körülményei, valamint személyes ügyeinek intézése (először bátyjának Vithalbhai-nak teremtette meg az angol továbbtanulás lehetőségét) miatt csak harminchat éves korában mehetett Angliába, ahol a képzés időtartama előtt sikeresen teljesítette a követelményeket. 1913-ban tért vissza Indiába, ahol Ahmedabad városában folytatott jogi tevékenységet és rövid időn belül a

város egyik legnevesebb ügyvédje lett.¹ Barátai biztatására indult a helyi választásokon és 1917-ben bekerült a Helyhatóságba, mint Közegészségügyi Biztos. Ugyanebben az évben Patel találkozott Mohandas Karamchand Gandhival, kinek tanításai és az általa indított *satyagraha* mozgalom rendkívül intenzív hatást gyakorolt politikai nézetére. Gandhi biztatására részt vállalt a Gujarat Sabha nyilvános politikai szervezet tevékenységében, amely a helyi értelmiségi réteget tömörítette azzal a céllal, hogy a brit fennhatóság ellen szervezett formában lépjenek fel. Mikor 1928-ban éhínség és járvány ütötte fel a fejét Kheda körzetében a helyi parasztság a Sabha akkor vezetőjéhez, M. K. Gandhihoz fordult segítségért a brit adóemelések csökkentése miatt. Gandhi vállalta az ügyet, viszont már az egész országra kiterjedő elfoglaltsága végett a helyi vezetést átadta Patelnek, aki felhagyott ügyvédi praxisával és minden figyelmét a közügyeknek szentelte. A khedai mozgalom sikerrel végződött és 1919-ben a brit kormányzat engedett az adókból. A következő évben a Gujarat Sabha beolvadt az Indiai Nemzeti Kongresszus helyi szervezetébe (Gujarat Pradesh-i Kongresszus Választmánya) és mivel Vallabhbhai Patel a khedai győzelem után rendkívül népszerű politikussá vált Gujaratban, ő indult a párt képviselőjeként az ahmedabadi helyhatóság elnöki választásokon 1922-ben.² Akkor már Patel teljes mértékben támogatta Gandhi akcióit (a kormánnyal való együttműködés megtagadása; az idegen hivatali szervek bojkottálása; a teljesen független önkormányzatok követelése; a nyugati ruha viselésének megtagadása; az erőszakmentes polgári engedetlenség elve stb.) és az irányítása alatt 1920-ban elérték, hogy a helyhatóság saját maga által választott biztossal kormányozzon. A városi ügyek irányítása és a közösségi részvétel előmozdítása volt az első konkrét lépés, amely átváltoztatta a helyi tanácsokat a nemzetépítés gyakorlati értékkel bíró médiumává. A rendszer sikeres integrációja nagymértékben függött az alrendszerek lojalitásától és bizalmától. Patel képes volt megőrizni, ugyanakkor megreformálni az egykori birodalmi adminisztratív rendszert.

A helyhatósági választásokon még két ízben szerepelt sikeresen (1924, 1927) és pozícióját csupán a khedai-hoz hasonló, de még nagyobb méreteket öltő éhezés és adóemelések orvoslása miatt adta fel. Amikor Bardoliban az éhezés mellett a lakosságot nagyarányú adóemelések is sújtotta, Vallabhbhai Patel a városba utazott 1928 áprilisában, hogy megszervezze az ellenállást. A Gujarat nagy részét érintő éhezés felszámolása és az adóterhek csökkentése összehangolt fellépést sürgettek és Patel, akit korábban a Kongresszus a *satyagraha* nagypuri megszervezésével bízta meg Gandhi 1922-es bebörtönzése után, hozzájárult a helyi vidéki előjárókkal való egységszövet kialakításához. Patel miután az érintett területeken önkénteseket toborzott, az erőszakmentesség jegyében, de kompromisszumok nélkül az adók teljes elutasítását kezdeményezte és a letartóztatások, valamint ingatlanok lefoglalása ellenére az ellenállás intenzitása egyre fokozódott.³ Az

¹ Krishna, Balraj: India's Bismarck. Sardar Vallabhbhai Patel, Mumbai, India Source Books, 2007. 1–8. (a továbbiakban: Krishna, 2007.)

² A Választmány elnöki tisztjét egészen 1945-ig birtokolta.

³ Gandhi, Rajmohan Patel: A Life, Ahmedabad, Navajivan Pub. House, 1990. 149–151. (a továbbiakban: Gandhi, 1990.)

engedetlenségi mozgalom augusztusra érte el a csúcspontját, amikor Patel közvetítőként keresztül megegyezett a helyi hatóságokkal, hogy visszavonják az adóemelés, visszahelyezik a tiltakozásként lemondott vidéki tisztviselőket és az elkobzott tulajdonokat, földeket visszaszolgáltatják. A bardoli küzdelem során nevezték Patelt először „Sardar”-nak, amely a győzelem után egyre elterjedtebbé vált kollégái és követői körében.⁴

A gujarati társadalmi-politikai helyzet változásait élete végéig figyelemmel kísérte, de az 1930-as évektől egyre nagyobb részt vállalt a Kongresszus országos tevékenységében. Gandhival való kapcsolata az évek során mélyült és minden megmozdulásában (pl. a híressé vált Ahmedabadtól Dandi-ig tartó ún. sómenet)⁵ követte a Kongresszusban teljhatalmúnak számító politikai és egyben spirituális vezetőt. Patel segédkezett a Gandhi és Lord Irwin alkirály közti paktum megkötésében 1930. március 5-én.⁶ A megegyezés aláírását követően a Kongresszus karachi konferenciája Patelt választotta meg elnökének, aki a paktum értelmében a britek által lefoglalt birtokok visszaszolgáltatását felügyelte, különös tekintettel az engedetlenségi mozgalomban részt vett gujarati földbirtokosok jóvátételére. Miután a Kongresszus és London közti tárgyalások zátonyra futottak, 1932 januárjában újra letartóztatták Gandhit és a Kongresszus vezetőit is. Gandhi és Patel a börtönben töltött idő alatt együtt folytatták az ellenállási mozgalom programját és számos kulturális/társadalmi probléma megoldását.⁷ Patel 1934 júliusában szabadult és a Kongresszus parlamenti frakciójának elnökéként ő választotta ki és irányította az országos törvényhozó választáson induló kongresszista jelölteket.

2. Küzdelem India függetlenségéért

A független indiai állam létrehozásában 'Sardar' Vallabhbhai Patel szerepét és eredményeit több szempontból is különlegesnek tekinthetjük. Patel áldozatos munkája során rövid idő alatt sikerült integrálnia a fejedelemségeket az indiai nemzetté válás talán legkritikusabb időszakában (1947–1949). A nemzetté válás alapjait rakta le azzal, hogy a köztudatba helyezte a nemzet gondolatát beépítve ezzel kisebb regionális társadalmi/politikai/gazdasági csoportokat egy sokkal

⁴ A gujarati kifejezés számos indiai nyelvben a „főnök, vezér” jelentéssel bír. Erről: *Gandhi*, 1990. 168.

⁵ Az 1930. március 21-től április 6-ig tartó 400 kilométeres menetelés a brit kormány sómonopóliuma ellen irányult. Az Arab-tenger irányába vezetett tömeg faluról-falura egyre nagyobb lett és a mozgalom hatalmas sikernek számított. Habár több ezer embert letartóztattak, köztük Gandhit és Patelt is, az indiai nép ereje és kitartása megmutatkozott, amely hatására a kormány végül leült Gandhival tárgyalni (*Gandhi*, 1990. 193.).

⁶ A paktum értelmében a Kongresszus és követői abbahagyják az engedetlenségi mozgalmat, a britek pedig szabadon engednek minden olyan politikai foglyot, akit nem erőszakos cselekmény miatt ítéltek el. Az egyezménynek természetesen még számos pontja volt, amit érdemes lenne megemlíteni, például a Kongresszus meghívást kapott Londonba egy kerekasztal tárgyalásra, hogy a felek érdekeit megpróbálják egymás felé közelíteni, vagy a britek ígérete tettek, hogy az engedetlenségi mozgalom alatt büntetésből elkobzott földeket visszaszolgáltatják tulajdonosaiknak. *Gandhi*, 1990. 206.

⁷ *Gandhi*, 1990. 226–229.

szélesebb körű és befogadó indiai nemzeti identitásba. A területi integráció problémájának sikeres megoldása olyan maradandó érdemeket szerzett Patelnak amelyek egyértelműen az indiai nemzet egyik alapító atyjává emelték. Annak érdekében, hogy tovább konszolidálja az ország egységét Patel nagy hangsúlyt fektetett a politikai infrastruktúra kiépítésére. Gandhi irányításával létrehozta a Kongresszus Párt szervezeti struktúráját, amely erőteljes politikai identitással és fegyellemmel rendelkezett. A párt politikai ereje és egysége megmutatkozott, amikor sikeresen léptek fel a szakadár szélsőséges mozgalmak és személyek (pl. Subhas Bose, N.B. Khare stb.) ellen. A brit parlament 1935-ben az indiai hatóságok tiltakozása ellenére elfogadta az India Kormányáról szóló törvényt,⁸ amelynek értelmében, 1937 februárjában esedékes volt a Törvényhozó Nemzetgyűlési választások. Az Indiai Nemzeti Kongresszus kiállította jelöltjeit, bár magát a törvényt használhatatlannak és működésképtelennek tartotta. A tartományi választások nyolc államban a Kongresszus Párt többségét hozták.⁹ Nem sokkal a tartományi választások után a Kongresszus vezetői összehívták Delhiben a Nemzeti Konvenciót. A Kongresszus elfogadta, hogy a tartományi választások alapján a többségi szavazatot elért pártok vezetői hivatalt vállalnak a Tartományi Gyűlésben, de csak abban az esetben, ha a brit tartományi kormányzók az alkotmány által rájuk ruházott különleges hatalommal nem élnek.¹⁰ A hivatalok betöltése előtt a Kongresszus Párt vezetői garanciát kértek a tartományi kormányzóktól, hogy betartják a Delhi Konvencióban rögzített pontokat. A kormányzók megtagadták ezt a kérést, mire a Kongresszus Párt visszautasította a hivatalvállalást abban a nyolc tartományban, ahol többséget szereztek. A konfliktus megoldása érdekében megkezdődtek a tárgyalások a brit kormányzat és a Kongresszus között. A britek 1937 júniusában megfogalmazott hivatalos álláspontjuk szerint biztosították a Kongresszust és India népét, hogy eleget tesznek a követeléseknek, vagyis a kirendelt kormányzó nem avatkozik bele a tartományi gyűlés ügyeibe. Az egységes Kongresszus párti fellépés nagyban köszönhető Vallabhbhai Patel munkájának, mivel a parlamenti frakció elnökeként neki kellett egyeztetnie az eltérő álláspontokat. A párt Munkabizottsága három napig ülésezett Wardha-ban 1937 júliusában. Az ülésen több kényes kérdés felmerült, többek között a képviselők eltérő jövedelme volt fájó pont a Muszlim Liga kül-

⁸ Az 1919. évi India Kormányzásáról szóló brit rendelet India első világháborús hozzájárulását kívánta honorálni és a kormányzás számos funkcióját a Korona és az indiai hatóságok között osztotta meg. Az ekképpen létrehozott „dualista” berendezkedés nem hozott tartós elégedettséget, mivel még az indiai szerveknek átengedett (pl. oktatás) kormányzati területek felett is gyakorolt ellenőrzést a brit hivatalnoki kar. Az 1935-ben kiadott 14 fő részből dokumentum az 1919-es rendelethez képest visszalépést jelentett az indiai érdekek érvényesítésében. A 30-as évekbeli konzervatív kormánytöbbség az eredetileg egyensúlyt és az indiai érdekeket érvényesítő törvényjavaslatot átalakította, hogy szűkítse az indiai kormányzat funkcióit. Az eredmény egyik félnek sem kedvezett, hiszem a brit konzervatívok számára nem volt elég radikális, az indiai politikai elit pedig csalódott volt és bizalmatlanul fogadta az 1935. augusztus 4-én ratifikált, és 1937-ben életbe lépett rendeletet. *Keay, John*: India: A History. New York, 2000. 490–493. (Továbbiakban: *Keay*, 2000.)

⁹ Madras, Bihar, Assam, Uttar Pradesh, NWFP, CP, Berar, Bombay

¹⁰ Az India Kormányáról szóló törvény értelmében ugyanis a Tartományi Gyűlésekben részt vehettek az indiai pártok képviselői is, de ezt a Gyűlést a brit kormányzók feloszlathatták.

dötteinek. A kialakult vitában Gandhi és Nehru asszisztálása mellett Patel irányította a feleket a lényegi pontok felé. A Munkabizottság végül július 7-én beleegyezett, hogy a párt vezetői elfoglalják helyüket a tartományi gyűlésben. Amikor 1939. szeptember 1-én kitört a második világháború, az indiai képviselők Nehru kezdeményezésére visszavonultak központi és vidéki törvényhozó testületekből tiltakozva ezzel a britekkel való együttműködés ellen. Gandhi teljes mértékben ellenezte a háborút a britek oldalán, a Kongresszus egyik vezetője, Chakravarthi Rajagopalachari azt tanácsolta, hogy abban az esetben támogassák a brit vezetést, ha demokratikus kormányt állíthatnak fel a háború után, Anglia pedig garantálja India számára a teljes függetlenséget. A britek elutasították Rajagopalachari kezdeményezését és Indiát a képviselők megkérdezése nélkül vonták be a háborúba, mire Patel a Gandhi által meghirdetett polgári engedetlenségi mozgalmát karolta fel.¹¹ A *Quit India!* elnevezésű mozgalom a briteket India azonnali elhagyására szólította fel. Patel minden erejét és tudását latba vetette, hogy az engedetlenségi mozgalom egy soha nem látott méretű össz-indiai megmozdulás legyen. Az ország különböző részein intézett nacionalista töltetű beszédet az emberekhez, akik kitörő örömmel fogadták a szabadság és függetlenség érzésével kecsegtető szavait. A Kongresszus nem minden tagja értett egyet a megmozdulás szükségességével, de 1942. augusztus 7-én végül sikerült elfogadtatnia a mozgalom akciótervét.¹² A *Quit India!* szellemi atyja és szimbolikus alakja végig Gandhi maradt, de Patel volt az, aki az akció anyagi hátterét megteremtette, aki az alapvető szervezési, adminisztratív feladatokat ellátta, aki a mozgalomról szóló vitákat vezette, és aki beszédeivel mobilizálta az embereket. A mozgalom sikere láttán a britek 1942. augusztus 9-én letartóztatták Gandhit, Patelt és a Kongresszus Munkabizottságának (CWC) vezetőit. A mozgalom ugyanakkor nem merült feledésbe és India-szerte sztrájkok, tüntetések törtek ki a foglyok szabadon engedése miatt. A forradalmi hangulat több száz-ezer ember bebörtönzését és ezrek halálát okozta, annak ellenére is, hogy Gandhi és Patel igyekeztek nyugalomra inteni az indiai népet, nehogy még jobban elmérgesedjen a helyzet. A britek Gandhit rossz egészségügyi állapota miatt 1944-ben szabadon engedték, de Patel csak 1945. június 15-én hagyhatta el a börtönként funkcionáló ahmednagari erődöt.¹³ A háború befejeztével Anglia közölte, hogy hajlandó a hatalmat indiai kézbe adni és Gandhi a harcok felhagyására szólította fel az embereket. Az ország belső viszonyainak megszilárdítása és a független kormányzat előkészítése várt a soron következő 1946-os Kongresszus elnöki választás győztesére. A procedura jelentősége abban állt, hogy a megválasztott elnök egyben India első miniszterelnöki tisztjét is betölthette. Jawaharlal Nehru és Sardar Patel volt a két potenciális jelölt, akik élvezhették a Kongresszus vezetőinek bizalmát és személyük kellő garanciát nyújtott a hatékony kor-

¹¹ Jelen tanulmányhoz nem tartozik szorosan hozzá, de meg kell említenünk a teljesség kedvéért, Subhash Chandra Bose, az akkori Kongresszus elnöke, beadványát is, amely a britekkel szembeni katonai fellépést szorgalmazta. *Narahari, Parikh*: Sardar Vallabhbhai Patel, Ahmedabad, Navajivan Publish House, 1954. 434–436.

¹² *Gandhi*, 1990. 313.

¹³ *Gandhi*, 1990. 313–318.

mányzásra. Habár Patel népszerűsége sokkal nagyobb volt a tizenhat állam képviselői körében, Gandhi javaslatára lemondott a jelöltségről és végül 1946. május 8-án Nehru kapta meg az elnöki pozíciót.¹⁴ Az átmeneti időszak ideiglenes kormányában természetesen szükség volt Patel vezetői és adminisztratív képességeire, így a belügyekkel foglalkozó tárca vezetésével bízták meg, amely rendkívül nagy felelősséggel járt, tekintve hogy neki kellett hozzálátnia a jövőbeni független állam egységesítéséhez, valamint a britekkel való megegyezés létrehozásához. A Brit Kormánymisszió alapvetően két tervezetet vázolt fel a hatalomátadás folyamatára és a Hercegi Államok integrációjára.¹⁵ Az 1946. május 16-án bejelentett terv szerint India egy laza föderációt fog alkotni kiterjedt tartományi autonómiával. A tartományokat csoportokba szedik, amelyek vallási többség alapján szerveződnek. A Kormánymisszió másik, 1946. június 16-i javaslata alapján India vallási alapon kerül felosztásra és a több mint 600 Hercegi Állam szabadon eldöntheti független marad, vagy csatlakozik a kialakulóban lévő Indiához, vagy Pakisztánhoz. Ez utóbbit a Kongresszus egyöntetűen elutasította, de a másik tervezettel szemben is voltak fenntartásaik. Gandhi túlságosan megosztónak tekintette ezt a megoldást, de Patel igyekezett meggyőzni őt és a Kongresszus többi tagját, hogy fogadják el a javaslatot, mivel amennyiben mindkettőt visszautasítják a britek csak a Muszlim Liga jelöltjeit fogja támogatni az új kormányban. A Kongresszus számára a május 16-i terv rendkívül vonzó pontja volt, hogy Pakisztán megalakulását nem tartotta elképzelhetőnek. A már említett hármas felosztás egy Össz-Indiai Unió képét vázolta fel, amely keretén belül a centrumot (és egyben az irányítást) az Indiai Unió adta, a másik két csoport pedig a Hercegi Államok és a hat muszlim tartomány képezte. A Muszlim Liga vezetője Muhammad Ali Jinnah azt a lehetőséget látta a koncepcióban, hogy az északkeleti és északnyugati muzulmán többségű tartományokból majd kialakíthatja Pakisztánt.¹⁶ A Kongresszus hosszadalmas tárgyalások után 1946. június 24-én elfogadta a tervet, de csak bizonyos kikötésekkel.¹⁷ A Kormánymisszió javaslatát mindkét fél bizalmatlanul fogadta és igazából egyik oldal sem volt vele elégedett, ám az alkirály által szervezett ideiglenes kormányban minél nagyobb képviselettel szerettek volna részt venni. A tervezet valójában annyira összetett és bonyolult volt, hogy mind a Liga, mind a Kongresszus másként értelmezte és igyekeztek a maguk részére legelőnyösebb pontokat kiemelni belőle.

¹⁴ *Tharoor, Shashi*: Nehru: the Invention of India, New York, Arcade Publishing, 2003. 137–138.

¹⁵ A Kormánymisszió tagjai: Lord Pethick-Lawrence, a brit kormány India-ügyi Államtitkára, Sir Stafford Cripps, a Kereskedelemügyi Minisztérium elnöke, Albert Victor Alexander, az Admiralitás első Lordja.

¹⁶ Jinnah a Muszlim Liga Tanácsának 1946. június 6-i delhii találkozóján elfogadtatta a tervet, de csak abban a reményben, hogy a hat muzulmán tartomány csoportja külön államalakulatot képezhet az átmenet után. Továbbá bízott Lord Archibald Wavell alkirály (1943–1947) ígéretében, miszerint a Liga és a Kongresszus ugyanannyi tagot delegálhat az átmeneti időben regnáló kormányba. *Moraes, Frank*: Jawaharlal Nehru: a Biography, Mumbai, Reissued and Enlarged Jaico impression, 2007. 336–337.

¹⁷ Nehru a májusi tervezet elfogadása után 1946. július 7-én és 10-én megfogalmazott nyilatkozata szerint, a Kongresszus bármilyen szerződés befolyása nélkül lép be az Alkotmányozó Nemzetgyűlésbe és a Kormánymisszió tervét módosíthatónak tekinti. *Ghose, Sankar*: Jawaharlal Nehru. A Biography, New Dealhi, Allied Publishers, 1993. 147. (a továbbiakban: *Ghose*, 1993.)

Az interpretációk csupán abban a pontban értek össze, hogy a brit elképzelés nem jelenti a rendezés végleges megoldását és teret enged a későbbi módosításoknak. Az átmeneti időszakot felügyelő ideiglenes kormány és az Alkotmányozó Nemzetgyűlés (amelynek elsődleges feladata volt megalkotni az új alkotmány) megválasztása volt a legsürgetőbb teljesítendő feladat a felek számára.¹⁸ Az 1946. júliusi nemzetgyűlési választásokat követően a Kongresszus és a Liga szerezte meg a legnagyobb számú képviselőt, amely első ülését Lord Wavell 1946. december 9.-re írta ki. Ám hónapokkal a tervezett ülés előtt 1946. július 29-én Muszlim Liga visszautasította a Nemzetgyűlésben való részvételt. Az okok a már említett májusi pontok szubjektív értelmezésében keresendők. Jinnah szerint az egy csoportba tartozó tartományok mindegyikének ugyanolyan alkotmányt kell elfogadniuk, ezért ha egy szekción belül több muszlim állam van, akarataik felülkerekedhet a hindu államokén és utóbbiaknak el kell fogadniuk a többségi akaratot.¹⁹ Nehru viszont a tartományok önálló döntését látta ugyanebben a pontban, vagyis rendelkezhetnek, melyik alkotmányt fogadják el, a szekciójukra vonatkozó dokumentumot, vagy a saját maguk által szerkesztettet.²⁰ Mivel a Liga nem volt hajlandó együttműködni, Wavell 1946. augusztus 6-án felkérte Nehrut, hogy alakítsa meg az átmeneti kormányt. Jinnah elkeseredett reakciója előre nem látott erőszakhullámot eredményezett: 1946. augusztus 16-án a Liga akcióterve általános tiltakozást hirdetett a muszlim érdekek negligálása ellen, amely több napos vérengzésbe torkollott Bengália fővárosában, Kalkuttában.²¹ Az események tükrében Wavell azt javasolta Nehrunak, hogy vonja vissza nyilatkozatait és fogadja el a Kormánymisszió tervét, amely lecsillapíthatná a Liga által gerjesztett indulatokat. Nehru és Gandhi kitérő választ adott, ami egyértelművé tettem, hogy a Kongresszus egymaga kész az ideiglenes kormány megalakítására és nem tartják szükségesnek bevonni a Ligát ilyen körülmények között. Gandhi kérte Clement Attlee brit miniszterelnököt, hogy avatkozzon

¹⁸ Keay, 2000. 500–501.

¹⁹ Ez például az egyértelműen hindu többségű Assamra vonatkozott, amely szinte kizárólag muszlim tartományokkal volt egy csoportban. Jinnah abban reménykedett, hogy így sokkal több tartományt lesz képes integrálni egy későbbi önálló államalakulatba.

²⁰ Chhabra, G. S.: Advance Study in the History of Modern India. Volume III. (1920–1947). New Delhi, Lotus Press, Revised Edition, 2005. 183. (a továbbiakban: Chhabra, 2005.)

²¹ A Jinnah propagálta *Direct Action Day* vezetett a kalkuttai fosztogatáshoz és vérengzéshez. Bengália vallási megosztottsága (56% muszlim, 42% hindu) az 1946. áprilisi helyhatósági választásokat követően különösen kiéleződött (ez volt az egyetlen tartomány, ahol a Liga többséget szerzett). A Liga által delegált bengáli főminiszter Huseyn Shaheed Suhrawardy (Pakisztán későbbi miniszterelnöke 1956 és 1957 között) Jinnah hívására reagált és szabadnapot rendelt el Kalkuttában. A brit kormányzó, Sir Frederick Burrows, jóváhagyta Suhrawardy rendelkezését, mivel úgy gondolta a főleg hindu kereskedők által üzemeltetett boltokat nem árt bezárni, amíg a hangulat lecsillapodik. A muszlimok a helyzeten felbuzdulva és beszédekre szomjazva előzőlöttél Kalkutta utcáit majd fosztogatni kezdték. A célpontok egyértelműen a gazdag hindu boltok voltak. A fosztogatás gyújtogatásba és öldöklésbe csapott át, amit a rendőrök nem tudtak megállítani, mivel ők is szabadnapot vettek ki a később kialakult káoszon pedig már nem tudtak úrrá lenni. A három napig tartó zavargásokban mintegy négyezer hindu, muszlim és szikh vesztette életét, több mint tízezen pedig elhagyták a várost. 1946 októberére az összetűzések elérték Kelet-Bengált, valamint Uttar Pradesh és Bihar államokat is, ahol az áldozatok száma meghaladta kalkuttai zavargásokét. Keay, 2000. 500–505.

közbe, mivel Wavellel nem találják meg a közös hangot. Attlee hatályon kívül helyezte Wavell döntését, amely értelmében a Liga nélkül nem lehet kormányzatot formálni és 1946. szeptember 2-án felállt a Kongresszus által delegált tagokból az ideiglenes kormány. Nehru kapta meg az Alkirály Végrehajtó Tanácsának Elnökhelyettesi (*de facto* miniszterelnöki) pozícióját, Vallabhbhai Patel pedig a belügyekért és a hírközlésért felelős kormányzati státust. Mivel Wavell továbbra is be akarta vonni a Ligát a kormányba a Kongresszus végül hozzájárult és október 25-én újjászerveződött az ideiglenes kormány, amelybe öt-öt képviselőt küldött a Kongresszus és a Liga, valamint további négy küldöttet a kisebbségek. A Liga szerette volna megkapni belügyeket, de miután Patel bejelentette, hogy ebben az esetben nem vállal semmilyen kormányzati tisztséget, a pénzügyi tárca lett az övék Liaquat Ali Khan személyében. Liaquat és a többi muszlim vezető kijelentette, hogy csak azért lépnek be a kormányba, mivel egy fórumot látnak benne, ahol képviselhetik a független Pakisztán ügyét és nem fogadják el sem Nehru, sem a többi kongresszista vezető irányítását. Patel felhívta az alkirály figyelmét a Liga kirekesztő és egység ellenes hozzáállásra, de Wavell nem tudta megfelelően kezelni a helyzetet. Hiába tett engedményeket a Ligának a december 9-re tervezett Alkotmányozó Nemzetgyűlésben nem akartak részt venni, ami Wavell eddig politikai erőfeszítéseinek a kudarcát jelentette. Mivel Jinnah bojkottja elhúzódott, 1947. február 5-én a kormány kilenc tagja (a muszlim képviselők kivételével) egy közös levélben fogalmazta meg véleményét az alkirálynak, miszerint a Ligával nem lehet együttműködni, ezért el kell hagynia a kormányt, különben Nehru lemond tisztségéről. Az eseményeket alapjaiban változtatta meg Attlee február 20-i bejelentése, amelyben kinyilvánította a brit uralom végét Indiában és a hatalom átadását 1948 júniusáig.²² A brit miniszterelnök leszögezte, hogy ha addig nem áll össze az Alkotmányozó Nemzetgyűlés a hatalmat vagy a központi kormánynak, vagy a tartományi kormányoknak adja át. A tárgyalások zátonyra futása miatt pedig kinevezte Lord Louis Mountbattent alkirálynak, aki március 24-én letette az esküt és sürgősen hozzálátott a politikai helyzet konszolidálásához.

Vallabhbhai Patel volt talán az első Kongresszus párti politikus, aki komolyan vette Pakisztán elszakadását Indiától és elfogadta lehetséges megoldásként Jinnah elképzeléseit. Habár Patel számtalanszor kritizálta Jinnah módszereit és a Muszlim Liga szerepét az ideiglenes kormányban sokkal jobban tartott egy döntésképtelen és széthúzó kormányzat képétől, amely nem lenne képes a majd 600 Hercegi Államot megtartani és ez India további széttöredezéséhez vezetne.²³ Már 1946 decemberében elkezdett dolgozni kollégájával V. P. Menonnal, aki politikai tanácsadóként tevékenykedett az ideiglenes kormány munkáját segítve, a muszlim államokat tömörítő Pakisztán kialakításának lehetőségén. Az 1947. januári és márciusi kommunális zavargások tovább erősítették benne az elképzelést, hogy Pakisztán elszakadása elkerülhetetlen. Patel legfontosabb feladatának a vallási szempontból megosztott államok védelmét látta. Teljes mértékben elutasította Jinnah tervét, hogy a hindu többségű Panjab és Bengália elszakadjon

²² Ghose, 1993. 149–152.

²³ Gandhi, 1990. 395–397.

Indiától és Pakisztán része lehessen. Helyette a vallási vonalak mentén meghúzandó szakadást preferálta e két állam esetében is. Patel döntésével számos támogatót szerzett magának a Kongresszuson belül, de sem Nehru, sem Gandhi nem értett vele egyet. A terv kivitelezése, bármilyen fájdalmas volt magának Patelnek is, egyértelműen keresztül húzta a Liga számításait és a független India egységét garantálta.²⁴ Amikor Lord Mountbatten hivatalosan bejelentette a brit kormány új javaslatát 1947. június 3-án, Patel a tervezet elfogadása mellett lobbizott a Kongresszusban. Az új javaslat – amit Mountbatten-tervnek is neveztek – értelmében [1] India felosztása és ezzel Pakisztán elszakadása elkerülhetetlen, [2] a Hercegi Államok függetlenségét elvetette és csatlakozásra kötelezte azokat a két független állam (India, Pakisztán) valamelyikéhez, [3] Panjab és Bengália felosztása vallási vonalak mentén.²⁵ Az elszakadást ellenző Gandhit Patelnek sikerült végül meggyőznie a terv elfogadásáról azzal az érveléssel, hogy csak így lehetett elkerülni a polgárháború kirobbanását. Mountbatten június 4-én hozta nyilvánosságra, hogy 1947. augusztus 15-re megtörténik a hatalom átruházása, amely szintén arra sarkallta a feleket, hogy minél előbb hozzanak döntést a június 3-i javaslatot illetően. A Muszlim Liga Tanácsa június 10-én fogadta el a Mountbatten-tervet, de a Kongresszus vezetősége még tárgyalásokat folytatott India egységének megőrzéséről. Patel az Össz-Indiai Kongresszusi Bizottság ülésén tartott beszédében kiemelte, hogy szerinte sem könnyű a döntés, mivel számára is nehéz elfogadni Pakisztán elszakadását, de így is megkapják India a területek 80%-át, ahol szabadon kiépíthetnek egy erős központosított kormányzatot. Miután Gandhi egyetértett Patel felszólalásával a Bizottság június 14-én elfogadta a tervet.²⁶

3. A Hercegi Államok integrációja

Az 1857–58-as szipolyfelkelést követően a britek felhagytak az annexió gondolatával és megkezdődött India indirekt kormányzása. A hercegségek a hűbéri elv alapján a britekkel külön szerződésekben rögzítették viszonyukat. Az autonómia mértéke meglehetősen széles skálán mozogott, s egyes államok szélesebb körű önállóságot élveztek, mások belügyeit szigorú ellenőrzés alatt tartották, míg néhol csupán néhány mérföldre terjedt ki a herceg hatalma. A 20. század során a britek számos törekvést tettek arra, hogy a Hercegi Államokat integrálják, és még közelebb kerüljenek az egységes Brit India képéhez. A legkiemelkedőbb próbálkozás az 1935-ös Indiai Kormányról szóló törvénykezés, amely előírta a hercegségek és Brit India egységesítését egy szövetségi kormányzat uralkodása alatt. Mielőtt a tervezet elérte volna a megvalósítás fokát, kitört a második világháború és félbemaradt az egységesítés. Az 1940-es évek elején tehát maradt a fejedelemségek és a Brit Korona hűbéri viszonya, amelyet a Korona és az államok közti szerződések szavatoltak. India függetlensége után azonban a Brit Korona és a Hercegi Államok között létrehozott a szerződések

²⁴ Gandhi, 1990. 401–405.

²⁵ Chhabra, 2005. 191–192.

²⁶ Menon, 1956. 385.

nem maradhattak fent, mivel a brit kormányzat ragaszkodott hozzá, hogy ezeket a megállapodásokat ne lehessen változtatlanul átemelni a független indiai, vagy pakisztáni kormányzat viszonyrendszerének konszolidálására. A fennhatóság megszüntetése magával vonta a hercegségek jogainak visszaáramlását, mivel már nem voltak függésben a Brit Koronától. A hercegségek aktuális helyzetéről az 1942-ben Indiába küldött, az indiai együttműködést felügyelő, Sir Stafford Cripps vezette küldöttség jelezte, hogy elképzelhető az egyes fejedelemségek függetlenedési törekvései. A Kongresszus számára ez elfogadhatatlannak bizonyult és minden erejüket bevetették, hogy meggyőzzék a hercegeket az integrációról. A Kongresszus sokáig nem tudott eredményesen szerveződni a hercegségekben, mivel minden idejüket a britektől való függetlenség kivívása foglalta le és ez csak Gandhi fellépésével változott meg, aki sok fejedelem szimpátiáját kivívta azzal, hogy bebizonyította India képes önállóan a felelős kormányzásra. A Kongresszus 1939-es hivatalos álláspontja szerint a hercegségek ugyanolyan jogokkal és felelős kormányzattal rendelkezhetek az integráció után, mint Brit India volt tartományai.

A tárgyalások és az integráció megindításához nélkülözhetetlen volt néhány brit politikus támogatása. A regnáló 24. alkirály, Lord Louis Mountbatten, egyetértett a Kongresszus véleményével és nem tartotta szerencsésnek elválasztani a hercegségeket a független Indiától. A 19. és 20. század alatt kialakult gazdasági, kereskedelmi és infrastrukturális kapcsolatok különböző érdekek szövényes hálózatát hozták létre a hercegségek és Brit India között. A fejedelmi államok urai úgy gondolták, hogy Mountbatten személye garancia a független India ígéreteire és a csatlakozási folyamat rajta keresztül gördülékenyen zajlik a jogok sérülése nélkül.²⁷ A hercegek ugyanakkor nem osztoztak azon az állásponton, hogy államuk területét egyáltalán integrálja, vagy milyen feltételekkel integrálja a független India. Számos érdek és megfontolás állt a csatlakozási folyamatok mögött, amelyek tovább bonyolították a tárgyalások menetét. Egyes államok, mint például Bikaner és Jawhar inkább gazdasági, semmint ideológiai, vagy patrióta megfontolásokból fejezte ki csatlakozási szándékát Indiához és a csatlakozást kereskedelmi megállapodásokhoz kötötték. Mások ahhoz a jogukhoz ragaszkodtak elsősorban, hogy a előzetes szerződések befolyása nélkül szabadon dönthessék el Indiához, vagy Pakisztánhoz csatlakozni.²⁸ Bhopal, Tavancore és Hyderabad viszont kijelentették, hogy megőrzik szuverenitásukat és nem csatlakoznak semmilyen más országhoz. Hyderabad önállósága bizonyosságul független kereskedelmi csatornákat hozott létre több európai országban és tárgyalásokat kezdeményezett Portugáliával, Goa tartomány megvásárlása céljából, hogy ezzel ki tudjon jutni a tengerre. Létezett olyan tervezet is, amely szerint egy kü-

²⁷ Louis Mountbatten személye rendkívül sokat jelentett a tárgyalások során, mivel ismert kapcsolata a királyi családdal garanciát jelentett a fejedelmek számára. Louis nagybátyja volt ugyanis, Philipnek, aki 1947. július 10-én eljegyezte, majd 1947. november 20-án elvette feleségül VI. György király lányát, Erzsébetet. *Heald, Tim: The Duke: A Portrait of Prince Philip*, London, Hodder and Stoughton, 1991. 77–86.

²⁸ *Copland, Ian: The Princes of India in the Endgame of Empire 1917–1947*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997. 237. (a továbbiakban: *Copland*, 1997.)

lön konföderációt hozzanak létre a fejedelemségek, így megalapítva egy harmadik entitást India és Pakisztán mellett.²⁹

4. A csatlakozási folyamat problematikái: Bhopal, Junagadh, Hyderabad és Jammu-Kasmír függetlenségi törekvései

Számos ok vezetett oda, hogy a kezdeti ellenállások felszámolása után szinte minden hercegség megegyezett a csatlakozási feltételekről Indiával. Az egyik kiemelkedő faktor, amely az ellenállás összeomlásához vezetett az a hercegségek közti egység hiánya. A kisebb hercegségek egyszerűen nem bíztak a nagyobb államokban, hogy az ő érdekeiket is megvédik majd. Sok hindu állam nem bízott a Muszlim fejedelmekben, különösképpen Bhopal *nawadja*, Hamidullah Khan a Hercegi Államok függetlenségi mozgalmának prominens alakja vívta ki a hindu uralkodók ellenszenvét és az a hír terjedt el róla, hogy valójában pakisztáni ügynök.³⁰ A *nawad* elképzelése szerint a Hercegi Államok és a Muszlim Liga között egy kapcsolatot kell kialakítani, hogy együttes erővel nyomást gyakoroljanak azokra az uralkodókra, akiket a Kongresszus tartott befolyása alatt. Bizonyos hercegségek ugyanis az integrációt elkerülhetetlennek látták és hamar felvették a kapcsolatot a Kongresszussal abban a reményben, hogy a sikeres csatlakozás után nagyobb beleszólásuk lesz a végső egységesítési terv végrehajtásában, mint a muszlim államoknak. Azonban a Muszlim Liga megtagadta részvételét az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben és a muszlim hercegségek egységesítő frontja ezzel elbukott és nem tudták folytatni a Kongresszussal szembeni kohéziós politikájukat. A muszlim törekvéseket tovább rombolta nyolc állam (Baroda, Bikaner, Cochin, Gwalior, Jaipur, Jodhpur, Patiala és Rewa) részvétele az 1947. április 28-i Nemzetgyűlésben.³¹ A nyolc állam belépésével kezdődött meg valójában az integrációs folyamat Lord Mountbatten, India utolsó alkirálya, Vallabhbhai Patel és Vappala Pangunni Menon, az indiai Államminisztérium vezetői irányításával.³²

Mountbatten minden befolyását és tudását felhasználta annak érdekében, hogy a fejedelmeket a csatlakozás felé fordítsa. A Hercegi Államok figyelmét felhívta arra a tényre, miszerint a brit kormány nem garantálhatja a domíniumi státusukat és nem fogja felvenni a Brit Nemzetközösség tagjai közé sem őket, ami egyértelműen maga után vonzza az államok és a brit korona kapcsolatainak megszűnését. Az államok csak abban az esetben őrizhetik meg az eddig érvényben lévő jogaik egy részét, ha csatlakoznak Indiához, vagy Pakisztánhoz.³³

²⁹ Lumby, E. W. R.: *The Transfer of Power in India 1945–1947*, London, George Allen and Unwin, 1953. 215–232. (a továbbiakban: Lumby, 1954.)

³⁰ Ramusack, Barbara N.: *The Indian Princes and Their States*, The New Cambridge History of India III.6., Cambridge, CUP, 2004. 272.

³¹ Copland, 1997. 244.

³² Az indiai kormány létrehozott egy politikai és adminisztratív részleget (States Department), amely feladata az integráció gördülékeny levezetése: Lumby, 1954. 230–232.

³³ Copland, 1997. 255.

Mountbatten hangsúlyozta, hogy a szubkontinens egy gazdasági egység és a fejedelemségek szenvednének a leginkább attól, ha ez felbomlana.³⁴

A brit oldalról jött diplomáciai támogatások mellett a Kongresszus egyensúlyozó, de határozott politikája volt a legnagyobb hatással a fejedelemségekre. A Kongresszus szerint a fejedelmi államok nem rendelkeznek szuverenitással és nem tekinthetők függetlennek a britekkel való hűbéri viszony lejártával. Az államoknak ezért csatlakozniuk kell Indiához, vagy Pakisztánhoz. Nehru 1947 januárjában bejelentette, hogy a független India nem fogadja el a királyok „isteni jogait”³⁵ és ugyanebben az évben deklarálta, hogy minden olyan hercegséget ellenséges államnak tekint, amely nem csatlakozott az Alkotmányozó Gyűléshez.³⁶ Vallabhghai Patel és Menon, akik a fejedelmekkel való tárgyalásokkal voltak megbízva, egy sokkal békéletőbb és diplomatikusabb hangnemben kezdték meg az egyezkedéseket.³⁷ Az 1947. július 5-én kiadott hivatalos kormányrendeletben Patel a fenyegetések helyett India egységét és a hercegségek, valamint a független India közös érdekeit hangsúlyozta. Az államokat biztosította a Kongresszus békés szándékáról és meghívta őket a független Indiába, hogy, miképpen Menon írta memoárjában, „együtt legyenek képesek törvényeket hozni, mint barátok és ne szerződéseket kötni, mint idegenek”.³⁸ Patel többször megismételte, hogy az Államminisztériumnak nem áll szándékában dominanciát kialakítani fejedelemségek fölött és ellentétben a brit kormány Politikai Részlegével (*Political Department of the British Government*) nem a hűbériség tárgyaiként, hanem egyenrangú felekként fogják kezelni őket az Indiával való tárgyalások során.³⁹

Vallabhghai Patel igyekezett úgy megfogalmazni a csatlakozási szerződéseket, hogy vonzóak legyenek a hercegségek uralkodói számára. Alapvetően kétféle dokumentumot hozott létre: az ún. Csatlakozási Okmányt (*Instrument of Accession*) és az ún. Átmeneti Megállapodást (*Standstill Agreement*). A Csatlakozási Okmány értelmében a hercegek beleegyeznek a csatlakozásába a független Indiához és átadják bizonyos normatívák és hatalmi tényezők irányítását. A brit uralom alatt belső autonómiával rendelkező államok a Csatlakozási Okmányt írták alá és a védelmi politikát, a külügyeket és a hírközlési eszközöket az indiai állam irányítása alá rendelték. Azok az uralkodók, akiknek államai valójá-

³⁴ Mountbatten személyesen is találkozott azokkal a fejedelmekkel, akik ellenérzésekkel viseltettek a csatlakozás iránt. Többek között párbeszédet folytatott Bhopal nawad-jával és meggyőzte, hogy csatlakozzon Indiához, amely 1948-ban következett be. *Gandhi*, 1990. 413–414.

³⁵ Vagyis nem ismerik el azt a politikai és vallási elképzelést, hogy a király legitimitása Istentől ered éppen ezért csak Istennek tartozik elszámolással. Nyilvánvalóan a központi hatalom mellett nem létezhetett másik vele egyenrangú politikai szubsztancia, amely megkérdőjelezte volna az indiai államszuverenitását. *Lumby*, 1954. 228.

³⁶ Nehru 1947 májusában jelentette be, hogy a fejedelmi államoknak részt kell venniük az egyeztetésekben és a születendő független állam megteremtésében. *Copland*, 1997. 258.

³⁷ *Kumar Ravindra: Life and Work of Sarad Vallabhghai Patel*, New Delhi, Atlantic Publishers and Distributors, 1991. 9.

³⁸ *Menon, Vappala Pangunni: The Story of the Integration of the Indian States*, New York, Macmillan, 1956. 99–100. (a továbbiakban: *Menon*, 1956.)

³⁹ *Lumby*, 1954. 234.

ban földbirtokok voltak és a jelentősebb adminisztratív ügyeket a brit korona gyakorolta eddig, egy másfajta Csatlakozási Okmányt kellett aláírniuk, amely a reziduális hatalmat és az igazságszolgáltatást az indiai kormányra ruházta át.⁴⁰ Azok az államok hercegei, akik megőrizhették a britek alatt megszerzett státusukat egy harmadik típusú Csatlakozási Okmány keretén belül csatlakoztak a központi hatalomhoz. Az Átmeneti Megállapodás szentesítette a fejedelemségek és a britek közti szerződések és adminisztratív gyakorlatok létjogosultságát és kontinuitását, de leginkább a Csatlakozási Okmány ratifikálását készítette elő.⁴¹

A Csatlakozási Okmány nyolcadik cikkelye az egyik legfontosabb és az uralkodók számára leginkább vonzó pont volt, mivel az India Kormányáról szóló rendelet által szabadon hagyott jogok autonóm gyakorlását garantálta. A csatlakozni kívánó hercegek biztosítékot kaptak arra nézve, hogy megőrizhetik az indiai Legfelsőbb Bíróság előtti mentelmi jogukat, a vámterhek alóli mentesség jogát, valamint védelmet kaptak a 18 nagy állam esetleges beolvasztási kísérlete ellen. Vallabhbhai Patel, Mennonnal egyetemben, igyekezett megadni minél szélesebb függetlenséget a Hercegi Államoknak, viszont a csatlakozási feltételeket ellenzőket figyelmeztette, hogy a későbbiekben csak egy sokkal előnyösebb megállapodást lesznek képesek kötni.⁴² Az uralkodók többsége így 1947 májusa és a hatalom átvétele 1947. augusztus 15-e között aláírták a szerződéseket. Az alapján véve sikeres csatlakozási folyamat ellenére maradtak államok, amelyek egyelőre nem csatlakoztak. A legnagyobb problémát az északi határ menti államok jelentették, mint Jodhpur, amely a jobb feltételek reményében Pakisztánnal kezdett tárgyalásokat és Junagadh, amely akkora már csatlakozott Pakisztánhoz. Hyderebad és Kashmir pedig bejelentette függetlenedési szándékát.⁴³

Hanwant Singh, Jodhpur uralkodója nem értett egyet a Kongresszus politikájával és nem látta jövőjét, valamint életminőségének fenntarthatóságát biztosítva a független Indiában, ezért tárgyalásokat kezdeményezett a Muszlim Ligával. Jinnah szerette volna a nagyobb határ menti államokat meggyőzni a pakisztáni csatlakozás mellett abban a reményben, hogy a kisebb államok szintén kedvet kapnak az integrációhoz és kompenzálni tudják Bengál és Punjab területeinek elvesztését. Az ajánlata valóban rendkívül kecsegtető volt, mivel megengedte az államok uralkodóinak, hogy ők szabják meg csatlakozásuk feltételeit, amelyeket ő ellenvetés nélkül aláírt volna. Hawant Singh hajlott a csatlakozásra, de figyelembe kellett vennie a többségében hindu állam lakosságának elégedetlenségét és azt a tényt, hogy egy hindu állam megsértené azt a „két-nemzet” elvet, amely alapján Pakisztán elszakadt Indiától.⁴⁴ Singh végül kelleetlenül, de egy lehetséges

⁴⁰ Ez lényegét tekintve a *taluka* feletti irányítást jelentette. A *taluka* egy olyan adminisztratív egység, amely egy lokális központhoz (város) kötött közigazgatási irányító egység, egyfajta önkormányzat.

⁴¹ Copland, 1997. 256.

⁴² Átmeneti Megállapodást kötöttek meg mindazon államok, amelyek nem voltak hajlandóak aláírni a Csatlakozási Okmányt. Menon, 1956. 114–120.

⁴³ Copland, 1997. 256–260.

⁴⁴ A két-nemzet elvét muszlim filozófusok, politikusok (Syed Ahmad Khan, Muhammad Iqbal, Muhammad Ali Jinnah) dolgozták ki. Az elmélet szerint a muszlimok és a hinduk minden tekin-

vallási zavargás rizikóját nem vállalva az India melletti csatlakozás mellett döntött.⁴⁵

Habár elméletileg az összes állam szabadon eldönthette, hogy Indiához, vagy Pakisztánhoz csatlakozik, Mountbatten ragaszkodott a földrajzi egység megőrzéséhez, ami azt jelentette, hogy a Pakisztánnal határos államoknak adatott meg a választás lehetősége. A Patel számára különösen jelentős Gujarat dél-nyugati határánál fekvő terület, Junagadh, nem rendelkezett közös határral, Pakisztánnal, de az állam uralkodója, *nawabja*, Mountbatten érveit és a földrajzi elhelyezkedést figyelmen kívül hagyva Pakisztánhoz kívánt csatlakozni azzal az indokkal, hogy a tenger felől megközelíthetik Pakisztánt.⁴⁶ Junagadh hercegség fennhatósága alá tartozó két kisebb állam (Mangrol, Babariawad) viszont kinyilvánította függetlenségét és csatlakozási szándékát Indiához. Válaszként a *nawab* katonailag megszállta a renitens területeket. A környező államok azonban Junagadh határaihoz vezényelték csapataikat, valamint felkérték az Indiai Unió kormányát, hogy asszisztáljon nekik a műveletekben.⁴⁷ Az indiai hivatalos álláspont szerint Gujarat államban a már forrongó vallási feszültségek csak fokozódnának, így az uralkodó csatlakozási kérelmét Pakisztánhoz elutasították. A kormány rámutatott arra a nem elhanyagolható tényre, hogy az állam lakosságának 80%-a hindu és a kérdés eldöntését népszavazással kell eldönteni. Ezzel párhuzamosan, elvágtak minden szén-, és üzemanyagforrást Junagadh államtól, korlátozták a légi és postai útvonalakat és újra csapatokat küldtek a határnál elhelyezkedő Mangrol és Babirawad fejedelemségekbe, amelyek addigra csatlakoztak Indiához. Pakisztán beleegyezett a népszavazásba, de csak azzal a kikötéssel, ha az indiai csapatok elhagyják a térséget. Mivel ezt a feltételt India negligálta az uralkodó október 26-án Pakisztánba menekült. Miután Junagadh központi hatalma vezető nélkül maradt az udvar felkérte az indiai kormányt, hogy vegye át az irányítást az adminisztratív szervek fölött. Az 1948-as népszavazás majdnem egyhangúan az India melletti csatlakozás (99,5%) mellett döntött.⁴⁸

A kis Junagadh állam problémái mellett egy hasonló, ám sokkal jelentősebb ügy látszott kibontakozni Hyderabad hercegségnél. A *nizam*, Mir Osman Ali Khan, az iszlám kultúra neves patrónusa uralkodott a tizenhat millió lakosú államban, amely 85%-a hindu volt. Nehru és Patel számára egyértelmű volt, hogy Indiához kell csatlakoznia, a *nizam* viszont azt fontolgatta, hogy egyik formálódó államalakulatnak sem lesz a része, hanem létrehozza saját független államát.⁴⁹ Lord Mountbatten nyomására aláírtak egy Átmeneti Megállapodást, amely tartalmazta az indiai állam egy éves moratóriumát, azonban a *nizamot* támogató muszlim magánhadserég vezetője, Qasim Razvi mindent megtett annak érdeké-

tetben két különálló nemzet éppen ezért a muszlimoknak autonóm anyaországgal kell rendelkezniük a muzulmán többségű volt brit India területén.

⁴⁵ Menon, 1956. 114–120.

⁴⁶ A mai Gujarat állam területén levő Veralal város kikötője lett volna Junagadh és Pakisztán közti kapcsolódási pont.

⁴⁷ Lumby, 1954. 237–238.

⁴⁸ Lumby, 1954. 238–239.

⁴⁹ Racine, Jean-Luc: Cachemire. Au péril de la guerre, Paris, CERI/Autrement, 2002. p.39. (a továbbiakban: Racine, 2002.)

ben, hogy ne csatlakozzon Hyderabad Indiához. Patel nehezen tolerálta Razvi hozzáállását és figyelmeztette, hogy Junagadh sorsára jut, ha továbbra is provokálja az indiai kormányt uszító magatartásával és beszédeivel. A nemzetközi hátrányos megítélést elkerülve Nehru a helyzet békés megoldását preferálta és kérte Patelt folytassa az egyezkedéseket. A *nizam* megbízásából egy jogi formulát hoztak létre, amely a tárgyalások további menetében kiváló alapot jelentett az érdekek közelítéséhez. Mountbatten legnagyobb meglepetésére Razvi és Patel is elfogadta ezt a javaslatot (utóbbi saját bevallása szerint csak Mountbatten kedvéért), ám a *nizam* ezen felbuzdulva még több kedvezményt akart kicsikarni az Indiai kormánytól és visszalépett a dokumentum elfogadásától.⁵⁰ Nehru látva a diplomáciai csatornák befagyását szabad utat adott Patelnek és az indiai csapatok 1948. március 13-án Hyderabadba vonultak. A szeptember 13. és 15. között lezajló „Pólo Hadművelet” több ezer áldozatot követelt, de sikerült Hyderabad államát Indiához csatolni. Mountbatten és Nehru a katonai megszállással szeretnék volna elkerülni egy esetleges újabb muszlim-hindu vallási harc kirobbanását. Patel elsődleges célja India fiatal államának megszilárdítása volt és a kormány hatalmának demonstrálása, hogy mind a hinduk, mind a muszlimok védve érezhessék magukat általa.⁵¹

A hatalomváltás pillanatában Jammu és Kasmír⁵² uralkodója a hindu Hari Singh maharadza volt, aki vonakodott, hogy az egyértelműen muzulmán többségű államot (77%) Indiához, vagy Pakisztánhoz kösse. Tisztában volt vele, hogy döntése ellenséges reakciókat fog kiváltani Kasmír különböző részeiben és igyekezett független maradni.⁵³ A terület nemcsak gazdasági, de stratégiai szempontból is kiemelkedő jelentőséggel bírt India és Pakisztán számára egyaránt. Mountbatten meglátogatta Singhet és próbálta rábírní, hogy augusztus 14-ig döntse el, melyik államhoz akar csatlakozni. Az alkirály próbálkozásai hiábavalónak bizonyultak viszont a maharadza úgy döntött egy Átmeneti Megállapodást hajlandó kötni mindkét jövőbeli állammal. Pakisztán már augusztus 16-án elfogadta Singh ajánlatát, de a Kongresszus delhibe hívatta, hogy tárgyalásokat folytassanak a kérdésről. A további egyeztetések viszont nem történtek meg, mivel 1947. szeptember elején fegyveres csapatok törtek be Jammu-Kasmír területére a pakisztáni határ irányából. Az indiai jelentések szerint az erőszakos betörésekért Pakisztán volt a felelős és az október 22-én újabb hullámban megindult pathan törzsbeli támadásokat is fegyverekkel, üzemanyaggal és közleke-

⁵⁰ Patel rendkívül elszántan védelmezte minden külső hatástól az indiai kormányzatot és nem ismert kompromisszumot akkor sem, mikor az indiai állam integritását veszélyeztetve érezte. Az indiai csapatok bevetése előtt a britek megkérték Patelt halassza el a beavatkozást, mivel Jinnah egy nappal (szeptember 12-én) előtte meghalt és tartottak az esetleges zavargásoktól. Patel figyelmen kívül hagyta a kérést és folytatta az akciót, mert számára a legfontosabb a helyzet mielőbbi konszolidálása és az indiai kormány erejének megmutatása. Ghose, 1993. 183.

⁵¹ Gandhi, 1990. 483.

⁵² Pakisztán a területet mindig Kasmírnak nevezte, míg India a térség földrajzi-adminisztratív megnevezéséhez Jammu és Kasmírhoz ragaszkodott. A „Kasmír” szó önmagában a muszlim területeket jelenti. A „Jammu és Kasmír” kifejezés viszont a megosztottságra utal, mert Jammut többségében hinduk lakták. Racine, 2002. 21.

⁵³ Menon, 1956. 394–395.

dési eszközökkel támogatták abból a célból, hogy Kasmírt rákényszerítsék a csatlakozásra. A vádak tagadta a pakisztáni vezetés és kijelentette, hogy a támadásokban résztvevő pakisztáni állampolgárok a kormány megbízása nélkül vettek részt. A behatolások és erőszakos cselekmények fokozódása miatt Hari Singh az indiai kormány segítségét kérte. Elsőként Mountbatten, majd Menon utazott Srinagarba (Jammu és Kasmír nyári fővárosa), hogy meggyőzzék Singhet a Csatlakozási Okmány aláírásáról. Az indiai kormány álláspontja szerint csak egy tisztázott jogi viszony nyújthat hathatós stabilitást Kasmírnak, ezért a segítséget leginkább már, mint az indiai állam részének tudnák biztosítani. Nyilvánvalóan Indiának is az volt a célja, hogy minden eszközzel rábírja Singhet az aláírásra, aki a helyzet mihamarabbi konszolidációja miatt október 27-én aláírta a megállapodást és India szerves részévé vált. Az elsősorban Patel, Nehru, Menon és Mountbatten vezette tárgyalásokat követően India csapatokat szállított Srinagarba, amivel megkezdődött az első indo-pakisztáni háború (habár egyik fél sem deklarálta háborúnak a konfliktust). Az indiai hadseregnek decemberre sikerült visszaszorítani a behatolókat 30 km-re Pakisztán határáig. A front itt megmerevedett és a januárban újra kiújuló harcokat megelőzően az indiai kormány felkérte az Egyesült Nemzetek Szövetségét a kasmíri kérdés rendezésére.⁵⁴ Az ENSZ BT számos tárgyalást kezdeményezett 1948. január és augusztus között, de egyik sem hozta meg a kívánt eredményt. A Tanács látogatásokat tett mindkét országban, amely eredményekéént 1948. augusztus 13-án meghozta határozatát, amelynek értelmében felszólítja a feleket a tűzszünet megkötésére, Indiának és Pakisztánnak egyaránt ki kell vonnia csapatait kasmírból, bizonyos területeken ENSZ békefenntartók állomásoznak és népszavazást kell tartani.⁵⁵ Miután az ENSZ közvetítésével megszületett a tűzszünet Pakisztán biztosította a Kasmír-völgyet övező hegyvonulatokat és a völgy nyugati részét, ahol kikiáltották Azad (Szabad) Kasmírt. India Jammu és Kasmír többi, kétharmad részét, tudhatta magáénak, ám megegyezés nem született, valamint a csapatok kivonása és a népszavazás kiírása sem történt meg.⁵⁶

5. Konklúzió

Miután Vallabhbhai Patel sikeresen leveleznyelte a Hercegi Államok integrációját és az 1947. augusztus 15-ig nem csatlakozott uralkodókkal is lezárta a tárgyalásokat a független India egységét 1949-re semmilyen külső, vagy belső tényező nem veszélyeztette. Patel szerepe a diplomáciai tárgyalásokban kiemelkedő volt és a Brit Korona kivonulásával az ország adminisztratív rendszerének kiépítése/újraértelmezése szintén hozzátartozott belügyminiszeri tevékenységéhez. A módszereit és megoldásait tekintve gyakran alakult ki konfliktus közte és Nehru között, de Gandhihoz való lojalitása élete végéig a kormányban tartotta. Gandhi szerint Indiának szüksége volt Nehrura és Patelre, hogy megteremtsék és megőrizték az ország függetlenségét. 1948. január 30-án Gandhi meggyőzte

⁵⁴ Keay, 2000. 512–513.

⁵⁵ Racine, 2002. 42–43.

⁵⁶ Keay, 2000. 513.

Patelt, hogy próbáljon meg együttműködni az egyre nagyobb hatalmat képviselő Nehruval a belügyeket illetően és ne távozzon a belügyi tárca éléről. A beszélgetést követően pár perccel Nathuram Godse meggyilkolta Gandhit.⁵⁷ Patel hibásnak érezte magát, hogy nem tudta megvédeni közeli barátját, de minden erejével a tragédiát követő esetleges vallási összetűzések megelőzésére koncentrált. Patel több kritika is érte az eset kapcsán, de Nehru kiállt mellette és minden fórumon kettejük összehangolt munkájáról beszélt. Habár a nyilvánosság felé valóban a két politikus közreműködése csapódott le, Nehru és Patel véleménye a későbbiekben (pl. Hyderabad beolvasztásánál, vagy a kasmíri helyzet konszolidálásában) gyakran különbözött. Gandhi halála óta Patel egészségügyi állapota megromlott és többször benyújtotta lemondását, amit Nehru nem fogadott el. A kormányzati munkában végig jelentős részt vállaló Patel 1950 decemberében elszenvedte második szívinfarktuszát és 15-én meghalt.⁵⁸

Patel öröksége a mai napig érzékelhető Indiában. Számos kórház, iskola és állami intézet viseli a nevét.⁵⁹ Az indiai nemzetépítés azon kevés figurái közé tartozik, akik személyükkel képesek voltak megteremteni a nemzet egységét a múltban és emlékezetük által a jelenben. Már életében megkapta a „sardar” elnevezést, de több más névvel is illették. Patel India „Acélembere”, „Bismarckja” és „Bardol Oroszlánja”.⁶⁰ A nemzetépítési folyamatban Patel egy kevésbé látványos, ám technikai és hatékonysági szempontból központi szerepet töltött be. Rövid és több szempontból hiányos tanulmányunk (nem említettük például Patel alkotmányozó munkáját) csupán azt szerette volna bemutatni, hogy a jól ismert Nehru-Gandhi tengely mellett a szubsztanciális, egész Indiát érintő kérdésekben ott volt Sardar Patel, aki határozottan és néha kompromisszumok nélkül hozott meg súlyos kormányzati döntéseket. Az indiai függetlenség kivívásában tehát inkább kongresszista triumvirátusról kell, hogy beszéljünk, mert Patel munkássága végig tetten érhető volt a britek elleni küzdelmekben és nemzeti egység megteremtésében.

⁵⁷ Gandhi, 1990. 467.

⁵⁸ Gandhi, 1990. 530.

⁵⁹ Például a gujarati Sardar Patel Állami Egyetem; Sardar Patel Műszaki Intézet Bombayben; Sardar Patel Kórház Ahmedabadban; Sardar Vallabhbhai Patel Országos Rendőrákadémia Hyderabadban stb.

⁶⁰ A Bismarckkal való összehasonlítás több forrásban is tetten érhető. A hasonlat egyértelműen az államokat egységesítő szerepére utal, bár azt a bardoli mozgalom szervezésekor viselt jellegzetes bajusza miatt kezdték el a 19. századi német kancellárhoz hasonlítani. Krishna, 2007. 32.